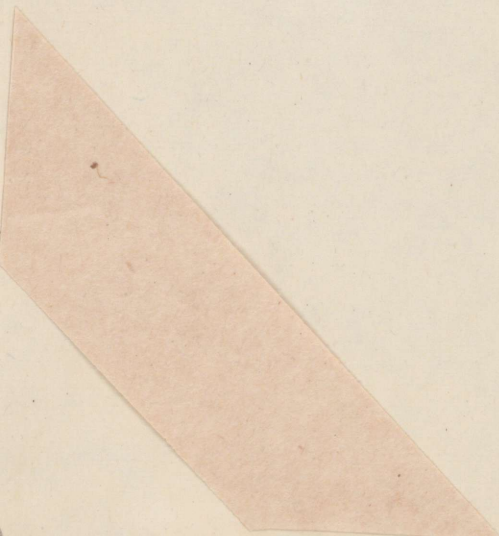

ÜHISKONDLIK
TEADVUS

A-26130 34

ARH

ÜHISKONDLIK TEADVUS

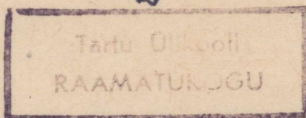
TOIMETANUD
AJALOOTEADUSTE KANDIDAAT
DOTSENT

E. MATTISEN

8
12307
EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1960

Kaane kujundanud
H. Laretei

2

46551

ARHIIVIKOGU

EESSONA

Kunagi varem ei ole teaduse, tehnika ja inimühiskonna arenemine kulgenud nii intensiivselt kui XX sajandi teise poole läbielatud aastail. Ja see enneolematult jõuline ja kiire progress jätkub meie silmade all järsult tõusvas joones.

Endastmõistetavalt püüab iga eesrindlik inimene võimalikult rohkem ja sügavamalt aru saada toimuvate sündmuste mõttest, nende olemusest, näha selgemini arengutendentse ja perspektiive, püstitada sellele vastavalt õigeid ülesandeid ning neid edukalt lahendada. Asendamatuks kompassiks ühiskondliku arenemise väga mitmekülgses ja keerukates sündmustes orienteerumiseks on mõtteteaduse suursaavutus — dialektiline ja ajalooline materialism, mis on kommunismi ehitamist juhtiva klassi ja tema partei teaduslikuks maailmavaateks.

Käesoleva kogumiku artiklid kuuluvad ajaloolise materialismi ühe põhi-probleemi — ühiskondliku teadvuse — valdkonda. Kogumik ei pretendeeri selle väga ulatusliku ja keeruka probleemi igakülgele ammendavale käsitlemisele. Kuid arvestades eriti eestikeelse kirjanduse puudulikkust sel alal ning lugejate vajadusi, on püütud kogumikus anda võimalikult süstemaatiline ülevaade ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra, ühiskondliku teadvuse osatähtsusest inimühiskonna arenemises, tema erinevatest vormidest ja nende spetsiifilistest ühiskondlikest funktsioonidest. Seejuures mõningad teoreetilised seisukohad, näiteks mõistete «ühiskondlik olemine» ja «ühiskondlik teadvus» mahu (O. Jürise artiklis «Ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus»), samuti ühiskondliku psühholoogia mõiste ja selle kahe külje kohta (A. Gorjatšova artiklis «Mõningaid ühiskondliku psühholoogia küsimusi»), avaldame arvamuste vahetamise korras.

Autorite kollektiiv on arvamusel, et käesolev kogumik võib olla kasulik õppevahendina dialektilise ja ajaloolise materialismi, samuti teadusliku ateismi, eetika ja esteetika aluste õppimisel kõrgemates koolides, propagandistidele, parteiharidusvõrgus ja iseseisvalt filosoofiat õppijaile ning kõigile neile, keda huvitavad teadusliku maailmavaate küsimused.

Kogumik «Ühiskondlik teadvus» on koostatud Tartu Riikliku Ülikooli dialektilise ja ajaloolise materialismi kateedri ning Eesti Põllumajanduse Akadeemia NLKP ajaloo ja filosoofia kateedri õppejõudude poolt. Autorite kollektiiv mõistab hästi, et kuna käesolev kogumik kujutab esimest sedalaadi katset täita kohalike autorite jõul üht lünka eestikeelse filosoofilise kirjanduse alal, siis on puudused vältimatud. Lugejate hinnangud, kriitilised märkused ja ettepanekud palume saata aadressil: Tallinn, Pärnu mnt. 10, Eesti Riiklik Kirjastus.

Toimetaja

ÜHISKONDLIK OLEMINE JA ÜHISKONDLIK TEADVUS

O. Jüris

Küsimus ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra on osa filosoofia põhiküsimusest, milliseks on küsimus olemise ja teadvuse vahekorra üldse.

Olemine selle sõna ontoloogilises tähenduses sisaldab nii loodust kui ka teadvust. Teadvus, nagu looduski, eksisteerib. Järelikult olemise ontoloogiline käsitlus ei anna meile võtit filosoofia põhiküsimuse lahendamiseks või siis lahendab selle idealistlikult. Tunnistades teadvuse, nagu loodusegi, eksisteerivaks ja ainult eksisteerivaks, omistab ontoloogia neile ka võrdsed omadused. Ta lahutab mõiste tema reaalsest objektist ning samastab looduse teadvusega, mis viib olemise müstifitseerimisele.

Filosoofia põhiküsimuse seisukohalt käsitame olemise kategooriat mitte selle ontoloogilises, vaid gnoseoloogilises tähenduses.

Marksistlik filosoofiline materialism konkretiseerib olemise mõistet materia mõistes, mis sisaldab endas väljaspool inimese teadvust ja sõltumata temast eksisteerivat objektiivset reaalsust. Teadvus aga on kõrgesti organiseeritud materia, s. o. inimese peaju omadus peegeldada seda objektiivset reaalsust. Teadvus on peegeldus, olemine aga on peegeldatav objekt. V. I. Lenin kirjutas: «Meie aistingud, meie teadvus on vaid välismaailma *kujund*, ning on endastmõistetav, et peegeldust ei saa olla ilma peegeldatavata, kuid peegeldatav on olemas peegeldajast sõltumatult.»¹

Gnoseoloogia põhiküsimuse piirides, s. o. selle küsimuse piirides, mida lugeda primaarseks ja mida sekundaarseks, pidas Lenin² võimalikuks isegi teadvuse absoluutset vastandamist materiaale. Kuid väljaspool gnoseoloogia põhiküsimust on see vastandamine suhteline: peegeldus (teadvus on materia omadus) ja peegeldatav (materia ise). Materia mõtleb — selles seisneb materia ja teadvuse vastandamise suhtelisus.

¹ V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 55.

² Vt. sealsamas, lk. 130.

Nendest dialektilise materialismi põhimõtetest lähtumegi ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse kategooriate käsitlemisel. Dialektiline materialism moodustab ajaloolise materialismi teoreetilise aluse, kuid mitte veel tema sisu. Dialektilise materialismi seadused ja kategooriad on liiga abstraktsed ühiskondliku elu spetsiifika tähistamiseks. Ajaloolise materialismi ülesanne seisab selles, et konkretiseerida dialektilise materialismi seisukohti, rakendades neid ühiskondliku elu uurimisel.

Ühiskonnas, erinevalt loodusest, tegutsevad teadvusega varustatud, teatavaid eesmärke taotlevad inimesed. See määrab ühiskonna olemuse spetsiifika, mida uurib ajalooline materialism. Ühiskondlikus elus on tihti väga komplitseeritud üleminekud ühiskondlikult olemiselt ühiskondlikule teadvusele ja vastupidi. Nad ristuvad, põimuvad teineteisest läbi juba sel lihtsal põhjusel, et ühiskondliku olemise moodustavad teadvusega varustatud inimesed, kelle igasugune tegevus läbib alati juba eelnevalt nende mõtleva aju, s. o. tekib teadvuses. Kuid ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus ei ole samased.

1. Mis on ühiskondlik olemine?

Selles küsimuses on meie filosoofidel osaliselt erinevaid arvamusi. Sageli samastatakse ühiskondliku olemise mõiste ühiskonna elu materiaalsete tingimuste ehk isegi tootmisviisi (vahest isegi tootmisuhete ja baasi) mõistetega, põhjendades seda sellega, et ajaloolise materialismi seisukohalt on materiaalsete hüvede tootmine kogu ühiskondliku elu määravaks aluseks.

Kuid on olemas ka teistsugune ühiskondliku olemise mõiste tõlgitsemine, mis ei eita seda, et ühiskondliku elu aluse moodustavad ühiskonna elu materiaalsed tingimused, milles määravaks jõuks on tootmisviis, kuid ei piira sellega ühiskondliku olemise mõistet, vaid käsitab teda laiemas mõttes kui kogu ühiskondliku elu objektiivset reaalsust. Viimase moodustavad inimeste igasugused objektiivsed ühiskondlikud suhted — nende suhted loodusega, majanduslikud suhted, sotsiaalsed ja poliitilised ning olustikulised suhted, mis eksisteerivad objektiivse reaalsusena, sõltumata inimeste ühiskondlikust teadvusest. Sellisest seisukohast lähtudes käsitab ühiskondliku olemise kategooriat V. P. Tugarinov³ ja paljud teised filosoofid.

Selline küsimuse käsitlemine on meie arvates metodoloogiliselt õigem ning vastab täielikumalt objektiivse tõe nõuetele. Ühiskondliku olemise mõiste piiramine ainult vahetu tootmisega avab paratamatult tee nii vulgaarsele materialismile kui ka idealismile ühiskondlike nähtuste tõlgitsemisel (mida püüame järgnevalt näidata), mis on kokkusobimatu ajaloolise materialismi teaduslike

³ Vt. В. П. Тугаринов, Соотношение категории исторического материализма, Издательство Ленинградского университета, 1958.

nõuetega. Ühiskondlik olemine on filosoofiline kategooria, mis üldistab kogu objektiivset ühiskondlikku reaalsust.

Ühiskondlik olemine ei hõlma mõistagi kogu materiaalist olemist üldse, vaid ainult ühiskonna vahetut tegelikkust. Loodus kui selline, võetuna omaette, väljaspool ühiskonda, ei moodusta ühiskondlikku olemist. Kuid samal ajal ei tähenda see, et loodus üldse ei kuulu ühiskondliku olemise valdkonda. Väljaspool loodust ei saa olla ka ühiskonda. Kuid loodus kui ühiskondliku olemise element on piiratud nii ajalt kui ka ruumilt ainult ühiskonna eksisteerimisega. Loodus moodustab ühiskondliku olemise ühe osa niivõrd, kui võrd ta moodustab ühiskonna eksisteerimise geograafilise keskkonna.

Ühiskondliku olemise valdkonda kuulub mitte loodus ise omaette, vaid inimeste suhe loodusega. Loodus eksisteerib ka väljaspool ühiskonda, kuid ühiskond ei saa eksisteerida väljaspool kindlat loodust. Ühiskondlikku olemisse kuuluvad sotsiaalsed, aga mitte looduslikud tegurid. Kuid ka loodus muutub sotsiaalseks teguriks, kui ta satub ühiskondliku mõjutuse alla, kui inimesed kasutavad teda ühiskonna materiaalse elu tootmiseks. Loodus moodustab need tingimused, millistes igasugusel inimlikul tegevusel ainult ongi oma mõte. Ühiskonna geograafilisest keskkonnast sõltub lõpptulemuses tootmisvahendite iseloom, mis moodustab ühiskonna materiaalse elu aluse (mitte veel ühiskonna elu materiaalse aluse, vaid nimelt ühiskonna materiaalse elu aluse). Geograafilise keskkonna iseärasused avaldavad tunduvat mõju inimeste olustikulistele ja rahvuslikele iseärasustele, nende ühiskondlikule psühholoogiale, kogu ühiskonna ilmele nii olemise kui ka teadvuse sfääris.

Ka inimesed ise, kes moodustavad rahvastiku kui etnilise ühtekuuluvuse, on eelkõige looduse osa ja produkt. Rahvastik koos geograafilise keskkonnaga moodustavad ühiskondliku olemise loodusliku aluse ja tema lahutamatu koostisosa.

Inimeste ja looduse vahelised suhted leiavad oma materiaalse väljenduse ühiskonna tootlike jõudude arengutasemes. Kuid inimeste suhe loodusega moodustab ainult ühiskondliku olemise ühe külje. «Tootmises mõjutavad inimesed mitte ainult loodust, vaid ka üksteist. Nad saavad toota ainult teataval viisil üheskoos tegutsedes ja oma tegevust vastastikku vahetades. Selleks, et toota, astuvad inimesed üksteisega teatud sidemetesse ja suhetesse, ja ainult nende ühiskondlike sidemete ja suhete kaudu toimub nende mõju loodusele, leiab aset tootmine.»⁴

Kõigist ühiskondlikest suhetest tõstis Marx esile tootmisesuhted, mis moodustavad ühiskondliku olemise tuuma, tema peamise sisu, tema olemuse. «Tootmissuhted oma kogusummas,» kirjutab K. Marx, «moodustavad selle, mida nimetatakse ühiskondlikeks suheteks, ühiskonnaks, ja seejuures moodustavad nad teataval

⁴ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 65.

ajaloolisel arenemisastmel oleva ühiskonna, omapärase, erilise iseloomuga ühiskonna.»⁵

Tootlikud jõud ja tootmissuhted on tootmisviisi kaks lahutamatu külge. Tootmise arenemine nõuab alati tootmissuhete vastavust tootlike jõudude iseloomule. Tootmisviis on määravaks ühiskonna elu materiaalsete tingimuste süsteemis ja moodustab ühiskondliku olemise majandusliku külje.

Tootmisviis määrab ühiskonna organisatsioonilise struktuuri, milles inimeste ühiskondlike suhete mitmesugused küljed leiavad oma väljenduse vastavates ühtekuuluvuse vormides, sõltuvalt nende ühtekuuluvuste spetsiifilistest, sotsiaalsetest eesmärkidest ja funktsioonidest.

Ühe ühiskondlike suhete alatise ja paratamatu külje moodustavad sugulised suhted, mis leiavad oma väljenduse perekondlikus ühtekuuluvuses, mitmesugustes ajalooliselt tingitud perekonna vormides. Perekond on ühiskondliku organisatsiooni algrakuke, milles kooskõlastuvad materiaalse tootmise ja rahvastiku taastootmise funktsioonid. Perekonna vormid ja perekondlikud suhted (suhted mehe ja naise, vanemate ja laste vahel) on alati sõltuvad majanduslikest suhetest. F. Engels ütleb, et mees ja naine «rajavad perekonna, selle kõige lihtsama ja algelisema ühiskondliku seose vormi tootmise otstarbeks»⁶.

Ühiskondliku olemise kategoria hõlmab ka kõiki teisi inimeste ajalooliselt kujunenud sotsiaalse ühtekuuluvuse vorme. Inimese ja ühiskonna tekkimisega kujuneb inimeste kindel sugukondlik ühtekuuluvus. Sugukond on ürgühiskonna ühiskondlik-majandusliku elu algorganisatsioon, mis ühendab veresuguluses olevaid inimesi ühiste majanduslike ja teiste ühiskondlike sidemetega.

Sugukondliku ühiskonna arenemise kõrgemal astmel toimub sugukondade ühinemine, mis moodustab hõimu kui etnilise ja ühiskondliku organisatsiooni vormi, millel on oma kindel organisatsiooniline struktuur. Väljaarenenud hõimu iseloomustavad peale veresuguluse oma eriline keel või murre ja ühine maavaldus.

Ürgkogukondliku korra kõrgeimal staadiumil kujunevad hõimude liidud, mis soodustavad majanduslike ja kultuuriliste sidemete tugevdamist hõimude vahel. Hõimude liidud põhjustavad ka veresuguluse segunemise hõimudes, nende assimileerumise ja uute etniliste ühtekuuluvuste — rahvaste kujunemise.

Rahvaste juures kaovad sugulussidemed, mis on sugukonna ja hõimu üheks põhitunnuseks. Selle asemel aga tugevnevad majanduslikud sidemed, kujuneb teatud territoriaalne ühtsus, ühine rahva keel ning inimeste ühine psüühiline laad ja kultuuri spetsiifika erinevate rahvaste juures. Kuid need tunnused ei ole rahva juures veel püsivad. Rahvas on vahepealne ühtekuuluvus hõimu ja rahvuse vahel.

⁵ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 65.

⁶ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 86.

Kapitalistlike suhete arenemisega muutuvad rahvad üha püsivamaks, nad muutuvad rahvusteks. «Rahvus on inimeste ajalooliselt kujunenud püsiv ühtekuuluvus, mis on tekkinud ühise keele, territooriumi, majanduselu ja ühises kultuuris avalduva psüühilise laadi pinnal.»⁷

Ühiskond, mille majandusliku aluse moodustab eraomandus tootmisvahendeile, jaguneb sotsiaalseteks klassideks, kes erinevad üksteisest neile teatud ajaloolises ühiskondliku tootmise süsteemis kuuluva koha poolest, oma suhtelt tootmisvahenditega, nende poolt tööd ühiskondlikus organisatsioonis etendavalt osalt ning ühiskondliku rikkuse selle osa saamisviisilt ja suuruselt, mis on nende käsutuses. Järelikult ühiskonna klassistruktuur ning sellest paratamatult tulenev klassivõitlus on klassiühiskonna olemise kõige reljeefsem väljendus.

Klassivastuolude lepitamatuse produktina tekib riik, mis on samuti antagonistliku klassiühiskonna olemise paratamatu koostisosa, mis moodustab selle ühiskonna majanduslikul baasil kerkiva poliitilise ja juriidilise pealisehituse. F. Engels kirjutas riigi kohta: «Senine ühiskond, kes liigub klassivastuoludes, vajas riiki, s. o. ekspluateeriva klassi organisatsiooni tema väliste tootmistingimuste säilitamiseks, niisiis nimelt ekspluateeritava klassi vägivaldseks hoidmiseks antud tootmisviisi poolt määratud rõhumistingimustes (orjandus, pärisorjus või feodaalne sõltuvus, palgatöö). Riik oli kogu ühiskonna ametlikuks esindajaks, tema koondamiseks nähtavasse korporatsiooni, kuid ta oli seda ainult niivõrd, kuivõrd ta oli selle klassi riik, kes oma ajajärgu jaoks ise esindas kogu ühiskonda: antiikajal oli ta orje pidavate riigikodanike, keskajal — feodaalaadli, meie ajal — kodanluse riik. Kui riik saab lõpuks tõesti kogu ühiskonna esindajaks, siis teeb ta end ise üleliigseks.»⁸

Riigi funktsioneerimises väljenduvad sotsiaalsete gruppide, klasside ja rahvaste vahelised suhted, mida nimetatakse poliitika ja õiguseks.

Meie filosoofilises kirjanduses ei tehta sageli vahet poliitika ja õiguse ning poliitiliste ja õiguslike vaadete vahel. See aga tähendab ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse samastamist, seega idealismi sotsioloogias. Tegelikult on poliitika ja õigus klassiühiskonna objektiivsed suhted, aga mitte teadvus. Poliitika ja õigus kuuluvad ühiskondliku olemise, aga mitte ühiskondliku teadvuse valdkonda. Nad eksisteerivad klasside ja parteide reaalse, objektiivse tegevusena, mille peegeldus inimeste teadvuses poliitiliste ja õiguslike teooriate näol moodustab ühe ühiskondliku teadvuse vormidest. See asjaolu, et riik, parteid, poliitika ja õigus moodustavad ühiskonna majandusliku baasi pealisehituse, ei muuda seda fakti, et nad eksisteerivad reaalse olemisena. Pealisehitusel on oma reaalne (võib isegi öelda — materiaalne) ja ideaalne külg. Raamatu «Poliitilise ökonomia kriitikast» tuntud

⁷ J. V. Stalin, Teosed, 2. kd., lk. 291.

⁸ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 247.

«Eessõnas» räägib K. Marx «juriidilisest ja poliitilisest pealisehitusest» ning «ühiskondliku teadvuse vormidest». F. Engels, eraldades ühiskondlikku teadvust ühiskondlikust olemisest, nimetab viimase all «inimtoiminguid ja ühiskondlikke suhteid» ning samuti «ühiskonna- ja riigivorme».⁹ Teises kohas kirjutab Engels, et ajaloolised teadused «uurivad inimeste elutingimusi, ühiskondlikke suhteid, õigus- ja riigivorme nende (minu sõrendus. — O. J.) ideaalse pealisehitusega filosoofia, religiooni, kunsti jne. näol nende ajaloolises järgnevuses ja tänapäeva seisundis».¹⁰ Edasi märgib Engels, et inimese moraalsed ja õiguslikud v a a t e d väljendavad neid tegelikke «ühiskondlikke ja poliitilisi suhteid, milledes ta elab».¹¹

Õiguse- ja riigivorme Engels ei nimeta ideaalseks pealisehituseks, milleks ta nimetab filosoofiat, religiooni ja kunsti. Ideaalse pealisehituse olemasolu aga eeldab ka materiaalse pealisehituse olemasolu. Ühiskonna materiaalne elu selle sõna laias mõttes ei piirdu ainult tootmisega. Tootmine on materiaalse elu alus, kuid mitte kogu materiaalne elu. Riik on näiteks küllaltki võimas materiaalne tegur. Kui K. Marx ütleb, et teooria muutub materiaalseks jõuks, siis mõtleb ta selle materiaalse jõu all eelkõige muidugi revolutsioonilist, poliitilist liikumist.

Tunnistades ühiskonna jagunemise klassideks ja klassivõitluse ühiskondlikuks olemiseks, ei saa tunnistamata jätta selle olemisena riiki, mis on klassiantagonismi produkt ja reaalne väljendus, järelikult ka poliitikat ja õigust, mis tekivad ja eksisteerivad objektiivse paratamatusena, sõltumata inimeste ühiskondlikust teadvusest. Poliitilised suhted, mis leiavad oma ametliku väljenduse riigis, samuti nagu majanduslikudki suhted, ei ole inimeste tahte, teadvuse sünnitus, kuigi nad vastavad teatud klasside taatele, vaid kujunevad objektiivselt kui klasside reaalse eksistentsi väljendus. Mõistagi ei saa poliitilisi suhteid võrdsustada majanduslike suhetega. Majanduslikud suhted moodustavad baasi, poliitilised suhted — pealisehituse. Kuid nad on ikkagi reaalsed suhted ja kuuluvad seepärast ühiskondliku olemise sfääri.

Poliitilisi suhteid ei saa lahutada majanduslikest suhetest. Poliitika on majanduse kontsentreeritud väljendus. Eksploataatorlikus ühiskonnas on tootmissuhted valitsemise ja allumise suhted. Nende suhete teostamine aga on riigi põhiliseks funktsiooniks. K. Marx nimetab poliitilist korda «tsiviilühiskonna ametlikuks väljenduseks».¹² F. Engels rõhutab poleemikas Dühringiga korduvalt, et on vaja eristada igasugused tegelikud suhted sellest, mis eksisteerib inimeste teadvuses.¹³

Muidugi ei kuulu igasugused suhted ühiskondliku olemise mõis-

⁹ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 16.

¹⁰ Sealsamas, lk. 79.

¹¹ Sealsamas, lk. 85.

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, М. 1948, стр. 23.

¹³ Vt. F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 85, 87 jt.

tesse. Suhted on ka ideoloogilised, mis on inimeste majanduslike ja poliitiliste suhete (ühiskondliku olemise) peegelduseks inimeste teadvuses.

On olemas ka sellised reaalsed (materiaalsed) nähtused, mis ei teki mitte sõltumatult inimeste teadvusest ega mitte väljaspool nende teadvust, vaid ühiskondliku teadvuse vormide otsesest ja vahetust vajadusest ning on nende eksisteerimise materiaalseks tingimuseks. Nii näiteks religioon põhjustab kiriku, kunst — teatri, kino jm., teadus — akadeemiad, õppeasutused jm. Sarnaseid materiaalseid nähtusi ei saa arvata ühiskondliku olemise hulka. Ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse mõisted saab tuletda ainult nende vahekorrast. Ühiskondlik olemine on primaarne, ta eksisteerib objektiivse reaalsusena, sõltumata inimeste ühiskondlikust teadvusest. Ühiskondlik teadvus aga on sekundaarne, ühiskondliku olemise peegeldus inimeste teadvuses, mida ei saa olla ilma objektiivse, reaalse peegeldatava objektita. Mainitud kultuuriasutused ei ole sellises vahekorras vastava kultuuriga kui teadvusega. Nende vahekord on vastupidine. Religioon on primaarne kiriku suhtes, väljaspool teadust ei saa olla ka teaduslikke asutusi jne. Siin on tegemist ühiskondliku teadvuse teatud vormide reaalse olemisega, aga mitte ühiskondliku olemisega, mis on primaarne ühiskondliku teadvuse suhtes.

On ka selliseid ühiskondlikke asutusi ja organisatsioone, mis ühendavad endas nii ühiskondliku olemise kui ka ühiskondliku teadvuse reaalse olemise külgi. Sellised on näiteks poliitilised parteid. Ühelt poolt on parteid objektiivse klassivõitluse reaalseks väljenduseks. «Ühiskonnas, mis põhineb klassidesse jagunemisel,» kirjutab V. I. Lenin, «muutub võitlus vaenulike klasside vahel selle arenemise teatud astmel paratamatult poliitiliseks võitluseks. Klasside poliitilise võitluse kõige terviklikumaks, täielikumaks ja väljakujunenumaks väljenduseks on parteide võitlus.»¹⁴

Teiselt poolt aga teame, et poliitilised parteid tekivad ja eksisteerivad ainult vastavate poliitiliste vaadete pinnal. Väljaspool kindlaid poliitilisi vaateid ei teki parteid. Majanduslikud suhted tingivad klassivõitluse, klassivõitlus — teatud poliitilise ideoloogia, poliitilise ideoloogia alusel formeeruvad parteid, parteide võitlus on klassivõitluse kõige väljakujunenumaks väljenduseks, klassivõitlus aga toimub majanduslikus, poliitilises ja ideoloogilises vormis. Selline on siin üldjoontes ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse dialektika, mis, nagu näeme, on palju keerulisem kui üldse materia ja teadvuse vahekord. Põhjuse ja tagajärgede kohtade vaheldumine, nende vastastikune üksteisest läbitungimine, millest kirjutas F. Engels, ilmneb siin täie selgusega.

Ühel või teisel määral on see dialektika omane ka mitmesugustele teistele ühiskondlikele organisatsioonidele: ametiühingutele, kooperatiivsetele ühingutele, noorsoo, naiste, laste organisatsioonidele.

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 10 kd., lk. 60.

dele jt., mis ei kuulu vahetute ühiskondliku teadvuse organisatsioonide valdkonda, kuid eksisteerivad vastava ühiskondliku teadvuse alusel.

Niisiis, ühiskondliku olemise moodustab objektiivselt, inimeste ühiskondlikust teadvusest sõltumata kujunenud ühiskonna majanduslik ja ühiskondlik-poliitiline struktuur. Tema erinevad küljed mõjutavad vastastikku üksteist, kusjuures määrav osatähtsus on materiaalsete hüvede tootmisviisil. Ühiskondlik olemine on lakkamatus seaduspärases arenemise ja muutumise protsessis ning tingib ka ühiskondliku teadvuse arenemise ja muutumise, mis oma kogusummas moodustab ühiskondliku progressi.

2. Mis on ühiskondlik teadvus?

Teadvus üldse on oma olemuselt kõrgesti organiseeritud materia (inimese peaaaju) omadus peegeldada teda ümbritsevat tegelikkust, objektiivset reaalsust. Seejuures aga ükski individuaalne inimese teadvus ei eksisteeri isoleeritult teistest individuaalsetest teadvustest. Mõtlev inimene on algusest peale ühiskondlik olend. Juba inimese esivanemad tegutsesid elatusvahendite hankimisel mitte eraldatuna üksteisest, vaid koos. Sellepärast tekkis ja arenes ka nende teadvus kui kollektiivne looming. Nende ühesugused elutingimused leiavad ka põhiliselt ühesuguse peegelduse nende teadvuses, mis väljendub ühises keeles kui mõtletegevuse väljendusvormis ja suhtlemisvahendis. Inimene teeb ka vajalikke teadlikke järeldusi mitte ainult omaenda tegevusest, vaid ka teiste tegevusest, kellele ta koos tegutseb, kelle tegevust ta jälgib, kellele on ta abiks vajalikel juhtudel. Inimesed vahetavad oma mõtletegevuse tulemusi. Nii kujunebki teatud inimeste gruppidel, kellel on ühesugused elu materiaalsed tingimused, ka ühesugune teadvus kui nende tingimuste kollektiivne peegeldus inimeste peaajus. Selles mõttes on igasugune teadvus üldse kõige üldisemas mõttes alati ühiskondlik teadvus.

Kuid individuaalne teadvus, teadvus üldse kui materia omadus ja ühiskondlik teadvus kui ajaloolise materialismi kategooria ei ole identsete tähendustega. Nende mõistete samastamine viib meid ka ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse samastamisele.

Individuaalne teadvus on iga inimese igapäevane mõtletegevus, ilma milleta ei ole mõeldav üldse inimühiskond, mitte ainult inimeste ühiskondlik teadvus, vaid ka nende ühiskondlik olemine. V. I. Lenin märgib seoses K. Marxi poolt avastatud ajaloolise arenemise objektiivse loogikaga: «...objektiivne mitte selles mõttes, et teadlike olendite, inimeste ühiskond võiks olemas olla ja areneda teadlike olendite olemasolust sõltumatult (ainult neid tühisaju rõhutabki oma «teooriaga» Bogdanov), vaid selles mõttes, et ühiskondlik olemine on sõltumatu inimeste ühiskondlikust teadvusest.»¹⁵

¹⁵ V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 301.

Individuaalse teadvuse peegeldusobjekt, tema sisu on piiratud inimeste isiklike suhetega nende igapäevases elus. Tema sfääri ei kuulu need ühiskondlikud suhted, mis kujunevad nende individuaalse tegevuse tulemusena. «Iga üksik tootja maailmajanduses teab, et ta toob nii- ja niisuguse muudatuse tootmistehnikasse, iga peremees teab, et ta vahetab nii- ja niisuguseidprodukte teiste vastu, aga need tootjad ja need peremehed ei tea, et nad muudavad sellega *ühiskondlikku olemist*.»¹⁶

Ühiskondlik teadvus ongi ühiskondliku olemise peegeldus, milles inimesed saavad teadlikuks nendest objektiivsetest ühiskondlikest suhetest, mida nad, sõltumata oma teadvusest, loovad oma individuaalse tegevusega.

Ühiskondliku olemise peegeldusest inimeste teadvuses ei tule niimoodi aru saada, et see on alati õige peegeldus. Lenin ütleb, et ühiskondlik teadvus on *parim aljuhul* ühiskondliku olemise «ligikaudu õige (adekvaatne, ideaalselt täpne) peegeldus». ¹⁷ Tegelikkus võib peegelduda inimeste teadvuses ka moonutatud kujul, näiteks religioonis.

Ühiskondliku teadvuse oluliseks tunnuseks on ka see, et ideed ja vaated leiavad temas inimeste teatud grupi (hõimu, rahvuse, klassi ehk isegi kogu ühiskonna) üldist tunnustust, väljenduvad ühiskondlikus arvamuses.

Ühiskondlik teadvus ei ole muidugi absoluutselt lahutatud individuaalsest teadvusest. Ühiskondlik teadvus ei saagi teisiti eksisteerida kui ainult individuaalses teadvuses, individuaalse teadvuse kaudu. Kuid individuaalne teadvus võib mitte ainult ühtida ühiskondliku teadvusega, vaid ka lahus olla üldiselt tunnustatud tõekspidamistest.

Näiteks igale klassile on omane tema klassiteadvus kui antud klassi ühiskondliku olemise peegeldus. Kodanluse teadvusele on omane eraomanduse ja teiste inimeste ekspluateerimise kindlustamise vajadus; proletariaadi kui ekspluateeritava klassi teadvuses leiab oma väljenduse ekspluateerimisest vabanemise püüd jne. Samal ajal aga leidub kodanluse hulgas inimesi, kes loobuvad kodanluse klassiteadvusest ja võtavad omaks proletariaadi klassiteadvuse, ning vastupidi, on ka proletariaadi hulgas inimesi, kelle individuaalne teadvus ühtib kodanluse ühiskondliku teadvusega ja ei tunnista ekspluateerimise kaotamise vajadust. Sellest tulenevad proletariaadi klassi teadlikkuse kasvatamise ülesanded, mis seisavad kommunistliku partei ees. Sotsialistliku ühiskonna ühiskondlikuks teadvuseks on sotsialistlik teadvus. Kuid teatud osa inimeste individuaalses teadvuses säilivad veel kodanliku ja väikekodanliku teadvuse igandid. Sellest tuleneb töötajate kommunistliku kasvatus ülesanne sotsialistlikus ühiskonnas — tõsta iga inimese individuaalne teadvus ühiskondliku (kommunistliku) teadvuse tasemele.

¹⁶ V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 301.

¹⁷ Sealsamas, lk. 302.

Ühiskondliku teadvuse kujunemine on ühiskondliku olemise objektiivsete protsesside järkjärguline ajalooline tunnetamine inimeste poolt, mis allub üldisele tunnetuse dialektikale. Tunnetusprotsess kulgeb ühiskondlik-ajaloolises praktikas nähtumuselt olemusele ning üha rohkem süveneb nähtuste olemusse, avastab nende seemiste protsesside objektiivseid seaduspärasusi.

Tunnetusprotsess on üldse raske, keeruline ja vastuoluline. F. Engels märgib: «Juba looduse õige peegeldamine on äärmiselt raske, on pika kogemusajaloo produkt... Ühiskondlike nähtuste alal on peegeldamine veelgi raskem. Ühiskonna määravad ajalooliste tingimuste kõrval majanduslikud suhted, tootmine ja vahetus.»¹⁸

Ühiskondlik teadvus, milles inimesed tunnetavad ühiskondlikku olemist, areneb relatiivsete tõdede tunnetamise teel. Kunagi ei hõlma ta täielikult ühiskonna arenemisahelikku, ütleb Lenin. «Inimkonna kõrgeimaks ülesandeks on haarata see majandusliku evolutsiooni (ühiskondliku olemise evolutsiooni) objektiivne loogika üldistes ja põhilistes joontes, et võimalikult täpsemalt, selgemalt ja kriitilisemalt kohandada *sellele* oma ühiskondlik teadvus ja kõigi kapitalistlike maade eesrindlike klasside teadvus.»¹⁹

Ühiskondlik teadvus on oma sisult alati ühiskondliku olemise peegeldus. Inimeste vaimne elu on nende materiaalse elu ideaalne väljendus. Milline on inimeste reaalne eluviis, selline on ka nende mõtteviis.

«Kas on vaja erilist sügavmõttelisust,» kirjutavad K. Marx ja F. Engels, «et aru saada, et inimeste elutingimustega, nende ühiskondlike sidemetega, nende ühiskondliku olemisega muutuvad ka nende kujutlused, vaated ja mõisted, muutub, ühe sõnaga, ka nende teadvus? Mida muud tõestab ideede ajalugu, kui et vaimne tootmine muutub käskikäes ainelise tootmisega?»²⁰

Kuid seda ühiskondliku teadvuse sõltuvust ühiskondlikust olemisest, ühiskondliku olemise peegelduse protsessi ei tule mõista labaselt, kui igal juhul otsest peegeldust. Ajaloolises protsessis ühiskonna erinevad küljed ristuvad, põhjus ja tagajärg sageli vastastikku vahetavad oma kohta, ühiskonna majanduslikud suhted peegelduvad erinevates ühiskondliku teadvuse vormides suuremalt osalt kaudselt, mitmesuguste sotsiaalsete suhete ja teiste ühiskondliku teadvuse vormide kaudu.

V. I. Lenin astus otsustavalt välja V. M. Šuljatikovi, A. A. Bogdanovi ja teiste ajaloolise materialismi vulgarisaatorite vastu, kes pidasid ühiskondliku teadvuse iga avalduse vahetuks allikaks majandust, tootmist ja isegi tehnikat.

Šuljatikov oma raamatus «Kapitalismi õigustamine Lääne-Euroopa filosoofias» näeb kõigi kodanlike filosoofide juures ainult

¹⁸ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 306.

¹⁹ V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 301—302.

²⁰ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 33.

kapitalismi majanduslike huvide vahetut kaitsmist. Filosoofilised õpetused kasvavad vahetult välja majandusest, igal filosoofilisel kategoorial olevat oma «sotsiaal-klassiline ekvivalent». «Märkmetes Suljatikovi raamatu kohta» nimetab V. I. Lenin sellist ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra tõlgitsemist vulgaarseks materialismiks, karikatuuriks materialismist ajaloos, materialismi labastamiseks.²¹

Sellisele ajaloolise materialismi vulgariseerimisele aitavad objektiivselt kaasa ka need, kes tõlgitsevad ühiskondlikku olemist kui ainult ühiskonna materiaalse elu tingimusi, peamiselt tootmisviisi. Kui ainult tootmisviisi moodustaks ühiskondliku olemise, siis ei saakski filosoofial, kunstil, teadusel, religioonil jne. olla muud sisu peale tootmise. See aga olekski vulgaarne materialism.

Tegelikult on nii ühiskondlik olemine kui ka ühiskondlik teadvus palju keerulisemad nähtused. Eriti keeruline on ühiskondliku olemise peegelduse protsess ühiskondliku teadvuse mitmesugustes vormides. On muidugi ka tootmise otseseid peegeldusi, kuid on samuti (ja isegi suuremalt jaolt) kaudseid peegeldusi, mitmeastmelisi peegeldusi, peegeldusi teiste peegelduste kaudu, kus teadvuse seost tootmisega võib kindlaks määrata ainult kaudselt, teiste ühiskondliku olemise külgede ja ühiskondliku teadvuse vormide vahendusel.

Tootmisprotsessi otseseks peegelduseks on ainult rakendusteadused (mehhaanika, agronoomia jt.). Iseloomustades pealisehitust (kuhu kuuluvad ka vastavad ühiskondliku teadvuse vormid), kirjutab J. V. Stalin: «Pealisehitus ei ole vahetult seotud tootmisega, inimeste tootmistevõimega. Ta on seotud tootmisega ainult kaudselt, majanduse vahendusel, baasi vahendusel. Sellepärast ei peegelda pealisehitus muudatusi tootlike jõudude arenemise tasemes otsekohe ega otseselt, vaid pärast muudatusi baasis, tootmises toimunud muudatuste kajastumise kaudu baasis toimuvates muudatustes.»²²

Kuid mitte kõik pealisehituslikud ühiskondliku teadvuse vormid ei peegelda ka baasi (majanduslikku korda) otseselt. Otseseks peegelduseks võivad siin olla ainult poliitilise ja õigusliku ideoloogia teatud alad, nagu poliitiline ökonoomia, omandusõiguse teooriad ja muud ideoloogia eri alad, mis käsitavad otseselt majanduslikke probleeme. Kuid ka poliitilistes ja õiguslikes vaadetes peegeldub majanduslik kord peamiselt riigi, õiguse ja poliitika kaudu. Poliitilised ja õiguslikud vaated peegeldavad vahetult riigi tegevust, poliitikat ja õigust, mis on ühiskondliku olemise koostisosana vastava majandusliku korra sünnitus ja väljendus. «Poliitika on majanduse kontsentreeritud väljendus»,²³ poliitiline ideoloogia aga on poliitika peegeldus. G. V. Plehhanov ütleb, et ainult «iga ahtud rahva õigus, riiklik kord ja kõlblus on vahetult ja otseselt tingitud

²¹ Vt. В. И. Ленин, Соч., т. 38, стр. 486—502.

²² J. V. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, Tallinn, 1953, lk. 19—20.

²³ V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 63.

temale omastest majanduslikest suhetest. Nendestsamadest suhetest on tingitud — kuid juba ka u d s e l t ja v a h e n d a t u l t — kõik, mida loob mõte ja kujutus: kunst, teadus jne.»²⁴

Filosoofiale avaldab majanduslik areng mõju «suuremalt osalt poliitilises jne. riietuses», nagu ütleb F. Engels.²⁵ Täpsustades seda mõtet väidab F. Engels, et «tähtsaimat otsest mõju avaldavad filosoofiale poliitilised, õiguslikud ja moraalsed peegeldused».²⁶

Sedasama võib öelda ka kunsti kohta. Kunst ja veel enam esteetilised vaated tavaliselt ei peegelda ei tootmise protsessi ega majanduslikku korda otseselt, vaid peamiselt poliitilise, õigusliku ja moraalise hinnangu kaudu.

Mis puutub sellisesse ideoloogia vormi nagu religioon, siis omab ta, nagu ütleb F. Engels, ainult «eelajaloolist sisu», «eitavat majanduslikku alust». «Eelajaloolise ajajärgu madal majanduslik areng omas oma täiendusena, vahest isegi tingimusena ja isegi põhjusena valed kujutlused loodusest. Ja kuigi majanduslik vajadus oli ja aja jooksul üha rohkem muutus peamiseks looduse tunnetamist edasi viivaks jõuks, — oleks siiski pedantlikkus otsida kõigile neile ürgseile absurdsustele majanduslikke põhjusi.»²⁷

Ühiskonna materiaalse aluse ja tema ideaalse pealisehituse vaheliseks seostavaks lüliks on ü h i s k o n d l i k p s ü h h o o l o o g i a, mis on üks ühiskondliku teadvuse väljendusi. G. V. Plehhanov kirjutas: «Et aru saada teatud maa teadusliku mõtte või kunsti ajaloost, ei piisa tema majanduse tundmisest. On vaja osata majanduselt üle minna ü h i s k o n d l i k u l e p s ü h h o o l o o g i a l e, mille tähelepaneliku uurimiseta ja mõistmiseta ei ole võimalik ideoloogia ajaloo materialistlik seletus.»²⁸

Ühiskondliku psühholoogia all ei tule muidugi mõista mingit müstilist, absoluutselt iseseisvat ühiskondlikku hingeelu, rahva vaimu jm. Ühiskondlik psühholoogia on ajalooliselt kujunenud eri rahvaste, rahvuste, klasside ja teiste sotsiaalsete ühtekuuluvuste mõttelaadi, tunnete, iseloomu, meeoleolu, temperamendi jne. avaldus. Plehhanov ütleb, et materialisti jaoks võib antud juhul kõne alla tulla ainult antud aja, antud maa, antud ühiskondliku klassi domineeriv meelte ja mõtete iseloom, mis kujuneb ühiskondlike suhete, eelkõige majanduslike suhete tulemusena. Samuti avaldab mõju ühiskondliku psühholoogia kujunemisele ka geograafiline keskkond. «Iga rahva temperamendis,» ütleb Plehhanov, «säilivad mõned loodusliku keskkonna mõjutuse poolt loodud iseärasused, mis teatud määral muutuvad, kuid ei kao kunagi täielikult kohanemisel ühiskondliku keskkonnaga.»²⁹

²⁴ Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. II, М. 1956, стр. 274.

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1948, стр. 430.

²⁶ Sealsamas.

²⁷ Sealsamas, стр. 429.

²⁸ Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. II, М. 1956, стр. 274.

²⁹ Sealsamas, стр. 248.

Ühiskondliku psühholoogia iseärasused leiavad oma väljenduse ühiskonna kultuuri iseärasustes. Juba rassi psühholoogia, märgib Plehhanov, avaldab kahtlematult mõju mõnede ideoloogiate vormidele, näiteks kunstile, ajaloole. Üheks rahvuse tunnuseks on samuti ühine psüühiline laad, mis väljendub ühises kultuuris. Veel rohkem annab end tunda erinevate klasside psühholoogia nende klasside kultuuris.

Järelikult nõuab ühiskondliku teadvuse vormide ajaloolise arengu õige mõistmine igal juhul ühiskondliku psühholoogia arvestamist. «Kui temaga tuleb arvestada juba õiguse ja poliitiliste asutuste ajaloos, siis ilma temata ei saa teha sammugi kirjanduse, kunsti, filosoofia ja muu ajaloos.»³⁰

Ühiskondliku teadvuse tegevuse tulemused leiavad oma väljenduse ühiskondlikus kultuuris. Kultuuri mõiste on üldse väga lai ja mitmekülgne. Kõige laiemas mõttes hõlmab ta inimkonna poolt tema ühiskondlik-ajaloolises protsessis loodud nii materiaalse tootmise, kui ka vaimse tegevuse saavutuste kogumit. Antud juhul me aga käsitame kultuuri mõistet selle sõna kitsamas mõttes, nimelt, kui ühiskonna saavutuste kogumit vaimse elu valdkonnas. Selles mõttes nimetatakse kultuuriks ühiskonna vaimse arengu saavutuste taset tema erinevate vormide kogusummas ning samuti oskust rakendada neid saavutusi ühiskondlikus praktikas. Kultuur hõlmab kõiki ühiskondliku teadvuse vorme, mille kaudu inimesed tunnetavad oma ühiskondliku olemise erinevaid külgi.

Ühiskonna elu tingimuste tunnetamise protsessis tekivad inimestel teatud ideed, mis sisaldavad tegelikkuse mitte passiivset, vaid aktiivset peegeldust, inimeste positiivset või negatiivset suhtumist neid ümbritseva elu nähtustesse ning vastavat tegevuse püüdu, kava ja suunda selle tegelikkuse suhtes. Mida täielikumalt peegeldavad ideed teatud sotsiaalse grupi või kogu ühiskonna elulisi huve, vajadusi ja eesmärke, seda suuremat ühiskondlikku iseloomu omavad nad, seda sügavamale tungivad nad üha laiemate rahvahulkade teadvusse.

Ideede kindel kogusumma moodustab ideoloogia. Kuid ideoloogia ei ole ideede lihtne mehhaaniline kogus. Ta on kindla te ideede orgaaniliselt seostatud loogiline süsteem (kreekakeelne sõna «idea» tähendab «mõiste», «logos» — «õpetus», «ideoloogia» — «õpetus ideedest»).

Kuid mitte igasugused ideed ega ka mitte igasugune ideede süsteem ei moodusta ideoloogiat. Ideed peegeldavad nii inimeste vahelisi kui ka inimese ja looduse vahelisi suhteid. Vastav ideede süsteem looduse suhtes moodustab vastava teooria, õpetuse, kuid mitte ideoloogia. Ideoloogia peegeldab ainult sotsiaalseid suhteid. Ideoloogia vormideks on poliitilised, õiguslikud, filosoofilised, eetilised, esteetilised ja religioossed vaated.

³⁰ Г. В. Плеханов, Избранные философские произведения, т. II, М. 1956, стр. 248.

Ideoloogia kategooriaga on tihedalt seotud maailmavaate kategooria. Kuid need ei ole identsed mõisted. Ideoloogias peegelduvad ainult vahetult sotsiaalsed suhted. Maailmavaade aga on vaadete ja kujutluste süsteem kogu inimõtte poolt haaratavast maailmast, inimest ümbritsevast loodusest ja ühiskonnast, nende olemusest ja arenemise üldistest seaduspärasustest. Seega maailmavaate peegeldusobjekt on laiem kui ideoloogia peegeldusobjekt. Maailmavaade hõlmab ka ideoloogiat ning on ideoloogia teoreetiliseks aluseks. Kuid samal ajal kuulub ka maailmavaade (filosoofia, religioon) ideoloogia valdkonda, kuivõrd ta on ka sotsiaalsete suhete peegelduseks, millel on otsustav osa maailmavaate kui teraviku kujunemisel üldse.

Ideoloogia vormid kuuluvad ühiskonna pealisehituse valdkonda. Kuid nad ei hõlma kogu pealisehitust. Baasi ja pealisehituse kategooriad ei ole samased ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse kategooriatega. Esimesed on kitsamad, teised laiemad mõisted. Kuid mitte ainult selles ei seisne nende erinevus, vaid ka selles, et pealisehitusse kuuluvad nii ühiskondliku teadvuse kui ka ühiskondliku olemise elemendid, tal on nii ideaalne kui ka materiaalne külge. Oma praktilis-materiaalse küljega (riik, õigus, poliitilised parteid) moodustab pealisehitus osa ühiskondlikust olemisest, oma ideaalse küljega aga (ideoloogia vormid) — põhilise osa ühiskondlikust teadvusest.

Materiaalse ja ideaalse vahekorra käsitlemisel pealisehituses tuleb arvestada ka seda, et kultuuri arengu kaasaegsel tasemel on ühiskondliku teadvuse eksisteerimise ja arenemise nõudeks tema väljendusvormide materiaalsete tingimuste olemasolu. Poliitiliste ja õiguslike vaadete reaalsus väljendub riigis, õiguses, parteides. Esteetilised vaated omavad oma mõtte ainult rakendatuna kunstis, see ei eksisteeri ilma oma vahetu materiaalse baasita (kirjandus vajab trükisõna, maalikunst — värve jm., muusika — vastavaid muusikariistu jm. Kunsti soliidseks materiaalseks baasiks on teater, kino, raadio, televisioon). Suurt materiaal-tehnilist baasi ja vastavaid asutusi nõuab kaasaja loodusteadus. Ka religioon ei eksisteeri teisiti kui kiriku ja teiste religioossete asutuste baasil.

Seda laadi materiaalsed nähtused on suuremalt jaolt «sekundaarsed» vastavate ühiskondliku teadvuse vormide suhtes. Riik ja õigus sünnitavad vastavad poliitilised ja õiguslikud vaated, kuid poliitilised vaated põhjustavad parteide tekkimise. Poliitilised vaated on «primaarsed» parteide suhtes. «Sekundaarsed» on ka teaduslikud asutused, teater, kino, kirik jms. vastavate ühiskondliku teadvuse vormide suhtes. Kogu kaasaegse kultuuri eksisteerimise tingimuseks on trükisõna. Erandit sellest kujutavad teatud määral ainult moraal ja kunstiline rahvalooming, mille tekkimine, eksisteerimine ja arenemine ei ole otseselt tingitud trükist, kuigi ka need ühiskondliku teadvuse vormid leiavad kirjanduslikku väljendust. Trükikojad on tingitud mitte niivõrd materiaalsest tootmisest, kuivõrd vaimsest tootmisest. Ja kui nad ongi tingitud materiaalsest

tootmisest, siis ainult sellepärast, et vaimsel tegevusel on materiaalses tootmises üha suurem osatähtsus füüsilise tegevuse ees.

Kuid seda teadvuse «primaarsust» oma eksisteerimise materiaalsete tingimuste suhtes ei tule mõista idealistlikult, absoluutses mõttes. Ühiskondlik teadvus on igal juhul ühiskondliku olemise peegeldus. Seejuures ka vaimse kultuuri poolt tingitud materiaalsete nähtuste eksisteerimine on võimalik ainult tootmise arengu vastaval tasemel. Trükk, kino, radio, televisioon jms. on võimalikud ainult tehnika arengu teatud tasemel. Ühiskondliku teadvuse vormid esitavad materiaalsele tootmisele oma nõudmised enda materiaalseks eksisteerimiseks.

Ühiskondlikku teadvust kui ühiskondliku olemise peegeldust ei tule mõista labaselt ka selles mõttes, et teadvuse sisuks võib olla ainult juba eksisteeriv reaalne olemine. Tegelikku mineviku ja oleviku objektivsete seaduspärasuste õige peegeldus annab võimaluse ka tuleviku üldjoontes õigeks peegelduseks, teaduslikuks ettenägelikkuseks. Marksistlikus ideoloogias peegeldus kommunistlik formatsioon juba üle saja aasta tagasi, kuigi teda reaalselt kusagil ei eksisteerinud. Tänapäeval on see aga juba reaalne olemine ning kommunistlikus teadvuses on ka tema tuleviku põhilised kontuurid ja sennapoole liikumise teed. See on võimalik tänu sellele, et kommunistlik ideoloogia on teaduslik ideoloogia, et ta õigesti peegeldab neid ühiskondlikke protsesse ja tendentse, mis toimuvad objektivse paratamatusega, sõltumata sellest, millise peegelduse nad leiavad inimeste ühiskondlikus teadvuses.

3. Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus

Ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse dialektika ei piirdu sellega, et esimene on primaarne ja teine sekundaarne. Ühiskondliku teadvuse arenemine allub samuti järjekestvuse seadusele, mis väljendub ühiskondliku teadvuse suhtelises iseseisvuses. Olles oma olemuselt lõpptulemus ühiskonna materiaalse olemise peegelduseks, äreneb iga ühiskondliku teadvuse vorm, alludes oma sisemisele loogikale, sisemistele nõuetele ja seaduspärasustele, mis otseselt ei sõltu ühiskondlikust olemisest. Igal ühiskondliku teadvuse vormil on oma spetsiifiline peegeldusobjekt, ühiskondliku olemise üks või teine kindel külg, mis määrab tema loomuse ja peegeldusvahendite spetsiifika. Teadus, kunst, religioon jne. peegeldavad igaüks tegelikkuse erinevaid külgi, erinevates aspektides, erinevate tunnetusmeetoditega ja -vahenditega.

Tegelikkuse peegeldumise protsessis kasvab iga uus mõttematerjal orgaaniliselt välja eelnevast, juba olemasolevast mõttematerjalist, on temaga lahutamatus ajaloolises seoses. Iga põlvkonna käsutuses on iga ühiskondliku teadvuse valdkonnas teatud materjal, mis on kujunenud eelnenud põlvkondade mõtletegevuse tulemusena ja mida alatasa täiendavad uued põlvkonnad.

Isegi kõige suuremad revolutsioonilised pöörded nii ühiskondliku olemise kui ka ühiskondliku teadvuse valdkonnas, kõige radikaalsem vana eitamine ei hävita kunagi varem loodud inimõtte saavutusi, ei katkesta absoluutselt tunnetuse ajaloolist seost. «Eitada dialektikas ei tähenda mitte lihtsalt ütelda «ei» või kuulutada asjad mitteolemasolevaiks või neid ükskõik millisel viisil hävitada . . . Igal esemete liigil, nagu ka igal kujutluste ja mõistete liigil on oma isepärane eitamise viis, nimelt niisugune eitamise viis, et seejuures kujuneb arenemine.»³¹

Ühiskondliku teadvuse arenemine ainult selle tõttu ongi võimalik, et uued ideed, teooriad, õpetused kunagi ei eita vana mõtteterjal täielikult, vaid korjavad endasse kõik positiivse, mille alusel nad täienevad, muutuvad, arenevad.

Nagu looduses esinevad muutlikkus ja pärilikkus alati nende dialektilises ühtsuses, nii ka ühiskondliku teadvuse vormide muutumine saab toimuda ainult juba olemasoleva, eelnevate põlvkondade poolt loodud mõtteterjali pärimise teel. Isegi vanade ideede suhtes vastandlikud uued ideed ei saa tekkida teisiti kui ainult nendest vanadest ideedest, nende ideede järjena.

Iseloomustades ühiskonnateaduse arenemist, kirjutas V. I. Lenin: «*Et* seda teadust ehitasi esiteks majandusteadlased-klassikud, avastades väärtusseaduse ja ühiskonna põhilise jagunemise klassideks, — *et* seda teadust rikastasid edasi, nendega seoses, XVII sajandi valgustajad võitlusega feodalismi ja usupimeduse vastu, — *et* seda teadust viisid hoolimata oma reaktsioonilistest vaadetest edasi XIX sajandi alguse ajaloolased ja filosoofid, selgitades veelgi enam klassivõitluse küsimust, arendades dialektilist meetodit ja rakendades seda või hakates rakendama ühiskonnaelu suhtes, — siis marksism, mis tegi rea määratu suuri edusamme just sellel teel, on Euroopa kogu ajaloo-, majandus- ja filosoofiateaduse kõrgeim areng. Niisugune on loogiline järeldus.»³²

Selline on ka loodusteaduse ajalooline loogika.

Võtame ühe teaduse, näiteks keemia arenemise. Keemiaga tegelesid juba aastatuhandeid enne meie aja arvamist egiptlased, indiaanlased, hiinlased. Edasi on keemia arenemine seotud Leukipose, Demokritose, Epikurose ja Lucretiuse atomismiga. Aristotelese õpetus maailmaainete neljast elemendist (tuli, õhk, vesi, maa) sai aluseks edaspidisele alkeemiale, mis valitses III—XV sajanditel. Kuigi alkeemia oli rajatud ebateaduslikele põhimõtetele ning oli tihedalt seotud religiooniga, tegid alkeemikud ka olulisi teaduslikke avastusi, mis ei jäänud jäljetuks keemia arenemises. Nad avastasid rea varem tundmatuid aineid: soolhape, fosfori, mitmesugused soolad jne., nad avaldasid mõtet maailma ühtsusest ja aine muundumisest. Alkeemikute poolt kogutud eksperimentaalmaterjal valmistas pinda teaduslikule keemiale. 1661. a. ilmunud raamatus

³¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, Tallinn, 1954, lk. 125.

³² V. I. Lenin, *Teosed*, 20. kd., lk. 181.

«Keemik-skeptik» andis Robert Boyle Aristotelese «elementide» ja alkeemikute põhjendatud kriitika. Koos sellega aga tõi ta keemiasse ebateadusliku flogistoni ehk «tulemateeria» teooria, mis valitses peaaegu sada aastat. Kuid ka flogistoniteooria ei jäänud jäljetuks keemia arenemises. Engels kirjutas, et ta andis «oma sajandipikkuse eksperimentaalse tööga kõigepealt selle materjali, mille abil Lavoisier võis Priestley poolt saadud hapnikus avastada fantastilise flogistoni reaalse antipoodi ja sellega ümber lükata kogu flogistoniteooria».³³ Nende teadmiste alusel toimusid uued avastused. Inglise teadlane John Dalton arendas edasi aatomiteooriat. Ta oletas kvalitatiivselt erinevate elementaaraatomite olemasolu, millel on erinev, spetsiifiline kaal. Nii tekkis võimalus fikseerida keemilistes vormelites ainete ehitust ja nendevahelist reaktsiooni. Toimus uute keemiliste elementide avastamine, olid välja töötatud molekulides sisalduvate aatomite hulga kindlaksmääramise meetodid. Kõik need teaduse saavutused üldistas suur vene teadlane Mendelejev, kes rikastas teadust keemiliste elementide perioodilisuse süsteemi avastamisega, mis on kogu ajaloo vältel toimunud keemia arenemise protsessi tänapäeva kõrgeim süntees, millel on tohtu suur tähtsus teadusliku maailmavaate kujunemises, ühiskondlik-tootlikus protsessis ja loodusteaduse edasises arenemises.

Nii on igal teadusel ja ühiskondliku teadvuse vormil üldse oma ajalugu, oma suveräänsus. Ignoreerida seda, kinnitada, et iga ajastu teadus on ainult oma aja tootmise vahetu produkt, tähendab vulgaarselt moonutada ajaloolist tegelikkust.

Ühiskondliku teadvuse suhteline iseseisvus on omane mitte ainult tema sisule, vaid veel enam vormilisele küljele. Üldse on vorm alati konservatiivsem kui sisu. Ühiskondlik teadvus eksisteerib kindlates vormides (teadus, kunst, moraal, religioon jne.), mis on oma struktuurilt enam-vähem stabiilsed, mida põhijoontes ei muuda ka sisu muutumine. Iga ühiskondliku teadvuse vorm (teadus, kunst jne.) ning nende vormide iga eri liik, näiteks teaduses matemaatika, füüsika, bioloogia jt., kunstis muusika, ilukirjandus, maalikunst jt., olles tegelikkuse erinevate külgede peegelduseks, erineb teistest ka peegeldusmeetodi, peegeldusvahendite ja väljendusvormide poolest. Nii peegeldab teadus tegelikkuse asjade ja nähtuste olulisi seoseid mõistete ja seaduste vormis, milles ainult ongi võimalik inimkonna teadusliku mõtte arenemine. Nendel mõistetel ja seadustel on oma seesmine ajalooline seos, nendes väljenduvad tunnetusprotsessi erinevad ajaloolised astmed. Iga teadus vajab oma spetsiifilisi teadusliku uurimise meetodeid, kusjuures ühe teaduse meetod ei saa põhiliselt asendada teise teaduse meetodit, kuigi teatud laenamisega on siin tegemist. Matemaatilist meetodit näiteks kasutatakse mitte ainult füüsikas, astronoomias, vaid isegi bioloogias.

Sama, kui mitte veel suuremat iseseisvust omavad kunstivormid.

³³ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 296.

Mingisugune majandusliku ja ühiskondlik-poliitilise korra muutumine ei kaota kirjandusele, muusikale, maalikunstile omast vormi spetsiifikat, mis teevad muusika muusikaks, luule luuleks jne. ning mis muutub ja areneb oma sisemiste vajaduste kohaselt, alludes järgivuse, pärivuse seadusele. Helide harmoonia vajadused muusikas, riimi ja rütmi nõuded luules, süžee, kompositsiooni jm. nõuded proosa erilistes žanrides, värvide kooskõla reeglid maalikunstis jne. — kõik see arvestab väga vähe «sotsiaal-klassilist ekvivalenti».

Kultuuri ajaloolises arenemises on ka selliseid elemente, mis kannavad ühel või teisel määral üldinimlikku iseloomu, mis peegeldavad neid inimeste psüühilisi jooni, mis on ühised kõigile klassidele ja sotsiaalsetele kihtidele ning mis täiendudes kanduvad üle ühelt põlvkonnalt teisele.

V. I. Lenin teoses «Riik ja revolutsioon», iseloomustades kommunistlikku ühiskonda, ütleb, et «...inimesed *hakkavad* kord-korralt *harjuma* elementaarsete, sajandeid tuntud ja aastatuhandeid kõigis eeskirjades korduvate ühiselu-reeglite (minu sõnend. — O. J.) pidamisega...»³⁴

Järelikult on erinevate klasside ja erinevate ajastute moraalilised selliseid ühiseid jooni, milliseid pärib endale ka kommunistlik moraal, vaatamata sellele, et igasugune moraal on oma olemuselt klassiline.

Aga kas on vähe loodud kultuuriajaloo kunstiteoseid, mis omavad ka tänapäeval esteetiliselt, tunnetuslikku ja kõlblist väärtust!

Tõeliselt suured kunstiteosed, vaatamata nende autorite klassiseisundile, on objektiivselt alati peegeldanud inimeste parimaid püüdlusi ja meil ei ole mingit õigust neid alahinnata.

Ainult arvestades seda ühiskondliku teadvuse nii sisu kui ka vormi arenemise suhtelist iseseisvust, tema arenemise sisemist seaduspärasust, võib õigesti aru saada ka sellest, miks tihtilugu majanduslikult mahajäänud maad ja rahvad võivad siiski luua kõrget kultuuri, isegi kõrgemat kui majanduslikult arenenud eesrindlike maade kultuur. Ühiskonna arenemise ajaloolises protsessis toimub paratamatult kultuuriline koostöö erinevate rahvaste vahel, kultuurivarade laenamine teiste rahvaste poolt oma kultuuri arendamiseks vastavalt oma rahva ühiskondliku arengu nõuetele. Antiikse Kreeka ja Rooma kultuur võisid saavutada neile omase kõrge taseme tänu sellele, et ta arenes juba varem loodud idamaade kõrge kultuuri pinnal. XVIII sajandi Prantsusmaa majanduslik areng oli märgatavalt maha jäänud Inglismaa majanduslikust arengust, kuid prantsuse kirjandus, filosoofia ja üldse ühiskondlik mõte mängis, F. Engelsi väljenduse järgi, siis esimest viiulit Euroopa ja kogu maailma kultuuri orkestris. Seejärel tõusis esiplaanile jällegi majanduslikult mahajäänud Saksamaa kultuur tema klassikalise

³⁴ V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 431—432.

filosoofia, kirjanduse ja kunsti näol. XIX sajandil paneb imetlema kogu maailma majanduslikult äärmiselt mahajäänud Venemaa progressiivne kultuur, mis andis suurepäraseid ja originaalseid maailmaklassikuid kirjanduse, maalikunsti, muusika, loodusteaduse ja filosoofia alal. Kõik see on seletatav sellega, et iga rahva kultuur areneb suhteliselt iseseisvalt, suhteliselt sõltumatult sellest vahetust ühiskondlik-majanduslikust alusest, millel ta areneb, on mitte naturalistlik ühiskondliku olemise fotografeerimine, ei eksisteeri eemal maailma kultuuri arenemise peateest, vaid on kogu maailma eelneva kultuuri seaduspärane jätkumine ning allub arenemiskäigus oma sisemisele loogikale.

Ühiskondliku teadvuse suhtelise iseseisvuse mõistmine on kultuuripärandisse õige suhtumise teoreetiliseks aluseks, omades seega mitte ainult tunnetuslikku, vaid ka praktilist ja poliitilist tähtsust. Kaasaja kultuuri saavutused ei ole mitte ühe põlvkonna vaimse töö vilid, vaid kogu ühiskonna ajaloo kestel, inimkonna kõigi põlvkondade poolt järk-järgult kogutud teadmised loodusest ja ühiskonnast. Ta on inimkonna kultuuri arenemise tänapäeva kõrgeim saavutus.

Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei mõistis otsustavalt hukka igasugused katsed eitada või alahinnata progressiivset kultuuripärandit nõukogude sotsialistlikus kultuurilises ülesehitustöös. V. I. Lenin rõhutas korduvalt, et meie peame ära kasutama inimkonna kõik kultuurisaavutused, sest teisiti ei saa ehitada kommunistlikku ühiskonda ja luua kommunistlikku kultuuri. Artiklis «Proletaarsest kultuurist», rõhutades, et haridus, kunst jne. peavad olema läbi imbunud proletariaadi klassivõitluse vaimuga, et ainult marksistlik maailmavaade on revolutsioonilise proletariaadi kultuuri huvide õigeks väljenduseks, ütleb Lenin samal ajal, et proletariaat peab omandama ja ümber töötama kõik väärtusliku 2000-aastasest inimkonna kultuurist. Sellega, ütleb Lenin, võitis marksism endale maailma-ajaloolise tähtsuse.

Lenin nimetas «täielikuks lolluseks» selliseid arvamusi, et proletaarne kultuur on ei-tea-kust välja kukkunud, on nende inimeste väljamõeldis, kes nimetavad endid proletaarne kultuuri spetsialistideks.

Kultuuripärandi omandamine on meile vajalik juba tunnetuslikust seisukohast selleks, et mõista kommunismi ja tema kultuuri kui ajaloolist paratamatust, kui kogu eelneva ühiskonna arenemise ajaloo paratamatut tulemust, et õigesti ette näha tema arenemise teed ning selle järgi orienteeruda ka oma praktilises tegevuses kommunistliku ühiskonna ehitamisel ja kommunistliku kultuuri loomisel. Kultuuripärandi omandamisega omandame ühiskonna arenemise objektiivsed seaduspärasused, ilma milleta ei ole mõeldav ei kommunismi ega kommunistliku kultuuri teadlik loomine. Ülesanne seisab selles, ütleb Lenin, et «omandada kogu inimeste

summa ja omandada nii, et kommunism ei oleks teil midagi niisugust, mis on pähe õpitud, vaid oleks see, mis te ise oleteläbi mõelnud, oleks need järelused, mis on paratamatud nüüdisaegse hariduse seisukohalt» (minu sõrendus. — *O. J.*).³⁵

Arvestades ühiskondliku teadvuse vormide arenemise suhtelist iseseisvust, ei pea me mingil määral absolutiseerima seda iseseisvust. See viiks meid materialismilt idealismile, mille gnoseoloogilised, tunnetuslikud juured just seisnevadki vaimse tegevuse iseseisvuse absolutiseerimises, temale substantsionaalse olemuse omistamises.

Vaimse töö eraldumisega füüsilisest tööst ning vahetu vaimse tegevuse erialade väljakujunemine ja nende suhteliselt iseseisev arenemine annab teadvusele võimaluse absoluutselt lahutada vaimse tegevuse üldse reaalsest olemisest, lahutada peegeldamise peegeldatavast ja kujutada teadvust aprioorsena ning pidada teda isegi kogu olemise põhjuseks. Inimesed, kes tegelevad ühiskondliku teadvuse ühe või teise vormiga, kuuluvad tööjaotuse erilistesse valdkondadesse ning neile näib, et nende tegevusala ei ole millestki sõltuv ja et nende tegevuse tulemus on ainult puhta mõtte tegevuse tulemus. Kuivõrd on tegemist mõtlemisega, tuletatakse nii selle mõtte sisu kui ka vormi puhtast mõtlemisest, arvatakse, et selle materjali on sünnitanud mõtlemine iseenesest ja ei uuritagi mingit muud, kaugemat ning mõtlemisest sõltumatut allikat. Nii jäädakse puhta mõtte sfääri. «Selline asjale lähenemine,» ütleb F. Engels, «näib temale (idealistikule ideoloogile. — *O. J.*) endastmõistetavana, sest temale näib igasugune inimlik tegevus olevat r a j a t u d lõpptulemuse mõtlemisele, sest ta toimub mõtlemise abil.»³⁶ See on ühiskonna pealispinnal olev näilikkus, ja kui selle taga ei nähta teadvuse tõelist olemust kui ühiskondliku olemise peegeldust, siis see ongi idealism.

Ühiskondliku teadvuse iseseisvuse idealistlik absolutiseerimine viib veel kaugemale ebateaduslikule maailmamõistmisele — müstikasse, mis väljendub igaveste ideede tunnistamises, dogmatismis. Tunnistades teadvuse absoluutselt sõltumatuks materiaalsest olemisest, ei suuda idealistid lahendada küsimust ideede tekkimise kohta teisiti, kui sellise arusaamisega, et eksisteerib mingi igavene teadvus, vaim, mis avaldab end inimeste intellektuaalses tegevuses mitmesuguste ideede kujul. Hegeli jaoks oli näiteks kogu tegelikkus isegi tema dialektilises arenemises ainult absoluutse idee, vaimu kehastus, mis kunagi ei muuda oma olemust. Ka XVIII sajandi valgustajate ja majandusteadlaste kohta märgib F. Engels: «Uus teadus polnud neile nende ajastu suhete ja vajaduste avaldus, vaid igavese mõistuse avaldus...»³⁷ «Igaveste tõdede» kultiveerimisele

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 257.

³⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1948, стр. 462.

³⁷ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 133.

spetsialiseeruvad eriti kaasaja kodanluse ideoloogid, püüdes veenda inimesi, et kodanluse reaktsioonilised ideed on igavese ja üldinimliku mõistuse avaldus.

Ühiskondliku teadvuse idealistlik tõlgitsemine on ühtlasi metafüüsiline, dogmaatiline arusaamine ideedest ja teooriatest. Kui igasugused ideed on igavese mõistuse avalduseks, siis peab ka nende olemus olema muutmatu, alati üks ja seesama. Vastupidiselt dialektilisele mõtlemisviisile, mis käsitleb maailmanähtusi ja nende peegeldust teadvuses muutumise, arenemise, tekkimise ja hävimise protsessina, suhtuvad dogmaatikud igasugusesse mõtteavaldusse kui lõplikult antud igavesse nähtusesse, haaravad sofistlikult kinni ideede välisest sarnasusest, omistades neile absoluutse tähenduse ja pookides neid külge kõikide aegade kõikidele rahvastele.

Vaimse tegevuse erialade kujunemine ja selle tegevuse iseseisvuse idealistlik absolutiseerimine tööjaotuse tulemusena vaimse ja füüsilise töö vahel sünnitab ka sellised vaated, et intellektuaalse tegevuse alad kuuluvad loomupäraselt ainult väljavalitule vaimu aristokraatiale, rahvahulgad aga ei ole üldse loodudki vaimse kultuuriga tegelemiseks. Kuna aga vaimse töö eraldumisega füüsilisest tööst käib kaasas ühiskonna jagunemine klassideks ja kogu ühiskonna intellektuaalne tegevusala muutub valitsevate klasside monopoliks, rahvahulkade rõhumise ja ekspluateerimise vahendiks, püüavad valitsevad klassid igati kindlustada ja levitada seda rahvast reaktioonilist ideed, luues oma ideoloogide kaudu vastavaid filosoofilisi ja isegi loodusteaduslikke teooriaid füüsilise ja vaimse töö vastandlikkuse õigustamiseks. Ekspluateerivate klasside ideoloogid, alates orjandusliku ja lõpetades kaasaegse kapitalistliku ühiskonnaga, on alati püüdnud tõestada, et loovaks vaimseks tegevuseks olevat võimelised ainult «kõrgemate» klasside valitud esindajad, rahvahulgad aga olevat suutelised ainult alluvaks orjatöök. See olevat igavene loodusseadus.

Seega ühiskondliku teadvuse ja üldse teadvuse iseseisvuse absolutiseerimine viib idealismile nii oma gnoseoloogiliste kui ka klassiliste juurte kaudu. Ekspluateerliku ühiskonna valitsevate klasside ideoloogid ei saagi mõelda teisiti, kui pidada oma klassi teadvust «igavese mõistuse avalduseks», sest nende klassihuvid nõuavad nende klassiseisundi jäädvustamist.

Ajalooline materialism on leppimatult nii vulgaarse materialismi kui ka idealismiga sotsioloogias. Mõlemad nad moonutavad tegelikku ajaloolist protsessi ning desorganiseerivad progressiivseid ühiskondlikke jõude.

Ühiskondliku teadvuse iseseisvus on suhteline, aga mitte absoluutne. Igasugused ühiskondliku teadvuse tõekspidamised on lõpptulemuses alati nii või teisiti, otseselt või kaudselt oma ajastu ühiskondliku olemise ja selle vajaduste avaldus. Igasugused ideed on niisama vähe igavesed nagu need ühiskondlikud suhted, mille peegelduseks nad on. Ka ühiskondliku teadvuse kõige suurema iseseisvuse juures ühiskondlik olemine määrab alati tema muutumise

ja edasise arenemise viisi. XVIII sajandi prantsuse valgustajad kujutlesid, nagu ütleb F. Engels, et «siitpeale pidi ebaus, ebaõigluse, privileegi ja rõhumise välja tõrjuma igavene tõde, igavene õiglus, loodusest tulenev võrdsus ja võõrandamatud inimõigused». Kuid tegelikult «see mõistuseriik polnud midagi muud kui kodanluse idealiseeritud riik... XVIII sajandi suured mõtlejad ei suutnud, nagu kõik nende eelkäijadki, ületada piire, mis neile seadis nende oma ajastu».³⁸

Marksism ei tunnista inimõtte mingisuguseid lõplikke tulemusi, igavesi tõdesid ja printsiipe kui dogmade kogu, mida on vaja ainult pähe õppida, vaid käsitab kogu ühiskonna kultuuri kui maailma tunnetamise p r o t s e s s i, mis järk-järgult tõuseb teadmiste madalamatelt astmetelt kõrgematele, kuid ei saavuta kunagi sellist punkti, kust ta ei saaks enam edasi minna.

Ajalooliselt mõõduvad, ainult oma aja ühiskondliku olemise peegelduseks on mitte ainult üksikud ideed, vaid terved ühiskondliku teadvuse vormid mitmesuguste ideoloogiliste süsteemidega. Võtame näiteks poliitilised ja õiguslikud vaated. Nad moodustavad klassiühiskonna ideoloogilise pealisehituse peamise osa. Klasside täieliku kadumisega, kommunistliku ühiskonna ülesehitamisega kaovad ka poliitiline ja õiguslik ideoloogia, sest tal pole siis enam midagi peegeldada. Seesama käib ka religiooni kohta. «Kommunistlik revolutsioon on kõige radikaalsem lahtiütlemine päritud omandussuhest; pole ime, et ta oma arenemiskäigus loobub kõige radikaalsemalt minevikust päritud ideedest.»³⁹

Ühiskonnas ei ole üksteisest isoleeritud nähtusi, mis oleksid absoluutselt iseseisvad. Kõik nad on alalises kausaalses seoses, kusjuures põhjus ja tagajärg tihti vahetavad oma kohta. Kuid seejuures, nagu õigesti märgib G. V. Plehhanov, ei ole ühtegi ajaloolist fakti, mis ei oleks oma päritolus tänu võlgu ühiskondlikule majandusele. Millisel määral ka ei omaks iseseisva arenemise iseloomu üks või teine ühiskondliku teadvuse vorm, on nad lõpptulemuses ikkagi kas otseselt või kaudselt ühiskonna materiaalse elu peegelduseks. Ka sel juhul, kui majandus otseselt ei loogi üht või teist mõttmaterjali, määrab ta igal juhul juba olemasoleva mõttmaterjali kuju, iseloomu ning muutumise ja edasise arenemise suuna.

Sellest on vaja lähtuda ka kultuuripärandisse suhtumise küsimuse lahendamisel. Mõned kultuuripärandi harrastajad näevad selles ainult omaette suurust abstraktse «kultuuritsemise» plaanis, lahutavad mineviku kultuuri kommunistliku kultuuri loomise praktilistest ülesannetest, unustavad ära, et marksistid «ei hoiä pärandit nõnda, nagu arhivaarid hoiavad vanu pabereid»,⁴⁰ et kultuuripärandi omandamine on meile vajalik uue, kommunistliku kultuuri loomiseks.

Kultuuripärandi küsimuse käsitlemine nõuab igal konkreetsel

³⁸ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 16.

³⁹ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 34.

⁴⁰ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 473.

juhul otsustavalt vabaneda abstraktse «kultuuritsemise» meeoludest, «kultuuriliste väärtuste» metafüüsilisest absolutiseerimisest ning skolastilisest «ümberrhindamisest». On vaja alati hukka mõista igasugused katsed lahutada, isoleerida kultuuripärand uue, kommunistliku kultuuri loomise aktuaalsetest ülesannetest. Kultuuripärand on meile vajalik mitte selleks, et teda imetleda, vaid peamiselt selleks, et õppida looma uut, kõrgemat, kommunistlikku kultuuri.

Kommunistlik kultuur ei ole mitte varem loodud kultuuri lihtne omandamine ega ka selle kultuuri lihtne evolutsiooniline kasvuprotsess. Ta erineb põhjalikult, kvalitatiivselt kogu eelnevast inimkonna kultuurist. See tuleneb sellest, et kommunism kui ühiskondlik-majanduslik formatsioon erineb põhjalikult kõigist eelnevatest formatsioonidest.

Kultuuripärandisse peame suhtuma kriitiliselt, sest kultuuripärandi omandamise lõppeesmärgiks on ikkagi uue, kommunistliku kultuuri loomine. Marksism, ütleb Lenin, «omandas ja töötas ümber kõik, mida oli väärtuslikku inimõtte ja kultuuri rohkem kui kahe tuhande aastases arenemises. Tõeliselt proletaarse kultuuri arendamiseks saab pidada ainult seda tööd, mida edaspidi tehakse sel alusel ja sellesamas suunas, seda tööd, mida inspireerivad need praktilised kogemused, mida annab proletariaadi diktatuur kui proletariaadi viimne võitlus igasuguse ekspluateerimise vastu».⁴¹

Järelilikult saab kommunistlikku kultuuri luua ainult progressiivse kultuuripärandi ümberõõtamise teel, mitte selle lihtsa liitmise teel uue kultuuriga, vaid tema loova edasiarendamise teel. Artiklis «Kuidas teha värse?» ütleb V. Majakovski: «Mineviku poeesiaga ei ole vaja tülitseda — see on meile õppematerjaliks.»⁴² Nimelt õppematerjaliks, aga mitte selleks, nagu väitis Majakovski, et «joosta esimese mai demonstratsioonil kolonnide ees, tänitades: «Мой дядя самых честных правил»»,⁴³ või diskuteerida matemaatikaühingus küsimuse üle, kas kaks korda kaks on neli.

Seega ühiskondliku teadvuse suhtelist iseseisvust on vaja mõista mitte ühekülgset, vaid igakülgset, dialektiliselt. Suhtelise iseseisvuse mõistmine võimaldab meil vältida vulgaar-maternalistlikku ajaloo mõistmist, selle iseseisvuse suhtelisuse mõistmine — vältida idealistlikke ja dogmaatilisi vigu ühiskondliku elu tõlgitsemisel.

4. Klassiühiskonna ideoloogia klassiiseloos

Niisiis ühiskondlik teadvus on ühiskondliku olemise peegeldus. Ühiskondlikus olemises aga ei ole inimestel alati ühesugune sotsiaalne seisund. Alates orjandusest on ühiskond jagunenud vas-

⁴¹ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 284.

⁴² V. Majakovski, Kuidas teha värse?, Tallinn, 1958, lk. 3.

⁴³ Sealsamas, lk. 4.

tandlikeks klassideks — ekspluateerijateks ja ekspluateeritavateks. Selles ühiskonnas ei saa olla ka ühist ideoloogiat. Klasside vastandlik majanduslik ja poliitiline seisund leiab oma ideaalse väljenduse nende vastandlikes ideoloogiates, mis on nende vastandliku olemise peegelduseks. Seega on ideoloogia antagonistlikus klassiühiskonnas alati klassiline, parteiline. Ta peegeldab alati kas ühe või teise klassi olemist, tema majanduslikku ja poliitilist seisundit, tema suhteid teiste klassidega, tema ühiskondlikke vajadusi ja eesmäärke.

Valitsevate ekspluataatorlike klasside ideoloogid tavaliselt eitaavad oma ideoloogia klassiiseloому, püüavad seda varjata objektivismi katte all. Nad väidavad, et nende filosoofia, kunst, moraal jne. on klassidest ja klassivõitlusest eemal, kõrgemal seisev üldnimliku vaimu objektivne väljendus.

Objektivism on üks idealismi väljendusi sotsioloogias, tema gnoseoloogilised ja klassijuured on samad mis idealismilgi. Lahutades ühiskondliku teadvuse ühiskondlikust olemisest ning omistades talle absoluutse iseseisvuse, ei saagi mõista seda teadvust teisiti kui ainult «üldnimliku vaimu» sünnitust, mis on absoluutselt sõltumatu ühiskondlikust olemisest üldse, sealhulgas muidugi ka klasside olemisest. Kui aga tunnistada ühiskondlik teadvus peegelduseks, siis tuleb loogiliselt tunnistada ka ideoloogia klassilisust klassiühiskonnas. Selline on ajaloolise materialismi loogika.

Ideoloogia objektivistlik tõlgitsemine vastab valitsevate ekspluataatorlike klasside huvidele. Koos gnoseoloogiliste juurtega on objektivismil ka oma klassijuured. Töörahvahulkade karistamatu kurnamine ja ekspluateerimine nõuab reaalse ekspluataatorlike suhete varjamist, klassidevahelise antagonismi pehmendamist. Selleks lastakse paista neid ekspluataatorlike suhteid kui igavest paratamatust, ekspluataatorite ideoloogiat — kui üldnimliku vaimu väljendust, mis tegelikult õigustab ühe inimese ekspluateerimist teise inimese poolt.

Oma avaliku klassiolemuse väljenduse leiab kodanlik objektivism selles, et jutlustades objektivismi printsiipe, tunnistavad kodanluse ideoloogid objektivseks ja üldnimlikuks ainult oma ideoloogiat, ideoloogiat, mis õigustab ja kaitseb kapitalismi. Kui juba olla järjekindlalt truu objektivismi printsiibile, siis peaks ju tunnistama objektivistlikuks igasuguse ideoloogia, sealhulgas ka kommunistliku ideoloogia. Tegelikult on aga objektivismi propageerijad kõige vihasemad marksistliku (töölisklassi) ideoloogia vaenlased ja aktiivsed võitlejad tema vastu. Kas pole selge, et objektivism on ainult subjektivismi teisend, kodanliku parteilisuse maskeerimise vorm!

V. I. Lenin ütleb, et «üldse klassivastuoludest lõhestatud ühiskonnas ei saa kunagi olla väljaspool klasse või pealpool klasse olevat ideoloogiat».⁴⁴ Erinevate klasside olemine, nende erinevad

⁴⁴ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 344.

huvid, vajadused ja eesmärgid leiavad paratamatult oma väljenduse nende klasside erinevas ühiskondlikus teadvuses.

Valitsevaks ideoloogiaks on klassiühiskonnas alati valitseva klassi ideoloogia. «Saksa ideoloogias» kirjutasid K. Marx ja F. Engels: «Igal ajastul on valitseva klassi mõtted valitsevad mõtted, s. o. see klass, kes moodustab ühiskonna valitseva materiaalse jõu, on samal ajal ka tema valitsev vaimne jõud. Klass, kelle käsutuses on materiaalse tootmise vahendid, käsutab selle tõttu ka vaimse tootmise vahendeid, nii et tänu sellele temale üldiselt alluvad samal ajal nende mõtted, kellel ei ole vahendeid vaimse tootmise jaoks. Valitsevad mõtted ei ole muud midagi kui valitsevate materiaalsete suhete ideaalne väljendus.»⁴⁵

Kuid klassiühiskonnas on mitte ainult valitseva klassi ideoloogia. Iga ühiskondlik-majandusliku formatsiooni arenemise algstaadiumil on tegemist veel vana ühiskonna ideoloogiaga, mis kui igandid tõrjutakse ainult järkjärguliselt välja valitseva ideoloogia poolt. Ühtlasi tekivad ja arenevad iga formatsiooni arenemise protsessis tema rüpes uue formatsiooni elemendid, mis leiavad oma väljenduse uues progressiivses ideoloogias, valitseva ideoloogia eitamises. Vanade elutingimuste hävitamisega peab sammu vanade ideede hävinemine.

Ekspluateeriva ja valitseva klassi olemise tingimuseks on ekspluateeritava ja alluva klassi olemasolu, kelle majanduslik ja poliitiline seisund leiab samuti oma peegelduse vastavas ideoloogias. Orjandusliku ja feodaalse ühiskonna rõhutatud ja ekspluateeritavatel klassidel ei saanud veel olla oma väljakujunenud klassiideoloogiat. Nende vaated olid üldiselt allutatud valitsevate klasside ideoloogiale. Neil polnud «vahendeid vaimse tootmise jaoks». Revolutsioonilistel aegadel võtsid nad omaks progressiivsed ideed, mis sisendasid neile lootust orjusest vabanemiseks. Kuid nende taotlused ei ühtinud ajaloolise protsessi objektiivse käiguga, mis ei vabastanud neid rõhumisest ja ekspluateerimisest, vaid paratamatult ainult asendas ühe rõhumise ja ekspluateerimise vormi teisega.

Kapitalistliku tootmisviisi põhiliseks ekspluateeritavaks klassiks on proletariaat. Erinevalt teistest rõhutatud klassidest astub proletariaat välja oma iseseisva poliitilise ideoloogiaga. Kapitalistlik tootmisviis sünnitab sellise ühiskondliku vastuolu — vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja eraomanduse vahel, mille lahendamine viib paratamatult eraomanduse ja seega igasuguse ekspluateerimise kaotamisele. Nimelt proletariaat on selline klass, kes ei ole aheldatud eraomanduse külge. Tema klassihuvivid ühtivad ühiskonna arenemise objektiivse tendentsiga, ajaloolise progressiga. Tema päralt on tulevik.

Oma võitluses kapitalistliku ekspluateerimise vastu vajab proletariaat teaduslikku ideoloogiat, ühiskonna arenemise objektiivsete seaduspärasuste tunnetamist, teaduslikku sot-

⁴⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 45—46.

sialismi õpetust, mis oleks talle teenäitajaks võitluses kapitalismi vastu.

Kuid ainuüksi omaenda jõududega proletariaat ei ole suuteline välja töötama teaduslikku sotsialistlikku ideoloogiat. Kapitalistliku rõhumise juures tal puuduvad selleks nii vaimsed kui ka materiaalsed tingimused. Sotsialismi õpetus on võrsunud neist filosoofilistest, ajaloolistest ja majanduslikest teooriatest, mille töötasid välja varakate klasside haritud esindajad, intelligents. Ka Marx ja Engels kuulusid oma sotsiaalselt seisundilt kodanliku intelligentsi hulka. Seejuures ei tohi kunagi unustada, et Marxi õpetus võis tekkida ainult seetõttu, et kapitalismi arenemise baasil oli välja kujunenud proletariaat kui iseseisev poliitiline jõud, kelle ideoloogia teaduslikuks väljenduseks ongi marksism.

Et aga proletariaadi teadusliku ideoloogia ja maailmavaate töötavad välja kodanliku intelligentsi esindajad — selles pole midagi ebaloomulikku ja see pole mingil määral vastuolus ideoloogia klassiiseloому tunnistamisega. Ükski klass, seda enam omavahel konkureeriv kodanlus, ei ole oma koosseisult stabiilne. Marx ja Engels märkisid juba «Kommunistliku partei manifestis», et tööstuse arenemine paiskab proletariaadi ridadesse terveid valitseva klassi osi, või vähemalt ohustab nende elutingimusi. «Lõpuks aegadel, kus klassivõitlus läheneb otsustavale hetkele, omandab lagunemisprotsess valitsevas klassis, kogu vana ühiskonnas nii ägeda, nii terava iseloomu, et väike osa valitsevast klassist ütleb ennast sellest lahti ja liitub revolutsioonilise klassiga, klassiga, kellele kuulub tulevik. Sellepärast, nagu varem osa aadlit kodanluse poole üle läks, nii siirdub nüüd osa kodanlust proletariaadi poole, ja nimelt osa kodanlasi-ideolooge, kes on jõudnud kogu ajaloolise liikumise teoreetilisele mõistmisele.»⁴⁶

Marx ja Engels ise eelkõige jõudsidki kogu ajaloolise liikumise kõige sügavamale teoreetilisele mõistmisele ja said seepärast proletariaadi kui kapitalistliku ühiskonna kõige progressiivsema ja revolutsioonilisema klassi ideoloogideks, õpetajateks, juhtideks. Sedasama peab ütleva Lenini, Plehhanovi ja paljude teiste kohta. Kaasaja kapitalistlike maade kommunistlike parteide aktiivsete tegelaste hulgas on arvukalt kodanliku intelligentsi esindajaid, kes oma teoreetilise ja praktilis-poliitilise tegevusega aitavad kaasa proletariaadi klassivõitlusele, tema klassiteadvuse kujunemisele, ühiskondlikule progressile.

Marksism-leninism on proletariaadi klassiideoloogia. Klassiiseloому on temas orgaanilises kooskõlas teadusliku objektiivsusega, sest proletariaadi klassihuvid, kõigi töörahvahulkade ja kõigi progressiivsete jõudude elulised huvid ühtivad objektiivse ajaloolise protsessiga.

Niikaua kui ühiskond jaguneb antagonistlikeks klassideks, on igasugune ideoloogia kas ühe või teise klassi ideoloogia. Meie ajal,

⁴⁶ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 27.

nagu ütles Lenin, «saab küsimust asetada *ainult nii*: kas kodanlik või sotsialistlik ideoloogia. Keskteed siin ei ole».⁴⁷

Me räägime veel tihti väikekodanlikust ideoloogiast. Kuid seda ei saa vaadata kui mingit kolmandat iseseisvat ideoloogiat. Mida kujutab endast väikekodanlus ja tema ideoloogia? Väikekodanlus moodustab vahepealse klassi kodanluse ja proletariaadi vahel. Siia kuuluvad väike- ja kesktalupojad, käsitöölised ja väikekaupmehed.

Majanduslikult erineb väikekodanlus nii kodanlusest kui ka proletariaadist. Kuid samal ajal on tal ka ühiseid jooni kapitalistliku ühiskonna mõlema põhiklassiga. Kodanlus on tootmisvahendite eraomanik, mittetöötaja ja võõra tööjõu ekspluateerija. Proletariaadil ei ole tootmisvahendeid, ta on töötaja ja ekspluateeritav. Väikekodanlus on aga üheaegselt töötaja ja eraomanik. Ta ei kasuta üldiselt võõrast tööjõudu, vaid töötab ise temale kuuluvate tootmisvahenditega. Kapitalismi tingimustes, kus toimub seaduspäraselt tootmise kontsentreerumine ja suurtootmise kasv, on väikekodanluse majanduslik seisund ebakindel. Ta ei suuda püsivalt vastu seista suurtootmise konkurentsile ning laostub süstemaatiliselt. Ainult üksikud väikekodanluse esindajad suudavad rikastuda ja tõusta suurkodanluse seisundisse.

Majanduslik kõikumine proletariaadi ja kodanluse vahel sünnitab ka väikekodanluse ideoloogilise kõikumise nende klasside vahel. Eraomanikuna on väikekodanlane kodanliku ideoloogia kammitsais, töötajana ja kodanluse poolt ekspluateeritavana kaldub ta omaks võtma tööliklassi ideoloogiat. Lenin nimetas väikekodanlust kaksipidiseks, kahepalgeliseks, kel ei ole iseseisvat poliitilist seisukohta. Püüdes jõuda suurkodanluse majanduslikule kõrgusele, otsib ta kokkulepet kodanlusega, kuivõrd aga kodanlikud tootmissuhted rõhuvad teda ja laostavad tema majapidamist, astub ta kodanluse vastu, püüdes iga hinna eest säilitada oma kui väiketootja seisundit. Kuivõrd aga elu lükkab teda proletariaadi seisundisse, läheneb ta ka ideoloogiliselt revolutsioonilisele proletariaadile.

Väikekodanliku ideoloogia teoreetiliseks ja poliitiliseks väljenduseks oli prudonism, bakunism, sündikalism, lassallus, narodniklus, ökonomism, menševism ja tema erikujud — trotskism, kautskilik tsentralism, «pahempoolne kommunism», parempoolne oportunism, samuti kaasajal parempoolsete sotsialistide «sotsialistlikud» teooriad ja poliitika.

Väikekodanliku (seega kodanliku) ideoloogia üheks väljendusvormiks töölisliikumises on reformism ja revisionism. Alates Bernsteinist (möödunud sajandi 90. aastad) ja lõpetades kaasaegsete revisionistidega tassitakse töölisliikumisse kodanlikku ideoloogiat revisionismi kaudu.

«Kaasaegne revisionism püüab halvustada marksismi-leninismi suurt õpetust, väidab, et see on «vananenud» ja olevat käesoleval ajal ühiskonna arengule tähtsuse kaotanud. Revisionistid püüavad

⁴⁷ V. I. L e n i n, Teosed, 5. kd., lk. 344.

hävitada marksismi revolutsioonilist hinge, õõnestada töölisklassi ja töötava rahva usku sotsialismi. Nad astuvad välja proletaarse revolutsiooni ja proletariaadi diktatuuri ajaloolise paratamatuse vastu kapitalismilt sotsialismile üleminekul, eitavad marksistlik-leninliku partei juhtivat osa, eitavad proletaarse internatsionalismi põhimõtteid, nõuavad parteilise ülesehituse leninlikest põhiprintsiipidest ja eelkõige demokraatlikust tsentralismist loobumist, nõuavad kommunistliku partei muutmist revolutsioonilisest võitlusorganisatsioonist millekski diskussiooniklubi taoliseks.»⁴⁸

Revisionismi eriline ohtlikkus töolisliikumisele tuleneb sellest, et oma sisult kodanlikku ideoloogiat varjab ta marksistlike fraasidega. Revisionistid astuvad tavaliselt välja dogmatismi vastu võitlemise ja rahvuslike iseärasuste arvestamise lipu all. Nad väidavad, et ideoloogia küsimustes ei saa olla mingit muud kohtunikku peale praktika, kes otsustab, mis on õige ja mis on ebaõige.

Muidugi on praktika kriteerium igasuguse teooria õigsuse aluseks. See on dialektilise materialismi tunnetusteooria üks põhiseisukohti. Ja kas marksismi-leninismi teooria põhiteeside õigsus, mida just eitavad revisionistid, ei ole tõestatud revolutsioonilise võitluse ja sotsialismi ülesehitamise praktika poolt? Marksistlik-leninlikud parteid, võideldes dogmatismi vastu ja loovalt arendades marksismi, tunnistavad samal ajal praktikaga kinnitatud objektiivse tõena sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialistliku ülesehitustöö protsesside üldiseid seaduspärasusi, mis on omased kõigile maadele. Revisionistid ei tunnista seda. Nad ei mõista või ei taha mõista ei teooria tähtsust praktika jaoks ega praktika tähtsust teooria jaoks, sest nad on pimestatud kodanliku ideoloogia poolt. Revisionismi gnoseoloogilised juured seisnevad relativistlikus nihilismis, tõdede relatiivsuse absolutiseerimises. Revisionistid mitte ainult ei mõista teooria olemust ja tema tähtsust, vaid ei tunnista ka mingisugust objektiivset tõde. Sellised vaated ei anna mingit kindlat perspektiivi töölisklassile võitluses sotsialismi eest, vaid kutsuvad esile ainult segaduse, mis toob suurt kahju töölisklassi revolutsioonilisele liikumisele ja teenivad imperialistlikku reaktsiooni.

Niisiis näeme, et igasugune ideoloogia klassiühiskonnas omab klassiiseloому, peegeldab ja teenindab kas ühe või teise klassi huve. Meie ajal on olemas ainult kaks ideoloogiat: sotsialistlik (marksistlik) ja kodanlik. «Seepärast tähendab *igasugune* sotsialistliku ideoloogia tähtsuse vähendamine, *igasugune kõrvalekaldumine* temast ühtlasi kodanliku ideoloogia tugevdamist.»⁴⁹

Ideoloogia klassiiseloому ei saa arvestamata jätta ka suhtumises kultuuripärandisse. Muidugi ei saa kultuuri samastada ideoloogiaga, nagu seda tegid «proletkultlased» ja teised vulgarisaatorid kultuuri ja sotsioloogia alal. Kultuuri mõiste on laiem kui ideoloogia mõiste. Kuid samuti ebaõige oleks lahutada kultuur ideoloogiast. Filosoofia,

⁴⁸ Sotsialistlike maade kommunistlike parteide ja töölispartei esindajate nõupidamise deklaratsioon, Tallinn, 1957, lk. 13.

⁴⁹ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 344–345.

kunst, kirjandus, moraal kui kultuuri lahutamatud osad on klassiühiskonnas alati omanud klassiiseloому. Igasugune ideoloogia väljendub alati kultuuris, kultuuri kaudu.

Sellepärast on kultuuripärandisse suhtumise küsimus ideoloogiline, poliitiline, parteiline küsimus. Selle küsimuse praktiline lahendamine sõltub alati pärijate klassihuvidest, nende maailmavaatest ja ideoloogiast. Selle küsimuse marksistliku lahenduse lähtel aluseks sotsialismi huvides peab olema leninlik õpetus kahest kultuurist igas rahvuslikus kultuuris.

«Igas rahvuslikus kultuuris on kas või väljaarenematud demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri *elemendid*, sest *igas* rahvuses on töötavad ning ekspluateeritavad hulgad, kelle elutingimused paratamatult tekitavad demokraatlikku ja sotsialistlikku ideoloogiat. Kuid *igas* rahvuses on ka kodanlik kultuur (enamasti aga veel mustasajaline ja klerikaalne) — sealjuures mitte ainult «elementide» näol, vaid *valitseva* kultuuri näol. Sellepärast «rahvuslik kultuur» üldse on mõisnike, pappide, kodanluse kultuur . . .

Seades üles «demokratismi ja ülemaailmse töölisliikumise internatsionaalse kultuuri» loosungi, võtame me *igast* rahvuslikust kultuurist *ainult* tema demokraatlikud ja tema sotsialistlikud elemendid, võtame nad *ainult* ja *tingimata* vastukaaluks *iga* rahvuse kodanlikule kultuurile, kodanlikule natsionalismile.»⁵⁰

Nimelt kodanlikud natsionalistid püüavad «tõestada», et rahvuslik kultuur on absoluutselt ühtne, ning vastandavad selle teiste rahvuste kultuuridele, õhutades rahvuslikku vihavaenu klassivastuolude summutamiseks. Seepärast rõhutabki Lenin, et rahvusliku kultuuri loosung on kodanlik ning et meie loosungiks on demokratismi ja ülemaailmse töölisliikumise internatsionaalne kultuur.

Meie kultuur on vormilt rahvuslik, mis väljendub rahvuslikus keeles ning progressiivsetes rahvuslik-traditsioonilistes vormides, kuid sisult on ta sotsialistlik. Seepärast korjabki ta endasse mineviku kultuurist ainult sotsialistlikud ja demokraatlikud elemendid, kõik selle positiivse, mille seaduspäraseks järglaseks, mille tulemuseks ta ise on ning mille alusel ta areneb edasi.

Nüüdisaja imperialistliku kodanluse ideoloogid äratavad suruist kõik ammu progressiivse kultuuri arenemise poolt maetud idealistliku vaimupimeduse rämpsus, sest see on nendele vajalik ekspluateeritavate rahvahulkade pimestamiseks. Meile sellist «pärandit» pole vaja.

Marksism-leninism, tekkinud inimõtte arenemise otsese järjena, tugines mineviku kultuuri progressiivsetele elementidele ning heitis kõrvale kõik ebateadusliku, reaktsioonilise, mis oli ühiskonna väljasurevate jõudude sünnitus.

Teaduse valdkonnas hindame neid dialektilis-materialistlikke traditsioone, mis kujunesid endises teaduses kas stiihiliselt või teadlikult ning mille teadlikuks jätkamiseks on meie eesrindlik teadus.

⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 8.

Meie kirjanduse ja kunsti arenemine lähtub oma järjekestvuses neist realistlikest traditsioonidest, mis peegeldasid mineviku ühiskonna arenemise progressiivseid tendentse ning millest kasvas välja sotsialistliku realismi meetod.

Tunnistades kultuuri klassiiseloomu, peame samal ajal vältima kultuuripärandi käsitlemisel vulgaarse sotsiologiseerimise tendentse, mis ei too kasu meie kultuurilisele ülesehitustööle. Inimkonna kultuur on väga keeruline nähtus. Ka kõige progressiivsem mineviku kultuur on ajalooliselt piiratud ning ühtlasi on mineviku reaktsioonilises kultuuris selliseid elemente, mida võib ära kasutada ja peab ära kasutama kommunistliku kultuuri loomisel. Ei tohi unustada, et Marx töötas kriitiliselt läbi kõik, mis inimõte oli loonud, «ei jätnud ühtki punkti tähele panemata».⁵¹ Progressiivne ja reaktsiooniline on kultuuri nähtustes tihti keerukalt läbi põimitud ja on vaja osata neid dialektiliselt eristada, et mitte sattuda dogmaatilise kultuuritsemise ega vulgaarse sotsiologiseerimise kammitsaisse. Eeskujuks võib meile siin olla näiteks Lenini poolt antud reas artiklites L. Tolstoi loomingu hinnang.

Kommunistliku kultuuri loomisel võtame kõik väärtusliku mitte ainult mineviku kultuurist, vaid ka tänapäeva kodanlikust kultuurist. Meie hülgame ja paljastame otsustavalt kõike, mis on seal obskurantistlikku ja reaktsioonilist, kuid samal ajal võtame sealt kõik teaduse, kunsti, kirjanduse progressiivsed elemendid ning arendame koostööd kapitalistlike maade progressiivsete kultuuritegelastega, pidades seejuures alati silmas ideoloogia klassiiseloomu, mis leiab oma väljenduse ka mitmesugustes kultuuri nähtustes.

5. Ühiskondliku teadvuse aktiivne osa

K. Marxil ja F. Engelsil tuli kuulda sageli etteheiteid, et nad ei omistavat mingit tähtsust ideedele ühiskonna arenemises ning tunnistavat ühiskondlike nähtuste põhjusena ainult majanduslikke faktoreid. Marx ja Engels ise lükkasid otsustavalt tagasi selle süüdistuse. F. Engels oma kirjas J. Blochile 21.—22. septembril 1890 selgitab seda küsimust. Ta ütleb, et vastavalt ajaloo materialistlikule mõistmisele on ajaloolises protsessis lõppkokkuvõttes määravaks momendiks tegeliku elu tootmine ja taastootmine. Kuid majanduslik moment ei ole ainsaks määravaks momendiks. Majanduslik seisund moodustab baasi. Kuid ajaloo käigule avaldab aktiivset mõju ka pealisehitus, sealhulgas mitmesugused ühiskondliku teadvuse vormid. Majandusliku külje määravat osa ühiskonna arenemises oli vaja Marxil ja Engelsil rõhutada võitluses idealismiga, mille vale arvamus järgi ainult «ideed juhivad maailma».

Dialektiline materialism õpetab, et igasugune teadvus üldse on aktiivne, aga mitte passiivne protsess. Mõtlemine kui kõrgesti orga-

⁵¹ V. I. L e n i n, Teosed, 31. kd., lk. 255.

niseeritud materia omadus ei piirdu ainult tegelikkuse peegeldamisega. Inimese mõtlemine ei ole passiivne, vaatlev suhtumine tegelikkusse. Tööprotsessis, ühiskondliku tootmise praktikas inimene mitte ainult ei tunneta välismaailma, vaid ka muudab teda. Vastupidiselt loomadele, kes ei ole suutelised võtma looduselt rohkem, kui see loodus annab valmiskujul, muudab inimene looduseainet vastavalt oma vajadustele ja eesmärkidele. F. Engels rõhutab, et «inimmõistuse kõige olulisemaks ja lähedasemaks aluseks on just looduse muutmine inimese poolt, aga mitte üksnes loodus kui selline...».⁵²

Meie teadmised meid ümbritsevast tegelikkusest etendavad alati juhtivat osa kogu inimese tegevuses. Ja kui need teadmised on tegelikkuse objektiivsete protsesside õigeks peegelduseks, siis võivad nad omada ka määravat osatähtsust tegelikkuse nähtuste suhtes. Põhjus ja tagajärg võivad siin tihti vahetada oma kohti.

On teada näiteks, et loodusteadus tekib ja areneb materiaalsete hüvede tootmise arenemise pinnal ja tema vajadustest. Kuid on teada ka see, millist suurt mõju avaldab teadus tootmise arenemisele. Inimesed selleks tegelevadki teadusega, et teadlikult mõjutada ja suunata tootmise arenemise iseloomu.

Nii ka kõik teised ühiskondliku teadvuse vormid, olles ühiskondliku olemise sünnituseks, avaldavad inimeste teadliku tegevuse kaudu aktiivset tagasimõju neile tegelikkuse aladele, mille peegelduseks nad on, ja nende kaudu kogu ühiskondlikule olemisele.

Inimesed juhinduvad oma praktilises tegevuses nendest vaadetest, teooriatest, ideedest, mis peegeldavad nende ühiskondlikku olemist. Ideoloogia, peegeldades tegelikkust, ühtlasi hindab teda. Inimesed suhtuvad tegelikkusse kas positiivselt või negatiivselt ja see määrab nende tegevuse iseloomu. Igasugusel tegevusel on oma eesmärk, suund. Eesmärk aga määrab vahendid, s. o. vahetu praktilise tegevuse. Tegevuse eesmärgiks võib olla kas antud ühiskondliku olemise säilitamine ja kindlustamine või siis tema muutmine mitmesugustes suundades.

Ühiskondliku teadvuse iseärasuseks on see, et ta peegeldab mitte ainult olevikku, vaid ka minevikku ja samuti tulevikku. Tuleviku peegelduse objektiks on samuti reaalsed oleviku suhted, mis inimeste teadvuses aga omavad olevikust erinevad seosed, ühiskondlikud nähtused oma suhetes muudavad kohta ja osa, korralduvad ümber vastavalt juba olevikus olevatele tendentsidele. Niiviisi kujunevadki inimeste teadvuses tuleviku ühiskondlikud suhted mitmesuguste ideede, teooriate ja õpetuste näol, mis leiavad oma väljenduse mitmesugustes ühiskondliku teadvuse vormides ning mille järgi inimesed orienteeruvad oma praktilises tegevuses.

Kuid mitte igasugune ideoloogia ei aita kaasa ühiskondlikule progressile. Idud, mis ei vasta tegelikkuse arenemise objektiivsetele

⁵² Ф. Энгельс, Дialeктика природы, 1956, стр. 183.

protsessidele ja tendentsidele, ainult desorienteerivad inimesi nende praktilises tegevuses, pidurdavad ühiskondlikku progressi.

Selline ideoloogia on reaktsiooniline. Ta on omane nendele klassidele, kelle klassihuvide nõuavad neilt oma aja ära elanud suhete säilitamist või isegi mineviku suhete taastamist, sest ühiskondlik progress tegutseb nende klasside vastu, määrab nad hukkamisele. Iga eksploatatorlik klass on püüdnud jäädvustada oma majanduslikku ja ühiskondlik-poliitilist seisundit, mis leiab oma peegelduse ka nende ideoloogias. Nende ideoloogia on suhteliselt progressiivne ainult neil perioodidel, kui nad peavad võitlust ajaloo poolt hukka mõistetud ühiskondlik-majandusliku formatsiooni vastu ja on uue formatsiooni juhtivaks jõuks.

Selleks et õigesti mõista ühiskondliku teadvuse osa ühiskonna arenemises üldse ja eriti kapitalismilt sotsialismile ülemineku protsessis, on vaja välja selgitada stiihilisuse ja teadlikkuse, objektiivsete ja subjektiivsete tegurite vahekord ühiskonna arenemises.

Ühiskonna arenemise määravaks jõuks on objektiivsed tegurid, kuhu kuuluvad need nähtused, sündmused, protsessid, mis toimuvad väljaspool inimeste teadvust ning nendest sõltumata. Kõik ühiskonna arenemise seadused on objektiivsed. Selles mõttes ühiskonna arenemine ei erine looduse arenemisest. Ka revolutsioonilised pöörded ühiskonna arenemises ei tulene ainult väljapaistvate isikute — revolutsiooni juhtide, ei parteide ega ka isegi klasside ja rahvahulkade headest soovidest.

Ajalugu kulgeb objektiivselt, sõltumata inimeste teadvusest, selle tõttu, et inimesed teevad oma ajalugu vastavates tingimustes, mis ei ole mitte valitavad nende äranägemise järgi. Inimeste iga põlvkond, astudes tegevusse ajaloo areenile, leiab alati eelmiste põlvkondade poolt loodud tootlikud jõud ja tootmissuhted. Inimesed ei ole vabad oma eluviisi valikus. See on üldine seaduspärasus kõigile formatsioonidele.

Millega on seletatav, et see objektiivne protsess omas endises ühiskonnas stiihilist iseloomu? Millised objektiivsed majanduslikud tegurid teevad selle objektiivse protsessi stiihiliseks? Asi seisab selles, et inimesed oma tootlikus tegevuses juhinduvad tavaliselt oma lähematest eesmärkidest ja ei arvesta seda, millistele kaugematele ühiskondlikele järeldustele viib see tegevus. Objektiivsed elutingimused sundisid inimesi arvestama oma tegevuses ainult lähemaid huvisid, mille rahuldamine objektiivselt viis mittesoovitud tulemustele ning inimeste poolt loodud ühiskondlikud jõud valitsesid nende üle. Klassiühiskonnas on inimesed lahutatud eraomanduse valitsemisega. Toimub inimeste huvide kokkupõrkamine, kujuneb palju ristuvaid jõude (konkurents, klassivõitlus), ja lõpuks üldine tulemus, mida sageli keegi ei soovinud. Ühiskonna arenemise stiihilisus kasvab eriti kaubatootmise tingimustes, mis eraomanduse valitsemisel kutsub esile tootmise anarhia.

Kuid kogu selle ajaloolise protsessi objektiivsuse ja stiihilisuse juures jääb tõsiasiaks see, et ajalugu teevad teatavaid eesmärke

taotlevad inimesed. Ajaloo objektiivsed protsessid toimuvad subjektiivsete tegude, rahvaste, klasside, parteide, isiksuste teadliku tegevuse kaudu. Ja kas nende subjektiivsete tegurite saatus seisab ainult selles, et nad peavad orjalikult alluma objektiivsetele ja stiihilistele protsessidele, või on neil ka oma otsustav sõna ütelda objektiivsele ajaloole?

F. Engels kirjutab selle kohta:

«Ühiskondlikud jõud toimivad täiesti nii nagu loodusjõud: pimesi, vägivaldselt, purustavalt seni, kuni me pole neid tunnetanud ega arvesta neid. Kui me aga oleme neid kord tunnetanud, saanud aru nende toimest, suunast ja mõjust, siis sõltub ainult meist enesest, et neid üha rohkem meie tahtele alistada ning nende abil oma eesmärgi saavutada. Ja eriti kehtib see tänapäeva võimsate tootlike jõudude kohta. Niikaua kui me kangekaelselt keeldume mõistmast nende olemust ja iseloomu — aga niisuguse arusaamise vastu tõrguvad kapitalistlik tootmisviis ja selle kaitsjad —, senikaua need jõud toimivad hoolimata meist ja meie vastu, senikaua nad valitsevad meid... Aga niipea kui nende olemusest on kord aru saadud, võivad nad assotsieerunud tootjate käes muutuda demonlikest valitsejaist alandlikeks teenreiks. Vahe on siin samasugune nagu äikesevälgu elektri hävitava jõu ja telegraafi ning kaarlambi talt-sutatud elektri vahel, nagu tulekahju ja inimese teenistuses oleva tule vahel. Kui tänapäeva tootlike jõude hakatakse kohtlema nende lõpuks tunnetatud olemuse järgi, siis astub tootmise ühiskondliku anarhia asemele tootmise ühiskondlik-plaanipärane reguleerimine niihästi kogu ühiskonna kui ka selle iga üksikliikme vajaduste kohaselt.»⁵³

Järelikult objektiivsed protsessid toimuvad stiihiliselt niikaua, kui nad pole tunnetatud ja pole kujunenud sellised ühiskondlikud suhted, mis võimaldavad objektiivseid protsesse teadlikult reguleerida. Muidugi ei tule inimeste tahtevabaduse osast aru saada voluntaristlikult, mis ei taha üldse arvestada objektiivset paratamatust. Vabadus on paratamatuse tunnetamine.

Erinevalt reaktsioonilistest ideedest, mis peegeldavad tegelikkust moonutatult ja etendavad ühiskonna arenemist pidurdavat osa, peegeldavad progressiivsed ideed ja teooriad ühiskonna arenemise objektiivseid, seaduspäraseid protsesse, näevad teaduslikult ette tuleviku perspektiive ja kiirendavad seetõttu ühiskondlikku progressi. Ideed, mis õigesti peegeldavad ühiskonna arenemise vajadusi, vastavad töörahvahulkade eluliste huvidele ja seepärast mobiliseerivad ja organiseerivad neid võitluseks ühiskonna iganevate jõudude vastu, mis pidurdavad ühiskonna arenemist.

Määravat tähtsust omab sotsialistliku teadvuse omandamine proletariaadi poolt, kelle ajalooliseks missiooniks on sotsialistliku revolutsiooni teostamine, proletariaadi diktatuuri kehtestamine, kogu ühiskonna vabastamine ekspluateerimisest, sotsialismi ja

⁵³ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 246—247.

kommunismi ülesehitamine, mis nõuab ühiskonna arenemise objektiivsete seaduspärasuste tundmist ja nendest juhendumist klassivõitluses ja uue ühiskonna rajamisel. Sotsialistlik revolutsioon võib toimuda ainult siis, kui objektiivsete tingimustega, revolutsiooni objektiivse paratamatusega liituvad subjektiivsed tegurid, eelkõige proletariaadi klassiteadlikkus, tema organiseeritus, tahe ja võime purustada vana kord ja luua uus ühiskond. Sotsialismi ideed mobiliseerivad ja organiseerivad proletariaati ja kõiki rahvahulki revolutsiooniliseks võitluseks. «Teooria muutub materiaalseks jõuks, niipea kui ta vallutab rahvahulga.»⁵⁴

Proletariaadi sotsialistlik teadvus ei kujune stiihiliselt. Teadusliku sotsialismi õpetuse töötavad välja revolutsioonilise intelligentsi esindajad, kes asuvad proletariaadi klassipositsioonidele ja võtavad omaks tema klassihuvide. Selle õpetusega relvastub eelkõige tööliklassi eesrindlik osa — partei, sest «eesrindliku võitleja osa võib täita ainult partei, keda juhib eesrindlik teooria».⁵⁵ Selle teooria viib partei tööliklassi ja rahvahulkadesse, kasvatades neis sotsialistlikku teadvust, mis annab nendele selge võitluse eesmärgi, näitab ära selle eesmärgi saavutamise teed, võitluse vormid, liidab, mobiliseerib ja organiseerib neid revolutsiooniliseks võitluseks kapitalismi vastu, sotsialismi eest.

Ainsaks proletariaadi teaduslikuks ideoloogiaks on marksism-leninism. Ta ei ole mitte ainult sotsialismiõpetus, vaid terviklik teaduslik maailmavaade, millest loogiliselt tuleneb teadusliku sotsialismi õpetus. Proletariaadi sotsialistlik ideoloogia tuleneb ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste teaduslikust tunnetaimest, mille alusel ta näitab kapitalistliku ühiskonna sotsialistlikuks ühiskonnaks revolutsioonilise ümberkujundamise reaalsed teed. Ta kajastab ja teenib ühiskondlikku progressi ning vastab töörahvahulkade elulistele huvidele. Sellepärast omab ta rahva hulgas suurt külgetõmbejõudu. «Marxi õpetus on kõikvõimas, sest ta on õige,» kirjutas V. I. Lenin. «Ta on täielik ja harmooniline, andes inimestele tervikulise maailmavaate, mis ei lepi mingisuguse ebausuga, mingisuguse reaktsiooniga ega mingisuguse kodanliku rõhumise kaitsmisega.»⁵⁶

Marksistlik-leninlik sotsialistlik teadvus on meie ajal muutunud suureks ülemaailmseks materiaalseks jõuks. Üks kolmandik inimkonnast on selle teadvuse juhendusel vabastanud end kapitalistlikust ekspluateerimisest ning teostab kommunistliku ühiskonna ülesehitamist. Ta valgustab kogu inimkonnale teed tema helgesse tulevikku — kommunismi, mis vabastab inimesed klassirõhumisest ja rahvuslikust rõhumisest, loob materiaalse ja vaimse elu külluse, kindlustab inimeste vaimsete ja füüsiliste võimete igakülgse arenemise, rahuliku, vaba ja õnneliku elu, mis vastab inimkonna parimatele püüetele.

⁵⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. I, М. 1954, стр. 422.

⁵⁵ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 332.

⁵⁶ V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 3—4.

Marksismi-leninismi suurt külgetõmbejõudu ja tema otsustavat mõju ühiskonna arenemisele on sunnitud tunnistama isegi kommunisti vaenlased. Ameerika suurkapalist Baules kirjutab oma raamatus «Maailma uued probleemid», et Marxi vaated on praegusel ajal omaks võtnud poole maailma haritud inimesed, ja need, kes tahavad aru saada põhilistest jõududest, mis määravad meie aja arenemise ajalugu, peavad omama kas või ligikaudse ettekujutuse sellest väljapaistvast inimesest ja tema doktriinist.⁵⁷

See asjaolu, et ühiskondlik teadvus avaldab aktiivset tagasimõju ühiskondlikule olemisele, põhjustab antagonistlikus klassiühiskonnas ägeda ideoloogilise võitluse, mis on üks klassivõitluse põhi-vorme. Klasside vastandlik majanduslik olemine kutsub paratamatult esile antagonismi ja võitluse klasside vahel. See leiab oma kajastuse erinevate klasside erinevates ideoloogiates, mis annab majanduslikule ja poliitilisele võitlusele teadliku suuna ja eesmärgi. Sellepärast on vastandlike klasside ideoloogiad alati vaenulikud teineteise suhtes.

Proletariaadi teaduslik ideoloogia ja maailmavaade kujunevad ja arenevad lepitamatus võitluses reaktsioonilise kodanliku ideoloogiaga.

Artiklit «Marksism ja revisionism» alustab V. I. Lenin sõnadega: «Tuntud mõttetera lausub, et kui geomeetria aksioomid riivaksid inimeste huvisid, siis lükatakse nad kindlalt ümber. Loodusloolised teooriad, mis riivasid teoloogia vanu eelarvamusi, kutsusid ja kutsuvad tänini esile kõige pöörasemat võitlust. Pole imestada, et Marxi õpetus, mis otseselt valgustab ja organiseerib kaasaegse ühiskonna eesrindlikku klassi, näitab ära selle klassi ülesanded ja tõestab praeguse korra paratamatut asendumist — majandusliku arenemise tõttu — uue korraga, pole imestada, et see õpetus pidi oma eluteel iga sammu pärast lahinguid lööma.»⁵⁸

Marksismil-leninismil on tulnud ja tuleb lahinguid pidada mitte ainult avaliku ja ametliku kodanliku ideoloogiaga, vaid ka selle retsidiivide vastu töölisliikumises ja töölisklassi ideoloogia arenemises, mille väljenduseks on iga liiki oportunistlikud ideoloogilised suunad.

Vahel kalduvad mõned sellisele valele ja kahjulikule arvamisele ideoloogilisest tööst, et kui meie partei ja valitsus rõhutavad kapitalistliku ja sotsialistliku süsteemi kooseksisteerimise ja rahuliku võitluse võimalikkust ja vajadust, siis järelikult ei olevat vaja võidelda kodanliku ideoloogia vastu, vaid võimaldada ka ideoloogiatel rahulikult koos eksisteerida. See on ebaõige arusaamine kapitalismi ja sotsialismi kooseksisteerimise ideest. Kooseksisteerimise nõudeks on rahu riikide vahel, mittevaheseisemine teiste riikide siseasjadesse, riikidevaheliste majanduslike ja kultuuriliste sidemete arendamine, erinevate majanduslike ja ühiskondlik-poliitiliste

⁵⁷ Vt. «Правда» от 5 мая 1958 г.

⁵⁸ V. I. L e n i n, Teosed, 15. kd., lk. 17.

süsteemide rahulik eksisteerimine. Kooseksisteerimise ja rahuliku võistluse tingimustes tugevneb ja teravneb ideoloogiline võitlus. Kooseksisteerimine on samal ajal võistlus — seda ei tohi kunagi unustada. Võistlus on aga üks tõhusamaid kriitikavorme. Meie võistleme kapitalismiga mitte selleks, et teda õigustada, vaid selleks, et teda võita rahulike vahenditega. Kapitalismi ja reaktsoonilist kodanlikku ideoloogiat peame kritiseerima suurema teadusliku sügavusega. Kapitalismi igandite vastu meie inimeste teadvuses peame võitlema veel otsustavamalt, kui tahame kindlustada sotsialismi võitu kapitalismi ja sotsialismi vahelises rahulikus võistluses. Võistluse tulemuse otsustavad inimesed, kelle otsustusvõime oleneb suurel määral nende kommunistlikust teadlikkusest, mis sünnitab loovat energiat sotsialistliku ühiskonna võimsuse tugevdamisel.

Erinevate ideoloogiate rahuliku kooseksisteerimise teooria on oportunistlik teooria, mis on kasuks ainult meie klassivaenlastele. Seda teooriat propageerib kodanlus ja temale ustavad lakeid parempoolsete sotsialistide juhtide hulgast, et õigustada kapitalistlikku eksploateerimist ja nõrgestada töörahvahulkade võitlust oma eluliste huvide eest.

Ka kaasaja revisionistid moonutavad marksismi ideoloogilise võitluse küsimuses. Erinevate süsteemidega riikide kooseksisteerimise ideest teevad nad järelduse, et töölikklass peab ideoloogiliselt kapituleeruma kodanliku ideoloogia ees.

Kaasaja tingimustes omab ideoloogiline võitlus erilist teravust ja eriliselt aktuaalset tähtsust. See tuleneb järgmistest asjaoludest. Esiteks sellest, et marksistlik-leninliku ideoloogia kiire ja laiaulatuslik levimine ning samal ajal kodanliku ideoloogia mõju langus kutsub esile kodanluse, tema poliitikute ja ideoloogide raevuka vastupanu igasugustele progressiivsetele ideedele, mis riivavad imperialistlike monopolide huve. Kõigi võimalike laimu, vale ja pettuse võtetega püüab kodanlus diskrediteerida kommunistlikku ideoloogiat. Omaenda poolt arusaamatuseni võltsitud ja mustade värvidega rüvetatud «kommunismiga» hirmutavad nad rahvahulki.

Teiseks asjaoluks, mis põhjustab ideoloogilise võitluse tugevdamise vajadust marksistide poolt, on see, et sotsialistliku teadvuse kiire levimine ja sotsialistliku olemise (sotsialismimaade) võimsuse kiire kasv sunnib ka kodanlikku ideoloogiat riietuma sotsialismi ja kommunismi rüüsesse. Paljud kodanluse ideoloogid näevad, et nende reaktsooniliste vaadete avalik propageerimine, kapitalistliku süsteemi avalik kaitsmine ja kommunismi ideede lihtne mahategemine ei anna neid tulemusi, mida nad soovivad. See sunnib neid otsima uusi vahendeid kommunismi ideede kasvava mõju vastu, ja nimelt propageerima oma reaktsoonilist ideoloogiat sotsialismi ja kommunismi sildi all. Kapitalismi evolutsioonilist arenemist tunnistatakse ainuõigeks teeks sotsialismile. Klasside kadumise teeks tunnustatakse «keskmise klassi» kujunemist nii proletariaadi kui ka

kodanluse arvel. Ekspluateerimine kaduvat «töö ja kapitali assotsiatsioonid» ning «rahvakapitalismi» kujunemise tulemusena. Nii maalivad kodanluse ideoloogid «vaba maailma» kapitalismi «demokraatlikku» ümberkasvamist «sotsialismiks» ilma klassivõitluse, ilma proletariaadi diktatuurita, ilma kommunistideta. Sellist puru aetakse rahvahulkadele silma selleks, et kas või kuidagimoodi õigustada kapitalistliku palgaorjuse süsteemi ning desorienteerida ja desorganiseerida töörahva võitlust tõelise sotsialismi ja kommunismi eest, mille teenäitajaks on marksism-leninism.

Kolmandaks on kommunistlike parteide ideoloogilise võitluse tugevdamise vajadus tingitud sellest, et suurt mõju avaldavad veel töölisklassi ideoloogiale parempoolsed sotsialistid, kelle «demokraatliku sotsialismi» teooriad oma olemuselt ei erine kodanluse reaktsioonilisest sotsioloogiast. Teenides ausalt monopolistlikku kodanlust, jutlustavad nad sotsialismi rahulikku saabumist «demokraatlikul» teel ühiskonna kõigi klasside (sealhulgas ka kodanluse) huvides. Praktiliselt aga teostavad nad reaktsioonilist imperialistlikku poliitikat. Nad reedavad töölisklassi huve, pimestavad tema klassiteadvust. Kaasaja sotsiaaldemokratism on kodanluse agentuuriks töölisklassis.

Neljandaks nõuab ideoloogilise töö tugevdamist revisionismi elavnemine viimastel aastatel, mis on praegustes tingimustes peamiseks ohuks töölisklassi sotsialistlikule liikumisele, kommunistlike parteide tegevusele. Revisionistid hooplevad sellega, et nad ei tunnista mingit «ideoloogilist monopoli», mingeid «dogmasid», et nad on vabad «loovalt arendama marksismi». Nad väidavad, et marksism on «vananenud», et ta võis olla teaduslikuks sotsialismiks XIX sajandil, kuid ei saa selleks olla enam kaasajal. Sel ettekäändel moonutavad nad kogu marksismi-leninismi olemuse. Astudes välja «loovate marksistidena», võitlevad nad tegelikult marksismi-leninismi vastu, tassides töölisklassi hulka kodanlikku ideoloogiat.

Neis tingimustes peavad kommunistlikud parteid oma tähtsaimaks ülesandeks igati tugevdada ideoloogilise võitluse rinnet: veenvalt paljastada rahvahulkade ees kodanluse ning tema parempoolsetest sotsialistidest ja revisionistidest teenrite reaktsioonilist rahvavastast ideoloogiat, loovalt arendada ja rakendada marksistlik-leninlikku revolutsioonilist teooriat ning kaitsta tema põhiprintsiipe kodanlike rünnakute eest, kasvatada rahvahulki marksistlik-leninliku teadusliku sotsialismi vaimus, mis mobiliseerib ja organiseerib neid otsustavaks revolutsiooniliseks võitluseks tõelise, aga mitte illusoorse sotsialismi eest.

Ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse vahekorra õige, marksistlik-leninlik tõlgitsemine omab suurt teoreetilis-juhtivat tähtsust kommunistlikus ülesehitustöös. Kommunismi laiahaardelise ehitamise programm, mis oli vastu võetud NLKP erakorralisel XXI kongressil, lähtub sotsialistliku ühiskonna arenemise objektiivsete seaduste nõuetest, ühiskondliku olemise ja ühiskondliku teadvuse osa marksistlik-leninlikust tõlgitsemisest. Vastavalt ajaloolise materia-

lismi põhiseisukohtadele rõhutas NLKP erakorraline XXI kongress kommunismi materiaalse ja tehnilise baasi loomise määravat osa kommunistlikus ülesehitustöös. Kongressil kinnitatud seitsme aasta plaani eesmärgiks on eelkõige tootlike jõudude nii kvantitatiivne kasv kui ka kvalitatiivne muutmine ning samuti kommunistlike tootmissuhete edasine täiustamine. Materiaalse tootmise arenemise baasil toimuvad muutused ka meie ühiskonna poliitilises organisatsioonis ning kogu ühiskondlikus olemises.

Muutes oma ühiskondlikku olemist, muudavad kommunismi ehitavad inimesed ka oma ühiskondlikku teadvust. Kuid nagu ühiskondlik olemine, nii ka inimeste ühiskondlik teadvus ei kujune meie ühiskonnas stiihiliselt. Kommunistlikku teadvust viib rahvahulkadesse aktiivselt kommunistlik partei, kes juhendub marksistlik-leninlikust õpetusest. Lähtudes ühiskondliku teadvuse aktiivsest osast ühiskondliku olemise suhtes, omistab kommunistlik partei suurt tähtsust töötajate kommunistlikule kasvatusel.

Nüüd, mil toimub sotsialismi otsustav võistlus kapitalismiga, kommunismi laiahaardelise ehitamise perioodil suureneb ideoloogilise võistluse ning töötajate kommunistliku kasvatusel tähtsus veelgi.

See on tingitud esiteks sellest, et kommunistliku ülesehitustöö edusammud kaugeltki ei rõõmusta imperialiste, ja nende ideoloogid kahtlemata tugevdavad antikommunistlikku propagandat ja kodanlikku demagoogiat. See nõuab marksistlikku paljastamist.

Teiseks püstitab kommunismi laiahaardeline ehitamine rea uusi teadusliku kommunismi teoreetilisi probleeme, mis nõuavad oma lahendust loova marksismi alusel.

Kolmandaks on kommunismile üleminekuks vaja kõigi kodanike kõrget teadlikkuse taset. On vaja saavutada, et töötajate ühiskondlik teadvus mitte ainult ei jääks maha nende ühiskondlikust olemisest, vaid et läheks selle ees. Meie aja kohta ei saa enam pidada päris õigeks seisukohta, et rahvahulkade teadvus jääb igal juhul maha nende ühiskondlikust olemisest. Ja üldse ei tohi seda seisukohta vulgaar-materialistlikult absolutiseerida. Nagu oli öeldud eespool, läbib igasugune inimlik tegevus eelnevalt tema mõtleva aju. See käib ka ühiskondliku teadvuse kohta, mis on alati mingil määral olnud teenäitajaks ühiskondlikule olemisele. Täiel määral käib see marksismi-leninismi kohta, mis on järjekindlalt teaduslik ideoloogia ja maailmavaade ning teadusliku kommunismi õpetus, mida omandavad üha laiemad rahvahulgad ning millest nad ka juhivad kommunismi ehitamisel.

Võideldes kapitalismi igandite vastu, mis on säilinud mõninga osa inimeste teadvuses, kasvatab kommunistlik partei kõigis nõukogude inimestes sügavat ideelisust, eesmärgi selgust, veendumust kommunismi ürituse õigsuses, ustavust kommunismile ja leppimust tema vaenlaste suhtes.

Järelikult on meil õigus küsimus püstitada nüüd nii, et ideoloogi-

gilise töö ülesandeks ei ole mitte ainult inimeste teadvuse maha-
jäävuse ületamine nende ajaliselt käesoleva momendiga piiratud
ühiskondlikust olemisest, vaid sellise olukorra saavutamine, et
kogu rahva teadvus tõuseks kommunistliku ideoloogia
tasemeni. See võimaldab kõigil ette näha ühiskondliku olemise objek-
tiivseid arenemistendentse ja tegevuse ühiskondlikku
eesmärki ning selle eest aktiivselt võidelda.

EESMÄRGI KÜSIMUSEST ÜHISKONNA ARENEMISES

M. Makarov

Oma üldisel kujul kuulub eesmärgi kategooria küsimus marksislik-leninliku filosoofia tunnetusteooria valdkonda. Selle küsimuse uurimine on üks gnoseoloogia ülesandeid. Kuivõrd aga eesmärk esineb ühiskonna, tema ühtede või teiste külgede muutmisele (või niisuguse muutmise vastu võitlemisele) suunatud tegevuse eesmärgina, kuulub ta ühiskondliku teadvuse sfääri ja sellepärast teda võib ja tulebki käsitleda ajaloolise materialismi selles osas, mis uurib ühiskondliku teadvuse arenemise seaduspärasusi. Eesmärgi mõiste olemuse küsimus kerkib ajaloolises materialismis üles ka seoses ühiskonna arenemise seaduste objektiivse iseloomu probleemiga, nende seaduste ja inimeste teadliku sihikindla (eesmärgipärase) tegevuse vahekorra küsimusega. Käesolevas artiklis valgustame mõningaid eesmärgi ja ühiskonnaelu objektiivsete seaduste vahekorra momente, samuti ka mitmesuguste eesmärkide tüüpide ja nende vastastikuse suhte küsimust.

*

Eesmärk on inimese või ühiskonna teadliku tegevuse tulemust näitav mõiste, mis tekib enne seda tegevust ja mille saavutamiseks see tegevus toimub. Iseloomustades eesmärki, ütleb Marx: «Ämblik sooritab operatsioone, mis sarnlevad kangru omadega, ja mesilane oma vahakärgede ehitusega teeb häbi mõnele inimesest ehitusmeistrile. Mis aga juba algusest peale tõstab halvima ehitusmeistri kõrgemale parimast mesilasest, on see, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud. Tööprotsessi lõpul saadakse tulemus, mis juba protsessi algul oli olemas tööliste kujutluses, järelikult oli olemas ideaalselt. Tööline mitte ainult ei muuda loodusliku aine vormi; ta ühtlasi teostab looduslikus aines oma teadliku eesmärgi, mis seadusena määrab tema tegevuse laadi ning iseloomu ja millele ta peab allutama oma tahte.»¹

Kuigi antud iseloomustus puudutab otseselt töö eesmärki, on ta

¹ K. M a r x, Kapital, 1. kd., Tallinn, 1953, lk. 159—160.

õige kõigis inimtegevuse sfäärides, näidates eesmärki sellel üldisel kujul kui inimitunnetuse ja inimpraktika spetsiifilist seaduspärasust. Sellise spetsiifilise seaduspärasusena kujutab ta endast üleminekut teadvuselt tegevusele, omamoodi sõlmpunkti, kus on ühendatud tegevus ja mõte. Eesmärk esineb lähema vahetu motiivina enne tegevuse algust ja reguleeriva momendina tegevuses endas. Marxi sõnade järgi on eesmärk tegevuse «ideaalne, seesmine, stimuleeriv moment», «stiimul», mis loob tegevust suunava «külgetõmbejõu».² Praktika protsessis kohandatakse tegelikkust eesmärgiga, eesmärk saab objektiivse eksistentsi. Eesmärk — see välismaailma mõjutuste tagajärg ja välismaailma peegeldus — kujundab inimese praktilise tegevuse kaudu maailma ümber ja loob teda.

Kogu ühiskonna ajalugu kujuneb inimeste tegevusest, kes seavad endale teatud kindlaid eesmärke. Siin ei tehta midagi ilma teadliku, soovitava eesmärgita. Ühiskonnateadus enne Marxi ei olnud suuteline seletama, kuidas saab seda fakti siduda objektiivse, inimeste teadvusest sõltumata ajaloolise seaduspärasuse olemasolu tunnustamisega. Näis, et inimese sihikindel teadlik tegevus välistab objektiivse seaduspärasuse. Seaduspärasuse tunnustamise tulemuseks pidi metafüüsika arvates mõdapääsmatult olema see, et ajaloo looja — inimene — muudetakse teleoloogilise iseloomuga üleloomuliku paratamatuse mängukanniks. Eitades kategooriliselt teleoloogiat, kujutas metafüüsiline materialism tavaliselt ajalugu üksikisikute juhusliku tegevusena, omavahel põhjuslikult seostamata sündmuste kaosena. Ajalugu kui niisugust, kui seostatud paratamatult protsessi, olemas ei olnud. Olid ainult lõputud arusaamatused ja vead, mida tegid inimesed, kes ei osanud endale küllalt mõistlikke eesmärke seada.

Mis puutub objektiivse ajaloolise seaduspärasuse ideesse, siis selle tõstsid üles eeskätt mõningad idealismi esindajad, kes andsid talle paratamatult teleoloogilise iseloomu. Juba XVIII saj. alguses rääkis silmapaistev itaalia filosoof ja sotsioloog Giovanni Battista Vico kõigile rahvastele ühisest seaduspärasusest, mis määrab inimeste ajaloolise tegevuse suuna. Selle seaduspärasuse aluse küsimuses oli Vico jaoks ainuvõimalikuks vastuseks «predestinatsioonile» viitamine. Jumalik ettenägemine on andnud ühiskondliku arenemise seadused ja jumal hoolitseb selle eest, et inimkond säiliks, tsivilisatsiooni ajalugu on jumala hoolitsuse ja eesmärkide ajalugu. Ajalookäigu objektiivse seaduspärasuse ideed rõhutas klassikaline saksa filosoofia. Kant, Schelling, Hegel tõlgitsesid ühiskondliku arenemise objektiivset iseloomu, inimeste ajaloolise tegevuse üldiste tulemuste sõltumatust nende tahtest ja kavatsustest teleoloogia vaimus.

Ajaloolise materialismi loomine lahendas märgitud vastuolu — vastuolu ühiskondliku arenemise objektiivse, inimese tahtest sõltu-

² К. Маркс, К критике политической экономии, Госполитиздат, 1949, стр. 203—204.

matu iseloomu ja selle tõsiasja vahel, et inimesed ise teevad oma ajalugu. Ühiskond on materiaalse tootmise protsessis omavahel paratamatult ühinevate inimeste vastastikuse toime produkt. Tootmisviis — ühiskondliku arenemise olemus ja allikas — oleneb tootlike jõudude olukorrast, nende arengu tasemest. Tootlikke jõude ja tootmissuhteid loovad inimesed ise, nad on üksteisele järgnevate inim põlvkondade praktilise energia tulemus. Iga uus põlvkond leiab eest valmis tootlikud jõud ja tootmissuhted kui materiaalse «kunstliku» keskkonna, millega ta peab oma tegevuse kohandama. Järelikult on see tegevus olemasolevate tingimustega täielikult determineeritud. Ühtlasi saab ta omakorda nende tingimuste edasise muutumise põhjuseks, kujundades neid ümber vastavalt neis peituvatele objektiivsetele võimalustele. Seejärel annab üks põlvkond need tingimused, mis on kontsentreerinud endasse tema energia, edasi teisele, järgmisele põlvkonnale kui mingi igavesti täiuslikumaks muutuva staleti, mida inimkond edasi kannab. Ühiskondlik arenemine, mis toimub loodusprotsesside paratamatusega, kerkib niisuguses käsituses esile kui ajalooline draama, mida mängivad inimesed ise, olles nii näitlejateks kui autoriteks.

Lükates täielikult ümber sotsiaalse arengu teleoloogilise käsituse, rõhutasid Marx ja Engels, et teleoloogia eitamine ei tähenda sugugi ajaloolt tema seaduspärase iseloomu äravõtmist, vaid vastupidi — lubab esmakordselt mõista ajaloo tõelist sisu ja tähendust. «Meil ei tule mõttessegi,» kirjutas noor Engels, «kahelda «ajaloo ilmutuses» või seda põlata; ajalugu on meile kõik ja me hindame teda kõrgemini kui ükski varasem filosoofiline õpetus, isegi kõrgemini kui Hegel, kellele ajalugu pidi olema lõppkokkuvõttes tema loogilise konstruktsiooni proovikiviks.»³ Just teleoloogiline ajalookäsitlus, mis on omane idealismile ja religioonile, tähendab inimkonna reaalse arengu ignoreerimist. Nii väidab näiteks ristiusk, et reaalsel ajalool ei ole mingisugust seostist tähendust, ja tunnustab inimkonna ajaloo üksnes sealpoolse «jumalariigi» ähmaseks vastukajaks. Ristiusk omistab ajaloolle teatud lõppeemärgi, mis olevat Kristusega saavutatud, ja kujutab kogu edaspidist ajalugu täieliku mõttetusena. «Meie,» rõhutab Engels, «nõuame, et ajaloolle antaks tagasi tema sisu, kuid ajaloo me ei näe «jumala», vaid inimese ja ainult inimese ilmutust.»⁴ Ühiskonna arenemise muutmine seaduspäraseks seostatud protsessiks ei ole maailmavaimu või «veel mingi metafüüsilise lummutise» abstraktne töö, vaid on materiaalne, empiirilisel konstateeritav tõsiasi, mille aluseks on oma füüsilist eksistentsi tagava inimese tootmistegevus.⁵

Praktiliselt kutsub juba see üldine lahendus, mille andis marksism objektiivsete seaduste ja inimeste teadliku tegevuse vahekorra probleemile, ühiskonna eesrindlike jõudusid, tööliklassi üles aktiivsele võitlusele, õpetab neid lootma ainult oma jõududele ja

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, М. 1955, стр. 592.

⁴ Sealsamas.

⁵ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, М. 1955, стр. 45.

rajama seda võitlust objektiivsete seaduste ja võimaluste täpsele teaduslikule arvestusele. Lafargue'i suurepärase sõnade järgi vabastab ajalooline materialism «inimese spiritualistliku fatalismi halvatusel. Ta hüüab töölisel: tõuse püsti, õpi tundma sind rõhuvaid ja murdvaid jõude, — nad on loodud inimeste kätega, nagu jumalgi on loodud inimeste mõistusega, — sa võid neid valitseda, taha ainult — ja töömasin, see hirmus piinariist, muutub lunastajaks, kes vabastab inimese kurnavast tööst ja annab talle vabaduse, et nautida kehalisi ja vaimseid hüvesid».⁶

Materialismi laiendamine ühiskonnateaduse valdkonnale tähendas ühtlasi ka dialektika rakendamist ajaloo tunnetamises. Samuti nagu loodusteaduses, osutus siingi ainult dialektika baasil võimalikuks teleoloogiast vabaneda. Dialektika üldised seisukohad, millel on «lõpp-põhjused» õpetuse ümberlukkamisel otsustav tähtsus, on ajaloolise materialismi prisma spetsiifiliselt murdunud ja ühiskonnateaduste faktilise materjali alusel igakülgselt välja arendatud. Ajalooline materialism tegi lõpu ühiskonnaelu objektiivsete seaduste fетиšeerimisele, näidates nende vastuolulist iseloomu. Ta näitas üldise ja üksiku, juhuslikkuse ja paratamatuse, võimalikkuse ja tege-
likkuse ühtsust ja vastastikust muundumist ühiskondlikus protsessis. Ajaloolise materialismi õpetuses leidis sügava käsitluse dialektiline põhjuslikkuseõpetus. Ajalooline materialism hõlmas paindlikult kõiki keeruka ja mitmekülgse ühiskonnaelu külgi, jätmata vähimatki võimalust teleoloogiliste ideede sissetungimiseks, millega marksismil ei ole ega saa olla kompromisse.

Teatud gnoseoloogiliseks aluseks teleoloogilistele järeldustele sotsioloogias võib olla mitte ainult ajalooseaduste objektiivse iseloomu metafüüsiline käsitlus, vaid ka ühiskonnaelu vormide mõningase otstarbekuse fakt. Nende vormide uurimisel me näeme suhtelist harmooniat, ühtede ühiskondlike nähtuste vastavust teistele, nende funktsioonide kooskõla.

Nii vastavad uue tootmisviisi arenemise esimesel etapil tootmis-
suhted üldiselt tootlike jõudude iseloomule, soodustavad tootmistege-
vuse organiseerimise ratsionaalse ja otstarbekohase vormina toot-
mise progressi. Tootmissuhetest tulenev ühiskonna jagunemine klas-
sideks on teatud kindlal ühiskondliku arengu astmel paratamatu
(niihästi möödapääsmatuse kui ka vajalikkuse mõttes⁷), kogu ühis-
konna progressile suhteliselt kasulik. Ainult erilise kehalisest tööst
vaba klassi olemasolu tõttu sai kapitalismieelsete formatsioonide
madala tööviljakuse tingimustes võimalikuks ühiskonna areng, tea-
duse ja kunsti loomine ja õitseng.⁸ Suhteliselt otstarbekohane ise-
loom on ka tootmissuhete kohal kerkival pealisehitusel ja pealisehi-

⁶ П. Лафарг, Сочинения, т. 3, М.-Л. 1931, стр. 433.

⁷ Nagu õigesti märgib V. P. Tugarinov, on paratamatuse mõistel kaks tähenduse varjundit: objektiivne möödapääsmatus ja vajalikkus, tarvilikkus. Vt. В. П. Тугаринов, Соотношение категорий диалектического материализма, изд. ЛГУ, 1956, стр. 105.

⁸ Vt. F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 159—160.

tusse kuuluval ideoloogial. Ühiskondliku teadvuse («psühholoogia») kohta ütles G. V. Plehhanov otseselt, et see on «alati oma majandusega võrreldes otstarbekas, vastab alati majandusele, oleneb alati temast».⁹ Ühiskondliku arengu suhtelise otstarbekuse fakti rõhutas ka J. V. Stalin oma artiklites keeleteaduse küsimustest. Ta kirjutas, et kõik ühiskondlikud nähtused teenindavad ühiskonda, täidavad teatavat ühiskondlikult kasulikku funktsiooni. Arvustades teooriat, mille kohaselt keele arengus pidid toimuma äkilised revolutsioonid, plahvatused, märgib J. V. Stalin: «Mis kasu oleks revolutsioonil säärasest pöördest keeles? Ajalugu ei tee üldse midagi olulist ilma erilise vajaduseta.»¹⁰

See ühiskondliku protsessi otstarbekus kerkib esile kui objektiivsete sotsiaalsete arenemise seaduste toime resultaat. Sageli kõrvutatakse Marxi ja Darwini avastust — ühiskonna arenemise põhilise seaduse ja orgaanilise looduse arenemise seaduse avastamist. Nii-sugune kõrvutamine on sügavmõtteline muuseas ka sellepärast, et Marx näitas ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arengut ja vahetumist kui materiaalselt determineeritud loodusloolist protsessi, andes sellega ühtlasi ka ühiskonnas esinevale otstarbekusele põhjusliku seletuse.

Ühiskonna aluseks on inimese poolt loodusele avaldatava otstarbekohase mõju protsess, mis on tingitud inimese vajadusest säilitada oma eksistentsi. Tootmissuhete iseloom on otseses põhjuslikus sõltuvuses tootmistegevuse iseloomust. Inimesed kohandavad (sotsialismieelses ühiskonnas — ebateadlikult, sotsialistlikus ühiskonnas — teadlikult) oma majanduslikud suhted tootmise arendamise ja suurendamise ülesannetega antud tingimustes. Antagonistlikus klassiühiskonnas teostab seda eesrindlik klass, uute, tootlike jõudude iseloomule vastavate tootmissuhete kandja. Neid tootmissuhteid kindlustades ja kaitstes viib ta nad tootlike jõududega vastavusse. Ta võitleb sealjuures oma klassihuvide eest, mis samal ajal ühel või teisel määral kogu ühiskonna arenemise huvidega ühte langevad. Klass, kes tagab ühiskonnale edukama materiaalse arengu, lõppkokkuvõttes — kõrgema tööviljakuse, saavutab klassivõitluse tulemusel ühiskonnas majandusliku, samuti ka poliitilise võimu.

«Tööviljakus,» ütles V. I. Lenin, «on lõpuks uue ühiskonnakorra võiduks kõige tähtsam, kõige peamine. Kapitalism lõi tööviljakuse, mis oli feodalismi ajal ennenägematu. Kapitalismi saab lõplikult võita ja ta võidetakse lõplikult sellega, et sotsialism loob uue, palju kõrgema tööviljakuse.»¹¹

See Lenini geniaalne seisukoht sisaldab ka viidet kogu ühiskondliku protsessi teatavale «otstarbekusele», «ratsionaalsusele» kui põhilise ajalooseaduse paratamatu toime üldtulemusele. Ühiskonna eesrindlike jõudude klassivõitlus on see peamine ühiskonda tervendav ja edasiviiv jõud, mis puhib minema tarbetud, arenemist pidur-

⁹ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. 7, М. 1922, стр. 196.

¹⁰ J. V. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, Tallinn, 1953, lk. 18.

¹¹ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 394.

davad suhted ja institutsioonid ning loob ühiskondliku organisatsiooni suhtelise ratsionaalsuse. Klassiühiskonnas teostub selle võitluse kaudu ajalooliselt paratamatu tootmissuhete ratsionaalne kohanemine tootlike jõududega (seadus, mille järgi tootmissuhted peavad vastama tootlike jõudude iseloomule), samuti ka tootmissuhetele vastavate pealisehituste, sealhulgas mitmesuguste ühiskondliku teadvuse vormide kohanemine tootmissuhetega.

Ühiskondliku teadvuse vormide teatava «otstarbeka» iseloomu kohta kirjutas G. V. Plehhanov, jätkates analoogiat orgaaniliste vormide otstarbekusega: «Siinkohal kordub seesama nähtus, mida juba kreeka filosoofid looduses märkasid; otstarbekohane võidab sel lihtsal põhjusel, et ebaotstarbekohane on juba oma iseloomu tõttu hukumisele määratud. Kas see ühiskonna psühholoogia kohandamine oma majandusega, oma elutingimustega on ühiskonna võitluses olemasolu eest talle kasulik? See on väga kasulik, sest harjumused ja vaated, mis majandusele ei vasta, mis on eksisteerimistingimustega vastuolus, takistasid selle eksistentsi eest peetavat võitlust. Otstarbekohane psühholoogia on ühiskonnale niisama kasulik kui oma eesmärgile hästi vastavad elundid — organismile.»¹²

Seda, et põhilise ajalooseaduse toime tulemusel peavad ühiskonnaelu nähtused kas otseselt või kaudselt kohanema ühiskondliku tootmise alahoidmise ja arendamise ülesannetega, näitas J. V. Stalin keele suhtes. Selle seaduse toimele tuginedes tõestab J. V. Stalin töös «Marksism ja keeleteaduse küsimused» mitteklassilise üldrahvaliku keele olemasolu paratamatust. Ilma mõtete vahetamiseta, järelikult ka ilma üldrahvaliku keeleta, on võimatu korraldada inimeste ühist tegevust tootmise protsessis, «on võimatu saavutada edu ühiskonna tootmistegevuses, — järelikult on võimatu ka ühiskondliku tootmise enda olemasolu. Järelikult ilma keeleta, mis on ühiskonnale arusaadav ja tema liikmetele ühine, lõpetab ühiskond tootmise, laguneb ja lakkab olemast ühiskonnana»,¹³ kuivõrd tootmise katkemine tähendab ühiskonna hävingut, kõigi tema klasside hävingut. Arusaadavalt ei või ükski klass tootmise täielikku hävingut lubada, sest ta ei taha hukkuda. «Inimesed ei loobu kunagi sellest, mida nad on saavutanud,» kirjutas Marx, «kuid see ei tähenda, et nad ei loobu sellest ühiskondlikust vormist, milles nad on saavutanud teatud tootlikud jõud. Vastupidi. Et kättevõidetud saavutusi mitte kaotada, et tsivilisatsiooni vilja mitte kaotada, on inimesed sunnitud muutma kõiki päranduseks saadud ühiskondlikke vorme tol momendil, kus nende suhete viis (commerce) enam ei vasta saavutatud tootlikele jõududele.»¹⁴

Sellel ajaloolise materialismi ideel rajaneb seisukoht, millel on ka filosoofia jaoks suur tähtsus, nimelt see seisukoht, et kui imperialistid alustaksid aatomisõda, siis kõigist vältimatutest kolossaalse-

¹² Г. В. Плеханов, Сочинения, т. 7, М. 1922, стр. 196.

¹³ J. V. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, Tallinn, 1953, lk. 42.

¹⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, т. I, Госполитиздат, 1947, стр. 24.

test kaotustest ja purustustest hoolimata ei hukkuks ikkagi inimkond, tsivilisatsioon. «Ei ole kahtlust, et kui kapitalistlike maade valitsevad ringkonnad julgevad niisuguse sõja valla päästa, teevad nende maade tööliklass ja laiad töörahvahulgad otsustava järelduse selle korra suhtes, mis rahvaid perioodiliselt veristesse sõdadesse tõukab,» mille tulemusel «kapitalism leiab endale haua uues maailmasõjas, kui ta selle valla päästab».¹⁵

Tuleb rõhutada, et ühiskonnas, samuti nagu orgaanilises looduses, moodustab tema liikmete harmoonia, otstarbekus küll objektiivse ja olulise, kuid ikkagi äärmiselt suhtelise momendi. Suhtelisus seisab eelkõige asjaolus, et see otstarbekus, nagu juba märkisime, on siamaani maksvusele pääsnud võitluses nende klasside vastu, kes on kaitsnud iganenud ühiskondlikke vorme. Nende klasside vastupanu on võimaldanud absurdseks, ebaotstarbekaks muutunud vormidel tavaliselt üsna kaua säilida ja on põhjustanud tohutut ühiskonna jõudude ja väärtuste raiskamist. Selsamal põhjusel võimutseb veel kaasajalgi inimkonna suurema osa üle kapitalistlik süsteem, kuigi ta on ammugi kaotanud oma kunagise ratsionaalse iseloomu ja on muutunud mädapaiseks, inimkonna rängaks nuhtluseks. Kapitalism rebib kui metsik kiskja tükkideks inimkonna elavat ihu, tekitab kriise, viletsust, hirmsaid sõdu, põhjustades tervete rahvaste kängumist ja hävingut, moraalset ja kultuurset degradatsiooni.

Ka sotsiaalse ühiselu uute, progressiivsete vormide otstarbekus on alati olnud suhteline. Kuni kaasajani oli ühiskondlik progress antagonistliku iseloomuga, nii et inimsoo võimete üldine arenemine toimus enamiku indiviidide ja tervete ühiskonnaklasside kannatuste ja piinade arvel. Isegi oma parematel eluaastatel, ajajärgul, kus kapitalism soodustas tootmise ja kultuuri tormilist arengut, tõi ta tööraha määratu suurele enamikule hirmsaid kannatusi ja oli pealegi seotud inimkonna jõudude hiiglasuure mõttetult raiskamisega. Kapitalistliku süsteemi tekkimise ja arenemisega käis kaasas tervete kontinentide muutmine kõrbeteks, paljude tsivilisatsioonide häving, loodusrikkuste röövellik hävitamine määratult maaladel.

Paljude arenguperioodide vältel on ühiskondliku organismi koosseisu kuulunud niisugused nähtused, mis on vaid liiglihaks, kasvajakas inimkonna elaval ihul ja mis ialgi ega kuskil pole olnud ühiskonna arengu seisukohalt otstarbekohased. Näiteks religioon (me jätame siinjuures kõrvale need progressiivsed, poliitilised, õiguslikud, moraalsed, esteetilised ideed, mis minevikus sageli avaldusid religioosse ideoloogia rüüs) on kõigil etappidel oma olemuselt olnud vaid ühiskondliku arengu pidurdajaks.

Ajalooline materialism ja temale tuginev marksistlik poliitiline ökonomia näitavad ära ühiskonna arengu otstarbekuse põhjused ja selle teostumise konkreetset mehhanismid, jätmata ruumi liiku-

¹⁵ N. S. Hruštšov, Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee aruanne partei XX kongressile, Tallinn, 1956, lk. 21—22.

mise «lõpp-põhjuste», «objektiivsete eesmärkide» idealistlikele kontseptsioonidele.

Suurt huvi pakub võimalus kasutada ühiskondlike protsesside regulatsiooni mõistmiseks neid järeldusi, mida annab küberneetika kui keerukaid isereguleerivaid süsteeme käsitlev abstraktne teooria, mis uurib objektiivselt otstarbekate protsesside teostumise üldisi printsiipe. Sellelt seisukohalt võttes kujutab ühiskond kõigil oma arenguetappidel äärmiselt keerukat «homeostaatilist» süsteemi, mis säilib kui tervik kõigist häirivatest ja purustavatest mõjutustest hoolimata. Tema eneseregulatsioon teostub erinevates majanduslikes formatsioonides eri laadi vastastikuste seoste süsteemide kaudu, mis on eri formatsioonide puhul üksteisest põhimõtteliselt erinevad. Ühiskonna vajadus eksisteerida, rahuldades oma tarvidusi materiaalsete hüvede tootmise abil, mida limiteerib ja reguleerib ühiskonna käsutuses olev tööaeg, — see ühiskonna vajadus võtab näiteks kapitalistlikus ühiskonnas väärtusseaduse ja selle modifikatsioonide kuju. Väärtusseaduses avaldub ühiskonna kui killustatud tootjate stiihiliselt funktsioneeriva terviku ja sellesama ühiskonna kui tarbimise subjekti seos, mis teostub eraettevõtjate kaudu. Stiihiliselt, pimesi funktsioneeriv ühiskondliku tootmise ja tarbimise süsteem kui tervik ja üksik eraettevõtte, mida reguleerib kapitalist üha suurema kasumi saamise eesmärgil, on kaks eri järku vastastikku seotud süsteemi. Informatsiooni oma ettevõtte tegevuse tulemuste kohta saab kapitalist kasumi kujul, mida annab talle kauba realiseerimine. Hindade, kasuminormi liikumine on mehhanism, mis automaatselt reguleerib tootlike jõudude jaotamist ja ümberjaotamist tootmisharude vahel. Informatsioon, mida kapitalist «tagasisideme» kanali kaudu saab, jääb alati vältimatult hiljaks. Hindade baromeeter näitab ilma juba turule paisatud kaupade hindade suhtes. Erilise jõuga avaldub see informatsiooni hilinemine kriiside ajal. Vahetult enne kriisi saavutab tootmine maksimaalse taseme, saadav informatsioon stimuleerib kapitaliste tootmist maksimaalselt laiendama. Kuid just kriiside, pidevalt tekkivate vapustuste kaudu toimub kogu kapitalistliku ühiskonna süsteemi eneseregulatsioon. Kriisid on põhiline tasakaalustamise, ajutise liikuva tasakaalu jaluleseadmise mehhanism. Regulatsioonimehhanismid toimivad nagu tektoonilised liikumised, mis avalduvad maavärisemiste kujul. Inimene on surutud raudsete pihtide vahele koletuslikus automaadis, mis töötab üha suuremate häiretega, ometigi aga on tema liikumine inimeste eneste liikumine.

Kõigile ühiskondliku arengu astmetele ühine vajadus reguleerida tootmist tööajaga realiseerub sotsialistlikus ühiskonnas sel teel, et ühiskond teostab teadlikku kontrolli tema käsutuses oleva tööaja üle. Arenemine kaotab antagonistliku iseloomu, ühiskonna kui terviku huvid muutuvad iga üksiku huvideks. Inimeste tegevuse kaootiline ristumine, kokkupõrkumine, mis moodustab antagonistliku ühiskonna pimedate molekulide liikumise, asendub vabade kommunismiehitajate ühesuunaliste, harmooniliselt kooskõlastatud ja plaanikind-

lalt reguleeritavate jõupingutustega. Ühiskonnakorras saavutatakse pidev ja võrratult kõrgem otstarbekus. Kui otstarbekohane, mõistlik avaldub kapitalismi ajal ainuüksi kui pimesi mõjuv keskmine¹⁶, siis sotsialismi ajal on ühiskondlike protsesside otstarbekus esmakordselt ajaloos muutunud inimese vaba loomingu teadlikult suunavaks kokkuvõtteks.

Üks silmapaistvamaid küberneetika esindajaid, inglise õpetlane W. R. Ashby, lähtudes esimestest andmetest, mida annavad katsed rakendada küberneetika meetodeid ühiskondliku süsteemi uurimiseks, väidab: «täpselt samuti, nagu miljonid närvirakud võivad moodustada peaaegu, millel on palju kõrgemat järku mõtlemisvõime kui üksikul närvirakul, on ka meie päevil võimalik organiseerida miljonitest inimestest ühiskonda nii, et tal on kõrgemat järku mõistus kui ükskõik millisel üksikisikul.»¹⁷ Kodanlik õpetlane, kes oma mõttejõu ja -julgusega kutsub tahtmatult esile vaimustuse, ei ole suuteline mõistma seda silmanähtavat, kolossaalset tõsiasja, et inimestevaheliste seoste ratsionaalse organisatsiooniga ühiskond on juba olemas ja liigub võimsa progressi teed. See ühiskond ei ole loodud küberneetiliste arvestuste alusel, vaid objektiivsete ajalooseaduste mõistmise alusel, töörahva klassivõitluse tulemusel, kusjuures tema sotsialistlik süsteem vastab muuseas ka kõige otstarbekama regulatsiooni abstraktsetele printsiipidele, millega tegeleb küberneetika. Seda ühiskonda juhtiv kommunistlik partei, tema kollektiivne juhtimine, koondades endasse sotsialistliku ühiskonna seoste süsteemide alusel miljonite mõistuse ja kogemused, ongi see kõrgemat järku mõistus, millest unistab W. R. Ashby.

Ühiskonnaelu eesmärgi ja otstarbekuse probleem hõlmab ka «tootmise eesmärgi» kategooriat. Tootmise eesmärki käsitletakse marksistlikus kirjanduses lahutamatus seoses ühiskondlik-majandusliku formatsiooni põhilise majandusseaduse mõistega. Marx rääkis kapitalismieelsete formatsioonide tootmise «eesmärkidest» ja «peaeesmärkidest»¹⁸ ning visandas ka tulevase sotsialistliku ühiskonna tootmise eesmärgi. Väga põhjalikult, igakülgset, nii majandusteaduse kui ka filosoofia seisukohalt, analüüsis ta kapitalistliku tootmise eesmärki. Nimetatud analüüsi põhjal võib saada selge kujutluse sellest, kuidas Marx käsitas tootmise eesmärgi kategooriat üldse.

Inimesed toodavad, organiseerivad tootmisprotsessi, seades endale konkreetseid vahetuid eesmärke. Need eesmärgid tekivad ühiskondliku tootmise tingimustest, olenevad tema seadustest. Arenend kaubatootmise tingimustest, tootmis- ja tarbimisvahendite koondumisest vähemuse kätte, kusjuures tootjate põhihulgad on toot-

¹⁶ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма о «Капитале», Госполитиздат, 1948, стр. 161.

¹⁷ У. Росс Эшби, Применение кибернетики в биологии и социологии, «Вопросы философии», 1958, № 12, стр. 116.

¹⁸ К. Маркс, Формы, предшествующие капиталистическому производству, 1940, стр. 44.

misvahendeist ilma jätud, tuleneb kapitalistlikus ühiskonnas paratamatult lisaväärtuse suhe. Lisaväärtus on kapitalistliku ühiskonna põhiklasside materiaalne suhe. See on, Marxi väljenduse järgi, kapitalistliku tootmise määrav, «materiaalne» suhe, põhiline seadus, mis ei sõltu inimeste tahtest ja eesmärkidest.¹⁹ Kapitalistliku tootmise materiaalsed tingimused tekitavad kapitalisti teadvuses tema kui tootmise organiseerija peamise otsese eesmärgi — üha suurema lisaväärtuse saamise kasumi kujul. Konkurents surub seda eesmärki järjekindlalt kapitalisti teadvusse. «... Kapitalistliku tootmise immanentsed seadused ... pääsevad mõjule konkurentsi sundseadustena ja tungivad sellega üksiku kapitalisti teadvusse liikumapanevate motiividena.»²⁰ sunnivad teda seadma endale ülaltähendatud eesmärki «väliste sundseadustena».²¹ Tootmise eesmärk on seega subjektiivne, eksisteerib valitseva omandusvormi kandjate teadvuses.

«Selle liikumise teadliku kandjana,» ütleb Marx, «saab rahaomanik kapitalistiks. Tema isik, või pigemini tema tasku, on selleks punktiks, kust raha väljub ja kuhu ta tagasi läheb. Selle ringlemise objektiivne sisu — väärtuse kasv — on kapitalisti subjektiivne eesmärk.»²²

Ülaltähendatud eesmärk kui tootmise materiaalsete tingimuste peegeldus ei tähenda täiesti selget ja täpset arusaamist toimuva protsessi olemusest. Kapitalist ei ole suuteline mõistma põhilist majandusseadust, mis määrab ära tema tegevuse — lisaväärtuse seadust, selle seaduse loomust. «Tootmise protsessis ähmasemalt või selgemini ilmnev aimdus saadava kasumi allika suhtes, s. t. lisaväärtuse iseloomu suhtes, ei ole midagi rohkemat kui moment, mis võrdub kujutlusega, et realiseeritav ülejääk tekib niisugusest liikumisest, mis tootmisprotsessist sõltumatult tuleneb ringlusest endast ja kuulub kapitalistile, olenemata tema suhtest tööga.»²³ Tootmise eesmärgi subjektiivne iseloom avaldub eriti selgesti selles, et antud kapitalist ei pruugi suurenevat kasumit sugugi saada. Ta võib kasumist hoopiski ilma jääda. Seda subjektiivse ja objektiivse erinevust sai omal nahal väga selgesti tunda näiteks Morgani ruineerunud konkurent miljardär Robert Young, enne kui ta oma eluga arved lõpetas.

Kapitalist on kapitalistliku tootmise peategelane.²⁴ Tootmisvahendid on tema käes. Tema suunab tootmisprotsesse, allutab kõik tootmisprotsessi küljed oma eesmärgi saavutamisele. See tootmise allumine võimalikult suure ja järjest suureneva lisaväärtuse loomisele on objektiivne — «üldiselt ei olenegi see üksiku kapitalisti heast

¹⁹ Vt. К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, ч. I, 1954, стр. 10.

²⁰ К. Маркс, Капитал, I kd., Tallinn, 1953, lk. 277.

²¹ Sealsamas, lk. 514.

²² Sealsamas, lk. 138.

²³ К. Маркс, Капитал, т. 3, 1949 г., стр. 48.

²⁴ Vt. К. Маркс, Капитал, I kd., Tallinn, 1953, lk. 284.

või halvast tahtest».²⁵ Tootmise täiustamine, töö jaotuse teostamine, mis toob kaasa lisaväärtuse suurenemise, ei ole kapitalisti isikliku andekuse tagajärg, vaid oleneb tema kapitali suurusest.²⁶ Järjest suurema lisaväärtuse tekkimine kapitalistlikus ühiskonnas on materiaalseste põhjuste — kapitalistliku omandusvormi ja sellega seotud suhete — vältimatu tagajärg.

Niisiis, tootmisviisile omane põhiline majandusseadus näitab ära peamise, vahetu eesmärgi, millele põhiliste tootmisvahendite omanikud allutavad kõik tootmistegevuse küljed. See eesmärk on subjektiivne, on nende teadvuses. Selle eesmärgi kaudu teostub objektiivne, materiaalne põhjuslik suhe. Eesmärgi suhe esineb siin põhjusliku sõltuvuse — majandusliku tegevuse sisu — vormina.²⁷ Kapitalist koos oma eesmärgiga kerkib esile kui tema enda üle valitseva kapitali stiihilise jõu elluviija, kui kapitali elund, kui «personifitseeritud kapital». Sotsialistlikus ühiskonnas etendab tootmise subjektiivne eesmärk, mis on kehastatud sotsialistliku riigi majanduspoliitikas ja mida mõistavad ning jagavad kõik ühiskonna teadlikud liikmed, majanduslikus protsessis võrratult suuremat osa kui kapitalistliku tootmise eesmärk. Kuid siingi tähendab eesmärk vaid paratamatu põhjusliku suhte teostamist. Tootmisvahendite kuulumine kogu ühiskonnale, eksploateerimise puudumine võivad olla põhjuseks ainult ühele otsesele tagajärjele — kõigi ühiskonnaliikmete aineliste ja vaimsete vajaduste pidevalt täiustuvale, suurenevale rahuldamisele.

Niisiis, põhilised majandusseadused ei ole mingil juhul teleoloogilised, ei sisalda mingit objektiivset, väljaspool inimese teadvust eksisteerivat eesmärki, vaid kujutavad endast rangelt determineeritud protsesside üldist paratamatut seost. Nende toime eeldab oma loomuliku tingimusena inimese eesmärkide olemasolu, kuivõrd ühiskonnaelu seadused üldse ei ole midagi muud kui inimese enese tegevuse seadused. Inimese tootmiseesmärgid lülituvad ühiskondliku elu põhilisse materiaalsesse tingimusse — tootmisviisi, jäädes sealjuures teadvuse vormina subjektiivseteks. Majanduslik protsess — objektiivne, materiaalne protsess — ei ole pimedate loodusjõudude mäng, organismide instinktiivne tegevus, vaid on mõtleva ja tahtega varustatud inimese tegevus, kes taotleb teadlikult ülesseatud eesmarke. Muuta inimese tootmiseesmärgid mingiteks üleinimlikeks objektiivseteks eesmärkideks tähendab tootmisprotsessi personifitseerimist, jumalastamist, s. t. objektiividealistliku ühiskonnakäsituse positsioonidele langemist. Näha aga neis mitte lihtsalt üldist tingimust, vaid kogu ühiskondliku tootmise nii- või teistsuguse suuna põhjust, tähendab ühiskonnaelu subjektiividealistlikku käsitust. Tootmise eesmärgi loomuse õigeks mõistmiseks on kahtlemata vaja täpsemini käsitada ajaloolise materialismi kategooriat «ühiskondlik teadvus», näha selle teatavat erinevust üldgnoseoloogilisest mõis-

²⁵ K. M a r x, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 237.

²⁶ Vt. sealsamas, lk. 318.

²⁷ Vt. sealsamas, lk. 261.

test «teadvus üldse» dialektilises materialismis²⁸, rääkimata sellest, kui tähtis on täpsustada mõiste «eesmärk» mitmesuguseid aspekte ja nende kasutamist (allpool püüame seda näidata).

Teoses «Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus» astus J. V. Stalin järsult välja subjektiividealistliku tendentsi vastu, mis oli sotsialistliku riigi poolt etendatava majandusliku osa küsimuses meie kirjanduses teataval määral levinud. Ta rõhutas marksismi seisukohta, et majandusseadused on oma iseloomult objektiivsed, poliitikast sõltumatud. Seoses sellega juhtis J. V. Stalin tähelepanu asjaolule, et sotsialistlik ühiskond peab tingimata neid seadusi paremini arvesse võtma, neid hoolikamalt tundma õppima. Meie partei XX kongress rõhutas selle mõtte õigsust, märkides, et tänapäeval, NSV Liidu põhilise majandusliku ülesande teostamise eest peetava võitluse tingimustes, kerkib marksismis esiplaanile tema majandusteaduslik külg ja et marksistlik-leninliku majandusteaduse küsimused tuleb võtta lahutamatus seoses kommunistliku ülesehitustöö praktikaga teoreetilise töö keskpunkti.

Viimastel aastatel Keskkomitee poolt tarvitusele võetud suured abinõud, mis on suunatud tähtsamate rahvamajandusharude kiirendatud arendamisele, majandusliku ülesehitustöö juhtimise parandamisele, oleksid olnud võimatud ilma meie partei määratu suure teoreetilise tööta sotsialistliku majanduse uurimise alal. Ühtlasi on meie majanduses toimuvad sügavad muutused, nende abinõude elluviimise eest peetav võitlus andnud rikkalikku materjali uuteks teoreetilisteks üldistusteks, tõstnud üles rea uusi probleeme, mida majandusteadus peab lahendama. Üldfilosoofilises läbilõikes on nõukogude majandusteadlased ja filosoofid majandusseaduste objektiivse iseloomu küsimuse uurimise ja propageerimise alal ära teinud küllaltki suure töö, on põhjalikult arvustanud mitmesuguseid subjektiivse idealismi avaldusi neis küsimustes.

Tunduvalt vähem tähelepanu on pööratud selles valdkonnas objektiivse idealismi kritiseerimisele. Veel enam, objektiivse idealismi vastu peetava võitluse teatav alahindamine meie kirjanduses on põhjustanud mõningal määral niisuguste formuleeringute levikut, mis vähemalt terminoloogia seisukohalt tähendavad teleoloogilistele vaadetele järeleandmist. Rida seltsimehi võtsid formalistlikult J. V. Stalini seisukohti kapitalismi ja sotsialismi põhiliste majandusseaduste küsimustes, muuhulgas Stalini sõnu: «Kogu ühiskonna järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalse rahuldamise kindlustamine, — see on sotsialistliku tootmise **eesmärk**; sotsialistliku tootmise pidev kasv ja täiustamine kõrgeima tehnika baasil — see on eesmärgi saavutamise **vahend**. Niisugune on sotsialismi põhiline majandusseadus.»²⁹ Siit tegid nad

²⁸ Vt. В. П. Тугаринов, О сознании и общественном сознании, Вестник Ленинградского Университета, 1955, № 9; ja tema artikkel «О категориях «общественное бытие» и «общественное сознание»», «Вопросы философии», 1958, № 1.

²⁹ J. V. Stalin, Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus, Tallinn, 1952, lk. 72.

järelduse, et eesmärk kuulub terviku osana põhilisse majandusseadusse. Subjektiivse eesmärgi lülitamine objektiivsesse seadusse, pealegi veel selle seaduse peasisuna (käesoleval juhul — sotsialismi põhilisse majandusseadusse sotsialistliku riigi tegevuse eesmärgi lülitamine), tähendab ju, nagu arvasid mõned seltsimehed, subjektiivismi positsioonidele asumist, selle vastu aga võitleski J. V. Stalin oma teoses. Sellepärast otsustasid nad, et kuivõrd seadus on objektiivne, siis peab ka temasse kuuluv eesmärk olema objektiivne. Kuna nimetatud seadus on põhiline majandusseadus, eesmärk aga moodustab tema sisu, siis tehti järeldus, et kõik ühiskonnaelu põhilised protsessid, ühiskonnaelu olemus sõltuvad mingist objektiivsest eesmärgist.

Toome mõned näited. A. M. Rumjantsev väitis näiteks, et ühiskondlikule tootmisele on seesmiselt omane «objektiivne, inimese tahtest sõltumatu» eesmärk.³⁰ B. F. Danilevitš tuleb oma väitekirja autoreferaadis välja marksisti jaoks otse hämmastava formuleeringuga: «Ühe või teise ühiskonnaformatsiooni põhiline majandusseadus peegeldab ühiskondliku tootmise eesmärki ja selle saavutamise vahendeid ajaloolise arengu antud astmel. Niihästi ühiskondliku tootmise eesmärk kui ka selle saavutamise vahendid on objektiivsed.»³¹ Siin on kõik pea peale pööratud: mitte eesmärk ei peegelda objektiivset seadust, vaid seadus peegeldab objektiivset eesmärki. S. P. Figurnov rõhutab eriti, et on vaja tootmises «objektiivne» eesmärk vastandada «subjektiivsele» eesmärgile. «Inimeste eesmärgid tootmises ja tootmise eesmärk on täiesti erinevad asjad,» väidab S. P. Figurnov. «Tootmise objektiivne eesmärk» on tema arvates antud tootmisviisi põhilise majandusseaduse peamine element. «Inimeste eesmärk tootmisprotsessis kujutab aga endast tootmise objektiivse eesmärgi murdumist inimeste teadvuse prisma. Sealjuures tekitab üks ja sama tootmise eesmärk eri klassidel täiesti erinevaid subjektiivseid eesmärke, olenevalt nende osast ja kohast tootmise protsessis.»³² Teiste sõnadega, ükskõik mida ka inimesed, klassid teeksid, mida ka nad taotleksid, alati realiseerivad nad mingit objektiivset ettemääratud eesmärki. Seda laadi seisukoht, milleni viib siinkohal loogiliselt välja «objektiivsete eesmärkide» kontseptsioon, ei ole uus, ta on filosoofia ajaloost tuntud. Ainult selle ebaõige seisukoha suur esindaja väljendas sisuliselt sedasama hoopis selgemalt: «See ääretu soovide, huvide ja tegude hulk,» kirjutas Hegel, «on maailmavaimu tööriist, mille abil ta saavutab oma eesmärgi.»³⁴

Mõnede filosoofide-marksistide seesuguste ekslike avalduste loogiliseks järelduseks võib teatud määral lugeda ka ülemaailmse kom-

³⁰ А. М. Румянцев, Открытие и обоснование т. Сталиным основного закона социализма, «Вопросы философии», 1953, № 1, стр. 8.

³¹ Б. Ф. Данилевич, Основной экономический закон социализма, Автореферат, Харьков, 1954.

³² Vt. Краткий обзор статей об основном экономическом законе феодализма, «Вопросы истории», 1955, № 2, стр. 87.

³⁴ Гегель, Сочинения, т. 8, М.-Л., 1935, стр. 25.

munistliku liikumise ees suuri teeneid omava saksa teadlase A. Baumgarteni seisukohti, kes kahjuks oma filosoofilistes teostes kipub dialektilist materialismi mõnedes küsimustes asendama idealistlike, sealhulgas teleoloogiliste seisukohtadega. A. Baumgarten kirjutab, et inimajaloo objektiivsed seadused on teleoloogilise iseloomuga. Tõusujoones mineva ajaloolise arenemise resultaati oli alati niivõrd otstarbekas, kuivõrd see antud olukorras võimalik oli, see aga peab tõestama immanentsete objektiivsete eesmärkide olemasolu ajaloos. Sealjuures viitab ta oma teleoloogiliste ideede kinnituseks otseselt nendele J. V. Stalini formuleeringutele töös «Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus», mida me juba mainisime: «Majanduslikule korrale seesmiselt omane eesmärk, väitis ta, kerkib näiteks eriti reljeefselt esile formuleeringus, mille Stalin andis kapitalismi seaduse kohta... Veelgi selgemini tuleneb ta sotsialismi põhilise seaduse stalinlikust sõnastusest.»³⁵

Majandusteooria küsimustes esinevad teoreetilised vead võivad meie tingimustes, muidugi vastu autorite tahtmist, praktikas välja viia ainult fatalistliku tendentsini, objektiivselt võttes — parteile, sotsialistliku riigi juhtivatele organitele ja tööraha teadlikkusele rahvamajanduse arenemises kuuluva osatähtsuse vähendamiseni. Ei tohi ka unustada, et ideoloogiline vaenlane ei jäta kasutamata iga väiksematki ebatäpsust marksismi esitamises, selleks et marksismi põhiseisukohti revideerida või otseselt rünnata.

Võitluses subjektiivse idealismi vastu tuleb muuseas silmas pidada, et objektiivne idealism püüab kinni haarata subjektiivse idealismi ühekülgsest kritiseerimisest, niisuguse kriitika gnoseoloogiliste lähteseisukohtade määratlemisel esinevatest ebatäpsustest, püüab näha niisugustes ebatäpsustes või ühekülguses objektiivse idealismi seisukohtade õigsuse kaudset tunnustamist. «Võitleb» ju ka tema, objektiivne idealism, subjektiivse idealismi vastu ega protesteerii sellepärast hoopiski subjektiivse idealismi igasuguse kritiseerimise vastu.

Varsti pärast seda, kui ilmus J. V. Stalini töö «Sotsialismi majandusprobleemid NSV Liidus», tegi Vatikani propaganda kohmakalt katset omalt poolt majandusseaduste objektiivset iseloomu Aquino Thomase teoloogia valguses «põhjendada». Esinedes 1952. aasta lõpul raadios oma «jõululäkitusega», väitis paavst Pius XII, et ühiskondliku arengu seadused on objektiivse iseloomuga, et niisuguse iseloomu on neile andnud jumal, kes valvab rangelt nende seaduste üle ega luba inimestel neid oma tahtmise järgi muuta. Tõlgendades ühiskondliku arenemise objektiivset seaduspärasust teleoloogiliselt, kuulutades selle jumaliku ettemääramise avalduseks, sisendab paavst usklikele fatalismi, ideed, et olemasolevat korda ei ole võimalik inimkonnal muuta. Ainult kirik, järgides jumala käsk, on tema sõnade järgi suuteline objektiivsete seaduste vääramatut toimet lee-

³⁵ A. Baumgarten, Bemerkungen zur Erkenntnistheorie des dialektischen Materialismus, Berlin, 1957, S. 119.

vendama ja varatute hulkade olukorda mõnevõrra kergendama, kutsudes selleks rikkaid üles heategevusele.³⁶

Kodanliku metafüüsilise ja subjektivistliku kontseptsiooni seisukohalt võib ühiskonnaelu objektiivse seaduspärasuse, ühiskonnaelu progressi tunnustamine tähendada ainult usulis-teleoloogilist maailmavaadet. Sellest lähtudes esineb rida kaasaegseid marksismi «arvustajaid» täiesti absurdse väitega, nagu oleks Marx käsitanud ühiskonna arengut teleoloogiliselt. Juba Benedetto Croce tuli välja seda laadi väidetega, kinnitades laimavalt, et ajalooline materialism tähendab vanade keskaegsete teleoloogiliste doktriinide juurde tagasipöördumist.³⁷ Analooogilistelt positsioonidelt ründab ajaloolist materialismi ka üks peamisi antikommunismi jutlustajaid Prantsusmaal Raymond Aron. Uskumatu jultumusega kuulub ta marksismi usulis-teleoloogiliseks ideoloogiaks, mis rajanevat «ühiskondliku progressi eesmärgi» müütidel.³⁸ Marksism, nagu väidavad teisedki seda laadi laimajad, kujutavat endast religiooni erikuju, mis lohub inimest lootusega vabanemisele kauges tulevikus. Lääne-Saksamaal nimetab B. H. Freyer sellega seoses marksismi «ajaloo profaneeritud teoloogiaks», P. Tillich — «prohvetlikuks religiooniks», A. Weber — «sotsiaalseks religiooniks», Münsteri professor G. Wendland — «ilmalikuks lootusereligiooniks . . . , kiliastide lootuse teaduslikuks rüüks, . . . messianismiks ilma Messiaata» jne. Teleoloogiat püüab Marxile kaela määrada eksistentsialist H. Popitz. Ta väidab, et marksistlik ajalookäsitlus olevat irratsionaalse iseloomuga. «Tulevane ühiskond» — kommunism Marxil — see on Popitzi väljenduse järgi «nõiasõna», mis asendab tegelikkuse objektiivset teaduslikku analüüsi. «Vastuse andis Marxile,» kirjutab ta, «üksnes tema eshatoloogiline usk, et ainult uus, kommunistlik ühiskond võib kõrvaldada inimkonna hädad.»³⁹ Teadlikult ja ettekavatsetult võltsides marksismi, samastab H. Popitz dialektilise materialismi Hegeli filosoofiaga, mille teleoloogilist iseloomu eespool mainisime.

Marksismi süüdistamine teleoloogias, mis on kaasaegses kodanlikus kirjanduses nii levinud, ei ole seotud mitte ainult selles kirjanduses domineeriva subjektiiidealistliku ühiskonnakäsitusega, vaid väljendab ka hirmu, mida tunnevad ühiskonna progressi ees tänapäeva kodanluse ideoloogid, kes kuulutavad progressiivse arenemise mõiste ebateaduslikuks, usulis-teleoloogiliseks ideeks.

Teine rühm marksismi vaenlasi näeb selles, et Marx eitab «lõpppõhjuste» toimet ajaloos, «puudust» ja püüab marksistlikku ühiskonnaõpetust teleoloogiaga asendada või teleoloogiaga täiendada. Ameerika Ühendriikide filosoof S. Norborg väitis, et marksistlikus

³⁶ Vt. З. Н. Мелешенко, Коммунистическая партия в борьбе против философствующих поджигателей войны, Л. 1955, стр. 27.

³⁷ Vt. А. Грамши, Избранные произведения, т. 2, М. 1957, стр. 127.

³⁸ Vt. Ю. Я. Флит, Критика взглядов Раймона Арона на закономерность и причинность в общественной жизни, Орехо-Зуевский педагогический институт. Ученые Записки, т. 6, вып. I, 1957.

³⁹ Н. Popitz, Der entfremdete Mensch, Zeitkritik und Geschichtsphilosophie d. jungen Marx, Basel, 1953, S. 165.

dialektikas kaotavat ühiskonna arenemine oma mõtte. Kuna aga tema sõnade järgi «ajalool on mõte», siis peab ühiskonna arenemine olema dialektiline, kuid mitte marksistlikus tähenduses dialektiline, vaid «dialektiliselt dialektiline». See «dialektiline dialektika», nagu selgub, peab sisaldama Platoni idee «igavesi väärtusi». Just Platoni teleoloogiline õpetus võib ja peabki näitama ajaloo mõtet, suunda.⁴⁰

Determinismi asendamine marksistlikus ühiskonnaõpetuses teleoogiaga on ka üks revisionistide lemmikvõtteid marksismi võltsimisel. Reformismi tuntud ideoloog Max Adler püüdis neokantiaanlikelt positsioonidelt põhjendada teleoloogilist maailmavaadet. «Loodusteadus,» kirjutas Max Adler, «oleneb sellest, kas võetakse omaks põhieeldus: usk eesmärkidesse, millel on universaalne tähendus.»⁴¹ Sel alusel kavatses ta asendada teaduslikku tunnetust usuga, eitada sotsialismi kui teaduse eksisteerimise võimalust, muuta sotsialism usu küsimuseks. V. I. Lenin osutas korduvalt sellele, et indeterministlik ja teleoloogiline ühiskonnakäsitlus toob paratamatult kaasa ka usulise ühiskonnakäsituse, teaduse asendamise usuga. Kui P. Struve tegi katset asendada marksistlikku seisukohta majandusliku arengu objektiivsest kausaalsest iseloomust idealistliku arutlusega «ratsionaalse majandusliku tegevuse teleoloogilisest ühtsusest», siis märkis V. I. Lenin, et säärane «*seaduste väljaheitmine teadusest on tegelikult ainult religiooni seaduste salajane sissetoomine*».⁴²

1957. aastal said Saksa Demokraatlikus Vabariigis terava parteilise kriitika osaliseks tuntud Leipzigi filosoofi Ernst Blochi vaated. Bloch püüdis tegelikult esitada omapärast teleoloogia erikuju dialektilise ja ajaloolise materialismi pähe. Blochi järgi ei ole arenemise progressiivne iseloom mõeldav ilma eesmärgisuhteta. Progressi mõistmiseks on tingimata vaja leida vastus küsimustele ja mõistetele «kuhu» ja «mille nimel», «eesmärk» ja «täendus».⁴³ See pidi tõestama, et ühiskonna progressiivses liikumises toimib mingi objektiivne eesmärk. Mitmesugused progressi liigid ja aja enese struktuur sõltuvad eesmärgisuhetest. Püüdes täiesti absurdusel viisil rakendada ühiskonna ajaloo käsitamisel füüsikalist relatiivsusteooriat, väidab Bloch, nagu oleksid olemas erinevad aja-ruumi meetrikad, mis olenevad ühiskondliku protsessi sügavustes peituvatest eesmärkidest. Lõppeesmärk, mille poole on suunatud ajaloo tendents, ei ole sotsialism ega kommunism, vaid mingisugune teine eesmärk, mida me praegu veel täpselt ei tea. Teda ainult otsitakse kõikjal. Ta on tõeline inimkonna tolerantsus.⁴⁴ See eesmärk, nagu selgub, peitub abstraktses inimloomuses, ta ei olene ühiskondliku arengu tingimus-

⁴⁰ Journal of Philosophy, vol. XXXVIII, N 5, February 27, 1941, p. 133.

⁴¹ M. Adler, Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft, Marx-Studien, I B., Wien, 1904, S. 265.

⁴² V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 180.

⁴³ E. Bloch, Differenzierungen im Begriffe Fortschritt, Sitzungsb. d. Deutschen Ak. d. Wissenschaften z. Berlin, Kl. I. Philosophie, 1955, N 5, 2 Aufl., S. 40.

⁴⁴ Sealsamas, lk. 24.

test ja kujutab endast antropoloogilist «lootuse» printsiipi. Niisiis on siinkohal teleoloogia tulemuseks klassivõitlusel rajaneva teadusliku sotsialismi asendamine mingi abstraktse «inimliku» sotsialismiga, objektiivsete seaduste täpsel teaduslikul analüüsil rajaneva aktiivse praktilise tegevuse asendamine ähmase lootusega eesmärgipärasele fataalsele progressile. Ajaloo «mõtte» kohta tehtavad sõnakõlksud võtavad siin tõelise mõtte töörahva võitluselt sotsialismi eest, «humaansuse» kohta tehtavad sõnakõlksud eitavad sisuliselt võttes reaalse sotsialistliku ühiskonna kõrgeimat humaansust. Blochi teleoloogias väljendus abstraktsel kujul teatava osa vana intelligentsi rahulolematust proletariaadi diktatuuri režiimiga rahvademokraatia maades, partei ja tema keskkomitee poolt etendatava juhtiva osaga. Ja ei ole juhuslik, et Blochi «lootusefilosoofia» pooldajate hulgas leidis inimesi, kes olid sõlidaarsed Ungari kontrevolutsionääridega.

Eitades ajalooseadustes peituvaid eesmäärke, rõhutab ajalooline materialism ühtlasi, et ühiskonna arenemise objektiivsetele seadustele vastav klasside, parteide eesmärk etendab hiiglaslikku ajaloolist osa. Täies vastavuses kogu marksistlik-leninliku filosoofia vaimuga kriipsutab ajalooline materialism alla seda tähtsust, mis on ühiskondliku tegevuse eesmärgil kui ühiskondliku teadvuse struktuuri komponendil, kui teoreetilise tunnetuse kokkuvõttel, tunnetuse üleminekul tegelikkust ümberkujundavale praktikale. Täpselt kindlaks määratud eesmärk väljendab V. I. Lenini sõnade järgi «aktiivse võitluse psühholoogiat». Töölisklassi ja tema poolt juhitavate töörahva hulkade eesmärkide sisu on kõigil demokraatia, sotsialismi ja kommunismi eest peetava võitluse etappidel äärmise täpsusega kindlaks määratud teadusliku sotsialismi teooria poolt.

Ajaloo protsessi otstarbekuse ja selles protsessis teadlikele eesmärkidele kuuluva koha küsimuse lahendamise kõrval näitab ajalooline materialism ära ühiskonna liikumise põhivormid, põhitüübid ja nende vastastikused suhted. Muidugi ei tähenda vormide uurimine nende lahutamist sisust. Vorme saab uurida ainult nende ühtsuses sisuga.

Ühiskondliku võitluse eesmärgid, nagu ka üksikinimese eesmärgid, erinevad üksteisest kui *kauged, lähedased ja vahetud eesmärgid, lõppeesmärgid ja vahepealsed eesmärgid, üldised ja osalised eesmärgid, olulised ja mitteolulised eesmärgid*. Nende omavahelised mitmekesised suhted peegeldavad mitmekesiseid tegelikkuse ja praktilise tegevuse kui tegelikkuse tähtsaima momendi külgi. Nende mitmekesiste, omavahel paratamatult seotud eesmärkide üldine vahekord allub vastavalt üldise ja üksiku, terviku ja osa, olemuse ja nähtumuse, paratamatuse ja juhuslikkuse vahekorra seaduspärasustele.

Kaugete, lähedaste ja vahetute eesmärkide omavaheline suhe peegeldab tegelikkuse ja praktika arenemist, vastab võimalusteküpsemise ja konkretiseerumise protsessile. Üldiselt vastavad kauged eesmärgid abstraktsetele võimalustele, lähedased ja vahetud

eesmärgid — reaalsele võimalustele. Dialektiline meetod võimaldab käsitleda neid eesmarke nende seoses, välistab metafüüsikale omase ühtede eesmärkide absolutiseerimise, nende isoleerimise teistest. Kui isik või klass juhindub oma tegevuses ainult vahetust eesmärgist, siis on ta paratamatult aheldatud ainuüksi oma vahetu tegevuse külge, ei näe kaugemaid perspektiive ega ole sellepärast järgmisteks etappideks ette valmistatud, osutub desorganiseerituks. Kui aga kaugel eesmärk on kindlaks määratud ja lähedase eesmärgiga seotud, lähedane eesmärk aga on omakorda seotud vahetu eesmärgiga, siis tuleb asuda täie jõuga selle vahetu eesmärgi saavutamisele. Kaugete eesmärkide ülesseadmine ei takista vahetute eesmärkide saavutamist, vastupidi — see võimaldab õigini mõista vahetu eesmärgi tähendust ja aitab leida selle saavutamiseks niisuguseid meetodeid, mis on kõige rohkem kooskõlas edaspidise võitlusega kaugete eesmärkide realiseerimise eest. Töötades välja partei taktikat kodanlik-demokraatliku revolutsiooni perioodil, märkis Lenin, et sellele revolutsioonile tuleb anda niisugune kuju, mis oleks proletariaadi edaspidise võitluse eesmärkide seisukohalt kõige kasulikum. Siia arvas ta plebeilikud tsarismiga arveteõiendamise meetodid, miljoniliste rahvahulkade osavõtu revolutsioonist. Sügav arusaamine vahetu eesmärgi olemusest, selle aluseks olevast vastuolust, toob omakorda kaasa arusaamise tegelikkuse edaspidisest arenemisest ja vajadustest, aidates seega paremini kindlaks määrata ka kaugemat eesmärki.

Eesmärkide kaugeteks, lähedasteks ja vahetuteks jagamise aluseks on nende ajalise paiknemise järgnevuse tunnus, nende erinevus on kõigepealt kvantitatiivse iseloomuga. See erinevus omandab aga kvalitatiivse iseloomu, kui me järgnevuse tunnusele lisame juurde eesmärgile tegevuse protsessis tervikuna kuuluva tähtsuse ja tähenduse tunnuse. Sel juhul näeme esmajoones eesmärkide jagunemist lõppeesmärkideks ja vahepealseteks eesmärkideks, mis on praktika seisukohalt eriti tähtis.

Lõppeesmärk on üldine olemuslik eesmärk, mis vastab mingile sügavale vajadusele ja on suunatud selle vajaduse aluseks oleva vastuolu täielikule lahendamisele. Õigesti seatud lõppeesmärk ei väljenda arenemisprotsessi iseärasusi, vaid selles protsessis peituvat üldist, vastab tema olemusele. Oma märkustes komisjoni poolt esitatud partei programmi teksti kohta 1902. aastal vaidles Lenin vastu projektis toodud seisukohale, et rahvusvahelise sotsiaaldemokraatia lõppeesmärk tuleneb kodanliku ühiskonna iseloomust ja arengukäigust: «Soovitan «iseloomuga ja» kui üleliigsed sõnad välja jätta. *Lõppeesmärk* määratletakse *arenemiskäiguga*, mitte aga selle üldise «arenemiskäigu» nende erikujudega, mida seletatakse mõistega: «arenemise iseloom.»»⁴⁵

Lõppeesmärk on omamoodi tulipunkt, kuhu koonduvad inimese püüdlused tema põhilistel tegevusaladel ja kuhu viib välja inim-

⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 44—45.

tegevuse pikk ja keerukas ahel. Õigesti seatud lõppeesmärk peegeldab teatud sügavat kvalitatiivset muutust, mis peab selle tegevuse tulemusel seaduspäraselt saabuma. Lõppeesmärgi saavutamise protsess koosneb omakorda reast etappidest, mis erinevad lõppkokkuvõttes üksteisest nende vastuolude poolest, mille lahendamine moodustab liikumise olemuse antud etappidel. Need vastuolud alluvad põhivastuolule, millele vastab lõppeesmärk. Iga etapi vastuolu lahendamise ülesanne omandab teadvuses samuti eesmärgi kuju. See eesmärk on lõppeesmärgiga võrreldes vahepealne eesmärk. Tema saavutamine etendab lõppeesmärgi realiseerimise vahendi osa, on lõppeesmärgile allutatud. Vahepealsete eesmärkide rida moodustab justkui eesmärkide redeli, mis viib välja tippu — lõppeesmärgi juurde. Lõppeesmärk on kaugem kui vahepealsed eesmärgid, mis temaga võrreldes esinevad lähedaste või vahetute eesmärkidena. See aga ei tähenda, et eesmärkide jagunemine lõppeesmärkideks ja vahepealseteks eesmärkideks langeb täielikult ühte nende jagunemisega kaugeteks ja lähedasteks eesmärkideks. Ka vahepealne eesmärk võib olla kaugel eesmärk, lõppeesmärk aga võib olla vahetu eesmärk.

Seal, kus ülesanne, mille lahendamist mingi eesmärk nõuab, on ulatuslik ja komplitseeritud, võib see eesmärk endast kujutada osaliste eesmärkide summat, osa-eesmärkidest koosnevat tervikut. Kuivõrd niisuguse eesmärgini jõutakse tema osade — osaliste eesmärkide kaudu, on tema suhe nendega lõppeesmärgi ja vahepealsete eesmärkide suhe. Kuid vahepealsete-osaliste eesmärkide realiseerimine tähendab ühtaegu ka selle üldise eesmärgi realiseerimise protsessi, mis suhtub nendesse kui terve oma osadesse.

Lõppeesmärk, mis on inimese põhiliste soovide ja taotlustega kooskõlas ja milles inimene näeb ülima täiuslikkuse, kõrgeimate moraalsete väärtuste kehastust, mis vastab tema arusaamisele kaunist selle kõrgeimas arengus, — niisugune lõppeesmärk on *ideaal*. Ideaal kui sisetunde alusel vabatahtlikult omaksvõetud kohustus määrab ära kõigi inimese püüdluste ja kogu ta tegevuse kõige üldisema suuna; need püüdlused ja tegevus omandavad ideaali seisukohalt oma tähenduse ja mõtte. Ideaali ülesseadmine on filosoofia ülesanne. Kujutab ju filosoofia endast maailmavaadet, teoreetiliselt läbitöötatud vaadete süsteemi, mis käsitlevad tegelikkust tervikuna ja selles tegelikkuses inimesele kuuluvat kohta, tegelikkuse ja inimese teadvuse, mõtete, tunnete, tahte üldist vahetust, määrates niiviisi kindlaks inimese üldise teadliku positsiooni elus.

Marksistliku filosoofia poolt välja töötatud ideaal väljendab teaduslikult kogu inimajaloo objektiivse arenemise üldist paratamatut tulemust ning vastab rahva kõige sügavamatele elulistele vajadustele ja huvidele. See annab talle vääramatu jõu. Marksismi filosoofia seletab ühtlasi ka esmakordselt materialistlikult seda suurt osa, mida etendavad õigesti seatud ideaalid kui tegelikkuse peegel-

damise vormid, eesmärgi vormid üldse. Näidates töölisklassile kätte tema ideaali, tema tõelise lõppeesmärgi, kutsub marksistlik-leninlik õpetus otsustavasse võitlusse selle ideaali teostamiseks. Tänu dialektika meetodile lahendab marksistlik-leninlik õpetus õigesti lõppeesmärgi ja vahepealsete eesmärkide vahekorra küsimuse, ideaali ja igapäevase töö väikeste eesmärkide vahekorra küsimuse, sidudes neid igal praktilise võitluse sammul üksteisega. Marksismis-leninismis muutuvad inimkonna ülevad ideaalid, kõige helgemad unistused rangelt teaduslikult formuleeritud lõppeesmärgiks, mis kandub igapäevasesse praktikasse, pealtnäha väikeste päevaülesannete täitmisse. Igas vahetus eesmärgis, mille teostamisele teda partei suunab, näeb teadlik sotsialismi eest võitleja hiiglasliku lõppeesmärgi helki. Kogu tema tegevus omandab sügava poliitilise ja filosoofilise mõtte, määratu suure moraalse väärtuse. Praktika tõuseb teaduse tasemele. Ajalooprotsess muutub teadlikuks, teooria ühineb praktikaga. Eriti maksab see sotsialistliku ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest peetava võitluse kohta. Siin, nagu ütleb N. S. Hruštšov, marksismi-leninismi õpetus «... on tulnud elu laiadele avarustele ja töölisklass, töötav talurahvas, kogu töörahvas on saanud kõige aktiivsemateks võitlejateks selle õpetuse eest, luues marksismi-leninismi teoreetiliste seisukohtade alusel uut, kommunistlikku ühiskonda, mille ülesehitamist valgustab marksistlik-leninliku teooria kustumatu sära... Ükskõik millises, isegi väikeses tööloigus ka sotsialistliku ühiskonna töötaja seisab, kui ta töötab ausalt, siis ta teeb kogu ühiskonnale kasulikke tööd ja kinnitab ning arendab oma praktikaga marksismi-leninismi teooriat».⁴⁶

Õige arusaamine töölisklassi vahetute eesmärkide ja tema lõppeesmärgi seosest on võimalik ainult nende täpse ja selge eristamise alusel. «Meie ei tohi segi ajada,» ütles V. I. Lenin, «ega luba iialgi lähemaid demokraatlikke eesmärke segi ajada meie sotsialistliku revolutsiooni lõppeesmärkidega.»⁴⁷ Marksism-leninism astub resoluutselt välja nende vastu, kes tahavad asendada vahetuid eesmärke kaugetega, vahepealseid eesmärke lõppeesmärgiga. Lenin märkis, et kui sotsiaaldemokraatia püüaks realiseerida oma lõppeesmärke viivitamatult, olukorras, kus aeg nende vahetuks teostamiseks ei ole veel kätte jõudnud, siis ta ainult häbistaks ennast. Praktilises revolutsioonilises tegevuses väljendub seda laadi viga soovis üle hüpata vahepealsetest arenguetappidest, mis ei ole veel lõpule jõudnud, näiteks soovis viivitamatult teostada sotsialistlikku pööret ajal, millal pävakorral on alles kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ülesanded.

Sisuliselt analoogilise vea tegid mõni aasta tagasi seltsimehed, kes nõudsid, et juba praegustes tingimustes tuleb järjekindlalt

⁴⁶ Н. С. Хрущёв, Речь на митинге трудящихся Софии, посвященном окончанию работы VII съезда Болгарской коммунистической партии, «Правда» от 8 июня 1958 г.

⁴⁷ V. I. L e n i n, Teosed, 8. kd., lk. 140.

juurutada kommunistlikku süsteemi — otsese saadustevahetuse süsteemi. Tegelikult aga võivad kauba- ja rahasuhted välja surra ja otsese saadustevahetuse süsteem nende asemele tulla alles kommunismi kõrgemas faasis, koos üleminekuga kommunistlikule jaotusele — rahaduste järgi jaotamisele, tingimusele, et sotsialism on võitnud ülemaailmses ulatuses. Sotsialistlikust arengustaadiumist kõrgemasse faasi üleminek, mille ajal kauba- ja rahasuhted etendavad väga tähtsat osa, on seaduspärane ajalooline protsess ja igasugused meelevaldsed katsed seda rikkuda või ignoreerida on täiesti lubamatud. Seda näitas eriti veenvalt ettekandes Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXI kongressile seltsimees N. S. Hruštšov: «Muidugi võivad mõned seltsimehed öelda, et tarvis on kiiremini sisse seada kommunismi põhimõtteid. Kuid enneaegne üleminek jaotamisele vajaduste järgi, kui majanduslikud tingimused ei ole selleks veel loodud, kui ei ole saavutatud materiaalsete hüvede küllus ja inimesed ei ole ette valmistatud selleks, et elada ja töötada kommunistlikult, — tähendab kahju tekitada kommunismi ehitamise üritusele.»⁴⁸

Lõppeesmärgi ja vahepealse eesmärgi ajasid segi mõningad Saksa Demokraatliku Vabariigi juhtivad majandusteadlased, kes samastasid Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei V kongressil ülesseatud Saksa Demokraatliku Vabariigi põhilise majandusliku ülesande lahendamise, mis tuleb lõpule viia 1961. aastal (saavutada niisugune tootmise tase, et selle tulemusel tarbimine ühe elaniku kohta kõigi tähtsamate toidu- ja tarbekaupade osas ületaks Lääne-Saksamaa vastava taseme), lõppeesmärgi saavutamise — sotsialismi võiduga. Tegelikult on aga põhilise majandusliku ülesande täitmine eelduseks sotsialismi võidule Saksa Demokraatlikus Vabariigis. Saksa Demokraatliku Vabariigi parteiajakirjandus kritiseeris järsult neid ekslikke vaateid, mis võivad töörahvast desorienteerida, ja näitas, et selle vea aluseks on arenemise dialektika mittemõistmine, partei mitmesuguste eesmärkide (tema lõppeesmärgi ja tähtsaima vahepealse eesmärgi) omavahelise dialektilise vastastikuse seose mittemõistmine.⁴⁹

Tulevaste ülesannete ettenägemine ei tohi mingil tingimusel varjata otseseid, vahetuid eesmärke. Marksism ei tunnista niisugust lõppeesmärgi käsitlemist, mille puhul lõppeesmärki püütakse enneaegselt konkretiseerida, kõigis detailides välja tuua, kuigi selleks ei ole veel küllaldaselt kogemusi. Niisugune marksistliku maailmavaatega vastuolus olev «doktrinaarne, paratamatult fantastiline tulevase revolutsiooni programmist ettetõttamine ainult kisub eemale tänase päeva võitlusest».⁵⁰

⁴⁸ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965. Ettekanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei erakorralisele XXI kongressile, Tallinn, 1959, lk. 97.

⁴⁹ Vt. K. K a m p f e r t, Eine Entstellung d. ökonomischen Hauptaufgabe der DDR, «Neues Deutschland», 1958, 26. sept.

⁵⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1947, стр. 345.

Töölisklassi võitluse vahetud eesmärgid ei ole tuletatud spekulatiivse deduktsiooni teel tema üldisest lõppeesmärgist, vaid nad seatakse üles kõigepealt konkreetse olukorra tingimuste täpse arvestamise alusel, kusjuures neid tingimusi käsitatakse proletariaadi põhiülesande seisukohalt. «Marksist ei tohi ühelgi juhul unustada, et *vahetult* eelseisva võitluse loosungit ei saa lihtsalt ja otseselt tuletada teatud programmi *üldloosungist*... Selleks on vaja arvesse võtta *konkreetselt* ajaloolist olukorda, jälgida revolutsiooni kogu arengut ja tema järjestikust käiku, tuletada meie ülesanded mitte ainult programmi põhimõtetest, vaid liikumise *varasematest* sammudest ja etappidest.»⁵¹ Püüde tuletada kõiki vahetuid eesmärgid otseselt üldisest lõppeesmärgist on iseloomulik dogmatismile, dogmaatilisele arusaamisele marksismi-leninismi teooriast ja praktikast. Dogmaatik käsitleb töölisklassi eesmärgid ühekülgsest, muudab töölisklassi lõppeesmärgi absoluudiks, lastes silmast käesoleva momendi vajaduste ja ülesannete iseärasused. Dogmaatik, kuivõrd ta ei hooli üksiku spetsiifika, ignoreerib vahetute eesmärkide ülesseadmisel Lenini seisukohta, mille järgi eri maade kommunistlike parteide vahetuis eesmärkides on paratamatult erinevusi: «Teel oma ühise lõppeesmärgi poole, mis on tingitud kapitalistliku tootmisviisi valitsemisest kogu tsiviliseeritud maailmas, on eri maade sotsiaaldemokraadid sunnitud endale seadma erisuguseid lähemaid ülesandeid.»⁵²

Kuid hoolimata sellest, et vahetutes eesmärkides on erinevusi, jäävad kommunistliku liikumise lõppeesmärgid eri maades täiesti identseteks. Selleks ühiseks lõppeesmärgiks on sotsialistliku ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamine. Sotsiaalmajandusliku korra ja riigivõimu ühisest klassiolemusest tulenev ühine eesmärk ühendab sotsialistlikud maad ühtseks monoliitseks liiduks. «Kui kolmel on üks eesmärk, siis muudavad nad maamullagi kullaks; kui aga eesmärgid lahku lähevad, siis muudavad nad kullagi põrmuks,» lausub hiina rahvatarkus. Ühine eesmärk, sellel ühisel eesmärgil rajanev sotsialistlike maade vääramatu ühtsus on sotsialismi jõu allikaks, tema võitude pandiks rahulikus võistluses kapitalismiga, inimkonna tulevase õitsengu ja õnne pandiks. Lõppeesmärgi ühendav ja kokkuliitav osa suureneb veelgi rohkem sedamööda, kuidas edeneb kommunistliku ühiskonna kõrgema faasi poole liikumine, mille tulemusel üksikuid maid kommunismi täielikust teostamisest lahutav distants muutub järjest ühtlasemaks, kuivõrd sotsialistliku maailmasüsteemi maad teostavad kommunismile ülemineku enam-vähem üheaegselt.

Sotsialistlike maade liit, mille aluseks on sõltumatute sotsialistlike riikide täielik üheõiguslus, nende rahvaste maailmajalooliste

⁵¹ V. I. Lenin, Teosed, 11. kd., lk. 98.

⁵² V. I. Lenin, Teosed, 24. kd., lk. 434.

eesmärkide ühtsus, erineb kapitalistlike maade vahel sõlmitavatest liitudest printsipiaalselt. Viimased liidud kujutavad endast tavaliselt sõjalisi blokke, mis on rajatud mõningate vahetute eesmärkide ajutisele ühtelangemisele ja on sihitud teiste riikide vastu. Säärased liidud on alati lühiaegsed ja ebakindlad. Seda laadi on ka praegused agressiivsed liidud — NATO, SEATO, SENTO blokk.

Revisionism, mis eitab töölisklassi lõppeesmärke või siis käsitleb neid vahetutele eesmärkidele alluvatena, õonestab juba ainuüksi sellega sotsialistlike maade ühtsust, ülemaailmse töölisliikumise ühtsust. See võimaldab revisionistidel ka laimavalt samastada sotsialistlike maade koostööd kapitalistlike riikide ajutiste sõjaliste blokkidega. Teisest küljest toob sotsialistlike maade ühtekuuluvuse ja koostöö vajaduse eitamine tegelikult kaasa ka üldisest lõppeesmärgist loobumise. Astudes välja sotsialistlike maade ühtsuse vastu, eitades sotsialismile ja kommunismile liikumise spetsiifilistes rahvuslikes vormides avalduvat üldist ühist sisu, muudavad Jugoslaavia revisionistid kommunismi ülesehitamise reaalsest lõppeesmärgist paljaks sõnakõlksuks, mille ülesandeks on petta neid usaldavaid partei hulki ja rahvast.

Kõige avalikum revisionism kuulutas juba ammugi lõppeesmärgi mõiste kui niisuguse alusetuks. Juba 1898. a. esines E. Bernstein artiklis «Pöörde teooria ja koloniaalpoliitika» tuntud avaldusega: «Tunnistan avalikult, et mõistan väga halvasti ja tunnen väga vähe huvi selle vastu, mida tavaliselt mõeldakse «sotsialismi lõppeesmärgi» all. See eesmärk, mida ta ka endast kujutaks, ei ole mulle mitte miski, liikumine on kõik.» Säärase väite aluseks oli kapitalistliku ja sotsialistliku ühiskonna kvalitatiivse erinevuse eitamine, kapitalismilt sotsialismile üleminekul toimuva hüppe eitamine, samuti ka selle osa eitamine, mida etendab ajaloos subjektiivne tegur — proletariaadi teadlik võitlus partei juhtimisel.

Vahetute eesmärkide metafüüsiliselt ühekülgses absolutiseerimises, faktilises lõppeesmärgist loobumises avaldub kodanlik ideoloogia, mis halvab töölisklassi revolutsioonilist energiat. Esiteks tähendab see ainult nende eesmärkide omaksvõtmist, mis on teostatavad kapitalistliku korra täieliku säilimise tingimusel ja mis oma olemuselt nii või teisiti on kodanlusele vastuvõetavad. Teiseks vastab liikumise lõppeesmärkide eitamine üldse oma vormilt, struktuurilt kodanlikule ideoloogiale, millele selged lõppeesmärgid on täiesti võõrad. Lõppeesmärgi ignoreerimine on kodanlikule ideoloogiale tüüpiline ja peegeldab kapitalistliku tootmise üldist isärasust, seda, et akumulatsiooniprotsess, kapitali kasvamise protsess on omandanud siin iseseisva eesmärgi tähenduse. Thomas Hobbes, kes juba kapitalismi koidikul kujukalt väljendas tervet rida kodanliku ühiskonna põhijooni, kirjutas, et elumõte ja õnn on juba üksnes eesmärgi — rikastumise — poole liikumises, mida õhutab konkurents: «Inimeste ihad kasvavad sedamööda, kuidas nad saa-

utavad suurema rikkuse, suurema kuulsuse või mingi muu eelise, mille suhtes nad enda arvates on teistest inimestest maha jäänud.»⁵³ «Mis aga puutub kõige kaugemasse eesmärki... siis niisugust asja maailmas olemas ei ole ja mingit teed tema juurde ei vii, nagu ei vii mingit teed ka Utoopiasse.»⁵⁴

Isegi feodalismi otsese ründamise ajajärgul ei suutnud revolutsioonilise kodanluse suured ideoloogid, seades selgesti üles vana korra kukutamise vahetu eesmärgi, kätte näidata mingit reaalselt võitluse lõppeesmärki. Nende vabaduse, võrdsuse ning vendluse loosungid väljendasid tegelikult vaid abstraktselt neid suhteid, mis valitsevad «vaba konkurentsi» ühiskonnas, selles ühiskonnas, mille vabastamine teda köitvatest feodaalsetest kammitsatest oli just nende vahetuks eesmärgiks. Seda enam vastab lõppeesmärgi eitamine, perspektiivituse idee kaasaegse imperialistliku kodanluse olukorrale ja vaimule. Imperialism ei saa anda isegi vahetut eesmärki, mis suudaks rahvaid innustada, isegi abstraktset ideaali, mis suudaks õilsat südant kiiremini lööma panna. Imperialism on tulevikueesmärgi eitamine, sest tulevikku tal ei ole. Sotsialism on suure lõppeesmärgi hiilgus, milles kehastub rahvaste tulevik. Selle kohta ütles väga hästi Harry Pollitt oma sõnavõtus NLKP XXI kongressil: «Nõukogude Liit on veenvalt demonstreerinud sotsialismi üleolekut kapitalismist. Te olete andnud maailmale lootuse ja rõõmu... Kommunism tähendab kaunist tulevikku töörahvale, kapitalism — ebamäärasust isegi oma kaitsjatele.»⁵⁵

Revisionism püüab kustutada töölisklassis püüdu töörahvale teednäitava tähe poole, mis sotsialismimaades eredalt särab, — nende lõppeesmärgi poole. Revisionistlik poliitika, ilma eesmärgita liikumise poliitika, sunnib töölisklassi jääma kodanluse orjusesse, võtab talt idealise ja poliitilise iseseisvuse.

Proletariaadi lõppeesmärgist loobumise näitena meie päevil võib tuua inglise leiboristide programmilise avalduse. Selles märgitakse leiboristliku tööliikumise kõrgeima eesmärgina «tagada kogu ühiskonnale järjest suurem osasaamine laiendatud tööstuse viljast ja kehtestada vastavad aruandluse ning kontrolli vormid», kusjuures kapitalistlikud monopolid jäävad täielikult alles. Isegi sõna «sotsialism» loovutab koha terminile «avalik omandus», mis tähendab riigi osavõttu (riik jääb täielikult monopolistliku kapitali kätte) kapitalistlikest ettevõtetest. Sotsialism loovutab koha kasumitest osasaamisele.⁵⁶

Äärmiselt suuri raskusi seoses vajadusega selgesti väljendada oma suhtumist tööliikumise eesmärkidesse tunneb ka Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei juhtkond. Nende raskuste olemust väljendas vägagi ilmekalt parempoolne sotsialist W. Dirks. Kui

⁵³ Т. Г о б б с, Избранные произведения, М.-Л. 1926, стр. 242.

⁵⁴ Sealsamas, lk. 241.

⁵⁵ «Правда» от 2 февраля 1959 г.

⁵⁶ Vt. Дж. Г о л л а н, Политика лейбористской партии сегодня, «Коммунист», 1958, № 2, стр. 80.

sõnastada eesmärk nii, ütleb ta, et selle abil oleks võimalik oma leeri tõmmata neid jõude, kes loodavad paremale tulevikule, siis võib kaotada need jõud, kes pooldavad partei juhtkonna praegust poliitikat; kui aga sõnastada eesmärk kooskõlas tegelikult teostatava poliitikaga, siis võib kaotada esimeste jõudude toetuse. «Kuid on raske teenida,» teeb Dirks lõpuks järelduse, «niihästi meie tänast päeva kui ka tulevikku.»⁵⁷ Teiste sõnadega, sotsiaaldemokraatliku juhtkonna argus oma tõeliste eesmärkide tunnistamisel on tingitud kartusest kaotada mõju rahvahulkades, s. t. just nende jõudude hulgas, kes Dirksi väljenduse järgi «loodavad tulevikule». Tööraha püüdlustele ja loofustele vastavaid sotsialistlikke eesmärke juhtkond aga ei kavatse väljendada, kartes esile kutsuda monopolistliku kapitali rahulolematust, kellest ta on sõltuv. Saksamaa sotsiaaldemokraatia juhtkonna loobumist töölisliikumise lõppeesmärgist kui juba teoks saanud tõsiasja väljendas oma artiklis (november 1957) selle üks kõige reaktioonilisem liige K. Schmied: «Asi ei ole selles, et marksimi eitada, kuid ühtki sotsialistlikku parteid ei saa võtta kui marksistlikku parteid... Me oleme kõigepealt Lassalle'i pärijad. Samuti Bernsteini pärijad: «Liikumine on kõik, eesmärk — mitte miski.»⁵⁸

Lõppeesmärgist loobumine võtab parteilt jõu, muudab viljatuks ka tema võitluse vahetute eesmärkide eest. Näiteks Saksamaa Sotsiaaldemokraatliku Partei lüüasaamist Bundestagi valimistel 1957. a. septembris seletasid paljud sotsiaaldemokraatliku partei enda liikmed just sellega, et partei valimiseelses kampaanias puudus selge eesmärk, perspektiiv. Bundestagi deputaat sotsiaaldemokraat P. Blachstein tunnistas, et sotsiaaldemokraatliku partei suureks veaks oli tööstuse natsionaliseerimisest loobumine: «Meie sõpradel tekkis kahtlus, kas me peame ikka veel kinni oma eesmärkidest!» Lääne-Berliini sotsialistliku üliõpilasliidu esimees sotsiaaldemokraat W. Büch ütles nende valimiste kohta: «Meil ei olnud mingit programmi. Me võimaldasime vastasel enestele peale suruda tema programmi!»⁵⁹ Sellepärast on tema arvates üldse õige üles tõsta küsimus, kuivõrd sotsiaaldemokraatia on kaasa aidanud kapitalismi säilimisele. W. Büch kutsus üles meelde tuletama Marxi ja alustama tõelist sotsialistlikku võistlust.⁶⁰

Tööliklassi marksistlik-leninlikud parteid annavad resoluutse vastulöögi kõigile revisionismi katsetele kõrvale kiskuda sellelt teelt, mis viib ühise lõppeesmärgi, võitlevale proletariaadile teed näitava tähe poole. Kogu maailma kommunistlikele ja töölisparteidetele on nende võitluses rahvusvahelise revisionismi vastu suureks eeskujuks Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei. Lenin rõhu-

⁵⁷ Vt. H. Kölsch, Zu einigen Fragen des Studium der Geschichte der KPASU. «Einheit», 1956, H. 2, S. 177.

⁵⁸ Vt. J. Duclos, Probleme des Übergangs vom Kapitalismus zum Sozialismus. «Einheit», 1958, H. 1, S. 30.

⁵⁹ «Neues Deutschland», 1957, 5. okt.

⁶⁰ Vt. sealsamas.

tas bolševike partei ülisuure teenena seda asjaolu, et ta oma program-
mis «rahvusvahelise ooptunismi tugevnenise ajastul, sel ajal, kui
valmis rahvusvahelise ooptunismi otsustav võitlus revolutsioonilise
sotsiaaldemokraatia vastu, formuleeris täpselt, selgesti ja vääramatu
kindlusega sotsialismi revolutsioonilise lõppeesmärgi, mis on teos-
tatav ainult proletariaadi diktatuuri teel, — ja Venemaa sotsiaal-
demokraatia lähemad revolutsioonilised eesmärgid».⁶¹ Loovalt aren-
dades marksistlik-leninlikku õpetust uute kogemuste alusel, pidades
resoluutset võitlust kõigi dogmatismi avalduste vastu, on kommu-
nistlik partei ühtlasi oma üldiste printsiipide ja lõppeesmärkide osas
kõikumatult kindel. Ta hoolitseb valvsalt nende puhtuse eest, nõuab
kõigilt oma liikmetelt kogu praktilise tegevuse täielikku alluta-
mist nende eesmärkide saavutamise ülesandele. Lenin rääkis otse-
selt, et selles mõttes on vaja lõppeesmarke võtta «dogmaatilisel-
t». «Kes tõsiselt võitleb, see võitleb loomulikult kõige eest; kes eelistab
võitlusele kokkuleppeid, see näitab loomulikult juba ette ära need
«raasukesed», millega ta kõige paremal juhul kaldub rahulduma . . .
Just sellepärast on täiesti loomulik, et sotsiaaldemokraatia kui revo-
lutsioonilise proletariaadi partei suhtub nii hoolikalt oma programmi,
määrab juba ammu ette nii hoolikalt kindlaks oma lõppeesmärgi, —
tööraha täieliku vabastamise eesmärgi, — suhtub nii kiitvalt iga-
sugustesse katsetesse seda lõppeesmärki kärpida; neilsamadel põh-
justel eraldab sotsiaaldemokraatia sellise dogmaatilise ranguse ja
doktrinaarse järeleandmatusega väikesi, lähemaid majanduslikke ja
poliitilisi eesmarke lõppeesmärgist.»⁶²

See ei tähenda muidugi mingil juhul, et kommunistliku liikumise
lõppeesmärgid ise jäävad liikumatuiks. Nende liikumine, arenemine
seisab selles, et mida lähemale neile jõutakse, seda konkreetsemaks
nad muutuvad. Töölisklassi ja kogu inimkonna parima osa lõppees-
märk, ideaal — kommunistlik ühiskond — kerkib ja areneb kindlus-
tunud sotsialismi baasil. Sotsialismi ülesehitamisega NSV Liidus
loodi materiaalsed ja vaimsed eeldused kommunismile üleminekuks.
Partei XXI kongress tähistas kommunistliku ühiskonna vahetu
hoogsa ülesehitamise perioodi algust meie maal. Kõrge lõppeesmärgi
seadis ta üles juba lähedase praktilise eesmärgina, mis muudetakse
konkreetseks tegelikkuseks käesoleval ajal kümnete miljonite nõu-
kogude inimeste loova tööga, keda organiseerib ja innustab kommu-
nistlik partei.

Kommunismi ülesehitamise suur üldine eesmärk hõlmab mää-
ratu suurt ülesannete kompleksi kõigis ühiskonna tegevussfäärides:
tehnikas, majanduses, poliitikas, kultuurielus, teaduses, kasvatustöös,
igapäevases elus. Selle eesmärgi teostamine, mis kujutab endast
dialektilist hüpet, s. o. kiirendatud liikumise protsessi, hõlmab terve
ajaloolise arengu perioodi, mille käigus üksteise järel lahendatakse
tema komponentideks olevad ülesanded — eesmärgid, mis loobki

⁶¹ V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 188.

⁶² V. I. Lenin, Teosed, 8. kd., lk. 391—392.

kogu selles üleminekus teatava järkjärgulisuse. Need eesmärgid ja nende lahendamise järjekorra näitas täpselt ja selgelt ära partei XXI kongress, arendades marksistlik-leninlikku teooriat kommunismi kõrgemast faasist ja sellele üleminekust. Nende ülesannete iseärasuseks on, et nad kujutavad endast osaesemärke, mille teostamine ei valmista ainult lihtsalt ette lõppeesmärgi saavutamist kauges tulevikus, vaid on ka ise vahetult selle lõppeesmärgi realiseerimise protsess. Nende praktiliste osaesemärkide süsteemis kerib käesoleval ajal peamise eesmärgina esile kommunistliku ühiskonna materiaalse tehnilise baasi loomise ülesanne, tootlike jõudude enneolematult võimsa arendamise ülesanne.

Dialektika seisab selles, et filosoofiline mõiste «kommunism», see abstraktne järeldus, mis on saadud kogu inimajaloo sügavaimate seaduspärasuste uurimisest, on võtnud töörahva hulkade igapäevase töö konkreetsete ülesannete kuju. «Kommunismi ehitamine,» ütleb N. S. Hruštšov, «ei ole midagi fantastilist, tavalisele inimesele arusaamatut. Kommunismi ehitajad — need on töölised, kolhoosnikud, insenerid, tehnikud, arstid, õpetajad. Kommunismi ei saa rüütada niisugustesse vormelitesse ja mõistetes, milledest järeldub, nagu saaksid kommunismi ehitada ainult mingid eriliselt andekad inimesed... Kommunismi ehitamine on inimeste maine asi, miljonite tööinimeste asi. Sellepärast tuleb ka ülesanded nii üles seada, et nad oleksid lihtsale inimesele arusaadavad, et ta võiks teadlikult abistada oma maad kommunismi poole liikumisel.»⁶³ Transformeerudes konkreetseteks igapäevasteks ülesanneteks, ei lakka kommunistide lõppeesmärk olemast teaduse ja filosoofia kõrgeim järeldus. Seda lõppeesmärki realiseerivate tavaliste tööinimeste argipäevane tegevus omandab sügava filosoofilise tähenduse — suure ajaloolise kangelasteo tähenduse. Suure eesmärgi mõistmine tekitab kogu kommunismi ehitaval rahval hiiglasliku energia, kommunismi poole liikumise energia.

⁶³ Н. С. Хрущёв, Речь при вручении ордена Ленина Рязанской области. «Правда» от 14 февраля 1959 г.

K. Oja

Tänapäeva ühiskonnas, eriti aga sotsialistlikus ühiskonnas võtavad kõik inimesed nii või teisiti osa rahva poliitilisest elust. Rahva aktiivne osavõtt poliitilisest elust torkab silma üha enam aga ka ülemaailmses ulatuses. Teise maailmasõja ajal ühinesid kogu maailma vabadustarmastavad rahvad võitluseks fašismi vastu. Veelgi aktiivsemalt hakkasid rahvad osa võtma poliitilisest elust pärast Teist maailmasõda võitluses rahu eest. Imperialistide taotlustele, kes tahavad teenida rahvaste kõige raskematelt kannatuselt, sõja purustustelt ja miljonitelt inimohvritelt, astuvad vastu miljonilised hulgad rahu ja inimväärikust kalliks pidavaid inimesi. Ja kui rahvad suudavad järjekindlalt kaitsta oma kõige elulisemaid huvisid, siis pole ka imperialistide kildkonnal võimalik sõda lahti päästa. Kuivõrd imperialistid tahavad säilitada kapitalistlikku süsteemi, on nad järjest rohkem sunnitud rahvaste eluliste huvide ja imperialistliku majanduse vahelises vastuolus tegema mõningaid mööndusi rahvaste huvide kasuks.

Sotsialismi ja kommunismi ajal on poliitika ja poliitilisest elust osavõtmine kogu rahva asjaks. Nii näeme meie sotsialistliku riigi poliitilises elus rahvahulkade järjest suurenevat aktiivsust. Seda illustreerivad näiteks tähtsamate majanduse, kultuurielu jt. küsimustes toimunud üldrahvalikud arutelud ja nende käigus esitatud rohked ettepanekud. Sellepärast on ka täiesti loomulik, et järjest rohkem ja rohkem tuntakse huvi niisuguste küsimuste vastu, nagu poliitika, poliitilised ja õiguslikud vaated, nende põhjuslik erinevus ja nende osa ühiskonna elus.

Käesolev artikkel püüab kokkusurutud vormis anda vastuse mõningaile neile küsimustele.

1. Poliitiliste ja õiguslike vaadete mõiste

Poliitilised ja õiguslikud vaated on ühiskondliku teadvuse vormiks, mis peegeldab inimeste, sotsiaalsete klasside, gruppide, rahvaste ja parteide suhteid, väljendab inimeste suhtumist riiki, poliitikasse, õigusesse ja õiguskorda.

Sõna «poliitika» tuleneb kreekakeelsest sõnast «πολιτικα», mis esialgselt tähendab «riigi asja». *Poliitika* all me mõistame klasside, sotsiaalsete gruppide, poliitiliste parteide, rahvaste ja riikide vahelisi suhteid, mis väljendavad vastavate klasside, rahvaste jne. huvisid. Tähtsama osa poliitikast moodustavad need suhted, mis hõlmavad riiki, riigi tegevust oma ülesannete ja eesmärkide realiseerimisel kui ka meetodeid ja vahendeid, mille abil ühed või teised ühiskondlikud klassid ja sotsiaalsed grupid kindlustavad oma huvisid või taotlevad oma huvide teostamist. Poliitika keskseks ja tähtsaimaks küsimuseks on teatud klassi poolt riigivõimu vallutamise, kättevõidetud riigivõimu kaitsmise ja kasutamise küsimused.

Suhteid, mis tekivad antud riigis klasside, sotsiaalsete gruppide, parteide ja rahvaste vahel, nimetatakse *sisepoliitikaks*; suhteid, mis tekivad riikide ja erinevates riikides elunevate rahvaste ja rahvuste vahel, nimetatakse *välispoliitikaks*.

Poliitikat peegeldavaid vaateid nimetame *poliitilisteks vaadeteks*.

Valitsev klass, omades riigivõimu, muudab viimase abil oma tahte üldkohustuslikuks, garanteerides selle täitmist riiklike sunnivahenditega. Valitseva klassi tahet aga, mis on kehtestatud ja normeeritud seadustes ja mille täitmist kindlustatakse riiklike sunnivahenditega, nimetame *õiguseks*.

Suhtumisest kehtivasse õigusesse ja õiguskorda (viimane moodustab endast nende suhete kogumi, mis tekivad õiguse rakendamisel) erinevate klasside, sotsiaalsete gruppide ja rahvuste poolt tuleneb *õigusteadvus*. Õigusteadvus on spetsiifiline ühiskondliku teadvuse vorm, mis hõlmab endasse *õiguslike vaadete* kogumi. Õigusteadvusse kuulub kehtiva õiguse ja õiguskorra hinnang kui ka siit tulenevad ettekujutused ja nõudmised soovitava õiguse ja õiguskorra suhtes.

Seega moodustavad õiguslikud vaated poliitiliste vaadete ühe eriliigi. Poliitilised vaated hõlmavad laiemat küsimuste ringi kui õiguslikud vaated. Poliitilistesse vaadetesse kuuluvad näiteks ka strateegia ja taktika küsimused, mida aga õiguslikud vaated ei hõlma.

Et õiguslikud vaated seonduvad poliitiliste vaadetega ja on neist võrdlemisi raskesti eraldatavad, siis vaatleme edasises käsitluses poliitilisi ja õiguslikke vaateid koos kui üht ühiskondliku teadvuse vormi.

2. Poliitiliste ja õiguslike vaadete alus

Kõrvutatuna ühiskondliku teadvuse teiste vormidega on poliitiliste ja õiguslike vaadete iseloomulikuks tunnuseks see, et nad on väga tihedalt seotud poliitiliste, sealjuures aga eriti riiklike suhetega erinevate klasside, sotsiaalsete gruppide ja rahvuste suhtumisega riiki ja õigusesse kui ka suhtumisega teistesse riikidesse ja rahvusvahelisse õigusesse. Poliitilised ja õiguslikud vaated tekivad

alles siis, kui tekib ühiskonna sotsiaalne kihistus, eriti aga siis, kui tekivad riik ja õigus.

Nagu teistelgi ühiskondliku teadvuse vormidel, on ka poliitiliste ja õiguslike vaadete objektiivne allikas ühiskondlikus olemises ja siinjuures just ühiskonna *majanduslikus baasis*. Vastavalt tootmissuhetele jaguneb ühiskond klassideks ja sotsiaalseteks gruppideks, kusjuures sellest jaotusest on tingitud ja sellele vastavad alati ühe või teise klassi poliitilised ja õiguslikud vaated. K. Marx kirjutas: «...õiguslikke vahekordi kui ka riigivorme ei saa mõista neist enestest ega ka inimvaimu niinimetatud üldisest arenemisest lähtudes, vaid nad juurduvad materiaalses elusuhetes...»¹ Nii ka poliitilisi ja õiguslikke vaateid, mis peegeldavad poliitilisi suhteid, õiguslikke vahekordi, riigivorme jne., tuleb meil vaadelda ühiskonna materiaalsetest elusuhetest lähtudes.

Ühiskondlikud tootmissuhted kujutavad endast lõppastmes ühtede või teiste poliitiliste ja õiguslike vaadete objektiivset alust. Et mitte kalduda liigsesse lihtsustamisse, tuleb siinjuures tähelepanu juhtida asjaolule, et kuigi aluseks on alati tootmissuhted, on nad seda l õ p p a s t m e s, kusjuures aga ühtede või teiste poliitiliste ja õiguslike vaadete konkreetne omapära (mitte niivõrd olemus, kuivõrd nähtumus), nende tõestus, tõestuse vorm jne. ei tuletata alati ja igal üksikul juhul otseselt tootmissuhetest, vaid tuletub tootmissuhetest ka teiste ühiskondliku teadvuse vormide kaudu või rajaneb varasemate tootmissuhete alusel tekkinud eelnevatel poliitilistel ja õiguslikel vaadetel, ühiskonnas juba põlvkondade jooksul väljakujunenud traditsioonidel jne. Tootmissuhted on seega poliitiliste ja õiguslike vaadete aluseks lõppastmes, s. o. nii otseselt kui ka mitmete vahelülide kaudu. Seejuures oma põhiolemuselt on poliitilised ja õiguslikud vaated, võrreldes teiste ühiskondliku teadvuse vormidega, oma objektiivsele allikale — tootmissuhetele — kõige lähemal. Vastavalt sellele väljendavad nad ka alati kõige selgepiirilisemalt ühtede või teiste klasside jne. huvisid. Poliitilised ja õiguslikud vaated, olles ise üheks pealisehituse elemendiks, on sealjuures kõige tihedamini seotud niisuguste pealisehituslike nähtustega nagu riik ja õigus, omades sealjuures otsest seost ka kõigi teiste pealisehituslike nähtustega.

Antagonistlikus klassiühiskonnas ei kujuta poliitilised ja õiguslikud vaated mitte kunagi ka oma põhilistes ideedes ühtset tervikut. Klassideks jagunenud ühiskonnas on alati olemas mitmeid erinevaid ja vastandlikke vaateid. Klassiantagonism ja klassivastuolud leiavad alati kõige selgepiirilisema väljenduse ka poliitiliste ja õiguslike vaadete vastandlikkuses. Tavaliselt on neid erinevaid poliitilisi ja õiguslikke vaateid alati rohkem kui antud ühiskonnas põhiklasse ja klasse. Erinevate vaadete tekkimisel ja väljakujunemisel on suur tähtsus klassijõudude vahekordadel antud ühiskonna ühel või teisel arenguastmel. Vaadete erinevus tuleneb siinjuures

¹ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 281.

ka sellest, kas riigivõimu omav klass on antud ajajärgul ajaloo üldise arenemise seisukohalt progressiivne või reaktsiooniline. Viimasest tuleneb nii valitseva klassi poliitiliste ja õiguslike vaadete erinevus kui ka vastandlikkus erinevatel ajaloo järkudel.

Poliitiliste ja õiguslike vaadete rohkus ja nende erinevus tuleb samuti sellest, et klassiühiskonnas esineb peale põhiklasside alati ka nende klasside jäänuseid, kes olid sunnitud taanduma ja hävima uute klasside surve all. Üks osa nendest endiste klasside riisimetest püüab kontrevolutsiooni teel võimu tagasi võita ja tal on seega erinevaid vaateid võrreldes endiste klasside selle osaga, kes püüab kohanduda ja n. ö. «sisse kasvada» uutesse olukordadesse.

Klassiühiskonnas on peale põhiklasside veel mitmesuguseid klasside vahekihte ja klassides enestes mitmesuguseid kihistusi. Sellele lisandub veel inimeste teatav liikuvus ühest klassist teise: osa valitsevast klassist (pankrotiseerunud kodanlus ja väikekodanlus) on sunnitud üle minema ekspluateeritava klassi ridadesse, osa ekspluateeritava klassi liikmeist püüavad aga pääseda valitseva klassi hulka jne. Valitseva klassi piires esineb mitmesuguseid rühmitusi, kes kas püüdvad «riigipiruka» jagamisele või teostavad seda. Sellest tulenevalt esineb nendel rühmitustel ka mitmesuguseid erinevaid poliitilisi ja õiguslikke vaateid, mis vastavad just kõige paremini nende kihtide ja rühmituste erihuvidetele.

Need erinevad poliitilised ja õiguslikud vaated grupeeruvad oma üldiste tunnuste kui ka oma ühiskondliku koha poolest antud ühiskonnas olulisteks ja mitteolulisteks, peamisteks ja mittepeamisteks. «Teatud ajajärgu valitsevad ideed on olnud ikka ainult valitseva klassi ideed.»² Ajaloo arengu seisukohalt on mitmesuguste vaadete hulgas kõige tähtsamal kohal võimul oleva klassi ja uue, ajaloo areenile tõusva klassi vaated. Ülejäänud rühmituste vaated külgnevad oma ajalooliselt osalt kahe eespool nimetatud klassi vaadetega. Sealjuures on nende osatähtsus tagasimõjus ühiskonna arenemisele väiksem kui põhilistel vaadetel.

Et edasist käsitlust mitte liialt laialivalguvaks paisutada, pöörame peatähelepanu ainult põhilistele kaasaegsetele poliitilistele ja õiguslikele vaadetele.

3. Poliitiliste ja õiguslike vaadete seos teiste ühiskondliku teadvuse vormidega

Ajaloo osas on poliitilised ja õiguslikud vaated olnud väga tihedas seoses ja vastastikusel mõjustusel teiste ühiskondliku teadvuse vormidega. See seos ja mõjustus on ajaloo erinevatel etappidel varieerunud. Nii näiteks Antiik-Kreekas hõlmas filosoofia kõiki inimteadmisi kui ka inimeste vaateid. Poliitilised ja õiguslikud vaated moodustasid filosoofia ühe koostisosa. Roomas olid aga poliitilised ja

² K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 33.

õiguslikud vaated, võrreldes teiste ühiskondliku teadvuse vormidega, esikohal. Feodaalajal toimus kauakestev võitlus kuninga- ja kiriku võimu vahel. Selles palju sajandeid kestnud võitluses allutas kirik endale kuningavõimu. See võitlus kui ka võitluse tulemused kajastusid otseselt feodaalaja poliitilistes ja õiguslikes vaadetes, kusjuures nad allutati religioossetele vaadetele. Eriti valitseva klassi vaated olid täielikult allutatud religioossetele dogmadele ning said ühtlasi õigustuse ja kaitse religioossete dogmade poolt.

Teisest küljest tingis see ekspluateeritud ja valitseva klassiga opositsioonis olevate klasside ja nende esindajate poliitiliste ja õiguslike vaadete seose religiooniga, kuna nad otsisid oma vaadetele kaitset religiooni dogmadelt, esinedes religioosse protestiga valitseva ekspluateerimissüsteemi ja valitseva kiriku vastu. Kuid mis veelgi iseloomulikum, eriti hilisematele perioodidele — nad vastandasid oma vaated nii valitseva klassi poliitilistele ja õiguslikele vaadetele kui ka religioossetele dogmadele.

Suveräänsema eluõiguse, võrreldes religioonile allutatusega keskajal, saavutavad poliitilised ja õiguslikud vaated alates kapitalismi võidukäigust.

Tihe seos on poliitilistel ja õiguslikel vaadatel moraaliga. Teatud klassi moraal tunnustab alati sama klassi poliitilised ja õiguslikud vaated ainsateks moraalse väärtusega vaadeteks ning mõistab teised kui ebamoraalsed hukka. Poliitiliste ja õiguslike vaadete ning morali seos, nende vastastikune mõjustus väljendub eelkõige selles, et poliitilised ja õiguslikud vaated tõstavad selgepiirilisel esile ja määratlevad moraalnormide klassisisu, kusjuures poliitilised ja õiguslikud vaated leiavad omakorda õigustuse antud klassi moraalilt.

Tihe seos on poliitilistel ja õiguslikel vaadatel ka kunsti kui ühiskondliku teadvuse vormiga. Kunst, peegeldades ühiskondlikke suhteid, tuues elunähtustest esile tüüpilise ja andes esteetilise hinnangu, ei saa ükskõikselt suhtuda klasside vahekordadesse ja teistesse poliitilise elu küsimustesse. Ei saa olla apoliitilist kunsti. Kunst, teenides rahva väimse palge kasvatamise ülesannet, teenib alati kas ühiskonna progressiivseid või reaktsioonilisi jõude. Vastupidi, ka kunstil on mõju poliitilistele ja õiguslikele vaadetele. Kunst aitab rahval kujundada oma elu, töö ja võitluse ideaale, aidates kujundada ka poliitilisi ja õiguslikke vaateid. Üsna sageli avaldub kunsti mõju poliitilistele ja õiguslikele vaadetele mitmete vahelülide vahendusel. Tavaliselt on niisuguseks vahelüliks moraal.

Alates tõusvast kodanlusest on tähelepandav mõju poliitilistele ja õiguslikele vaadetele teaduslikel seisukohtadel (nii loodusteaduste kui ka ühiskonnateaduste seisukohad, eriti teaduslike seisukohtade filosoofilised üldistused). Nii näiteks põhjendasid tõusva kodanluse ideoloogid väga sageli oma vaateid inimese looduslike ja inimloomusele omaste tunnustega, mida uurisid tolleaaja loodusteadused.

Teisest küljest osutuvad poliitilised ja õiguslikud vaated tähtsaks faktoriks teaduse lahutamisel religioonist ja mõjustavad teaduse iseseisvat arenemist. Reaktsioonilised poliitilised ja õiguslikud vaated

takistavad nende teaduslike seisukohtade aluseks võtmist, mis ei ole antud klassile vastuvõetavad. Nii näiteks tänapäeval on reaktsioonilise kodanluse vaated otseks piduriks niisuguste eesrindlike teaduslike seisukohtade omaksvõtmisel, nagu seda on Pavlovi õpetus kõrgemast närvitegevusest, materialistlik agrobioloogia jne. Kuigi ka kodanlikud teadlased on sunnitud neid avastusi ja seisukohti tunnustama kui paratamatut eeltingimust teaduse edasiseks arenguks, ei ole need eesrindlikud materialistlikud seisukohad kodanlike poliitiliste vaadete tõttu suutnud välja tõrjuda teaduse poolt juba ammu ümberlõkatud idealistlikke õpetusi. Näeme, et mida reaktsioonilisemaks muutuvad imperialistliku kodanluse poliitilised vaated, seda enam jäävad nad maha ja eemalduvad teaduslikest seisukohtadest.

Väga tihe ja otsene seos on poliitilistel ja õiguslikel vaadatel ühiskonnateadustega, eriti filosoofiaga. Siin väljendub see seos kõigepealt selles, et tavaliselt poliitiliste ja õiguslike vaadete vahendusel (mitte alati otsest) on ühiskonna majanduslik baas aluseks erinevate filosoofiliste õpetuste tekkimisele ja arenemisele. Poliitilised vaated asetavad siin oma pitseri ühtede või teiste filosoofiliste suundade, voolude, koolkondade jne. tekkimisele, omapärale ja sellele, kuidas antud filosoofiline õpetus kajastab teatud klassi huve. Kord juba loodud filosoofiliste õpetustega püütakse põhjendada neile vastavate poliitiliste ja õiguslike vaadete ainuõigsust. Sellest tulenevalt näeme filosoofiliste õpetuste osas ühelt poolt ja poliitiliste ning õiguslike vaadete osas teiselt poolt teatavat paralleelismi. Tähelepanu vääriavad ka meetodid ja võtted, millega püütakse põhjendada antud filosoofilistele õpetustele vastavaid poliitilisi ja õiguslikke vaateid.

Dialektiline ja ajalooline materialism vastab objektiivsele tegelikkusele, põhineb objektiivsetel looduse ja ühiskonna arenemise seadustel (moodustades sealjuures kommunistliku partei maailmavaate). Sotsialistlikud ja kommunistlikud poliitilised ja õiguslikud vaated vastavad dialektilisele ja ajaloolisele materialismile. Siit tulenevalt võime täie õigusega väita, et kommunistliku partei ja tema poolt suunatava proletariaadi diktatuuri riigis valitsevad poliitilised ja õiguslikud vaated vastavad teaduslikele seisukohtadele ja on nende seisukohtadega põhjendatud. Selles seisab sotsialistliku ühiskonna eesrindlike poliitiliste ja õiguslike vaadete üleolek kõigi eelnevate ühiskondade, samuti tänapäeva kapitalistliku ühiskonna valitsevatest vaadetest. See üleolek seisab eelkõige selles, et eelmistes ühiskondades, tingituna teaduse (eriti ühiskonnateaduse) arengutasemest, ei ole poliitilised ja õiguslikud vaated suutnud objektiivset tegelikkust kajastada nii õigesti nagu sotsialistlikus ühiskonnas. Viimast soodustab asjaolu, et sotsialistlikus ühiskonnas ei ole sotsiaalseid stiihiid, ühiskond areneb plaanipärase arengu seaduse alusel.

4. Poliitiliste ja õiguslike vaadete tagasimõju ühiskondlikule olemisele

Poliitilised ja õiguslikud vaated avaldavad väga suurt tagasimõju ühiskonna materiaalsetele suhetele. See tagasimõju väljendub mõjus olemasolevale riigile, kehtivale õigusele ja õiguskorrale. Vaadete tagasitoime avaldub teostatavas poliitikas, laiade rahvahulkade suhtumises ja osavõtus poliitilisest elust, suhtumises riigiaparati, selle tegevusse, suhtumises kehtivasse õigusesse jne. K. Marx kirjutas: «Teooria muutub materiaalseks jõuks, kui ta omandatakse masside poolt.»³

Poliitilistel ja õiguslikel vaadetel on täita suur ja vastutusrikas osa poliitika teostamisel ja õigusnormidest kinnipidamisel nii kõigi kodanike kui ka ameti-isikute, nagu kohtunike, prokuröride, miilitsatöötajate jt. poolt. Väga suur tähtsus on poliitilistel vaadetel antud klassi ja tema avangardi — partei — strateegia ja taktika väljatöötamisel ning elluviimisel. Eesrindlikud poliitilised ja õiguslikud vaated on need, mis rajavad teed vanade, ajast mahajäänud seaduste ja õigusnormide muutmisel uutega. Ka meie ühiskonnas, kus toimub hoogne kommunismi ehitamine, ja kus iga aasta toob palju uut meie maa majanduse- ja kultuuriellu, jäävad mõningad seadused või nende üksikosalid ajast maha. Sellisel juhul ei leia need seadused enam progressiivsete vaadete poolt, milliseid kokkuvõtlikul kujul kajastab kommunistlik partei, heakskiitu ja kinnitust. Uhtlasi kujunevad välja ka nõudmised uute seaduste ja normide järele. Üldistuseks võib kehtiva õiguse ja poliitiliste ning õiguslike ideede arenemise kohta öelda, et viimaste liikuvus vastavalt ühiskonna elu materiaalsete suhete arenemisele on suurem kui esimestel.

Väga olulist osa etendavad ajaloos revolutsioonilise klassi poliitilised ja õiguslikud vaated võitluses ekspluataatorliku ühiskondliku ja reaktsioonilise riikliku korraga. Poliitilised vaated, andes hinnangu kehtiva korra kohta, loovad ka tulevase ühiskonna kontuurid ja ühendavad ning mobiliseerivad sellega rahvahulki võitlusse uue, parema korra eest. Siia kuulub põhjalike nõudmiste (proletariaadi diktatuuri nõudmine) kõrval kapitalistlikus ühiskonnas ka tööliklassi võitlus valimisõiguse eest, naistele meestega võrdsete õiguste nõudmine jne.

Suur tähtsus on poliitilistel ja õiguslikel vaadetel riikide ja rahvaste rahvusvahelises suhtlemises. Siin moodustavad nad tavaliselt teoreetilise aluse rahvusvaheliste lepingute väljatöötamisele, ratifitseerimisele ja rakendamisele. Näiteks teame ajaloost, et Hugo Grotiuse poolt formuleeritud poliitilised ja õiguslikud vaated rahvusvahelise õiguse põhimõtete kohta (kuigi nad polnud riikide poolt ratifitseeritud) olid aluseks mitmete rahvusvaheliste kollisioonide lahendamisel.

Rahvusvahelises suhtlemises torkab poliitiliste ja õiguslike vaa-

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1. 1955, стр. 422.

dete osa eriti silma seepärast, et kuna küllaltki paljusid riikide ja rahvaste vahel tekkivaid suhteid ei ole veel lepingute ja konventsioonidega reguleeritud, siis võetakse nende õiguslikul reguleerimisel sageli aluseks levinud ja teoreetikute poolt põhjendatud vastavad poliitilised ja õiguslikud vaated.

5. Kodanlikud poliitilised ja õiguslikud vaated

Tänapäeva kodanlus, olles juba ammu minetanud oma progressiivse osa ja muutunud reaktsiooniliseks, otsib mitmesuguseid teid ja vahendeid oma olemasolu õigustamiseks ja oma agressiivsete plaanide teostamiseks. Kui kodanlusele tema võimule tuleku eel oli omane liberalism, siis nüüd, imperialismi perioodil, on kodanluse poliitilistes ja õiguslikes vaadetes esikohal võimu printsiibid. Tõusva kodanluse liberalismi väljenduseks oli isikuvabaduse nõudmine. See oli suunatud kõigepealt feodaalsete seisuslike eesõiguste vastu. Antud nõudmine tulenes otseselt arenevatest kapitalistlikest suhetest ja teenis kodanluse klassihuve — saada ise aadlist sõltumatuks ja luua võimalusi palgatöölise saamiseks sunnismaise talurahva hulgast. Liberalism oli teataval määral omane veel vaba konkurentsi aegse kodanluse vaadetele. Tänapäeva kodanlus (eriti organiseeritud töölisliikumise tingimustes) ei tule enam toime ainuüksi majanduslike survevahendite ja ilusate lubadustega, vaid ta vajab üha enam ja enam (vastavalt sellele, kuidas langes ära tema olemasolu ajalooline õigustatus) poliitilist vägivalda ekspluateeritute maha surumiseks ja ohjeldamiseks.

Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideoloogid rääkisid omal ajal tulevases kodanlikust riigist kui «mõistuse riigist», kus kõik inimesed pidid poliitika ja õiguse valdkonnas omama võõrandamatuid inimõigusi kui loodusest tulenevat võrdsust, mida siis peeti igaveseks tõeks. Ehitades aga nende ideede järgi üles kapitalistlikku ühiskonda ja kodanlikku riiki, ei saanud kodanluse vaadeteks enam revolutsioonielsete kodanlike ideoloogide vaated, vaid kodanlus võttis oma vaadete aluseks hoopis põhimõtted neist vaadetest, mille vastu tõusev kodanlus oli omal ajal väga ägedalt võidelnud. Isiksuse vabadusest, mis pidi olema omane ja võõrandamatu kõigile inimestele, sai isiksuse vabadus ainult nendele, kes omavad kapitali, ja sedagi vastavalt kapitali suuruse järgi.

Eriti iseloomulik on kapitalistliku süsteemi üldkriisist alates imperialistliku kodanluse tagasipöördumine keskaegsete vaadete juurde. Nii näiteks tänapäeva kodanluse poliitilised ja õiguslikud vaated laenavad väga palju teoreetilisi seisukohti ja põhjendusi keskaja Aquino Thomase skolastilisest õpetusest, samuti ka Antiik-Kreeka idealisti-filosoofi Platoni jt. reaktsioonilistest vaadetest. See tagasipöördumine pole midagi juhuslikku, sest need vaated kutsuvad üles võitluseks demokraatia vastu. Kaasaja kodanlikes vaadetes näeme mitmesugust tõusva kodanluse ja keskaegsete vaadete ühen-

damist viimaste kasuks. Näiteks kui varem räägiti «looduslikust mõistuseriigist», räägitakse nüüd «jumalikus maailmakorrast».

Kodanlus on alati püüdnud ja püüab ka tänapäeval tõestada, nagu oleksid poliitilised ja õiguslikud vaated ühiskonna ajaloolise arengu seisukohalt primaarsed. See on iseendast täiesti tavaline idealistlik ajaloo mõistmine. Ajaloo sellise idealistliku seletamisega püütakse aga näidata, et kõik pahed, mis paratamatult iseloomustavad kapitalismi ja eriti imperialismi, ei tulenevat mitte kapitalistlikust majandusest, vaid olevat tingitud mitte küllalt oskuslikust poliitikast ja liiga vähesest riigivõimu sekkumisest ühiskondlikku ellu (kõigele muule lisaks püütakse sellega õigustada ka fašistlikku režiimi). Tarvitsevat teostada vaid oskuslikku poliitikat, kehtestada vastavad õigusnormid ja need pahed, nagu tööpuudus, paljude vaeste ja kerjuste olemasolu jne., olevat täiesti likvideeritavad, jättes sealjuures loomulikult puutumata eraomanduse instituudi, s. o. ühiskondlike viletsuste, sõdade jms. kui kapitalistliku korra püha ja puutumatu aluse (ka K. Kautskyle iseloomulik seisukoht, mille järgi määratletakse imperialismi kui poliitikat). Ühe sõnaga, levitatakse arvamust, nagu võiks kodanlik riik kaotada tootmise anarhia, organiseerida täieliku plaanimajanduse (sealjuures aga muidugi riivamata kapitalistide «ettevõtte» või «isiksuse vabadust»), kaotada kriisid, tööpuuduse, likvideerida töölisliikumise, lõpetada klassivõitluse jne. Nende idealistlike vaadete (rebides nähtuste üldisest seosest välja ühe momendi ja absolutiseerides seda) teoreetiliseks aluseks on juba ammugi tuntud vägivaldlateooria oma uues redaktsioonis. Tõstes esiplaanile jõu, võimu, tahte, tegevuse (pragmatistlikus tähenduses) jne., püütakse näidata kodanliku riigi erilist osa, anda riigivõimule suurimat võimutäiust ja õigustada kodanliku riigi poolt kohaldatavat demokraatlike õiguste vastu suunatud otsest ja avalikku terrorit.

Üheks kodanlike vaadete iseloomulikumaks jooneks on püüd näidata riiki ja õigust klassidest kõrgemal seisvana, näidata, et kodanlik riik nagu ei teostaks, ei kaitseks ja ei kindlustaks mitte ainult kodanluse klassihuve, vaid nagu ta kaitseks kogu rahva huve. Kui varem oli siin iseloomulikumaks õpetus nn. «õigusriigist», siis tänapäeval on selles osas iseloomulikud õpetused nn. «üldisest heoluriigist», «ühiskondlikust organisatsioonist kõikide kasuks» jne.

Tänapäeval on terve rea sellelaadiliste õpetuste kõrval üheks filosoofiliselt enam põhjendatuks normativism. Normativism vaatleb riiki ja õigust formalistlikult neokantianistlikult seisukohalt. Vorm lahutatakse sisust ja pööratakse tähelepanu ainult vormile.

Normativistid väidavad, et inimese teadvus kujutavat endast eetiliste ja esteetiliste «vormide» loogilist apriorset süsteemi, mille abil määratavat ühe või teise nähtuse sisu. Normativistid eitavad ühiskonna objektiivseid arenemiseadusi. Inimesed juhinduvat oma tegevuses «normidest» ja «hinnangutest». Riik on selle vaate seisukohalt õiguskorra personifitseeritud väljendus (kui õigusnormide rakenduslik süsteem).

Õigust vaadeldakse kui nähtust omaette, s. t. kui nähtust, mille muutumise ja arenemise stiimulid asuvad õigusnormides endis, mitte aga sotsiaalsetes suhetes. Eriti hästi on see õpetus kokkusobitav imperialistlike monopolide kasumihuvidega. Rakendades riiki ja õigust töötajate veelgi rangemaks kuulekuses hoidmiseks, sisendatakse samal ajal rahvahulkadele ülistavat suhtumist kodanlikku riiki ja õigusesse kui ühiskonna «organiseerivasse vormi». Seepärast on ka normativistlik koolkond eesotsas oma järjekindlaima esindaja H. Kelseniga upitatud monopolistlike ringkondade poolt suurde ausse. Normativism on leidnud suure poolehoiu ja toetuse eriti imperialistlikku agressiivset välispoliitikat ajavate monopolistlike ringkondade poolt. See on seletatav sellega, et normativism, ülistades rahvusvahelist õigust, mis seisvat tema järgi ühe või teise riigi õigusest kõrgemal, võitleb kogu ägedusega riikliku ja rahvusliku suveräänsuse vastu, valmistades sealjuures võimsamatele kapitalistlikele monopolidele ette teed teiste riikide ja rahvaste majanduslikuks, poliitiliseks ning kultuuriliseks allutamiseks. Sellega püütakse luua ideoloogilist õigustust ja võimalusi nõrgemate riikide iseseisva majanduselu, poliitika ja kultuuri väljasuretamiseks ning nn. «ameerika elulaadi» propageerimiseks.

Imperialistlike välispoliitiliste vaadete tegelikuks aluseks on imperialistlik majandus ja sellest tulenev monopolide agressiivne poliitika. Viimaste aastate rahvusvaheliste sündmuste arenemine, kapitalistliku süsteemi üldkriisi süvenemine, sotsialismi kujunemine maailmasüsteemiks on kaasa toonud olukorra, kus koloniaalsüsteemi kokkuvarisemine on saanud tõsiasjaks. Imperialism aga on veel säilinud ja taotleb veelgi rohkem kui varasemate staadiumide kapitalism teiste maade elanikkonna ekspluateerimist. Vanad, endisele kolonialismile iseloomulikud vahendid nüüd aga enam ei kõlba. Seda tõendas veelkordselt näiteks seegi, et kui Inglismaa ja Prantsusmaa katsusid Egiptuse suhtes kasutada endisele kolonialismile omaiseid vahendeid — otsese koloniaalsõjaga sundida Egiptust alistuma —, olid resultaadid agressoritele häbiväärsed. Selle asemel, et sõjast midagi võita, kaotasid agressorid sellegi austuseraasukese, mis nende vastu veel maailma rahvaste vähemteadlikuma osa teadvusse oli jäänud.

Imperialism on toonud kaasa terve rea uusi vahendeid ja võtteid millega püütakse majanduslikult ja poliitiliselt allutada suurriikide diktaadile mitte ainult endisi koloniaalmaid, vaid ka vanu suveräänseid kodanlikke riike. Nii on üha enam sunnitud oma majanduslikku kui ka poliitilist suveräänsust loovutama Ameerika Ühendriikide kasuks sellised Euroopa riigid, nagu Taani, Norra, Kreeka, Türgi jt. Oma suveräänseid õigusi on sunnitud Ameerika Ühendriikide kasuks loovutama ka Inglismaa ja Prantsusmaa. Neid imperialistliku majanduse ja poliitika tendentse kajastavad ja õigustavad ka imperialistliku kodanluse vaated. Selles osas näeme võrdlemisi laialdast kosmopolitistlike ideede levitamist.

Kosmopolitism seab esikohale nn. «maailmakodaniku» idee.

Mõistetakse hukka rahvuslik patriotism, võideldakse rahvusliku kultuuri ja poliitilise iseseisvuse vastu. Kosmopolitistlikke väiteid püütakse väga sageli «põhjendada» sellega, et rahvuslik suveräänsus olevat suureks takistuseks kultuuri ja teaduste arenemisele ning olevat kõige suuremaks sõdade põhjuseks. Tegelikult ei seisa ju takistused teaduste arenemises rahvuslikes piirides, vaid selles, et monopolid ostavad üles ja sulevad seifidesse teaduslikke avastusi ja leiutusi. Samuti ei peitu ka sõdade tegelik põhjus rahvuslikes piirides ega riiklikus suveräänsuses, vaid monopolistlikus majandussüsteemis. Sõdadest ei ole huvitatud mitte keegi muu kui ainult monopolid, kes tahavad sõdadelt teenida. Just monopolid on need, kes tahavad teiste maade ja rahvaste nõrkuse arvel teenida, mitte aga teisi rahvaid aidata nende majanduse ja kultuurielu arendamisel. Kui soovitakse teisi rahvaid tõeliselt abistada, siis pole ajaloos ühtki näidet, kus riiklik suveräänsus oleks olnud selle takistajaks. Teoreetiliste tarutuste aluseks tuuakse tees, et rahvusvaheline õigus olevat kõrgem kui üksikute riikide õigus. Kosmopolitistlikud teoreetikud ei taha mõista, et rahvusvaheline õigus ei kujuta endast mitte «personifitseeritud süsteemi», vaid on suveräänsete riikide poolt vastuvõetud ja ratifitseeritud õigusnormide kogum. Rahvusvaheline õigus ei ole mitte riikidest kõrgem, vaid tuleneb suveräänsetest riikidest endast ja rajaneb neile.

Muidugi mitte kõik kodanlikud vaated ei eita otseselt ja avalikult kapitalistliku ühiskonna klassisisu. Rääkides aga kapitalistliku ühiskonna klassidest, püüavad nad näidata, nagu oleks ühiskonna klassideks jagunemine kas jumaliku või siis loodusliku päritoluga või samaaegselt nii üks kui ka teine, mitte aga omandussuhetest tulenev. Tähtsat kohta omavad siin mitmesugused bioloogilise ja psühholoogilise suuna «teooriad». Nende vaadete kohaselt püütakse näidata, et ühiskonna jagunemine klassideks olevat tingitud inimeste bioloogilisest ebavõrdsusest või psüühilistest erinevustest. Tõestuste alusena esitatakse teaduses juba ammu ümberlõkatud õpetusi. Tuleb märkida, et kui enne Teist maailmasõda olid esiplaanil bioloogilise suuna teooriad (eriti saksa rassism ja sellele tuginevad fašistliku partei vaated), siis käesoleva aja kodanlike (eriti Ameerika Ühendriikides) poliitiliste ja õiguslike teooriate hulgas on pea kõige enam levinud just psühholoogilise suuna teooriad oma mitmesuguste variantides.

Psühholoogiline teooria sai alguse juba möödunud sajandi keskkel. Tema tähtsamaks rajajaks oli prantsuse kodanlik sotsioloog G. Tarde (1843—1904). Psühholoogilise teooria järgi viivat ühiskonna arengut edasi, suunavat ja juhtivat seda kas üksikisikute või inimeste ühiskondlike gruppide tahe, emotsioonid, instinktid jms. inimeste psüühika valdkonda kuuluvad faktorid. Sealjuures vaadeldakse neid psüühilisi momente kui inimteadvusele seletamatuid ja tunnetamatuid ülimuslikke nähtusi. Sellega tuuakse ühiskondlikesse vaadetes sisse agnostitsismi ja tunnetuse irratsionalismi. Viidates inimeste alateadvuslikele momentidele, on kodanluse ideoloogi-

del kerge mööda minna ühiskonna arenemise tõelistest seadustest. Viimased ei tööta ka kodanlusele niikuinii midagi head, kuna ühiskonna arenemine viib paratamatult sotsialismile ja kommunismile. Otseselt alateadvusele viitavatest «teooriatest» on tänapäeval levinud mitmed S. Freudi (1856—1939) õpetuse edasiarendused. Freudistlikke õpetusi iseloomustab viitamine eriti tunnetamatuile seksuaalseile alateadvuslikele momentidele.

Psühholoogilised teooriad oma vanemates väljaannetes levisid ka kodanlikus Eestis. Üheks selle suuna esindajaks oli kunagine kodanliku Eesti peaminister J. Uluots.

Psühholoogiliste teooriate suurt levikut kapitalistlikes maades soodustab asjaolu, et see varjab kodanliku riigi tõelist klassiolemust, ja teiseks ka see, et nad on tavaliselt seoses rassiteooriatega. Püütakse seletada, nagu oleksid ühed rassid oma psüühiliste omaduste poolest täisväärtuslikumad kui teised, mistõttu esimesed olevat aja loos kutsutud ja seatud teiste üle oma poliitilist võimu teostama, oma elulaadi sisse viima jms. Kodanluse ideoloogid püüavad rahva tähelepanu tõmmata rasside ja rahvuste erinevustele, et sel teel rahva tähelepanu eemale juhtida omanduse vormi küsimustelt, et vastandada neid erinevusi marksistlikule loosungile — «kõigi maade proletaarlased, ühinege».

Märkimisväärset kohta tänapäeva kodanlikes vaadetes omavad juba ammugi tuntud, palju kritiseeritud, kuid uutest rüüdes jällegi elustunud nn. «orgaanilised teooriad» ja sotsiaalne darvinism. Neid «teooriaid» viljeldakse viimastel aastatel mitmetes parempoolsete sotsialistide ringkondades. Nende teooriate kohaselt püütakse luua abstraktset ühiskonnaõpetust (mis on üldse kodanlikele vaadetele väga iseloomulik), mis oleks rakendatav kõigi ajastute ja kõigi ühiskondade kohta.

Parempoolsetele sotsialistidele on iseloomulik ka viitamine mingi abstraktse moraali tõekspidamistele ja oma õpetuste kaitsmine nende printsiipidega ning püüd luua sel viisil ka abstraktset ühiskonnaõpetust.

Kodanlus, eriti aga väikekodanlus esitab oma poliitilisi vaateid ka üsna sageli marksistliku õpetuse sildi all. Sellega püüab kodanlus oma vaadetele leida eriti sobivat ja vastuvõtlikku pinnast töölisklassis. Sealjuures eitatakse nendes vaadetes muidugi marksistliku õpetuse põhitõdesid, nagu õpetust klassivõitlusest, õpetust proletaariaadi diktatuurist jt. Seda viimati nimetatud moodust iseloomustab revisionism. Revisionism on suhteliselt juba küllaltki vana, ta tekkis möödunud sajandil. Revisionism püüab lõhkuda töölisklassi ühtsust, ühendada töölisklassi kodanlusega, kodanluse vaadetega. Seega ei saa võitlust revisionismi vastu vaadelda kui marksistlike ideede sise-mist võitlust, vaid kui võitlust kodanlike vaadete ja kodanliku ideoloogia vastu.

6. Proletariaadi ja sotsialistliku ühiskonna poliitilised ja õiguslikud vaated

Proletariaadi vaadete aluseks ei ole enam ekspluateerimise kaitsmine, vaid, vastupidi, võitlus inimeste igasuguse ekspluateerimise vastu, mitte enam inimeste vormiline, abstraktne, vaid sisuline võrdus. Proletariaadi poliitilistes vaadetes kuulub seepärast ka kõige keskem koht vaadetele, mis kutsuvad kõigi maade proletaarlast ühinema võitluseks ekspluateerimise vastu, võitluseks nende kodanlike organisatsioonide vastu, mis kaitsevad ekspluateerimist ja ühtede inimeste rõhumist teiste inimeste poolt. See on kõige põhilisema tähtsusega, «... sest klasside kõige olulisemaid, «otsustavamaid» huvisid võidakse rahuldada *ainult* põhiliste *poliitiliste* reformidega üldse; eriti võib proletariaadi põhilist majanduslikku huvi rahuldada ainult poliitilise revolutsiooniga, mis asendab kodanluse diktatuuri proletariaadi diktatuuriga.»⁴ Ja V. I. Lenin kirjutab edasi, et «marksism tunnistab klassivõitluse täiesti arenenuks, «üldrahvalikuks» *alles* siis, kui ta mitte ainult hõlmab poliitikat, vaid ka poliitikast võtab kõige olulisema: riigivõimu korralduse küsimuse.»⁵

Proletariaadi poliitilised vaated ei sisalda endas ainuüksi võitlust ekspluateerimise ja rõhumise vastu, vaid on samal ajal ka loova edasiviiva iseloomuga. Proletariaadi poliitiliste vaadete eesmärgiks on riigi ja õiguse kasutamise teel üles ehitada uus, sotsialistlik ja siis klassideta kommunistlik ühiskond. Aluseks ei ole teiste rahvaste ekspluateerimise taotlemine, vaid kõigi rahvaste koostöö rahvaste võrdõiguslikkuse ja riikide suveräänsuse alusel. Selles esinevad ka proletariaadi poliitilised ja õiguslikud vaated kui sotsialistlikud ja kommunistlikud vaated.

Proletariaadi ja sotsialismi ning kommunismi ehitava rahva poliitilised ja õiguslikud vaated ei kujuta endast sellist kirjut pilti, nagu seda näeme kodanlike vaadete puhul. Nende vaadete aluseks on dialektiline ja ajalooline materialism kui ainus tõeliselt järjekindel ja rangelt teaduslik filosoofiline õpetus. Proletaarsete ja kommunistlike poliitiliste ja õiguslike vaadete ühtsust tingib esiteks see, et need vaated, kajastades proletariaadi ja sotsialismi ning kommunismi ehitava rahva huve, langevad oma põhiolemuselt kokku kogu inimühiskonna huvidega ja ühiskonna objektiivsete arenemisseadustega, ning teiseks see, et sotsialistlikus ja kommunistlikus ühiskonnas puuduvad vastandlike huvidega klassid. Proletaarseid ja kommunistlikke vaateid läbib sügav põhimõttekindlus ja otsekoheus. See näitab ka proletaarsete ja kommunistlike vaadete üleolekut kõigist kodanlikest vaadetest. «Äusus poliitikas on jõu tulemus, silmakirjalikkus on nõrkuse tulemus.»⁶ Siinjuures ei saa jätta märkimata, et ka tänapäeva kapitalistlikes maades eesrindlikud poliiti-

⁴ V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 350.

⁵ V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 98.

⁶ V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 134.

lised ja õiguslikud vaated ei ole ainuomased üksnes klassiteadlikule proletariaadile, vaid on reas olulistes põhimõtetes omased ka tõelise objektiivse teaduse teenimisele pühendunud teadlastele.

Nõukogude Liidus kui sotsialistlikus riigis, kus ei ole enam vastandlike klassihuvidega klasse ega ka üksikinimese ja kollektiivi huvide vastandlikkust, ei ole alust ka erinevateks poliitilisteks ja õiguslikeks vaadeteks (rahva moraalne ja poliitiline ühtsus).

Vaatamata sellele, et meil puudub vastandlike poliitiliste ja õiguslike vaadete tekkimiseks majanduslik alus, ei tähenda see veel, et sotsialistlikus ühiskonnas teadvus ei jääks ühiskondlikust olemisest maha. Kõik inimesed ei jõua alati ja üheaegselt uutele vaadetele. Alati on ühiskonnas inimesi nii eesrindlikumate kui ka mahajäänumate vaadetega. Siinjuures tuleb arvestada ka asjaolu, et sotsialistlikule ühiskonnakorrale panevad aluse ja selle ehitavad üles inimesed, keda on kasvatanud kapitalistlik kord kõigi oma pahede ja puudustega, ja et uus, kasvav põlvkond on alati seotud eelnevate põlvkondade vaadete ja tõekspidamisega, olles teataval määral viimaste mõju all. Ei tohi alahinnata ka väljastpoolt survet avaldava ideoloogia mõju meie inimeste teadvusele. See mõju on seda suurem, mida suuremaid puudusi ja raskusi esineb ühe või teise poliitiliselt vähemteadliku inimese isiklikus elus, samuti kommunistliku ülesehitustöö ühes või teises sektoris. Kodanlike poliitiliste ja õiguslike vaadete kahjustav mõju on ilmnenuk meie ühiskonnas ka siis, kui teatud juhtudel (isiku kultuse perioodil) on esinenud kõrvalekaldumisi rangest sotsialistliku seaduslikkuse nõudest.

Kui meil räägitakse iganditest inimeste teadvuses, siis tihtipeale mõistetakse nende all vaid religioosseid igandeid. Religioossetest iganditest veelgi kahjulikumad on aga igandid kodanliku moraali ja kodanlike poliitiliste ning õiguslike vaadete näol.

Nende kodanlike vaadete levitajaiks on meil sageli inimesed, keda kasvatas üles kapitalistlik kord luksusega, mida võimaldas neile töölisklassi ja külakehvikute ekspluateerimine. Kodanlikud vaated levivad aga ka inimeste hulgas, kes kapitalistlikus ühiskonnas kandisid oma õlul ekspluatatsiooni iket, kuid kes pole veel senini suutnud mõista kapitalistliku korra tõelist olemust. Kodanlikke vaateid pärandatakse edasi ka kasvavatele põlvkondadele.

Need vaated väljenduvad meil näiteks suhtumises parteisse, nõukogude riiki jne. Kui töölised ja külakehvikud kapitalismi tingimustes nägid kodanlikus riigis ja õiguses oma õelaimat vaenlast, siis oli loomulik ja õigustatud nende põlglik suhtumine sellesse riiki ja püüdkas või passiivseski vormis ignoreerida selle riigi tegevust. See vaade ja inimeste passiivne suhtumine on üksikutel juhtudel ajaloolise inertsina kandunud ka meie ühiskonda, kus see ei oma mingit õigustust.

Esineb veel niisuguseid juhtumeid, et mitmesuguste õigusnormide rikkumisse suhtub osa kodanikke veel küllaltki ükskõikselt. Nii näiteks suhtutakse pahatihti huligaansuse faktidesse kui mingisse lõbustusvahendisse, uudishimutsetakse, et mida see huligaanit-

seja nüüd ette võtab ja kuidas miilits sellele reageerib, mida huli-
gaanitseja vastu ette võetakse, selle asemel, et osutada omapoolset
abi avaliku korra rikkuja korrarekutsumiseks. Niisugune passiivsuse
ja uudishimutsemise õhkkond loob aga väga soodsad tingimused
vastavateks õiguserikkumisteks, kus õiguserikkujad tihti peale soovi-
vadki just oma nn. «mehisust» demonstreerida. Esineb ka juhtumeid,
kus on pandud toime õiguserikkumine, mis kahjustab kollektiivi või
üldriiklikke huvisid (nagu sotsialistliku omandi riisumine jms.),
kuid nendest faktidest teadlikud kodanikud ei teata sellest miilitsa-
prokuratuuri- ega kohtuorganeile, või kui teatavad, siis suure hili-
nemisega. Õiguserikkuja on juba jõudnud jalga lasta, oma kuriteo
jälgi segada ja tekib suuri raskusi tema tabamise ja vastutuselevõt-
misega. Esineb samuti niisuguseid olukordi, kus üksikkodanike
õiguslike huvide kahjustamisel teised kodanikud jäävad passiivse-
teks pealtvaatajateks ega suuda mõista, et antud üksikkodaniku
õiguslike huvide kahjustamine on samaaegselt ka nende endi õiguslike
huvide kahjustamine. Ei suudeta veel igal üksikjuhul aru saada, et
meie ühiskonnas sõltub ühe inimese heaolu teise inimese heaolust ja ei
ole sellega mitte pöördvõrdelises, vaid võrdelises vahekorras.

Märkimisväärset etappi nendes küsimustes tähistab Nõukogude
Liidu Kommunistliku Partei erakorralise XXI kongressi poolt püsti-
tatud juhend teatud riiklike organite tegevuse järkjärgulisest üle-
minekust ühiskondlike organisatsioonide kompetentsi. Rahvamale-
vate organiseerimine ja elanikkonna kaasatõmbamine aktiivsele
õiguserikkumisevastasele võitlusele andis juba esimestest päevadest
peale väga positiivseid tulemusi. Väiksemate õiguserikkumiste arv
vähenes järsult.

Kodanlike poliitiliste ja õiguslike vaadete mõju meie ühiskonnas
ilmneb üksikutel inimestel ka klassidevaheliste suhete mõistmisel.
Vaated, mis tulenevad kapitalistliku ühiskonna klasside antagonis-
mist, kantakse mõningatel juhtudel mehhaaniliselt üle meie ühis-
konda ega suudeta mõista, et meie ühiskonnas ei ole klasside an-
tagonismi juba palju aastaid. Mõnikord paisutatakse liialt suureks
maa ja linna vaheline oluline erinevus ja püütakse seda olulist eri-
nevust tõlgendada antagonismina. Ka olulise erinevuse osas vaimse
ja füüsilise töö vahel ilmneb mõnedel vaimse töö tegijatel üleolev
suhtumine füüsilise töö tegijatesse.

Meie ühiskonnas kuulub kodanlike igandite vastu peetavas võit-
luses esmajärguline koht inimeste kommunistlikule kasvatusel
kõrge kommunistliku teadlikkuse vaimus. Kommunistliku kasvatusel
keskeks küsimuseks on kõigi inimeste kaasatõmbamine aktiivsesse
osavõttu kommunismi ülesehitamisest. Just aktiivses osavõttus
kommunismi hoogsa ehitamise loovast tööst kujunevad ka
inimeste kommunistlikud moraalsed ning poliitilised ja õiguslikud
põhimõtted ja tõekspidamised. Vastutusrikas koht selle kõrval kuu-
lub kommunistliku ideoloogia propageerimisele ning viimasega lahu-
tamatus seoses olevale võitlusele kodanliku ideoloogia ja meie ini-
meste teadvuses olevate kodanlike igandite vastu.

Marksistlik-leninlikele ideedele põhinevate poliitiliste ja õiguslike vaadete propagandas ja kommunistlikus kasvatustöös kuulub eriline koht intelligentsi, sealjuures just võrsuva intelligentsi kasvatamisele. See tuleneb asjaolust, et intelligents on kodanlikele vaadetele vastuvõtlikum kui see osa elanikkonnast, kes vahetult võtab osa tootmis-tegevusest. Intelligents on tootmisest kaugemal ja tootmissuhted, mis on lõppastmes poliitiliste ja õiguslike vaadete aluseks, ei pääse siin vahetult mõjule nii nagu näiteks tööliste juures ning mitmesugu-sed vaheastmed (eriti siis, kui esinevad lüngad kommunistlikus kasvatustöös) vajutavad siin oma pitseri. Meie liiduvabariigis suurendab selle tööloigu vastutust veelgi see, et osa intelligentsi pärineb meil ekspluataatorlikest klassidest. Nende ideoloogiline ümberkasvamine ei toimu mitte üleöö ega automaatselt, vaid on seotud kül-laltki ägeda ja kestva sisemise võitlusega vanade ja uute töökspidamiste vahel. See ümberkasvamine ei ole igal konkreetset juhul veel täielikult lõppenud, vaid jätkub veelgi, kuigi tähelepandav osa endisest intelligentsist, kellel juba varemgi olid kallid rahva hea käe-käigu huvid ja kes otsisid ausalt elutõde, on juba leidnud oma töökspidamise õige pidepunkti marksistlikus maailmavaates. Teatud osal on see tõetsimise vaevarikas protsess alles pooleli. On aga muidugi ka neid üksikuid, kes ei tahagi leida tõde, vaid kes elavad nende luksuseideaalidega, mida mõningatele pakkus kapitalistlik kord töö-rahva ekspluateerimise arvel.

Kodanlike ideede mõju alla võib sattuda ka osa meie kasvavast noorsoost, sest noorsool puuduvad isiklikud kogemused kapitalistliku korra suhtes. Nõrga kommunistliku kasvatustöö korral võivad nad lasta endid petta ja kaasa tõmmata kodanlike ideede illusoorsetest pettekujutustest.

Et kõik meie kodanikud veenduksid selles, et riik ei seisa mitte ühiskonnast kõrgemal, vaid et riik on organisatsioon, mis kaitseb ja kindlustab meie inimeste endi õiguslikke huve, on tarvis, et meil tagataks kõikjal, nii suurtes kui ka pisiküsimustes täpne seaduslikkuse järgimine. Seaduslikkuse seisukohalt ei ole olemas pisi-küsimusi. Niipea kui sotsialistlikus seaduslikkuses tekivad kusagil mõrad, loob see kohe soodsat pinna kodanlike vaadete levikuks. On üldiselt teada, kuivõrd kahjustavalt mõjus võitlusele kodanlike vaa-detega isikukultus üldse ja sellega otseselt seotud sotsialistliku seaduslikkuse rikkumise faktid.

Isikukultuse likvideerimine ja ühiskondlike organisatsioonide laialdasem kaasatõmbamine maa poliitilisse ja majanduslikku ellu tähistas järjekordset suurt sammu edasi sotsialistliku seaduslikkuse arenemises. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XX ja XXI kongressi otsused tõid kaasa meie maal rahvahulkade järjest suureneva poliitilise aktiivsuse. Partei ja valitsuse tegevus omandas veelgi suurema poolehoiu ja toetuse.

MORAAL

O. Jüris, M. Teder

I. MORAAL KUI ÜHISKONDLIKU TEADVUSE VORM

1. Moraali üldmõiste

F. Engels ütleb, et «valmis inimese ilmumisega tekkis lisaks veel uus element — ühiskond».¹ Asi seisab selles, et igasugune inimlik tegevus on assotsieerunud indiviidide tegevus. Isoleeritud indiviidi väljaspool ühiskonda ei ole ega saagi olla.

Inimeste ühiselus aga kujunevad objektiivse paratamatusega kindlad käitumisreeglid ja -normid, mis vastavad nende ühiselu nõuetele ja ilma milleta on ühiskonna eksisteerimine ise võimatu.

Need inimeste ühiselu reaalsed suhted nende elu ja tegevuse kõigil aladel leiavad oma peegelduse üldistes tõekspidamistes. Neid suhteid reguleerib ühiskondlik arvamus, mis hindab — kas kiidab heaks või mõistab hukka — inimeste üht- või teistsugust käitumist, lähtudes objektiivse paratamatusega kujunenud ühiskondliku olemise vajadustest. Seda ühiskondliku teadvuse vormi nimetataksegi moraalsiks ehk kõlbluseks (prantsuskeelne sõna «morale» — «kõlblus» on tuletatud ladinakeelsest sõnast «moralis» — «kõlbeline»).

Lühidalt: moraal on üks ühiskondliku teadvuse vorme, mille moodustavad ühiskondliku arvamuse poolt tunnustatud, reguleeritav, hinnatav ja kontrollitav üldiste tõekspidamiste süsteem inimeste ajalooliselt kujunenud ühiselu suhete põhimõtetest, normidest ja reeglitest ning nende kõlbelistest omadustest ühiskondlikes suhetes inimliku tegevuse kõigil aladel.

Moraali valdkonda kuuluvad sellised kategooriad, nagu hea ja halb, õigus ja ebaõigus, ausus ja ebaausus, kohus, südametunnistus, truudus, voorus jms. Moraalis peegelduvad suhted indiviidide vahel, kollektiivide vahel ning indiviidi ja kollektiivi vahel.

Oma sisult on moraalil palju ühist õigusega. Nii üks kui teine esitab inimestele vastavaid nõudmisi nende käitumise suhtes, kusjuures need nõudmised suurelt osalt ühtuvad (mida nõuab õigus, seda nõuab ka valitsev moraal). Kuid moraali ei saa samastada õigusega.

Ühine on moraalil ja õigusel see, et nad mõlemad reguleerivad

¹ Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1953, стр. 136.

inimeste käitumist üksteise suhtes. Kuid moraal is peegeldatavad inimeste suhted hõlmavad inimliku tegevuse laiemat ala kui on seda õiguslikud suhted. Oma sisult on õiguse normid samal ajal ka moraal normid, kuid nad ei hõlma moraal kõiki külgi.

Õigus on klassiühiskonna sotsiaalsete suhete vorm. Ta tekkis koos riigiga ühiskonna klassideks jagunemise tulemusena ning kaob koos klasside kadumisega ja riigi väljasuremisega. Moraal aga tekkis koos ühiskonna tekkimisega ja eksisteerib alati kui kõigi ühiskondlike suhete peegeldus ja reguleerija.

Moraal lahendab inimeste igasuguse käitumise küsimusi sel teel, et ühiskondlik arvamus mõjutab nende teadvust, tundeid, südametunnistust, s. o. vaimsete vahenditega. Kui aga suhted inimeste vahel osutuvad lepitamatuks, siis astub välja õigus, mis lahendab need suhted sunduslike vägivallavahenditega. Lepitamata suhete aluseks aga on klassisuhted. Klassivastuolude lepitamatuse tulemusena tekkisidki riik ja õigus, mis reguleerivad inimestevahelisi suhteid alati valitseva klassi huvides. V. I. Lenin kirjutas, et kui «kapitalistlik orjusest, kapitalistliku ekspluateerimise arvuist õudustest, metsikustest, rumalustest ja nurjatustest vabunud inimesed hakkavad kord-korralt harjuma elementaarsete sajanedid tuntud ja aastatuhandeid kõigis eeskirjades korduvate ühiselu-reeglite pidamisega ilma vägivaljata, ilma sunduseta, ilma allumiseta, ilma erilise sunniaparaadita, mida nimetatakse riigiks»,² siis sureb välja riik ja koos temaga ka õigus. Alles siis tuleb moraal täiel määral toime kõigi inimlike suhete reguleerimisega.

Moraali spetsiifiliseks iseärasuseks on ka see, et tema põhimõtted ja normid ei ole spetsiaalselt fikseeritud mingisugustes eeskirjades, kui mitte arvestada tema kajastumist poliitilistes ja õiguslikes dokumentides, kunstis ja kirjanduses, religioossetes kirjutistes, filosoofias. Moraal kujuneb kui rahvalooming ning eksisteerib rahvahulkade ühiskondliku arvamus vormis.

Ühiskondlik arvamus üldse on üks ühiskondliku teadvuse väljendusviise. Ühiskondlik arvamus on üks ühiskondliku teadvuse põhitunnuseid, mis eristab ühiskondlikku teadvust individuaalsest teadvusest. Moraalis aga omab ühiskondlik arvamus erilise koha ja tähtsuse.

Praktilises ühiskondlikus elus kujunevad inimeste vahel stiihiliselt objektiivsed, paratamatud suhted. Neist tegeliketest suhetest kujunevad samasuguse stiihilisusega vastavad tõekspidamised nende suhete vajalikkusest, kujutlused heast ja halvast nendes suhetes. Nii kujuneb inimeste teadvuses käitumisreeglite kogum, mida rahvalooming järjest parandab ja täiendab vastavalt tegeliku elu nõuetele. Järelikult ühiskondlik arvamus nii loob moraal kui ka on tema teostamise valvel.

Väljendudes ühiskondlikus arvamus, ühendab moraal endas

² V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 431—432.

ühiskondlikku ideoloogiat ja ühiskondlikku psühholoogiat. Teadlikult omandatud ühiskondliku käitumise põhimõtted, normid ja reeglid muutuvad inimeste moraalseteks (psüühilisteks) omadusteks. Moraali kujunemise stiihilisust ei saa aga absolutiseerida. Täielmääral stiihiline iseloom oli tal ürgses ühiskonnas, kus ta algstaadiumil oli ainsaks ühiskondliku teadvuse vormiks, mille ideelisel baasil tekkisid samuti stiihiliselt rahvaloominguline kunst ja seejärel ka religioossed kujutlused. Kuid kunstiline rahvalooming ja eriti religioon ei jätnud oma mõju avaldamata ka moraalile. Nad muidugi ei sünnitanud iseseisvalt mingeid uusi moraali norme, sest kõigi nende ühiskondliku teadvuse vormide ainsaks allikaks olid reaalse elu materiaalsed tingimused. Kunsti ja religiooni osa moraaliga suhtes seisnes selles, et nad kindlustasid inimeste teadvuses vastavaid tõekspidamisi. Teatud käitumise materiaalne stiimul oli täiendatud ja tugevdatud vaimse stiimuliga (see on muuseas üks moraali idealistliku tõlgitsemise algallikaid, idealismi gnoseoloogilisi juuri).

Ühiskonna jagunemisega klassideks tekib riik kui klassivastutolude lepitamatuse produkt ja väljendus. Ühiskondlike suhete moraalne regulaator osutub nüüd puudulikuks. Teda täiendavad poliitika ja õigus, mis omakorda avaldavad aktiivset mõju moraalikujunemisele.

Koos klassiühiskonna tekkimisega toimub vaimse töö lahutamine füüsilisest tööst, kujuneb teadus, filosoofia, professionaalne kunst ja kirjandus, vormistuvad vastavateks süsteemideks religioossed vaated. Kõik need ühiskondliku teadvuse vormid pretendeerivad peale kõige muu ka moraaliga juttustaja osale. Ja sellest osast nad ei saa ka loobuda. See on nende orgaaniline omadus, kuivõrd nad peegeldavad ühiskondlike suhete erinevaid külgi, mis on just moraalipeegeldusobjektiks. Seega kujuneb vastastikune mõju ühelt poolt moraaliga ning teiselt poolt poliitika ja õiguse ning ühiskondliku teadvuse ideoloogiliste vormide vahel. Viimased toovad moraaliga stiihilisusse kujunemisesse teadlikkuse külje.

Olles tihedalt seotud teiste ühiskondliku teadvuse vormidega, on moraalil nendega ka põhilisi ühiseid jooni, allub üldistele seaduspärasustele. Kuid olles samal ajal iseseisev ühiskondliku teadvuse vorm, on tal erinevalt teistest ühiskondliku teadvuse vormidest ka spetsiifilisi jooni.

Moraali küsimuste teoreetiline uurimine kuulub filosoofia valdkonda. Filosoofilist õpetust moraalist nimetatakse eetikaks (ladina keelne sõna «etica» on tuletatud kreeka keelsest sõnast «etheos» — «komme», «iseloom». Sõna «eetika» kasutatakse ka «moraali», «kõlbluse» kitsamas tähenduses. Näiteks «komsomoli eetika», «kutseala eetika» jne.).

Eetilised vaated on olnud erinevad erinevatel ajaloo perioodidel ja erinevate klasside filosoofilistes süsteemides.

2. Moraali allikas

Moraali olemuse uurimisel kerkib eelkõige küsimus selle ühiskondliku teadvuse vormi allikate kohta, s. o. küsimus, millest on tingitud inimeste ühed või teised käitumise põhimõtted, normid ja reeglid; nende moraalsed omadused. See on osa filosoofia suurest põhiküsimusest, olemise ja teadvuse vahekorra küsimusest, mille erinev lahendamine jaotab filosoofid kahte suurde leeri — materialistideks ja idealistideks. Ka moraali küsimuste tõlgitsemine on materialistlikes ja idealistlikes eetilistes õpetustes vastandlik.

Idealistlik eetika näeb kõlbluse allikat kas jumala tahtes või abstraktses ja aprioorses eneseteadvuses, hinges, mingis iseseisvas vaimses olemuses, absoluutses idees jms. Materialistlikes eetilistes süsteemides aga otsitakse moraali maiset alust inimeste reaalsest suhetest.

Moraali allika küsimustele osutasid suurt tähelepanu kõigi aegade filosoofid, kusjuures materialistlikud ja idealistlikud õpetused olid alati ja on tänapäevani lepitamatus vastuolus.

Orjandusliku ja feodaalse ühiskonna idealistlik eetika nägi moraali allikat peamiselt jumala tahtes ning pidas igasugust inimeste käitumist, mis ei vastanud religiooni ja seega valitseva klassi nõuetele, amoraalseks, «kurja vaimu» väljenduseks.

Vana-kreeka filosoof-idealist Sokrates (469—399 e. m. a.) õpetas, et tõelise moraali aluseks on vaimse alge tunnistamine inimeses (hing) ja looduses (jumal). Ka Platon (427—347 e. m. a.) pidas moraali aluseks hinge, mis koosneb tema õpetuse järgi kolmest osast: mõistuslikust, tahtelisest ja meelelisest. Mõistus on kõrgeima vouruse — tarkuse aluseks, tahe on mehisuse vouruse alus, meelelisuse ületamine on arukuse vouruse aluseks. Neljanda vouruse — õigluse — moodustab esimese kolme — tarkuse, mehisuse ja arukuse — harmooniline kooskõla. Orjandusliku korra lagunemise perioodil levis Kreekas ja Roomas stoikute fatalistlik eetika, mis nõudis igasuguse kire mahasurumist ja inimese allumist saatusele. Stoitsism oli üks kristliku eetika teoreetilisi allikaid, mis valitses keskaja moraaliõpetustes.

Keskaja kristlik moraal leidis oma teoloogilise põhjenduse mitmesugustes eetilis-religioossetes teooriates, eriti aga Põhja-Aafrika piiskopi Augustinuse (354—430) ja itaalia skolasti Aquino Thomase (1225—1274) filosoofilis-religioossetes süsteemides. Nende eetika põhiline väide seisab selles, et olemasolevad valitsemise ja allumise suhted inimeste vahel on rajatud jumalikule mõistusele, millest tulenevad kõik kristliku moraali nõudmised.

Oma eetiliste süsteemidega esinesid ka XVIII saj. lõpu ja XIX saj. alguse saksa idealistliku filosoofia esindajad. Kant (1724—1804) arvas, et kõlblised mõisted eksisteerivad a priori abstraktses inimlikus mõistuses sõltumata inimeste huvidest. Moraali printsiipe pidas ta muutumatuks ja igavesteks. Kõlblise käitumise all mõistab ta võimet tegutseda nende printsiipide kohaselt. Kuid lõplik har-

moonia kõlbelse ideaali ja indiviidi iha vahel on võimalik Kanti järgi ainult hauataguses maailmas. Hegelil (1770—1831) on eetika seotud õiguse filosoofiaga. Kui dialektik käsitab ta kõlbluse kategooriaid nende sisemises vastuolulisuses. Hea ja halva mõisted alatasa vahetavad oma kohti, iga uus samm arenemises riivab alati vanu õiguse ja moraali norme jne. Kuid oma olemuselt on moraal Hegeli järgi ainult jumalik vaim, mis on sisemiselt omane rahva ja indiviidide iseteadvusele.

Reaktsioonilist idealismi jutlustasid ka kodanliku Eesti «vaimuväärtuste» jüngrid, pakkudes lugejaile mitmesuguste idealistlike eetiliste õpetuste eklektilist segu. Tähelepanuvääriv on selles suhtes A. Anni moraalifilosoofia. Objektiivse idealistina astus ta välja subjektivismi vastu ning rõhutas, et eetilised tõed eksisteerivad objektiivselt. Kuid seda objektiivsust mõistis ta kui väljaspool inimest ja ühiskonda eksisteerivat kõlblusvaimu. Ta kirjutas:

«... Inimelu enda tingimusest järgnevad nõuded ja siis ka neid rahuldavad väärtused ei ole sõltuvad ega määratavad indiviidist, veel vähem ta teadvusest, vaid on absoluutsed inimesele kui niisugusele, kui liigile, ja seega kogu inimkonnale.

Need on sündinud enam või vähem ühes inimesega üldse ja mak-savad väljaspool isikut; viimane on ainult neisse n. ö. sisse sündinud».³

Niisiis A. Anni järgi inimene «sünnib sisse» juba valmis moraalisse, mis on antud kõrgeima vaimu poolt.

Neid objektiivse vaimu poolt sünnitatud moraalseid väärtusi tunnetab «süüme» (südametunnistus). «Ja see tunnetus on, vähemalt oma esinemisviisilt, aprioorne, mitte kogemusel, vaid otsesel kaemusel, intuitsioonil põhinev (ehk olgu siis juba fülogeneetiliselt, liigi kogemusega õpitud) — see tõstab oma häält rippumatult igakordsest indiviidi enda kasust või kahjust. Ta tõuseb sageli otseku alateadvusest ja on vastuolus teadliku mõtlemisega (kuigi teda ka viimane võib olnud mõjustanud).»⁴

Kõigis nendes arutlustes ei ole muidugi midagi originaalset. Vana idealistlik laul. Anni viitab Kantile: «Eetiliste põhimõtete rippumatus isiklikest tungirahuldustest — selles õieti seisab see Kanti poolt nii toonitelt ja imeteldud «moraalne säädus meie südames», kõlbelse tahte autonoomsus. Ja üksikisiku jaoks on see kindlasti õige ning kategooriline.» «Täiendab» autor Kanti sellega, et «see, mis on ja peab olema autonoomne iseväärtus isikule, ometi on ühtlasi ainult abinõu ühiskonna ja liigi seisukohalt»⁵.

Reaktsioonilisest idealistlikust maailmavaatest oli läbi imunud suur osa eesti kodanlikust intelligentsist. Tartu ja Tallinna kohvikutes korraldati ilma mõistmata XVIII sajandi saksa filosoof-idealisti

³ A. Anni, Väärtustunde kriis ja väärtuste põhjenduse probleem. Äratrükk koguteosest «Kultuuri ja teaduse teilt», Tartu, 1932, lk. 36.

⁴ Sealsamas, lk. 37.

⁵ Sealsamas, lk. 59.

Kanti mõtet, et aru ei ammuta seadusi loodusest, vaid kirjutab neid sellele ette, ilma mõistmata korrati Fichte (1762—1814) sõnu: «mis-sugust filosoofiat valitakse, sõltub sellest, missugune inimene ollakse», «šopet» (õllekannu) tõstes imetleti Schopenhaueri (1788—1860) metafüüsilist voluntarismi, reaktsioonilise inglise sotsioloogi Spenceri (1820—1903) positivismi, Bergsonist (prantsuse filosoof-idealist, müstik, 1859—1941) rääkides rõhutati sõna «intuitsioon» ja «irratsioon», mõistmata, kuhu see võib välja viia! Ja mil-list maagilist mõju püüti süvendada Nietzsche Zarathustra⁶ suu läbi! Kui halenaljakas on praegu mõelda sellele osale naisharitlestest, aga ka osale naiskorporantidele, kes olid liigutatud Nietzsche Zarathustrast! Oli kodanlikke ajaloolasi, kirjandusega ja kunstiga tegelevaid inimesi, kes lääne reaktsioonilises ja mandunud kultuuris nägid «kõrgema kultuuri» ilmutusi.

Niisiis näeb idealistlik eetika moraali allikat ainult vaimses substantsis, märkamata neid inimeste reaalseid materiaalseid suhteid, mis peituvad nende moraalseste tõekspidamiste taga ning tingivad nende ühiskondliku käitumise ja sellele vastavad tõekspidamised.

Materialistliku filosoofia eetilised õpetused asusid juba enne marksismi tekkimist teistsugustel seisukohtadel, kuigi nende loojad ei suutnud tõusta ajaloo materialistliku mõistmiseni ja luua järjekindlat teaduslikku eetikat. Teadusliku eetika loomiseks oli vaja kriitiliselt omandada kõik, mis oli väärtuslikku endises materialistlikus eetikas.

Materialistlikud koolkonnad astusid idealistliku eetika vastu juba orjanduslikus ühiskonnas. Umbes IV saj. e. m. a. Indias kujunenud materialistliku filosoofia koolkond t š a r v a k a, astudes otsustavalt välja budismi vastu, oli seisukohal, et mingit sealpoolset paradiisi ja põrgut, mis juhiks inimeste käitumist, üldse ei ole olemas, et reaalne «paradiis» on maapealne nauding, «põrgu» aga maapealne kannatus. Moraali allikaks pidasid tšarvakid inimeste reaalseid elutingimusi.

Vanas Hiinas oli kõige täiuslikuma eetilise-poliitilise õpetuse loojaks Konfutsius (551—479 e. m. a.). Konfutsiuse õpetus on vastuoluline. Et õigesti hinnata tema eetikat, peab arvestama seda, et juba alates II aastatuhandest e. m. a. kultiveerus valitseva ideoloogiana kujutus taevavalitsejast kui kõrgeimast olevusest ning maapealsest keisrist kui tema asemikust, kelle tahtele pidid inimesed sõnalausumatult alluma kui jumala tahtele. Kuid rahvahulkade julm ekspluateerimine kõigutas nende usku jumalasse ja keisrisse. Hiina

⁶ Nietzsche (1844—1900) — reaktsiooniline saksa filosoof, fašistliku ideoloogia eelkäija. Teoses «Nii rääkis Zarathustra» jutlustab ta reaktsioonilist voluntarismi ja irratsionalismi, nõuab nõrkade (rahvahulkade) orjastamist valitsevate «pooljumalate» poolt, naise allutamist mehe tahtele.

Zarathustra on muistse Pärsia religiooni müütiline reformaator, kes paljudes legendides meenutab Kristust. Nietzsche teose sisul pole midagi ühist müütilise Zarathustraga.

muistsetes rahvaluules öeldakse: «Taevast on halb ja ebaõiglane, ta toob inimestele vaid kurjust.» Konfutsiuse eetika otsib kesktee valitseva klassi ja rõhutatud rahvahulkade moraali vahel. Kuid tähtis on siinkohal siiski see, et propageerides *h u m a n s u s t* kui kõlbluse peamist põhimõtet, nägi Konfutsius moraali allikat inimeste reaalses suhetes.

Palju oli mitmesuguseid materialistlikke eetilisi õpetusi antiikses Kreekas. Varajasemate sofistide (V saj. e. m. a.) eetika sisu moodustas individualism ja kõlbeline relativism. Hea ja halva mõisteteid pidasid nad suhtelisteks, mida iga inimene ise loob enda jaoks. Protagoras väitis, et «inimene on ise kõigi asjade mõõt».

Platoni õpetuse vastu kõlbluse üleloomulikust päritolust astus välja Aristoteles (384—322 e. m. a.). Sünnipärase omadusena pidas ta moraali ainult võimalikkuseks, mis muutub tegelikkuseks ühiskondliku inimese reaalses elus, tema püüdluses õnnelikule elule. Otsustavalt astus välja moraali teoloogilise põhjenduse vastu *E p i k u r o s* (341—270 e. m. a.).

Keskaja eetilise-filosoofilistes õpetustes valitses peaaegu jagamatult idealism selle kõige tooremal, religioosel kujul. Materialistlikud tendentsid olid äärmiselt nõrgad.

Eetika vabastamisest teoloogias etendasid suurt osa itaalia filosoof *G i o r d a n o B r u n o* (1548—1600) ja XVI saj. prantsuse mõtlejad. Teadusliku eetika loomise ülesannet püüavad XVII sajandil lahendada inglise materialist *H o b b e s* (1588—1679), eriti aga hollandi materialist *S p i n o z a* (1632—1677). Spinoza eetika teoreetilise aluse moodustab ratsionalism, mille järgi mõistusele võimete kohane tegelikkuse tunnetamine ja kõrgeim kõlblus oma olemuselt ühtuvad. Inimesele on omane egoism, ütleb Spinoza, kuid võitlus olemasolu eest sundis vaenulikke indiviide ühinema ühiskonda ning kehtestama vastastikuse kasu eesmärgil õiguslikud ja kõlbelised kohustused, mis on võimalikud ainult riigi reguleerimisel.

Moraali maise päritolu teooriate vastu astusid teravalt välja neoplatoonikud, kes jutlustasid kõlbeliste ideede jumalikku päritolu ja sünnipärasust. Sünnipärase ideede teooria vastu aga esines inglise filosoof *J o h n L o c k e* (1632—1704), kes väitis, et inimeste moraalsed omadused on sotsiaalse kogemuse tulemus, et kõlbeliseks tunnistab avalik arvamus seda, mis on kasulik ühiskonnale. Locki ideedest lähtusid oma eetilistes õpetustes ka XVIII sajandi prantsuse materialistid *H o l b a c h* (1723—1789), *H e l v e t i u s* (1715—1771), *D i d e r o t* (1713—1784) jt. Nad võtsid hävitava kriitika alla religioosse moraali ning pidasid kõlbluse aluseks inimeste reaalsed huvid. Tunnistades isiklikku huvi moraali alusena, nõudsid nad sellist ühiskondlikku korraldust, mis suunaks isikliku huvi tegudele kogu ühiskonna heaks. Eitades feodaalset kiriklikku eetikat, pidasid nad inimese käitumise põhimõtteks mõistlikku egoismi, isiklike ja ühiskondlike huvide mõistlikku kooskõlastamist.

XVIII saj. prantsuse materialistide eetikale tuginesid utopistlikud sotsialistid *F o u r i e r* (1772—1837), *S a i n t - S i m o n* (1760—

1825) jt., kuid erinevalt esimestest nad kritiseerisid sügavalt kodanlikku egoistlikku moraali ning nägid isikliku ja ühiskondliku huvi kooskõlastamise võimalusi ainult ühiskonna sotsialistlikus ümberkorraldamises.

Kanti ja Hegeli idealistliku eetika vastu astus välja Feuerbach (1804—1872). Kõlbluse allikaks pidas ta inimeste reaalseid huve. Kuid neid huve ta ise ei mõistnud. Inimest käsitas ta antropoloogiliselt, abstraktselt, väljaspool konkreetseid ajaloolisi suhteid. Nendes suhetes nägi ta ainult kõlbelisi suhteid, kuid ei mõistnud nende suhete majanduslikku alust.

Üldse kogu marksismieelsele materialistlikule eetikale oli omane see puudus, et ta ei suutnud avastada moraali tõelist allikat ühiskonna majanduslikest suhetest.

Teadusliku eetika loojateks olid K. Marx ja F. Engels. Nad hülgasid otsustavalt idealistlikud õpetused moraalist, töötasid kriitiliselt ümber kogu selle positiivse materjali, mille oli loonud endine materialism, ületasid selle piiratuse ja idealismi ühiskondlike nähtuste tõlgitsemisel ning rajasid eetika teadusliku filosoofia — dialektilise ja ajaloolise materialismi alusele.

Nagu igasugust ühiskondliku teadvuse vormi, nii ka moraali tõlgitseb marksism-leninism materialistlikult. See tähendab, et inimeste vaateid, tõekspidamisi nende käitumise kohta, nende moraali põhimõtete, normide ja reeglite allikat, põhjust on vaja otsida ühiskondlikus olemises, eelkõige tootmissuhetes, mis on kogu ühiskondliku elu määravaks aluseks.

Inimeste käitumise normid, moraalsed suhted ei ole meelevaldsed. Nad on tingitud ühiskondliku elu objektiivsetest tingimustest, mille määrava aluse moodustab materiaalsete hüvede tootmine, inimeste reaalsed suhted tootmise protsessis, mis sünnitavadki vastavaid moraalseid tõekspidamisi kõigil elu aladel.

Marksistlik eetika kujunes võitluses mitte ainult nende idealistlike õpetuste vastu, mis nägid moraali allikat jumala tahtes, vaimu ja hinge olemasolus ning pidasid kõlbelisi printsiipe aprioorseteks ja sünnipärasteks, vaid ka idealismi sellise väljenduse vastu sotsioloogias, nagu indeterminism ja voluntarism moraali küsimustes. Indeterministlik eetika eitab moraali igasugust põhjuslikku seost ning tunnistab inimese tahte (järelkult ka käitumise) absoluutset vabadust. Voluntarism süvendab veel rohkem seda idealistlikku seisukohta, jõudes isegi inimese «vaba tahte» lahutamiseni tema mõistusest.

Indeterminismi ja voluntarismi gnoseoloogilisteks juurteks on kõlbelise relativismi absolutiseerimine. Muidugi on moraalsed tõekspidamised suhtelised, muutlikud. Kuid seda suhtelisust on vaja mõista dialektiliselt ja mitte taganedes materialismist. Inimesed ei saa kunagi olla absoluutselt vabad oma käitumises. Nende moraalsed vaated on alati paratamatult põhjustatud. Inimese tahtevabaduse absolutiseerimine ja selle lahutamine teda põhjustavast paratamatusest sünnitabki voluntarismi ja indeterminismi, mida püüavad

kindlustada äärmiselt reaktsiooniliste ja laostuvate klasside ideoloogid ning sellega õigustada oma klassi meelevaldset käitumist, amoralismi.

Kuid ka amoralism ja selle teoreetiline õigustamine ei ole lihtne meelevaldsuse sünnitus, vaid on samuti nagu igasugune ühiskondlik teadvus põhjuslikus seoses ühiskonna materiaalse elu objektiivsete tingimustega. Antiikses Kreekas näiteks kultiveeris äärmist individualismi küünikute eetilise-filosoofiline koolkond. Selle koolkonna üks filosoofilisi seisukohti seisis selles, et üldiste ideede ja mõistete eksisteerimine on üldse võimatu. See on relativism. Pühendades peamise tähelepanu eetika küsimustele, propageerisid küünikud inimese eneserahuldamise ja ümbritsevast keskkonnast sõltumatuse ideed. Nende ideaaliks oli tagasipöördumine ürgsesse minevikku, olustikku, kus ei ole riiki, seadusi, seisusi, kus inimesed elavad kui ühtne kari vaba käitumisega ja vaba armastusega, kus puuduvad igasugused inimese käitumist reguleerivad normid. Üldtunnustatud käitumisnormide ignoreerimisega jõudsid mõned küünikud niikaugele, et teadlikult rikkusid avalikes kohtades elementaarseid kõlblusnorme. Sellest tulenebki sõna «küünilisus» kaasaegses tähenduses (häbematus, jultumus). Selles väljendus kolmekümne-aastase Peloponeesose sõja tagajärjel ruineerunud ja laostunud orjapidajate demokraatlike kihtide meeoleu. Võideldes aristokraatia vastu ei omanud nad mingit positiivset ühiskondlikku ideaali.

Aga võtame Nietzsche (1844—1900) eetilise voluntarismi, tema jutlustuse «üliinimesest», kes on vaba igasugustest õiguse ja moraali normidest. See on imperialismi kui roiskuva kapitalismi valitseva klassi kõige reaktsioonilisemate kihtide ideoloogia, kes on ajalooliselt määratud hukkamisele, kellel ei saa olla mingit positiivset ühiskondlikku ideaali, kes on valmis igasugusteks kuritegudeks rahva vastu selleks, et pikendada oma eluiga.

Nietzsche filosoofia osutus kõige sobivamaks ideoloogiliseks aluseks fašistidele ja nende roimadele. On ju üldiselt teada, millisesse amoralismi langesid oma käitumises hitlerlased. Ja see oli sanktsioneeritud valitseva klassi ametliku ideoloogia poolt. Hitler uhkustas: «Minul on see paremus, et mind ei hoiä tagasi mingid teoreetilist või moraalset laadi kaalutlused.» Sellest tulenes deviis: «Kui seda nõuab poliitika (s. o. imperialistlik röövpoliitika. — O. J.), tuleb valetada, reeta ja isegi tappa.»

Kõlbelise relativismi absolutiseerimisest tulenevad indetermismid ja voluntarismi ideed kui subjektiivse idealismi väljendus sotsioloogias, mis õigustab reaktsiooniliste ja deklasseerunud ühiskondlike kihtide meelevaldset käitumist ja amoralismi, on laialt levinud ka nüüdisaja kodanlikus ideoloogias.

Marksistlik eetika lähtub sellest, et indetermineeritud, apriorset, ühiskondlikust olemisest sõltumatut moraali ei ole ega saagi olla. Moraalis peegelduvad inimeste teadvusest sõltumatult kujunenud ühiskondlikud suhted. Peegeldatav eksisteerib sõltumata peegeldusest, kuid peegeldust ei saa olla ilma peegeldatavata. Inimeste ühis-

kondliku käitumise normid ei tulene mitte nende «vabast tahtest», nagu arvavad subjektiivse idealismi jutlustajad sotsioloogias, kes võitlevad materialistliku determinismi vastu ja näevad tahtevabaduse ja ajaloolise paratamatuse idee vahel lahendamatu vastuolu. Nime- tades küsimuse sellist käsitlemist «sentimentaali-väikekodanlikuks lolluseks», kirjutas V. I. Lenin: «Determinismi idee, määrates kind- laks inimese toimingute paratamatuse ja heites kõrvale rumala loba tahtevabadusest, ei hävita sugugi ei inimese mõistust ja südame- tunnustust ega tema tegevuse hindamist. Hoopis vastupidi: ainult deterministlik käsitlus võimaldabki ranget ja õiget hindamist, mitte aga ükskõik mille veeretamist vaba tahte kaela.»⁷ Sellega kinnitab Lenin marksistliku filosoofia üht põhiteesi, et tõeline tahtevabadus on vaid paratamatuse tunnetamine.

Tahtevabaduse jutlustamine selle sõna voluntaristlikus mõttes tähendab sisult igasuguse moraalilise eitamise üldse, sest moraal fiksee- rib inimeste käitumisenormid, mis on põhjustatud paratamatusest. Meie teod on vabad niivõrd, kui võrd nad on kooskõlas tegelikkuse objektiivsete protsessidega, s. o. paratamatusega, mis ei sõltu meie vabast tahtest ega allu temale. Niipea aga, kui me hakkame tegut- sema objektiivse tegelikkuse suhtes vastupidises suunas, ei ole me enam vabad oma tegudes. Vaba käitumist suunab ja kontrollib para- tamatus, meist sõltumatud objektiivsed suhted ja protsessid. Käitu- des arvestamata paratamatust, muutub meie vabadus enda vastan- diks. Paratamatus juhib rangelt, suunab, kontrollib meie käitumist. Ja mida sügavamalt on see paratamatus tunnetatud, seda vabam on inimeste käitumine, seda kõrgem on nende moraal. Ühiskonna moraalse nõuete kõrgusel seisavad alati need, kes on tunnetanud oma aja ühiskondliku arenemise paratamatuid vajadusi ning tegutsevad vabalt kindla veendumusega sellesse paratamatusse. Muidugi võivad sellised moraalsed omadused olla ainult ühiskonna eesrindlikel kih- tidel, kelle kasuks töötab ühiskondlik progress. Need aga, kelle huvid sunnivad neid pidurdama ajalooratust, langevad peatamatult amo- ralismi rappa ja osutuvad paratamatuse ohvriks.

Muidugi on moraalil, nagu teistelgi ühiskondliku teadvuse vormidel oma *suhteline iseseisvus*. Arenemisprotsessis allub ta oma sisemisele loogikale, spetsiifilistele seaduspärasustele, järjekestvuse seadusele. Igasugustel uutel moraalil põhimõtetel, normidel ja reeg- litel on kindel seos endiste tõekspidamistega. Paljud elementaarsed moraalilised reeglid on ligikaudselt ühised erinevate ajaloojärkude ja erinevate klasside moraalses koodeksis. Moraali suhteline iseseisvus väljendub ka selles, et inimeste kõlbelised tõekspidamised muutuvad aeglasemalt nende ühiskondliku olemise muutumisest. Seda tuleb meil eriti arvestada kommunistliku moraalilise kasvatamisega: kodan- liku moraalilise igandid püsivad visalt mõninga osa inimeste teadvu- ses. Kuid see ei muuda seda tõsiasja, et inimeste moraalseid tõeks-

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., Tallinn, 1960, lk. 138.

pidamiste allikaks on nende ühiskondlik olemine. Kuivõrd määravaks on inimeste ühiskondlikes suhetes tootmissuhted, siis määravad nad ka moraali põhimõtted, mille alusel kujuneb inimeste käitumisnormide ja -reeglite süsteem. Nii näiteks kapitalistlikest tootmissuhetest, mis on rajatud eraomandusele ja inimese ekspluaateerimisele, tuleneb individualismi printsiip. Isiklik kasu määrab seal inimeste käitumise ning kasvatab egoistlikke psüühilis-moraalseid omadusi. Ekspluaateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise sotsialistlikud tootmissuhted, mis on rajatud ühiskondlikule omandile, sünnitavad kollektivismi põhimõtte, mille alusel kujunevad ka vastavad kommunistliku moraali normid ja reeglid ning inimeste kõlbelised omadused.

3. Moraali ajalooliselt mööduv ja klassiiseloos

Idealistlik eetika, mis peab moraali allikaks vaimset alget, on arvamusel, et üldised moraali põhimõtted, normid ja reeglid on igavesed ja muutumatud. See ei vasta tegelikkusele. Tunnistades, et moraal kui üks ühiskondliku teadvuse vorme on ühiskondliku olemise, eelkõige majanduslike suhete peegeldus, ei saa tunnistada marksistlik eetika õigeaks ka idealistlikku kontseptsiooni igavestest ja absoluutsetest moraali normidest. Kuivõrd ühiskondlik olemine kujutab endast lakkamatut tekkimise ja hävimise protsessi, on ka selle olemise peegeldus protsess, milles moraali põhimõtted, normid ja reeglid järjest tekivad ja kaovad. F. Engels kirjutas, et moraali alal «leidub viimseinstantsilisi lõplikke tõdesid just kõige vähem. Eri rahvail ja eri ajajärkudel on kujutlused heast ja kurjast niivõrd muutunud, et nad räägivad üksteisele sageli lausa vastu».⁸ Engels illustreerib seda ilmeka näitega. Sellest ajast alates, kui tekkis eraomandus, pidi kujunema ka paratamatult kõlbluskäsk: sina ei pea varastama. Kui aga eraomandus on kaotatud ning igaüks, andes ühiskonnale oma võimete kohaselt, saab temalt oma vajaduste järgi, muutub see moraalikäsk lihtsalt naeruväärseks.

Moraali ajaloolist mööduvat iseloomu kinnitab iga ajastu moraalsete vaadete kogusumma ise. Iseloomustades kapitalistliku ühiskonna moraali, märkis Engels, et seal eksisteerib kolmesugune moraal: kristlik-feodaalne, kodanlik ja proletaarne. Esimene on väljasurev mineviku moraal, teine valitsev oleviku moraal, kolmas tuleviku moraal. Nii on iga ajastu moraalil oma minevik, olevik ja tulevik. See räägib sellest, et erinevatel aegadel on ka erinev moraal.

Sellest räägib ka kogu ühiskonna ajalugu. Moraal tekkis koos inimese ja ühiskonna tekkimisega. Ta oli esialgu ainsaks ühiskondliku teadvuse vormiks, milles leidsid oma peegelduse ajaloo koidiku inimeste primitiivsed suhted, mis olid tingitud algeliste tootlike jõudude iseloomust.

⁸ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 82.

Ürgaja inimeste moraalil põhprintsipiiks oli kollektivism. Muistses rahvaluules, mis oma juurtega ulatub kaugesse ürgaega, leiame otsustavaid üleskutseid tihedaks ühinemiseks võitluses pimedate ja inimestele vaenulike loodusjõududega ning nende hukkamõistu, kes püüdsid astuda sellesse võitlusse üksinda. Kollektivismiga oli lahutamatu võrdsuse printsiip. Keegi ei nõudnud endale eeliseid ei oma tegevuses ega materiaalsete hüvede jaotamises. «Vabadus, võrdsus, vendlus, kuigi see ei olnud kunagi formuleeritud, olid sugukonna peamised põhimõtted.»⁹

Need moraalil põhimõtted vastasid täielikult ürgühiskonna tootmisuhtetele — seltsimeheliku koostöö ja vastastikuse abistamise suhetele, mille aluse moodustas tootmisvahendite kollektiivne omand ja töösaaduste võrdne jaotus, mis oli tingitud tootlike jõudude ja tööviljakuse sellisest madalast tasemest, mis võimaldas toota ainult kõige hädavajalikumat elatisvahendite miinimumi.

Nende moraalil põhimõtete alusel kujunesid ka vastavad käitumismõõdud ja -reeglid: igaühe kohustuslik osavõtt tööst (kohustuse ja õiguse vahel vahet ei olnud), vastastikune abistamine (üks kõigi eest ja kõik ühe eest) jne.

Kuid elu karmid tingimused põhjustasid ka sellised kombad, mida hiljem õigustatult hakati tõlgitsema mitte ainult kui amoraalsust, vaid ka kui kuritegu. Siia kuulub näiteks vanade ja haigete surmamine, kes ei suutnud enam tööst osa võtta, sõjavangide tapmine ehk veel varem isegi nende, nagu väljendas Engels, «ärapäradimine». Siis oli see moraalselt õigustatud, sest seda dikteeris elu paratamatus. Moraalselt õigustatud olid ka sellised perekondlikud suhted, mis meie aja moraalil seisukohalt oleksid äärmiselt amoraalsed. Sellised olid näiteks algul korratud sugulised suhted inimeste vahel — iga naine kuulus igale mehele ja iga mees igale naisele, siis grupilised abieluvormid, kus sugulistes suhetes olid ka vennad ja õed jm. Ka sugulised suhted ja nendele vastavad kõlbelised tõekspidamised muutusid vastavalt elu materiaalsete tingimuste muutustele.

Ürgkogukondliku korra lagunemine ja klassiühiskonna tekkimine toob kaasa ka klassimoraali. Arusaamine heast ja halvast ei saa olla ühesugune ekspluateerijal ja ekspluateeritaval. Klassivastuoludes arenenud ühiskonna moraal on alati kas õigustanud valitseva klassi ülevõimu või on teda hukka mõistnud. F. Engels kirjutab, et «inimesed kas teadlikult või ebateadlikult ammutavad oma kõlbelised vaated lõppude lõpuks praktilistest suhetest, millel põhineb nende klassiseisund, — nimelt majanduslikest suhetest, milledes toimub tootmine ja vahetus».¹⁰ Seejuures on valitsevaks ideoloogiaks, mille üheks vormiks on moraalsed tõekspidamised, alati olnud valitseva klassi ideoloogia. See klass, kes valitseb majanduslikult ja poliitiliselt, valitseb ka vaimselt ning sunnib ka alluvatele klassidele peale oma vaateid, sest tema käes on «vaimse tootmise vahendid».

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, 1949, стр. 232.

¹⁰ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 83.

Kuid valitseva klassi ideoloogid ei tunnista kunagi oma moraali klassiiseloому. Nad esitavad teda alati üldnimliku moraalina. See on vajalik ekspluataatorlikele klassidele selleks, et õigustada töörahvahulkade ekspluateerimist, kasvatada nende orjamoraali ning jäädvustada oma klassivõimu. Seda tõestab veenvalt kogu eetiliste õpetuste ajalugu.

Juba esimestes eetilis-religioossetes õpetustes muistses Indias käsitati kõlbluse küsimusi tavaliselt inimese vaimse enesetäiendamise ja asketismi plaanis. Budism, mis oli valitseva, orjapidajate klassi ideoloogia, nõudis töötavatelt hulkadelt loobumist kõigist maapealsetest soovidest moraalse enesetäiendamise nimel. Kuid enda jaoks ei pidanud asketismi printsiipi valitsev klass sugugi kohustuslikuks. Nendele oli vajalik ainult töötajate asketism selleks, et rahuldada oma maiseid naudinguvajadusi.

Sellise moraali vastu astusid loomulikult välja laiad rahvahulgad. See leidis oma väljenduse tšarvaki eetikas. Kui budism õpetas, et kannatustest võib inimene vabaneda igasuguste maiste soovide mahasurumise teel, mis olevatki kõlblise elu ülesandeks, siis tšarvakid nägid igasugustest maapealsetest soovidest loobumises ainult surma. See eetika nõudis mõistlikku õnnelikku elu kõigi inimeste jaoks.

Ka vana Hiina religioosne moraal nõudis lihtrahvalt sõnalausumatut allumist jumala tahtele, mille kehastuseks peabki olema nende maapealne elu.

Ja ka seal leidis see moraali «püha printsiip» vastupanu progressiivse ideoloogia poolt, mis väljendas rahvahulkade moraalseid vaateid. Selliseks oli ka Konfutsiuse eetika, vaatamata tema vastuolulisusele. Tema eetika printsiibiks on humaansus, mis peab määrama inimeste suhted ühiskonnas ja perekonnas. See moraal nõuab ka lugupidamist ja armastust vanemate suhtes — nii vanuse kui ka ühiskondliku seisundi järgi ning inimese käitumist vastavalt tema ühiskondlikule seisundile. «Riigipea peab olema riigipeaks, alluv alluvaks, isa isaks, poeg pojaks.» Kõik inimesed peavad olema vastastikku suuremeelsed ning samal ajal pühalikult kinni pidama esivanemate kultusest.

Antiikses Kreekas püüdsid idealismi abil põhjendada moraali aristokraatlikku teooriat Sokrates ja Platon. Kõlblus on nende järgi omane ainult vähestele valituile. Massil ei tunnista nad üldse mingeid moraalseid omadusi (sest ekspluateeritavate hulkade moraalsed tõekspidamised ei saa ju vastata aristokraatia huvidele).

Orjapidajate keskmiste kihtide ideoloog Aristoteles pidas kõbliseks ideaaliks «kuldset keskteed» inimeste eluviisides, loobumist igasugustest äärmustest käitumises. Kuid ka tema tunnistas kõblise elu omadusi ainult vabadel inimestel. Orjadel ei olevat juba sünnipäraselt neid omadusi. Nad ei ole võimelised teadma, mis on hea ja mis on halb. Nende ainsaks võimeks on Aristotelese järgi allumine sundimisele.

Orjapidajate klassi ideoloogia oli piiratud ka materialistide Epi-

kurose ja Lucretiuse eetikaga. Nad pidasid kõlbelise elu eesmärgiks maapealse elu mõnu, vabanemist kehalistest kannatustest ja hingelistest häiretest. Ühtlasi nõudsid nad meeleliste ihade allutamist mõistusele, kuid jäid seejuures individualismi positsioonidele.

Kõik need ja veel paljud teised orjandusliku ajajärgu nii idealistlikud kui ka materialistlikud eetilised õpetused olid oma klassi-olemuselt orjanduslikud. Nendes kajastusid ainult orjapidajate erinevate kihtide moraalised nõudmised — kaitsta, kindlustada, õigustada ja jäädvustada orjandust.

Kuid kas oli ka orjadel oma moraal? Kahtlemata oli, kuigi sellest peaaegu ei räägita tolleaegsetes eetilistes õpetustes. See moraal leidis oma väljenduse orjade protestis orjanduse vastu, klassivõitluses, mille kõige teravamaks väljenduseks olid orjade ülestõusud. Orjade moraalseks nõudmiseks oli orjusest vabanemine ning endiste, vabade kogukondlike suhete taastamine.

Ühtlasi ei tule unustada ka seda, et valitsev klass, kelle käes on kõik ideoloogilise mõjutamise vahendid, allutab oma ideoloogiale rõhutatud klasside vaateid, kasvatab orjalikku moraali, rõhutatud klasside veendumust nende saatuse igaveses paratamatuses, passiivse allumise vajadust valitsevale korrale.

Feodalismi ajastul on valitsevaks moraaliks aadlike moraal, mida jutlustati peamiselt religioosses vormis. Marx ja Engels nimetasid feodaalset ekspluateerimist religioossete ja poliitiliste illusioonidega varjatud ekspluateerimiseks. Üldse on ekspluataatorlike klasside moraalsed jutlustused silmakirjalikud. Kuid suuremat silmakirjalikkust, kui on seda nn. kristlik moraal, pole olnud ühegi eetilise koolkonna moraali koodeksis. Astudes välja üldnimliku moraalina, formuleerib ta tegelikult peamiselt sellised ühiselu reeglid, mis tulevad valitseva ekspluataatorliku korra kaitsmise vajadustest ning nõuab rõhutatud usklikelt «kõikvõimsa» jumala nimel ja põrgupiinade hirmu all nende laitmatut täitmist. Rõhutuult nõuab kirik, et nad oleksid kristliku moraali kõrgusel rõhujate suhtes. Kuid seda ta ei nõua rõhujailt rõhutate suhtes, rääkimata nende moraali normide ignoreerimisest valitseva klassi poolt. Augustinus näiteks jutlustas rahvale asketismi, maapealsetest huvidest loobumist ning ettevalmistumist hauatagusele elule. Kuid selle silmakirjaliku asketismi jutlustamine ei takistanud tal õigustada ilmalike ja vaimulike feodaalide priiskamist ja kõlvatust. Maapealse elu huvidest loobumist soovitas see moraal ainult vaestele: ärge armastage ega ihaldage seda, mida teil ei ole (rikkust), armastage seda, mis teil on (jumalat ja isandat), sest see teeb teid õndsaks. Sotsiaalse ebavõrdsuse kaitsjana astus välja ka Aquino Thomas, kes nõudis inimestelt nende alandlikku rahulolu oma seisuse tingimustega, sest seisusteks olevat jaotanud inimesed jumal ise.

Kapitalistlike suhete arenemisega feodalismi rüpes tekkis ka kodanlik ideoloogia, mis oli suunatud kiriku võimutsemise ja religioosse obskurantismi vastu. Vastupidiselt kristlikule moraalile, mis

jutlustas asketismi, loobumist maapealsetest hüvedest, nõudsid progressiivse kodanluse ideoloogid isiksuse õigust maapealsele õnnele. Tõusva kodanluse eetilisteks printsiipideks olid individualism, humanism. «Vabaduse, võrdsuse ja vendluse» nõudmine sai noore kodanluse moraalseks ja poliitiliseks deviisiks võitluses feodalismi ja kirikliku moraali dogmade vastu.

Kuid see moraal oli oma olemuselt ainult kodanlik, aga mitte üldinimlik, kuigi võitluses feodalismi vastu teda toetasid rahvahulgad. Sedamööda kuidas kodanlus oma võimu kindlustas, heitis ta vabaduse, vendluse ja võrdsuse loosungid üha rohkem kõrvale. Tõusev kodanlus vajab feodaalsest sõltuvusest ja omandusest vabastatud proletaarlast, keda võib majanduslikult naelutada kapitalistlike ettevõtete külge ning neid ekspluateerida.

XIX sajandi kodanlikus eetikas jääb endine kapitalismi tõusu ja feodalismi vastu võitlemise ajajärgu humanism üha rohkem taga plaanile. Oma majandusliku ja poliitilise võimu kindlustanud kodanlus hakkab avalikult propageerima oma ekspluataatorlikku moraali, mitte unustades muidugi selle pealesundimist ka töötavatele hulka-dele kuj üldinimlikku moraali.

Vastavalt sellele tekivad ka eetilised õpetused. Laialt levib utilitarism (ladinakeelsest sõnast «utilitas» — «kasu»), mille väljapaistvateks esindajateks olid inglise filosoofid Jeremy Bentham (1748—1832) ja John Stuart Mill (1806—1873).

Vulgariseerides prantsuse materialistide õpetust mõistlikust egoismist, peab utilitarism kõlbluse põhimõtteks, inimese käitumise põhimiseks motiiviks kitsast isiklikku kasu, isiklikku arvestust, küünilist egoismi, arvestamata teiste huve, põhimõttel «igauks enda eest ja jumal kõigi eest». Bentham pidas amoraalseks ainult isikliku huvi ebaõiget «raamatupidamise bilanssi». Seda kodanluse zooloogilist individualismi pidas ta kõigi rahvaste ja kõigi aegade moraalseks printsiibiks. K. Marx märkis: «Utilitaarsuse printsiip ei ole Benthami leiutus. Bentham ainult kordas andetult seda, mis Helvetius ja teised XVIII sajandi prantslased olid öelnud andekalt... Kui mul oleks minu sõbra H. Heine julgus, siis ma nimetaksin härra Jeremiast kodanliku totruse geeniuks.»¹¹ Benthami eetilist kontseptsiooni arendas ka Mill, kes veel selgemalt väljendas seda, et «isikliku huvi» eetikas peegeldub ainult kodanluse huvi rikastuda töörahva ekspluateerimisest.

Kui kapitalismi algperioodil oli kodanliku eetika printsiibiks, kuigi kodanlikult piiratud, kuid siiski humanism, õitseajajärgul — utilitarism, siis tema languse staadiumil, imperialismi ajajärgul kerkib esiplaanile avalik amoralismi jutlustamine, mille filosoofiliseks aluseks on irratsionalism ja relativism. Imperialismi ajastul muutub kodanlus üha rohkem parasitlikuks klassiks. Oma privileegide kaitseks ja hirmus tööliklassi revolutsioonilise liikumise ees ignoreerib kodanlus üha rohkem

¹¹ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 529—530.

moraali norme üldse ning peab enda eksisteerimiseks õigustatuks kõiki võimalikke vahendeid. See imperialistliku kodanluse amoralism leidis oma filosoofilise üldistuse eelkõige Nietzsche eetikas. «Väärtuste ümberhindamisel» kuulutas ta välja võimsate «üliinimeste» kultuse, kellele on õigustatud meeleväldne käitumine, kes seisavad väljaspool hea ja halva mõisteid. Nitšeeanus oli saksa fašismi ideoloogiliseks aluseks, milles imperialistlik amoralism leidis oma kõige ülbema väljenduse nii rassistikus teoorias kui ka elajalikus praktikas.

Rida kodanliku sotsioloogia koolkondi püüavad õigustada valitsevate kihtide amoralismi ja kuritegusid isegi looduse seadustega. Nende teenistuses on neomaltusiaanus, sotsiaalne darvinism, freidism jms.

Kaasaja positivismi eetika peab kõlbluse kriteeriumiks «isiklikku edu» ja kõige vähem arvestab selle «edu» saavutamise vahenditega, mis oma sisult on samuti amoralism.

Erilise küünilisuse omab see amoralism kaasaja sõjaõhutajate juures.

Mõned kodanlikud tegelased on niivõrd pimestatud zooloogilisest vihast kommunismi vastu, et nad oleksid valmis hävitama kas või poole inimkonnast aatomisõjas. Inglise lord Dundee ütles oma kõnes parlamendi ülemkojas 7. novembril 1957: «Me eelistame pigem perspektiivi, et pool maailma hävib tuumasõjas, mille järel vabade inimeste väike ühendus võiks uuesti alustada ülesehitustööd, kui säärast maailma, kus kõik võivad edasi elada kommunistliku türannia orjadena.»¹²

Kaasaja monopolistliku kodanluse jaoks on töötav inimene ainult vahend kasumi suurendamiseks. Nad on isegi huvitatud töötute armee suurenemisest. Kodanlikud ökonomistid arutavad avaliku küünilisusega, et töö leidmise raskus sunnib inimesi töötama paremini ja loobuma võitlusest ettevõtjatega töö kaotamise ohu all.

Rööbiti avaliku, küünilise amoralismi jutlustamisega, mis on omane äärmiselt reaktioonilistele, agressiivsetele elementidele, esitab kaasaja kodanlik eetika silmakirjalikke moraaliprintsipe. Oma röövellikku imperialistlikku olemust varjates püüavad tänapäeva imperialistid ja nende ideoloogid ikka veel spekuloida võrdsuse, vendluse, vabaduse ja humaansuse loosungitega, kuigi need põhimõtted on ülbelt jalge alla tallatud.

Kodanliku moraali silmakirjalikkus paistab välja ka religioosse moraali jutlustamises, millega nii ohtralt toidetakse töörahvahulki. N. S. Hruštšov rääkis NLKP XXI kongressil: ««Vaba maailma» poliitikud ja ideoloogid armastavad ennast kujutada religiooni-moraali pooldajatena. Kuid religiooni legendidest Kristuse kohta peaks neile olema hästi teada, et kui ta nägi, kuidas kaupmehed, liigkasuvõtjad ja rahavahetajad olid templis endale sisse seadnud kauplemiskoha, siis ta võttis piitsa ja kihutas nad templist välja.

¹² «Rahva Hääl» 23. aprillist 1958.

Kui kapitalistid kord juba kasutavad ära religioonimoraali, siis mispärast on nad ühiskonna, kus nad valitsevad, muutnud paradiisiks rikastele ja täielikuks põrguks vaestele? Ja seda vaatamata sellele, et kristlike muistendite järgi on kaamelil kergem pugeda läbi nõelasilma kui rikkal pääseda paradiisi! Nimetatud «vaba maailm» kujutab endast dollari, rahaahnitsemise ja ohjeldamatu spekulatsiooni maailma, kus miljoneid inimesi julmalt ekspluateeritakse käputäie monopolistide rikastumise nimel.»¹³

Religioon on rõhutatud ja ekspluateeritavate rahvahulkade vaimse rõhumise vahend, mis juhib neid kõrvale klassivõitlusest ekspluateatorite vastu. Ja nimelt sellepärast propageerivadki kodanluse ideoloogid väga hoolikalt religiooset moraali, mis oma olemuselt on ekspluateatorlik moraal.

Erandit ei kujutanud selles ka kodanlik Eesti. Kõlblusõpetus oli juba algkoolis otseselt seotud usuõpetusega. Ühe kõlblusõpetuse lugemiku sissejuhatuses on öeldud, et kõlblise kasvatuse materjali võib leida «küllaldaselt igast usuõpetuse ja emakeele lugemikust».¹⁴

Lugemiku koostamisel püüdis autor, peale kõige muu, nagu ta ise ütleb, «kõlblised harjumused ja töökspidamised viia religiooniga kooskõlla. Siin on püütud kõlbliselt mõtleja teadlase seisukohalt selgitada meie maise olemasolu mõtet, otsida Jumalat suhtumises maailmade kõiksusega, käsitades ühtlasi ka inimhinge pakitsevat küsimust — ta igaviku igatsust».¹⁵ Selle «mõtleja teadlase» tungivaks sooviks on, et «maailmavaatelised töökspidamised oleksid omandatavad enam südame (loe u.s.u. — O. J.) kui mõistuse kaudu»¹⁶. Milline on aga selle kõlblise kasvatuse eesmärk? «Õpetada noori kodanikke riiklikult (s. o. valitseva kodanluse huvides. — O. J.) mõtlema.»¹⁷

Religioon on alati olnud ekspluateatorliku klassi ideoloogia lahutamatu koostisosa. Käsitledes religiooni reaktioonilist olemust, kirjutab V. I. Lenin: «Seda, kes kogu eluaeg töötab ja tunneb puudust, õpetab usk alandlikuks ja kannatlikuks maises elus, lohutades lootusega taevasele tasule. Neid aga, kes elavad võõrast tööst, õpetab usk heategevusele maises elus, pakkudes neile väga odavat õigust kogu nende ekspluateatorlikule eksistentsile ja müües soodsa hinna eest pileteid taevasele heolule.»¹⁸

1933. a., kui Eestis läks «hääletamisel» läbi vapside põhiseadus, siis toimusid sel puhul nn. tänujumalateenistused kirikuis ja rida kirikuõpetajaid avaldasid Tallinnas järgmise üleskutse vapside ajalehes «Võitlus»:

¹³ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaiks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 86.

¹⁴ M. Nurmik, Vaimu ja valguse lapsed. Kõlblusõpetuse lugemik alg- ja täienduskoolidele. Kirjastus «Töökool» Tallinnas, 1928, lk. III.

¹⁵ Sealsamas, lk. IV—V.

¹⁶ Sealsamas, lk. III.

¹⁷ Sealsamas, lk. IV.

¹⁸ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 64—65.

Palume kõiki eestimeelseid ametivendi pidada tänujumalateenistusi rahva tahte võidule pääsemise puhul. Kõigeväelisem Issand Jumal on seni kannud meie rahvast ja veelgi kannab meid rohke õnnistusega.

Kirikuõpetajad

A. Sommer,
B. Aareandi,
R. Uhke,
A. Lepp,
A. Pähn,
V. Viks.»¹⁹

Näeme, kuidas ekspluataatorlikud klassid allutasid kõik oma võimuvahendid töötajate üle valitsemisel religioosse moraali kasvatamise eesmärgile.

Kapitalistlike maade töörahvahulgad, keda tüsatakse kodanliku vabaduse ja võrdsuse jutlustamisega ning uimastatakse «vaimse puskariga» — religiooniga, hakkavad üha paremini aru saama sügavast vastuolust «inimliku» moraali jutlustajate ja ebainimliku kapitalistliku tegelikkuse vahel. Seda on sunnitud tunnistama ka paljud kodanluse ideoloogid. Ka kodanliku Eesti «väärtustunde» otsija A. Anni oli eespool tsiteeritud kirjutises sunnitud nägema «üldist skeptitsismi, printsiibitust ja tahtejõuetust (eriti noorsoo isiklikus elus)» selles, et «senised autoritatiivsed üldmaksva väärtusastmiku sisendusastused, eeskätt kirik, on oma mõjuvõimust palju kaotanud».²⁰

Siinjuures võib märkida, et praegu Rootsis asuva eesti emigrantide ladvikusse kuuluvad «inimliku moraali» jutlustajad on pankrotiseerumas. Rootsi Eestlaste Esinduse (eesti pagulaste organisatsioon) kokkutulekul 18. märtsil 1959 sõna võtnud endine kodanliku Eesti kiriklik poliitikamees J. Lattik oli sunnitud ütleva järgmised sõnad: «Ometi ei ole rahvas iga kord tahtnud aru saada sellest, et frondisõdurid vajavad moona ja varustust, et võitlust täie jõuga edasi kanda. Eriti viimasel ajal on toetustähtede levitamine läinud allamäge...»²¹

Iga valitsev klass on alati olnud huvitatud oma klassimoraali kultiveerimisest ja propageerimisest. Selleks kasutatakse ära kõik teised ühiskondliku teadvuse vormid: poliitiline ja õiguslik ideoloogia, kõik kunsti liigid ja religioon, kõik võimalikud moraalse mõjutamise vahendid. Selleks on üks väga tõhus põhjus.

Nagu kõik teisedki ühiskondliku teadvuse vormid, ei ole moraal

¹⁹ Ajaleht «Võitlus» 21. oktoobrist 1933.

²⁰ A. Anni, Väärtustunde kriis ja väärtuste põhjenduse probleem. Äratrükk koguteosest «Kultuuri ja teaduse teilt», Tartu, 1932, lk. 33.

²¹ Tsiteeritud ajalehest «Edasi» 3. juunist 1959.

passiivne teda sünnitava ühiskondliku olemise suhtes, vaid avaldab temale aktiivset tagasimõju. Moraali osa seisab selles, et ta reguleerib, suunab inimeste käitumist vastavalt nende ühiskondlikele vajadustele, ühiskondliku olemise nõuetele. Inimesed juhinduvad oma praktilistes suhetes teatud käitumise põhimõtetest ja normidest.

Kuivõrd moraali peegeldusobjektiks on kogu ühiskondlik olemine, kõik tema küljed ja alad, avaldab moraal ka aktiivset tagasimõju kogu ühiskondlikule olemisele, kusjuures see tagasimõju on alati otsene ja konkreetne. Selles mõttes võib moraali lugeda kõige aktiivsemaks, «operatiivseks» ühiskondliku teadvuse vormiks. Moraal kohustab inimesi võitlema ühiskonna huvide (klassiühiskonnas klassihuvide) eest. Ta innustab inimeste tegevust ning samal ajal mõistab otsustavalt hukka käitumise, mis ei vasta antud suhete nõuetele.

Moraali suur aktiivsus tuleneb sellest, et inimeste kõlbelise käitumise valvel on ühiskondlik arvamus. Ta töötab välja inimeste käitumise normid ja ka kontrollib valvsalt nende täitmist. Inimeste jaoks ei saa olla suuremat autoriteeti kui ühiskondlik arvamus.

Moraali, nagu üldse ühiskondliku teadvuse aktiivset osa ei tohi aga absolutiseerida. See viib paratamatult idealismile, mis ülendab moraali aktiivse osa tema määrava osani. Hegeli õpetuses on näiteks riik ainult kõlbluse kehastuseks, kõlbelise idee tegelikkuks. Kõlblus on riigi substantsionaalne olemus. Kõlblus on primaarne, riik on sekundaarne. See on idealism.

Moraali osa hindasid idealistlikult üle ka marksismieelsed materialistid. Ühiskondlike nähtuste tõlgitsemisel ei suutnud nad ületada idealismi. Ühiskondlike protsesside põhjusi nägid nad ainult ideelistes motiivides. L. Feuerbach arvas, et sotsiaalse ebaõigluse võib kaotada ainult kõlbeliste vahenditega. Ta kutsus üles inimesi armastama üksteist vaatamata nende sotsiaalsele ja klassierinevustele. Moraalne enesetäiustamine üldise armastuse nimel peab olema see imetegija, mis muudab inimeste sotsiaalsed suhted — ja seda ekspluataatorlikus klassiühiskonnas.

Moraalse faktori osatähtsuse ülehindamine oli omane ka utopistlikele sotsialistidele. Ekspluateerimise ja sotsiaalse rõhumise ühiskonna asendamist sotsiaalse õigluse ühiskonnaga kavandasid nad kõlbelise jutlustuse ja eeskuju vahenditega. On vaja ainult veenda kapitaliste ekspluateerimise ebaõigluses — ja nad loovutavad oma klassiseisundi sotsialismi kasuks.

Kõik see on idealistlik fantaasia. Ühe või teise ühiskonna moraalne kriitika ei muuda tema olemust. Ühiskondlike muutuste põhjused peituvad objektiivsetes majanduslikes tegurites. Mitte moraal ei määra ühiskondlikku olemist, vaid ühiskonna reaalne olemine määrab moraali, mis aktiivselt reguleerib inimeste ühiskondlike suhteid. Mis aga puutub ekspluataatorlikku klassiühiskonna asendamisse klassideta sotsialistliku ühiskonnaga, siis sellele viib ainult klassivõitlus, mis kasvatab töölisklassis ka vastavaid moraal-seid tõekspidamisi ja kõlbelisi omadusi.

Kapitalistlike maade kommunistlikud parteid peavad oma täht-

säimaks ülesandeks kasvatada töörahvahulkades nende klassiteadlikkust. See tagab õige arusaamise kodanluse moraalsest demagoogiast ning õige orienteerumise võitluses ekspluateerimisest vabane-mise eest.

V. I. Lenin kirjutas: «Poliitikas on inimesed alati olnud ning jäävad alati pettuse ja enesepette rumalateks ohvriteks, niikaua kui nad ei õpi mistahes kõlbeliste, usuliste, poliitiliste ja sotsiaalsete fraaside, deklaratsioonide ja lubaduste tagant üles otsima ühe või teise klassi *huvisid*.»²²

Niikaua kui ühiskond jaguneb klassideks, ei saa olla üldinimlikku moraali. Kommunismieelsetes formatsioonides kujunevad ainult sellise moraali eeldused töörahvahulkade kõlbeliste tõekspidamiste progressiivsete elementide näol.

«Tõeline inimlik moraal, mis on kõrgemal klassivastuoludest ja kõigist neile toetuvaist mälestusist, saab võimalikuks alles ühiskonna niisugusel arenemisastmel, kus klassivastuolu pole mitte ainult ületatud, vaid ka praktilises elus unustatud.»²³ Selline moraal kujuneb kommunistliku ühiskonna ülesehitamise protsessis.

II. KOMMUNISTLIK MORAAL

Kommunistlik moraal on meie ajastu töörahvahulkade kõrgemat tüüpi moraal, mis kujuneb võitluses kommunismi eest. «Kommunistliku kõlbluse aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja lõpuleviimise eest,» ütles V. I. Lenin.²⁴ See on kvalitatiivselt uus moraal, mis kõige radikaalsemalt eitab vana, ekspluataatorliku ühiskonna moraali.

Kuid nagu igasugune ühiskondlik teadvus, ei teki kommunistlik moraal isoleeritult maailma tsivilisatsiooni ajaloolise arenemise peateest. «Kommunistiks võib saada ainult siis,» õpetas V. I. Lenin, «kui rikastad oma mälu kõigi vaimsete varadega, mis inimkond on loonud.»²⁵

Kommunistlik moraal lähtub endiste põlvkondade poolt välja-töötatud kõlbelistest tõekspidamistest ning kujuneb ja areneb temale vastaval uuel sotsiaal-majanduslikul baasil.

Kommunistlik moraal hülgab need moraali põhimõtted, normid ja reeglid, mis õigustavad ja kaitsevad inimese ekspluateerimist inimese poolt, tööinimese rõhumist ja orjastamist, tema inimväarikuse tunde mahasurumist. Kommunistlik moraal kujuneb võitluses ekspluataatorliku moraaliga.

Kuid seal, kus on ekspluateerijad ja rõhujad, on ka ekspluateeritavad ja rõhutud töörahvahulgad — kogu ühiskonna materiaal-

²² V. I. Lenin, Teosed, 19. kd., lk. 7.

²³ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 84.

²⁴ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 263.

²⁵ Sealsamas, lk. 256.

sete ja vaimsete väärtuste loojad, kes on alati võidelnud igasuguse orjuse vastu, oma inimõiguste eest. Nende moraal on vastandlik ekspluataatorlikule moraalile. Töörahvahulkade töö ja võitluse protsessis kujunevad need üldinimliku moraali jooned, mis on alati nii ehk teisiti leidnud oma väljenduse progressiivsetes eetilistes õpetustes. See endiste põlvkondade progressiivne eetika ning töörahva elus ja võitluses kujunenud parimad moraalsed tõekspidamised on kahtlemata väärtuslikuks mõttematerjaliks kommunistliku moraali kujunemisel.

Muidugi ei saanud ekspluateerimise ja rõhumise tingimustes muutuda parimad inimliku moraali jooned kõigi töötajate moraalseteks omadusteks. Ekspluataatorlike klasside moraalsete tõekspidamiste propaganda, eriti religioosne moraal, ei jätta avaldamata oma demoraliseerivat mõju töörahvahulkadele. Need tingimused kasvatavad ühtedes alandlikku orjamoraali, teisi aga sunnivad rikkuma elementaarseid ühiselu reegleid.

Kuid ükski ekspluataatorlik klass ei ole kunagi suutnud ega suuda hävitada ei oma jutlustega ega vägivallega inimkonna parimaid moraali väärtusi, sest ta ei ole võimeline hävitama nende loojat — s. o. rahvast. Töörahvahulkade töös ja võitluses kujunevad nende humaansed suhted, vastastikune abistamine, mehisus, töökus, igasuguse parasitismi ja rõhumise vihkamine. Need ja paljud teised töörahva parimad moraalsed omadused arenevad ja täiustuvad ajaloolises protsessis ning leiavad klassiühiskonnas oma kõrgeima väljenduse revolutsioonilise proletariaadi klassimoraalis. Oma olemuselt on sellel juba kommunistliku moraali iseloom, sest klassiteadliku proletariaadi võitluse eesmärgiks on kommunism.

Proletariaadi ühiskondlik seisund, tema võitlus kapitalistliku ekspluateerimise vastu, tema elutingimused kujundavad ka tema ühiskondlikule olemusele vastavaid moraali põhimõtteid ning käitumisnorme ja -reegleid, mis on otse vastandlikud kodanlikule moraalile. Vastupidiselt kodanlikule individualismile, mille sünnitab kiindumus eraomandusse, kasvatavad tööliklassi töö- ja elutingimused ning klassivõitluse vajadused temas kollektivismi ja klassisoldaarsust, moraalselt vajadust võidelda oma klassi ja kõigi töötajate ühiste huvide eest. Proletariaadi ühine töö ise kasvatab temas kollektiivsustunnet. Võitlus kapitalistliku ekspluateerimise vastu liidab ja organiseerib neid veel rohkem, kasvatab proletaarset solidaarsust, igauhe vastutust ühiste klassihuvide eest. Artiklis «Meie rahva moraalsest palest» kirjutas M. I. Kalinin, et tööliste võitlus ettevõtjatega tõi peaaegu alati kaasa surveabinõusid: töölt vallandamisi, sissekandmisi musta nimekirja ja ka vangistamisi. Nende kannatanute ainelist toetamist pidasid töölisel oma moraalseks kohustuseks. Samal ajal pidasid nad õigeaks streigimurdjate, spioonide, keelekandjate, julmade ja tööhindasid alandavate meistrite läbipeksmist.

Muidugi ei ole proletaarset moraalil kohe algusest peale teadliku kommunistliku moraali iseloom. Proletariaadi klassivõitlus oli

esialgu stiihiline, organiseerimata. Töölisliikumise ühinemine sotsialistliku teadvusega, proletariaadi klassiteadvuse ärkamine, tema muutumine klassist iseeneses klassiks enda jaoks kujundas ja kindlustas selliseid kõlbelisi omadusi, nagu ausus oma klassi suhtes, distsiplineeritus, vastastikune toetus, ennastsalgavus võitluses ja organiseeritus. «Need proletariaadi kõlbelise palge jooned said aluseks tekkivale sotsialistlikule moraalile, mis kapitalismi oludes seati vastu kodanlikule moraalile ja selle jõhkraile kiskjalikele põhimõttele: «inimene on inimesele hunt», «igauks iseenda eest, ainult jumal kõikide eest», «püüa pääseda haljale oksale» jne.»²⁶

Kapitalistliku ühiskonna proletariaadi moraal on rõhumise ja ekspluateerimise vastu ning sotsialismi eest peetava revolutsioonilise võitluse moraal. Proletaarne moraal on kõrgeima ühiskondliku moraali väljenduseks klassiühiskonnas. Tema printsiibid nõuavad sotsiaalset õiglust töötavate inimeste suhtes ja igasuguse ekspluateerimisele rajatud ebaõigluse kaotamist. Klassiteadlik proletariaat peab kõlbeliseks kõike seda, mis teenib tööraha ekspluateerimisest vabastamise üritust. Proletariaadi moraalsed printsiibid ei ole mitte meelevaldsed. Nad on tingitud kapitalistliku ühiskonna arenemise objektiivsetest seaduspärasustest, kapitalismi hukkamise ja sotsialismi võidu objektiivsest paratamatusest. Proletaarne moraal on mitte ainult teaduslikult põhjendatud, vaid ka teaduslikult õigustatud, sest ta peegeldab ja ühtlasi teenib ühiskondlikku progressi ning peab amoraalseks kõike, mis teenib reaktsiooni.

Revolutsioonilise proletariaadi olulisemad moraali jooned ja kõlbelised omadused leiavad oma kontsentreeritud väljenduse kommunistide moraalses palges. Nad pühendavad kogu oma elu ja tegevuse ennastsalgavale võitlusele tööliklassi ja kõigi töötajate ekspluateerimisest vabastamise eest. Neid iseloomustavad sellised moraalsed omadused, nagu piiritu truudus töötajate vabadusvõitlusele, teadlik distsiplineeritus, bolševistlik visadus, enesekriitilisus ja tagasihoidlikkus. Kommunistlikud parteid on tööliklassi au ja südametunnistuse kehastuseks.

Proletariaadi ja kõik töötajad vabastab ekspluateerimisest nende poolt kommunistliku partei juhtimisel teostatav sotsialistlik revolutsioon. Erinevalt eelmistest revolutsioonidest, mis ainult asendasid ühe ekspluateerijaliku klassi teisega, ühe ekspluateerimisvormi teisega, kaotab sotsialistlik revolutsioon igasugused ekspluateerijalikkud klassid, igasuguse inimese ekspluateerimise. Kodanlikes revolutsioonides teostasid vana feodaalse ühiskonna purustamise ülesannet töötavad hulgad, kuna uue ühiskonna organiseerimise ülesanded täitis kodanlus. Sotsialistlikus revolutsioonis täidavad tööraha hulgad aga eesotsas tööliklassiga ja kommunistliku partei juhtimisel nii vana, kapitalistliku korra likvideerimise, kui ka uue, sotsialistliku (ja kommunistliku) ühiskonna organiseerimise ja ülesehitamise ülesannet. Sotsialistlik revolutsioon likvideerib tootmisvahendite

²⁶ M. I. K a l i n i n, Kommunistlikust kasvatusest, Tallinn, 1947, lk. 228.

eraomanduse, millel rajaneb ühe inimese ekspuaterimine teise inimese poolt, ning asendab ta ühiskondliku omandusega, mis muudab töötajad kõigi ühiskondlike rikkuste faktiliseks peremeheks. Ta asendab endised ekspuataatorlikud suhted uute, ekspuaterimisest vabade seltsimeheliku koostöö ja sotsialistliku vastastikuse abistamise suhetega.

Need sügavad sotsiaal-majanduslikud muutused revolutsioneerivad inimeste kogu eluviisi. Nad sünnitavad uue inimese, uute moraalsete tõekspidamistega, uute käitumisnormide ja reeglitega. Uus, kommunistlik moraal võtab üle kõik positiivsed jooned endistest progressiivsetest moraalsetest tõekspidamistest, eriti proletaarsest moraalist, annab neile uue, kommunistliku sisu ning areneb kommunistliku ülesehitustöö protsessis.

Ekspuataatorlike klasside likvideerimise tulemusena kujuneb sotsialistliku ühiskonna moraalne ja poliitiline ühtsus, kõigi inimeste jaoks ühised moraali põhimõtted ja käitumisnormid. Kuid koos sellega säilib sotsialismi ajal veel kodanlik moraal selle igandite näol inimeste teadvuses. Ja see on ka loomulik ja seaduspärane. M. I. Kalinin, märkides, et Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon tõstis moraali astme võrra kõrgemale, ütleb ühtlasi: «Muidugi ei tähenda see seda, et inimesed ärkasid üles ilusal hommikul ootamatult ilmunud õnnistusega — uue, sotsialistliku kõlblusega.»²⁷ V. I. Lenin rõhutas korduvalt, et uut, kommunistlikku ühiskonda tuleb ehitada mitte erilistes triiphoonetes aretatud eriti vooruslikest inimestest, vaid massilisest inimmaterjalist, keda on moraalselt vigastanud kogu kapitalistlik eluviis. Järelikult on meil sotsialistlikus ühiskonnas veel tegemist valitseva, areneva, üha tugevneva kommunistliku moraali ja kodanliku moraali iganditega, mis järk-järgult kaovad kommunistliku ühiskonna ülesehitamise ja inimeste kommunistliku kasvatuses protsessis. Kommunistlik moraal kujuneb võitluses kodanliku moraali iganditega.

Inimeste ühiskondlike suhete määravaks aluseks on nende suhe tootmisvahenditega. Eraomanduse kaotamine, tema asendamine ühiskondliku omandusega muudab põhjalikult inimestevahelised suhted kõigil elualadel, sünnitab uued moraalsed tõekspidamised, kasvatab inimestes uusi kombeid, traditsioone, uusi kõlbalisi omadusi, uut ühiskondlikku psühholoogiat, kujundab kommunistlikku moraali.

*

Vastupidiselt kodanlikule individualismile ja egoismile, mille sünnitab eraomandusele rajatud kapitalistlik tootmisviis, on kommunistliku moraali põhiprintsiibiks kollektivism, mis on ühiskondlikule omandile rajatud sotsialistlike tootmissuhete moraalseks peegelduseks. Kollektivism moodustab sotsialistliku ühiskonna töö-

²⁷ M. I. Kalinin, Kommunistlikust kasvatuses, Tallinn, 1947, lk. 231.

tajate kogu eluviisi määrava aluse. Ta kujuneb kommunistliku üles-ehitustöö protsessis inimeste põhiliseks moraalseks omaduseks ning leiab oma väljenduse kõikides käitumisnormides ja -reeglites.

Kollektivismi printsiipi ei tule mõista labastatult, vulgaarselt, nagu see on omane kodanlusele ja tema ideoloogidele, kes püüavad selles näha ainult kamba ja karja moraali ning selle alusel laimavad sotsialistlikku eluviisi ja ülistavad «vaba maailma» «isikuvabadust».

Kommunistliku kollektivismi aluseks on iga töötaja isiklike huvide ja ühiskondlike eesmärkide orgaaniline ühtsus. Kollektivismi põhimõte on hästi väljendatud sõnades: «Üks kõigi eest ja kõik ühe eest», mis vastab sotsialistliku vastastikuse abistamise ja seltsimeheliku koostöö suhetele. Tabavalt ütles Fr. R. Kreutzwald: «Kaks silma näevad kaugemale kui üks.»

Kollektivism nõuab isiklike huvide allutamist ühiskondlikele huvidele, sest ainult ühiskonna vajaduste rahuldamise kaudu on sotsialistlikus (ja kommunistlikus) ühiskonnas võimalik rahuldada iga inimese isiklike vajadusi.

Inimene ei saa üldse olla isoleeritud ühiskonnast. Üksiku indiviidi eneseteadvus, inimväärikuse tunne, tema enda «mina» tunnetamine võib toimuda ainult ühiskondlikus elus, teatud vahekorras teiste inimestega.

Individualism, mille sünnitab eraomandusele rajatud ekspluaatorlik ühiskond, on isiksuse tragöödia, mis võtab sageli tragikomöödia kuju, eriti kodanliku intelligentsi hulgas. Mõnigi viimastest arvab, et ta on väljaspool klasse, väljaspool poliitikat, väljaspool ühiskonda ja sageli armastab öelda: «Minusse see ei puutu . . .» See on tegelikult illusioon ning isiksuse eneseeitamine. Elada ühiskonnas ja olla vaba sellest ühiskonnast ei saa. Individualism oma klassiolemuselt on eemaldumine rahva huvidest, rahva teenimisest loobumine ning apoliitilisuse sildi all rahva turjal («kõrgemal ühiskonnast») mõnutsemine.

Kollektivismile on võõras apoliitilisus. Ükski inimene ei saa elada väljaspool konkreetset olukorda, mis kogu aeg mõjustab inimest ja mida inimene omakorda mõjustab. Tegelikult ei saa olla sellist olukorda, kus inimene on tõepoolest apoliitiline, s. t. kus tal on ükskõik, kas ühiskond areneb ühes või teises suunas, kas kehtivad ühed või teised seadused.

Romain Rolland ütles tabavalt säärase näiliselt apoliitiliselt mõtlevate ja käituvate inimeste kohta: «Ta ei tunginud poliitikasse, kuid poliitika tungis temasse.» Meil leidub veel inimesi, isegi kõrgemate õppeasutuste lõpetanuid, kes arvavad, et neile jätkub sellest, kui nad töötavad ainult kuidagimoodi oma erialal ja ei võta ka aktiivselt osa ühiskondlikust tööst. Ka nii saavat läbi!?

Selline psühholoogia ei ole juhuslik. Seda juurutas aastaid vana, kodanlik kasvatusüsteem. Seepärast on arusaadav, miks mõni inimene ei ole veel tänapäeval täielikult lahti saanud apoliitilisuse tõvest. Veel hiljuti leidis meil kõrgemates koolides üksikuid õppejõude, kes ei suvatsenud tegelda kasvatustööga üliõpilaste hulgas,

kes väitsid: «Mulle makstakse palka loengute eest, muu minusse ei puutu.»

Meie ei ole juhuslikult üksteise kõrval eksisteerivad individualistid, vaid me oleme sotsialistliku ühiskonna liikmed. Sotsialistlikus ühiskonnas luuakse aga materiaalseid ja vaimseid varasid ühiskondliku töö protsessis. Ühiskondlikus elus ei ole paigalseisu. Elu areneb edasi, ja inimesed, kes ei tunneta uue sündi, suhtuvad «apoliitiliselt», jäävad paratamatult maha. Mineviku igandina säilinud põhimõte: «Ära sina puutu mind, siis mina ei puuduta sind» on veel visa kaduma meie ajastu osa inimeste teadvusest. Sellise väära vaate vastu võiks öelda järgmist: hea küll, «sina» ja «mina» üksteist ei puuduta. Kuid elu arenemine puudutab meid kõrvalekaldumatult, kuidas me ka ei puikleks selle vastu. Järelikult: mis mõte on puggedu urgu ja vaadata ümbritsevat elu «läbi sõrmede», lähtudes seejuures sageli egoistlikest seisukohtadest, rakendades seejuures sageli halvas mõttes printsipi «käsi peseb kätt».

1910. a. avaldas eesti proletaarne kirjanik J. Lilienbach ajakirjas «Edasi» oma luuletuse «Lambatall», kus ta ütleb:

Ma olen vaga lambatall,
mul midagi ei ole vaja,
sest minu karjane ja koer
mind valitsemas eluaja.

Ma oskan mollist juua vett
ja söimest lehepuru süüa,
kui laudast lahti lastakse,
siis oskan murul kepsu lüüa.

— — — — —
Kui villa seljast võetakse,
pea vaikselt niitja sülle peidan;
kui kurku pistetakse puss,
truualamlikult hinge heidan.²⁸

See luuletus on kirjutatud tsaarivõimu vastu. Kuid kas tänapäeval ei määratse imperialistid, kes vehivad aatomipommiga! Olla poliitiliselt teadlik inimene, omada selget poliitilist pilku ja võtta kogu oma energiaga osa meie maal toimuvast ülesehitustööst, ülemaailmselt arenevast võitlusest rahu eest, see on iga meie kodanikule vajalik ning edasiviiv tegevus. Apoliitilisus on meie maal inimese poliitilise mahajäämise tunnus, ta on vastuolus kommunistliku moraali põhimõtetega.

Isiklike huvide allutamine ühiskondlikele huvidele ei tähenda sugugi isiksuse lahustumist ühiskonnas, nagu seda jutlustavad kodanluse ideoloogid, kes ei suuda vabaneda individualistliku psühholoogia kammitsaist. Tegelikult just kodanlik individualism tallab porri isiksuse inimväärikuse tunde, sest ta õpetab igaühte hoolitsemata ainult iseenda eest. Teise inimesega on kodanlikul egoistil tegemist ainult niivõrd, kui võrd see on talle kasulik.

Isiksuse arenemise tingimused on antagonistlikus klassiühis-

²⁸ Ajakiri «Edasi» III, 1910. a., lk. 26.

konnas olemas ainult valitsevatele, ekspuataatorlikele klassidele. Töörahvahulkade metsik ekspuateerimine ja rõhumine lõi alati tõk-keid nende individuaalsete annete arenemisele. Selles mõttes tähendab igasugune progress klassiühiskonnas samal ajal regressi, kui võrd ühtede heaolu ja arenemine saavutati teiste mahasurumise ja kannatuste hinnaga. See on iseloomulik kõigile antagonistliku klassiühiskonna formatsioonidele.

Kapitalistlik tööjaotus, mis muudab töölise maast-madalast masina lisandiks, moonutab tema mingiks ebardiks, arendab kunstlikult temas ühekülgsust ja surub maha tema loovat initsiatiivi ning andeid, vigastab teda nii vaimselt kui ka füüsiliselt. Teaduse ja tehnika saavutused kapitalismi tingimustes muutuvad parasiitlikele kodanlusele rikastumise vahendiks, mitte aga töötavate inimeste töö kergendamise ja nende arendamise vahendiks. Kodanluse jaoks ei eksisteeri inimese isiksust, on ainult tööriistad, mida endast kujutab ka inimene, mis nõuavad erilisi kulusid. «Ja mitte ainult töölised, vaid ka otseselt või kaudselt töölisi ekspuateerivad klassid ise muutuvad tööjaotuse tagajärjel oma tegevuse tööriistade orjadeks; vaimuvaese kodanlase orjastab tema enda kapital ja kasumihullus; juristi orjastavad tema kivilinenud kujutlused õigusest, mis teda valitsevad iseseisva jõuna; «haritud seisusi» orjastavad üldse nende mitmesugused kohalikud piiratud ja ühekülgsused, nende endi füüsiline ja vaimne lühinägelikkus, nende moonutatud kasvatus tõttu, mis on kohandatud teatava erialaga, nende elu-aeagne aheldatus selle eriala külge — ja seda isegi siis, kui selleks erialaks on täielik mittemidagi-tegemine.»²⁹

Kodanlikud teoreetikud, kelle huvides on rahvahulkade ekspuateerimine ning kelle huvide vastu käib töötava rahva isiksuse aktiivne väljendus, püüavad «tõestada», et «mass» ei suuda kunagi tõusta isiksuse tasemele, et ta võib moodustada ainult impersonaalse massi.

Marksism lükkas teaduslikult ümber kõik need reaktsioonilised jaburdused. Teaduslik psühholoogia ütleb, et keegi ei sünni maailma valmis, väljakujunenud iseloomuga, huvidega, kalduvustega, tahtega, andega. Isiksuse väljendumine, tema arenemine ja andekus sõltuvad sotsiaal-majanduslikest tingimustest. Marx ütleb, et erinevuse andekuses võib esile kutsuda ainult määratu suur erinevus selles, millega inimesed tegelevad. «Indiviidide loomupärase andekuse erinevus ei ole mitte niivõrd tööjaotuse põhjus, kuivõrd selle tulemus.»³⁰

Kapitalistlik «isikuvabadus», millest nii palju pasundavad kodanluse ideoloogid, on fiktsioon. Ja seal, kus ei ole tõelist isikuvabadust, seal ei saa olla ka isiksuse täielikku arenemist, tema väljendumist. See jääb ainult potentsiaalseks võimalikkuseks. Selle võimalikkuse võib muuta tegelikkuseks ainult ekspuataatorlike klasside likvidee-

²⁹ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 259.

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, М.-Л. 1930, стр. 666.

rimine ning seltsimeheliku koostöö ja sotsialistliku vastastikuse abistamise suhete kehtestamine ühiskonnas, mis kõrvaldab isiku arenemist takistavad sotsiaalsed faktorid. Isiksus, olles tõeliselt vaba, vaba ekspluateerimisest, ning omades võimalusi igakülgseks arenemiseks, ilmutab oma talenti, oma loomupäraseid andeid mitte sugugi vähem ega halvemini, vaid rohkem ja paremini kui valitseva ekspluataatorliku klassi «valitud» esindajad.

F. Engels kirjutab, et «ühiskond ei saa end vabastada, kui ta pole vabastanud iga üksikut inimest».³¹ Seda võib anda ja annab ainult sotsialism, selline tootmise organisatsioon, «kus ühelt poolt ükski ei saaks teise peale veeretada oma tootliku töö osa, seda inimliku eksistentsi loomulikku tingimust, ja kus teiselt poolt tootlik töö selle asemel, et olla inimeste orjastaniise vahend, muutuks nende vabastamise vahendiks, pakkudes igaühele võimalust igas suunas välja arendada ja rakendada kõiki oma niihästi füüsilisi kui ka vaimseid võimeid ning kus tootlik töö muutuks järelikult raskest koormast naudinguks».³²

Nõukogudemaa näitab, et ainult sotsialismi tingimustes saabki isiksus täielikult ja igakülgsest areneda. Sotsialism liidab isiklikud ja ühiskondlikud huvid, kõrvaldab vastuolu isiku ja ühiskonna vahel, mis on iseloomulik antagonistlikule klassiühiskonnale.

Sotsialism likvideerib ühiskonna lõhenemise vastandlikeks klassideks. Isiksus on siin ühtse kollektiivi, rahva lahutamatu osa. Ta pühendab oma elu võitlusele rahva õnne eest ning leiab selles ka oma isikliku õnne. Rahva, ühiskonna huvid ei ole mingi üksikule indiviidile tajumatu abstraktsioon, vaid moodustavad kõikide indiviidide individuaalsete huvide üldistatud kogusumma. Seepärast on sotsialistlikus ühiskonnas isiklikud huvid lahutatud rahva, ühiskonna huvidest. Sotsialistlik ühiskond seab esmakordselt maailma ajaloos oma eesmärgiks iga isiku vajaduste maksimaalse rahuldamise. Ja see just ongi iga isiku loovate võimete igakülgse arenemise, tema aktiivsuse stiimuliks.

Sotsialism eitab «isikuvabadust» selle kodanlikus mõttes — kui isiku küünilist vastuseadmist ühiskonnale, kui ühtede «vabadust» rõhuda ja kurnata teisi. NSV Liidus ja rahvademokraatia maades pole niisugust «vabadust», kuna nendes maades on likvideeritud vabadus töörahva ekspluateerimiseks ja paljaksriisumiseks.

Hästi ütles M. Gorki: «Eitades kodanlikku zooloogilist individualismi, saab uus inimene suurepäraselt aru kollektiiviga tugevasti seotud individuaalsuse suurest terviklikkusest, tema ise on just niisugune individuaalsus, kes oma energiat ja vaimustust vabalt ammutab rahvahulkadest, tööprotsessidest.»³³

Ei ole liialdus öelda, et kõigist meie ajaloolistest saavutustest

³¹ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 260.

³² Sealsamas.

³³ М. Горький, Статьи и памфлеты, Изд. «Молодая Гвардия», 1949, стр. 289.

on kõige suuremaks saavutuseks uue inimese sünd, kelles sotsialism äratas aastatuhandeid porri tallatud inimväärikuse tunde.

Kui inimesed on vabad ekspluateerimisest, kui nende tööga loodud materiaalsed ja vaimsed varad lähevad nende eneste, kogu töötava rahva materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste rahuldamiseks, siis muutub töö miljonitele töötajatele au, kuulsuse, vapruse ja kangelaslikkuse asjaks. Ja ainult sellise loova töö protsessis toimub inimeste igakülgne arenemine ning nende individuaalsete annete ja talentide väljakujunemine.

Inimeste igakülgne arenemine, nende loov aktiivsus, nende erinevate individuaalsete annete väljakujunemine ja arenemine sotsialistlikus ühiskonnas on objektiivne paratamatus, mis tuleneb sotsialismi olemusest endast. Rahvas ei moodusta siin isandatele alluvat, käsutatavat massi. Ta on ise kogu ühiskondliku elu organiseerija, mitte ainult kõigi materiaalsete ja vaimsete väärtuste looja, vaid ka nende ainuke ja täieõiguslik peremees, kõigi ühiskonna ühiskondlik-poliitiliste, majanduslik-organisatoorsete ja kultuurilis-kasvatulike funktsioonide täitja. Seejuures on vaja arvestada seda, et sotsialism on igas suhtes kõrgem ühiskondlik formatsioon kui kõik eelnevad ja nõuab seepärast inimestelt suuremat kultuursust ja loovat aktiivsust, kui kõik klassiühiskonnad nõudsid valitsevatelt klassidelt.

Rahvahulgad on olnud alati ühiskondlik-ajaloolise protsessi määravaks jõuks, nii materiaalsete kui ka vaimsete varade tõeliseks loojaks. Rahvas teeb ajalugu. Kuid sotsialism muudab rahvahulkade tegevuse tingimusi oluliselt, põhimõtteliselt. Tootmisvahendite muutmine eraomandist ühiskondlikuks omanduseks ning sel alusel ühe inimese ekspluateerimise kaotamine teise inimese poolt muudab rahvahulgad majanduslikult ja poliitiliselt ekspluataatorlikele klassidele alluvatest iseenda üle valitsejateks.

Antagonistlikus klassiühiskonnas on isiksus kisendavas vastuolus ühiskonnaga. Sotsialism loob aga nende harmoonilise ühtsuse. Sotsialistlikus ühiskonnas on tootmise eesmärgiks mitte üksikute kasum, vaid kogu ühiskonna järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalne rahuldamine, mis on iga isiksuse täieliku väljendumise peamiseks stiimuliks, sest ühiskondlikud huvid ühtivad iga töötaja huvidega.

Ainult sotsialism, märkis Lenin, loob esmakordselt võimaluse «tõmmata töötajate enamus tööpoolest niisuguse töö areenile, kus nad võivad ennast avaldada, oma võimeid arendada, avastada talente, keda rahva seas on äraarvamatult palju ja keda kapitalism tallas, rõhus ja lämmatas tuhandete ja miljonite kaupa».³⁴

Igati on vaja kasvatada inimeste kollektiivsustunnet ning võidelda individualismi ja egoismi igasuguste väljenduste vastu. Individualismiga käivad kaasas väga mitmesugused amoralismi nähtused, mille aluseks on egoistlik omakasupüüdlikkus, pugemine, kadetsemine, teiste solvamine jne. Võtame sellise näite. Mõningat

³⁴ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 373.

levikut on leidnud kingituste tegemine «ülemustele». Selle initsiaatoriteks on tavaliselt inimesed, kel endal ei ole midagi selle vastu, et ajada käsi riigi ja ühiskonna taskusse. Kuid kingituste tegemise tegelik tohtu suur kahju seisab mitte ainult riikliku omandi, riigi raha raiskamises, vaid ta soodustab pugemist, vigade kinnimätsimist. Leidub inimesi, kes vihjavad säärase kingituste populariseerimisele kui «rahvakommet» austamisele. Tegelikult on see võõras kommunistlikule moraalile. Meil ei tohi asu olla seda tüüpi inimestel, kes on nagu Gogoli poolt kirjeldatud politseiülem, kes muretses endale jõukust rohkete «annetuste» läbi ning kes nende saamiseks oskas isegi kaks korda aastas tähistada oma nimepäeva: kord Antonina, kord Anufrina.

*

Kõige selgema väljenduse leiab kommunistliku kollektivismi printsiip inimeste suhtumises sotsialistlikku omandisse ja töösse. Töö on sotsialistlikus ühiskonnas moraalse hinnangu põhiliseks kriteeriumiks. Sm. M. A. Suslov rõhutas oma kõnes NLKP XXI kongressil, et kommunistlik suhtumine töösse ja sotsialistlikku omandisse on peamiseks näitajaks nõukogude inimese teadlikkusest, tema õilsast moraalsest palgest, tema ustavusest kommunismi üritusele.

Sotsialistlikus ühiskonnas, kus kõik ühiskondlikud rikkused kuuluvad rahvale, on paratamatuks moraalseks normiks iga inimese peremehelik suhtumine sotsialistlikku omandusse, selle nagu oma isikliku vara hoidmine ja kaitsmine. Tootmisvahendite ühiskondlik omandus moodustab meie ühiskonna majandusliku aluse, mille valvjal kaitsel on mitte ainult sotsialistlik riik ja õigus, vaid ka ühiskondlik arvamus. Suhtumine sotsialistlikku omandusse kui «kroonuvarasse» on üks kõige jämedamaid kommunistliku moraalil normide rikkumisi, mis teeb kahju kogu ühiskonnale ja seega igale inimesele.

Kommunistliku ühiskonna ehitamisel on vaja erilist tähelepanu pöörata sotsialistliku omanduse kindlustamisele. On vaja pidevalt kasvatada töötajaid suhtuma peremehelikult ühiskondlikku omandusse. Tuleb selgitada, et sotsialistlikus ühiskonnas ei ole töö enam lisaväärtuse produtseerimine kapitalistidele, vaid see on vabade inimeste ühiste eesmärkide poole suunatud tegevus. Hoolikas suhtumine ühiskondlikku omandusse peab olema moraalseks seaduseks igale õigele nõukogude inimesele, kommunistliku ühiskonna ehitajale. See peab kindlasti juurduma meie inimeste teadvuses, olema täiesti mõistetav töötavate inimeste ideoloogias.

Kuid mitte ainult hoida ja kaitsta, vaid, mis on kõige tähtsam, luua ja suurendada on vaja rikkusi. Ühiskondlikke rikkusi aga luuakse ühiskondliku tööga, iga töötaja aktiivse osavõtuga tootmisest.

Töö on alati olnud inimliku eksistentsi loomulikuks ja paratamatuks tingimuseks, kogu inimelu esimeseks põhieelduseks. Ainult töö

koos loodusega moodustab igasuguste inimlike tarbimisväärtuste, igasuguse rikkuse allika. Sellest nagu tuleneks järeldus, et töö peab paratamatult olema iga inimese loomulikuks eluvajaduseks, moraalseks rahulduseks. Kuid senini pole see kaugeltki olnud nii. Ja süüdi on selles ekspluataatorlikud tootmissuhted, mis on rajatud eraomandusele, mille tõttu üks klass, kelle valduses on tootmisvahendid, võib omastada teise, tootmisvahendeid mitte omava klassi töö. Tootlik töö on neis tingimustes inimesele vastikuks, raskeks koormaks, needuseks. Teisiti ei saagi suhtuda töösse ori, pärisori või kapitalistlik palgaori, keda sunnitakse kandma maksimaalselt ränka töökoormat selleks, et luua härrastele kõiki võimalikke rikkusi ning saada endale selle eest ainult minimaalse nälgapaiuki, mis on hädavajalik tööjõu taastamiseks ja edasiseks orjamiseks.

Orjandusliku korra ja feodaalkorra tingimustes oli tootmise eesmärgiks orjade ja pärisorjuslike talupoegade tööga loodava lisaproducti omastamine orjapidajate ja feodaalide poolt, kes tarbisid seda parasiitlikult. Selle eesmärgi saavutamise vahendiks oli orjanduslikus ühiskonnas orjade kiskjalik ekspluateerimine orjapidaja täieliku omandiõiguse alusel nii tootmisvahendite kui ka tootjate — orjade suhtes, feodaalses ühiskonnas aga sõltuvate talupoegade kiskjalik ekspluateerimine feodaalide maaomandiõiguse alusel ja mittetäieliku omandiõiguse alusel tootjate — pärisorjuslike talupoegade suhtes. Ekspluataatorlike klasside seisukohalt oli orjade ja pärisorjuslike talupoegade tarbimine vaid paratamatuks paheks. See piirdus kerjusliku miinimumiga, mis oli vajalik selleks, et orjad ja pärisorjad suudaksid luua lisaproducti orjapidajate jaoks. «Kõik saksad rikkad, kõik talupojad vaesed», nii iseloomustab eesti vanasõna feodalismi.

Tootlikku töösse ei saanud teisiti suhtuda kui orjastavasse ülesandesse ka kapitalistlik tööori. V. I. Lenin kirjutas, et kodanlikus ühiskonnas, «kus käputäis riisus rahvast ja irvitas rahva üle... kus häda ja viletsus paiskas tuhandeid ja tuhandeid huligaansuse, müüdavuse, kelmuse teele, inimväärikuse unustamise teele... töötavas rahvas paratamatult kasvas püüe: vabaneda ekspluateerimisest kas või pettuse abil, välja rabelda, pääseda kas või silmapilguks vastumeelsest tööst, ahmata kas või suutäis leiba ükskõik millisel teel, ükskõik millise hinnaga, et mitte nälgida, et endal ja omastel ei tarvitseks tunda tühja kõhtu».³⁵

Sotsialismi tingimustes muutub põhjalikult inimeste suhtumine töösse. Millest on see tingitud?

Sotsialistlik revolutsioon kaotab igasugused ekspluataatorlikud klassid, igasuguse inimese ekspluateerimise. Ta muudab tootmisvahendite eraomanduse ühiskondlikuks, rahvaomanduseks. «Esmaordselt pärast sajanendeid kestnud tööd võõraste kasuks, sunniviisi-

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 378.

list tööd ekspuaterijate kasuks avaneb võimalus *töötada enda jaoks*, kusjuures see töö tugineb kõigile uusima tehnika ja kultuuri saavutustele.»³⁶ See muudabki põhjalikult inimese suhtumise töösse. Ekspuaterimisest vabade inimeste seltsimeheliku koostöö ja sotsialistliku vastastikuse abistamise suhted, ühine töö endi, töötajate, oma sotsialistliku ühiskonna jaoks stimuleerib töötajate aktiivset, loovat tootlikku tööd. Sotsialistlikus ja kommunistlikus ülesehitustöö protsessis kaovad töötajail järk-järgult vanad kombed, endine negatiivne suhtumine töösse ning kujuneb uus, kommunistlik suhtumine töösse kui sotsialistliku ühiskonna inimese üks tähtsamaid moraalseid omadusi.

Sotsialistliku ühiskonna töötajate loova aktiivsuse põhistiimuliks on kogu ühiskonna huvid. Töötada enda jaoks sotsialistlikus ühiskonnas tähendab töötada eelkõige oma ühiskonna jaoks, sest inimeste materiaalse heaolu tõus on võimalik ainult kogu rahvamajanduse üldise tõusu, eriti aga tööviljakuse tõusu tulemusena. Näiteks selleks, et töötajate reaaltulud suureneksid 40 protsendi võrra, nagu on ette nähtud seitsme aasta plaanis, peab tööviljakus keskmiselt tõusma üle 50 protsendi, rahvatulu 62—65 protsenti, tööstuse kogutoodangu maht peab suurenema 80 protsendi võrra, põllumajanduse toodangu maht 1,7 korda.

Seega on iga töötaja heaolu sõltuv ühiskondlikust heaolust. Ja niivõrd; kui võrd töötajad sellest veenvalt aru saavad, suhtuvad nad töösse kommunistlikult, s. t. püüavad teadlikult suurendada ühiskondlikke rikkusi, teades, et ainult sel teel kindlustavad nad enda ja oma laste heaolu tõusu, kõigi nõukogude inimeste järjest kasvavate materiaalsete ja kultuuriliste vajaduste maksimaalse rahuldamise. Anda teadlikult maksimum oma võimetest ühiskondlike rikkuste suurendamisele, lähtudes mitte ainult enda, vaid eelkõige kogu ühiskonna huvidest — see ongi praktiline kommunistlik suhtumine töösse.

Kommunismi esimeses faasis, sotsialismi ajal, kui ei ole veel produktide küllust, toimub nende jaotus töö järgi, millest tuleneb iga töötaja isiklik materiaalne huvitatus oma töö tulemustest.

On õige Lenini õpetus selle kohta, et sotsialismi ei ehitata lihtsalt töörahva vaimustusega, vaid on tarvis luua materiaalne huvi tootmise arendamiseks. «Mitte otseselt entusiasmi alusel,» rääkis Lenin, «vaid suure revolutsiooni poolt tekitatud entusiasmi abil, isikliku huvi alusel, isikliku huvitatusel alusel, majandusliku kalkulasiooni alusel püüdke ehitada esmalt kindel purre... sotsialismile; muidu ei jõua te kommunismini, muidu ei too te kümneid ja kümneid miljoneid inimesi kommunismile.»³⁷

Töö järgi jaotamise printsiip, peale selle, et ta tagab inimeste materiaalse huvi tootmise tulemuste vastu, stimuleerib tööviljakuse kasvu, tootjate kvalifikatsiooni tõusu ja tootmistehnika täiustamist,

³⁶ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 374.

³⁷ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 36.

etendab ka suurt kasvatuslikku osa: õpetab inimestele sotsialistlikku distsipliini ning teeb töö üldiseks ja kohustuslikuks.

Uhtlasi aga, nagu öeldakse NLKP XXI kongressi resolutsioonis N. S. Hruštšovi ettekande põhjal, suureneb sotsialistliku ühiskonna arenemisega ja rahvahulkade teadlikkuse süvenemisega järjest nõukogude inimeste tööentusiasm, nende hoolitsus ühiskonna heaolu eest, kaob rikastumispüüe, omandavad üha suurema tähtsuse ühiskonna hüvanguks töötamise moraalsed stiimulid.

Kommunismile ülemineku protsessis see moraalne stiimul järkjärgult üha rohkem asendab isikliku materiaalse stiimuli ning muudab töö ühiskonna jaoks iga inimese esimeseks elu vajaduseks, moraalseks omaduseks.

Kommunistlik suhtumine töösse algab seal, kus inimene teadlikult seab oma töö eesmärgiks mitte ainult oma isiklike vajaduste rahuldamise, vaid eelkõige ühiskondlikud huvid, sest igaühe töö omab eelkõige suurt ühiskondlikku tähtsust.

Sotsialismi tingimustes, kus igaüks saab mitte vajaduste, vaid töö järgi, on igaüks loomulikult ka isiklikult huvitatud oma töö tulemustest. Kuid see isikliku huvi rahuldamine on sõltuv ühiskondliku huvi rahuldamisest: mida rohkem igaüks loob ühiskonna heaks, seda rohkem ta saab ühiskonnalt, mida rikkam on ühiskond, seda täielikumalt rahuldab ta iga ühiskonna liikme vajadusi. Selleks, et üle minna kommunistlikule jaotuse printsiibile «igaühele tema vajaduste järgi», on vaja luua materiaalsete hüvede küllus. See kujuneb aga kõigi töötajate töö kogusummana. Järelikult nõuab kommunistlik suhtumine töösse isiklike huvide allutamist ühiskondlikele huvidele, mis tuleneb kollektivismi printsiibist.

Sotsialismilt kommunismile ülemineku protsessis töö isiklik materiaalne stiimul üha rohkem asendub ühiskondliku stiimuliga.

Lenin kirjutas kommunistliku töö kohta järgmist: «Kommunistlik töö sõna kitsamas ja rangemas mõttes on tasuta töö ühiskonna kasuks, töö, mida tehakse mitte teatud kohustuse täitmiseks, mitte õiguse saamiseks teatud saadustele, mitte varem kindlaks määratud ja seaduslikult kinnitatud normide järgi, vaid vabatahtlik töö, töö väljaspool normi, töö, mida tehakse tasuta lootmata, ilma tingimusetasuta saada, töö harjumusest töötada üldsuse kasuks ja teadlikust (harjumuseks saanud) suhtumisest vajadusse töötada üldsuse kasuks, töö kui terve organismi vajadus.»³⁸

Nendest Lenini sõnadest on korduvalt kinni haaranud kodanlikud propagandistid ning võltsinud neid selleks, et hirmutada kommunismiga rahvast: «Vaadake, kommunistid sunnivad rahvast tasuta töötama!»

Lenin pidas siin silmas muidugi kommunismi kõrgemat faasi, mil igaüks töötab oma võimete kohaselt ja saab ühiskonnalt kultuurset arenenud inimese vajaduste järgi.

³⁸ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 477.

Kommunistlik suhtumine töösse kujuneb inimestel sotsialistliku ja kommunistliku ülesehitustöö protsessist igapäevase praktilise osavõtuga, võitluses uue, teadliku töödistsipliini eest, võitluses kapitalismilt päritud kommunistliku teadvuse kasvatamise protsessis.

«Luua uut töödistsipliini,» kirjutas Lenin, «luua uusi ühiskondliku sideme vorme inimeste vahel, luua inimeste tööle kaasatõmbamise uusi vorme ja meetodeid, see on paljude aastate ja aastakümnete töö.»³⁹

Kommunistliku töö algeid näitasid vanad revolutsionäärid juba nõukogude võimu algpäevil. Selleks «suureks algatuseks» nimetas Lenin esimesi kommunistlikke laupäevakuid. Kommunistliku töö praktilist teostamist nägi Lenin ka tööarmedes ja töökohustuses. Edasises sotsialistliku ülesehitustöö käigus leidis sotsialistlik (laiemas mõttes — kommunistlik) suhtumine töösse oma väljenduse lööktöös ning sotsialistliku võistluse mitmesugustes vormides.

Sotsialistliku ülesehitustöö protsessis kasvatas kommunistlik partei uue suurepärase põlvkonna inimesi, kes teadlikult pühendavad kogu oma elu, kõik oma teadmised, võimed ja anded kommunismi ehitamisele. Nõukogude noorsoo rõhuv enamuse on vaba eraomanduslikust egoismist ning püüdest elada teiste töö arvel. Materiaalsete ja vaimsete väärtuste külluse loomine oma ühiskonnale muutub meie noorte jaoks üha rohkem au ja kuulsuse asjaks, moraalseks vajaduseks.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei erakorraline XXI kongress avas uue etapi nõukogude ühiskonna arengus, kommunismi hoogsa ehitamise etapi. Kongress arutas läbi ja kiitis heaks kommunismi ehitamise seitsme aasta plaani, mille elluviimine on otsustavaks samrauks kommunismi tootlike jõudude loomisel.

Selle grandioosse plaani edukas täitmine nõuab kõigi töötajate täielikku kaasatõmbamist aktiivsele loovale osavõtule ühiskondlikust tootmisest. Sellepärast on töötajate, eriti noorsoo kommunistliku kasvatus üsks tähtsamaid ülesandeid eelseisval perioodil — kasvata kommunistlikku suhtumist töösse.

Esrindlikud noored näitavad selles suurepäraselt eeskujuna. Üldrahvaliku sotsialistliku võistluse käigus NLKP XXI kongressi eel hakkasid tekkima kommunistlike noorte initsiatiivil kommunistliku tööbrigadid, mis on meie kuulsas kommunistliku noorsooühingu kõrgete moraalsete omaduste eredaks väljenduseks. See kinnitab veel kord, kuivõrd on partei poolt püstitatud ülesanded meie rahvale südamelähedased. Kommunismi hoogsa ehitamise suured ülesanded sünnitasid kohe sotsialistliku võistluse uue, kõrgema vormi — kommunistliku töö vormi.

Lähtudes seitsme aasta plaani suurtest ülesannetest, seavad kommunistliku töö brigadid oma peamiseks eesmärgiks töövõljaliku tööstamise. Ja see on ka arusaadav. Artiklis «Suur algatus»

³⁹ V. I. Lenin, Teosed, 30. kd., lk. 477.

kirjutas V. I. Lenin: «Töövilkus on lõpuks uue ühiskonnakorra võiduks kõige tähtsam, kõige peamine... Kommunism on kapitalistlikust kõrgem töövilkus, vabatahtlike, klassiteadlike, ühinenud, eesrindlikku tehnikat kasutavate tööliste töövilkus... Kommunism algab seal, kus tekib *tavaliste tööliste* ennastsalgav, rasket tööd võitev hool töövilkakuse suurendamise eest...»⁴⁰

Seitse aastak näeb ette töövilkakuse tõusu tööstuses 45—50 protsenti, ehitustel 60—65 protsenti, raudteetranspordis 34—37 protsenti, sovhoosides 60—65 protsenti, kolhoosides umbes kahekordseks.

Arvestades kaasaja tootlike jõudude arengutaset ja nende arenemise edasist tendentsi, kavandavad kommunistliku töö brigaadide liikmed saavutada oma eesmärk tootmisprotsesside kompleksse mehhaniseerimise ja automatiseerimise teel, kaasaegse tehnika ja tehnoloogia omandamise, oma kultuurilise ja tehnilise taseme lakkamatu tõstmise teel. Nad teevad endale kohustuseks rööbiti tootmistööga õppida, omandada kaasaja teadmisi, sotsialistlikku kultuuri. Kui kommunismi ehitava ühiskonna eesrindlased kohustuvad nad eeskujulikult täitma kõiki kommunistliku moraali norme, võitlema kapitalismi igandite vastu inimeste teadvuses ja käitumises, allutama kõik oma huvid kommunistliku ühiskonna ülesehitamise huvidele.

See patriotlik liikumine on levinud hoogsalt ka Eesti NSV töötajate hulgas. Sotsialistlikust võistlusest kommunistliku töö brigaadi austava nimetuse saamiseks võttis vabariigis EKP XII kongressi (15.—16. veebruar 1960) eel osa üle 15 000 inimese. Kommunistliku töö brigaadi austav nimetus oli antud selleks ajaks 135 brigaadile.

Kommunistlik suhtumine töösse moodustab selle moraalse aluse, millel paratamatult areneb terve kompleks neid moraalseid omadusi, nende moraalse omaduste süsteem, mis iseloomustab kommunistliku ühiskonna inimest. Suhtumine töösse on meie ühiskonnas inimese kõigi moraalse väärtuste peamiseks mõõdupuuks.

Töö kasvatab selliseid sotsialistliku ühiskonna inimese moraalseid omadusi, nagu teadlik distsipliin, ühiskondliku kohuse tunne, truudus kollektiivi ülesannetele ja eesmärkidele. Sotsialistlikus töös inimene ületab vanast ühiskonnast päritud individualismi ja egoismi igandid. Ilma kommunistlikku töösse suhtumise kasvatuseta ei ole mõeldav ei kommunismi materiaalse ja tehnilise baasi loomine ega kommunistliku ühiskonna inimese kasvatamine. Seepärast kommunistlik suhtumine töösse peab olema nõukogude inimeste, eriti noorsoo kõlbelse kasvatuse keskpunktiks.

Et kommunistlik töö on meie elu esimeseks põhieelduseks, — seda esimest elutarkust on vaja õpetada inimesele ja õpetada praktiliselt juba tema lapsepõlvest alates. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu teesides «Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal» on väga hästi öeldud: «Juba esimesest õppeaastast peale tuleb lapsi psühho-

⁴⁰ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 394.

loogiliselt ette valmistada selleks, et nad peavad tulevikus osa võtma ühiskondlikult kasulikust tegevusest, tööst.»⁴¹

Seoses sellega peab mõne sõna ütleva perekonna osatähtsusest meie noorsoo kommunistlikus kasvatuses. Meie perekondade suuremas osas kasvatatakse lapsi kahtlemata töökuse vaimus. Kuid mõningate vanemate juures esineb veel ühiskondlikult kahjulikku, härraslikku suhtumist füüsilisse töösse. Sellest kirjutab sm. Hruštšov oma kirjas «Kooli sidemete tugevdamisest eluga ja rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal». N. S. Hruštšov kirjutab: «Kui poisid või tüdrukud halvasti õpivad, siis vanemad ja neid ümbritsevad inimesed hirmutavad last sellega, et juhul, kui ta hästi ei õpi, ei saa kuld- või hõbemedalit, ei pääse ta ülikooli ja hakkab tööle tehases lihttöölisena. Füüsiline töö muudetakse lastele mingiks hirmutiseks. Ma ei räägi sellest, et sellised arutlused on sotsialistliku ühiskonna töötajatele solvavad.»⁴²

Kasvatatud sellises vaimus, peavad noorukid füüsilist tööd enda jaoks solvavaks. Ja sellise kasvatus tulemused ei piirdu ainult sellega, et inimene peab endale halvaks panevaks füüsilist tööd, seda enam, et härrasliku suhtumisega füüsilisse töösse on tavaliselt seotud härrasliku eluviisi kasvatamine üldse. Laps (see «laps» on aga pahatihti 18—20 aastane ja isegi vanem) ei tunne muret, et ta peab õigel ajal üles tõusma, täitma oma elementaarsed kodused ülesanded ja asuma oma õppe- ja tööülesannete eeskujulikule täitmisele. Ei, seda muret tal ei ole. Tema eest «hoolitseb» kas ema või isa ja pahatihti ka teenija — «perenaise abiline». Sellised härraslikud tavaliselt ka õpivad halvasti. Nad on harjunud kõike saavutama kerge vaevaga. Kui õppimise tulemused on halvad, neid treenitakse: et aga saada kooli lõpetamise tunnistus, et aga sooritada ülikooli sisseastumise eksam, ja ülikoolis õppimine toimub ainult selleks, et saada diplom ja see kohakene, et mitte vaeva näha mingi tõsise tööga.

Sm. Hruštšov märkis: «Ega asjata pole kõrgematesse õppeasutustesse astuvate noorte hulgas väga levinud järgmine väljendus, et pärast seda, kui nad ise konkursi läbi teevad, algab vanemate konkurss, mis sageli asja lõplikult otsustabki. See loob ebavõrdsed võimalused kõrgematesse ja kesk-eriõppeasutustesse astumisel.»⁴³

On endastmõistetav, et sellises «konkursis» võidavad need, kes oma ühiskondliku positsiooni poolest on mõjukamad... Ja mitte ainult nemad ei ole siin amoraalsuse kandjateks ja levitajateks. Nende hulka kuuluvad ka need, kes lasevad endid mõjutada amoraalsete härraslike autoriteetide poolt. Muidugi esinevad sellised nähtused erandina meie ühiskonnas, kuid nende demoraliseerivat mõju ei saa alahinnata.

⁴¹ Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal, Tallinn, 1958, lk. 14—15.

⁴² Sealsamas, lk. 7.

⁴³ Sealsamas.

V. I. Lenin rääkis juba ammu: «Selleks, et ühendada üldine tootöö üldise õppimisega, on ilmselt vajalik *kõigile* panna kohustus tootvast tööst osa võtta.»⁴⁴ Vastavalt uuele kooliseadusele suunatakse nüüd ühiskondlikult kasulikule tööle ettevõttele, kolhoosides jm. kõik õpilased pärast kaheksa klassi lõpetamist. «Esiteks on see demokraatlik, sest et luuakse rohkem võrdsed tingimused kõigile kodanikele: ei vanemate seisund ega nende eestkostmine vabasta kedagi tootmistööst; teiseks on see suurepäraseks kooliks kogu noorsoo kasvatamisel töölisklassi ja kolhoositalurahva kangelaslike traditsioonide vaimus.»⁴⁵

Seda leninlikku juhtnööri mõistab õigesti meie eesrindlik noorsugu. 1959. a. veebruarikuus võttis Tartu Riikliku Ülikooli komсомoliaktiiv vastu üleskutse kommunistlikele noortele ja noortele ning NSV Liidu kõigile üliõpilastele 1959. a. suvisel õppevaheajal füüsilisest tööst osavõtu kohta. Üliõpilased löid suvel käed külge 450-kohalise ühiselamu, ühe kaheksakorterilise elamu, eelsoojendusega ujula ning raudbetoondetailide tehase ehitamisele. Tartu Riikliku Ülikooli spordibaasis Käärikul hakkasid üliõpilased ehitama stadioni, ujulat, spordipaleed ja palliväljakut. Üliõpilased sõitsid komсомoli löökehitud — Balti soojuselektrijaama rajamisele. Üliõpilaste osavõtt ühiskondlikult kasulikest tööddest on muutunud üha massilisemaks. Ainuüksi ehitusobjektidel töötati välja üle 289 000 töötunni, kokku suve jooksul aga ligi 600 000 tundi.

Suurt tööd on teinud Eesti Põllumajanduse Akadeemia ja Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased-patrioodid mitmel aastal Kasahstani viljapõldudel. Üliõpilased loovad üha rohkem sidemeid tööstusettevõtete ning sovhooside ja kolhooside noortega. Üliõpilased aitavad noortel, kes võistleavad kommunistliku töö brigaadi nimetuse saamise eest, omandada paremini üldhariduslikke teadmisi, aitavad neil ette valmistada sisseastumiseksamiteks kesk-, eri- ja kõrgematesse õppeasutustesse.

Kommunistliku ülesehitustöö protsessis muutub füüsilise ja vaimse töö kooskõlastatus iga inimese moraalseks normiks.

*

Üks tähtsamaid kommunistliku moraali põhimõtteid, mis määravad sotsialistliku ühiskonna inimeste käitumise normid, on *sotsialistlik patriotism*, armastus oma sotsialistliku kodumaa, oma rahva vastu, ustavus kommunismi üritusele. «Patriotism on üks kõige sügavamaid tundeid, mis on juurdunud selletõttu, et aastasadu ja -tuhandeid on eksisteerinud omaette isamaad.»⁴⁶

Kui üks ühiskondliku teadvuse elemente, kui üks moraalseid tundeid kerkib patriotism esiplaanile sel ajaloolisel perioodil, kui tõu-

⁴⁴ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 422.

⁴⁵ Kooli sidemete tugevdamisest eluga ja rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal, Tallinn, 1958, lk. 8.

⁴⁶ V. I. Lenin, Teosed, 28. kd., lk. 167—168.

sev kodanlus võitluses feodaalse killustatuse vastu kujundab rahvusi ja rahvusriike. Kodanlus kultiveeris siis armastust kodumaa vastu. Kuid selle patriotismi ideoloogiliseks sisuks oli kodanlik natsionalism, mis on vastuolus töörahva eluliste huvidega.

Natsionalism on reaktsooniline kodanlik ideoloogia, mis õhutab rahvuslikku vihavaenu ekspuataatorlike klasside huvides. Kodanliku natsionalismi kõige ülbemaks kujuk on rassism, mis jaotab rassid (samastades isegi rahvusi rassidega) «loomupärasteks» kõrgemateks ja madalamateks, täisväärtuslikeks ja mittetäisväärtuslikeks ning vastavalt sellele valitsevateks ja alluvateks, õigustades seega rahvuslikku rõhumist, rahvuste ja rasside sotsiaalset eba võrdsust. Kodanliku natsionalismi äärmiseks väljenduseks on šovinism, mis viib rahvusliku vihavaenu ja sallimatuse õhutamise teiste rahvuste tagakiusamiseni, metsiku omavoli vallapäästmiseni nende vastu. Šovinism on imperialistlike suurriikide kodanluse ideoloogia ja poliitika rahvusküsimuses.

Kodanliku natsionalismi, eriti suurriikliku šovinismi teise külje moodustab kosmopolitism, mis jutlustab rahvuslikku nihilismi, loobumist rahvuslikust suveräänsusest, patriotismist. Rahvaste rahvuslik iseseisvus ja riiklik suveräänsus on imperialistlikule kodanlusele tõkkeks teiste rahvaste orjastamisel, mille kõrvaldamise eesmärki taotlebki kosmopolitism.

Kodanlik patriotism on silmakirjalik, müüdäv. Oma kasumi huvides on kodanlus alati valmis reetma oma kodumaa, oma rahva huve. V. I. Lenin kirjutas, et «kui asi jõuab niikaugemale, et tegemist on majandusliku võimu, ekspuataatorite võimu alustega, nende omandiga, mis annab nende käsutusse kümnete miljonite tööliste ja talupoegade töö, mis annab mõisnikele ja kapitalistidele võimaluse rikastuda, — kui, ma kordan, asi jõuab niikaugemale, et tegemist on kapitalistide ja mõisnike eraomandiga, siis unustavad nad kõik oma fraasid isamaa-armastusest ja sõltumatusest... Kui tegemist on klassikasumitega, siis müüb kodanlus maha oma kodumaa ja hakkab sahkerdama oma rahva vastu ükskõik missuguste võõramaalastega».⁴⁷

Kodanlust huvitab kõige vähem oma maa rahva saatus. Hästi kirjutas H. Pöögelmann 1911. aastal: «Tahtmatult kerkib siin kõrvalvaatajal küsimus keelele: kas mõlkus Kalevipoja looja mees tõeste see rahvas, see «meie», kui ta Eesti luulekirjanduse hoone alusmüüridesse kivimürakaid kandes ja neid paigale seadides oma elujõudu ohverdas?

Kahtlemata oli Kreutzwald rahvusaate eest võitleja, toetas «Eesti asja» sõnaga ja teoga. Ja sellest on meie aja rahvuslastel küllalt, et teda oma meheks, oma mõttevennaks tunnistada, tema mälestusega kelkida, tema pärandusest omale kilpi teha. Kuid vahe on rahvusaate ja rahvusaate ja vahe selle kandjate vahel. Kui paljud ristiusulistest on Kristuse usulised?! Ei saa mitte kõik, kes Issand!

⁴⁷ V. I. L e n i n, Teosed, 28. kd., lk. 9.

Issand! hüiavad, taevariiki. Ja vähe neid, kes «rahvus! rahvus!» karjudes muu peale mõtleksivad kui oma isikliste kasude peale. Nende meelsus on Kreutzwaldi omast kaugel nagu Tori põrgu põhi Munamäe tipust...

...Kallim veel kui kuld ja hõbe...
vanaaegne vaba põli,
meie meeste poege priius,
kehvemate kaunim vara —

hüiab Postimees juubelpäeval Kalevipoja järele, kuid jätab just ja ainult viimase rida — kõigetähtsama alla kriipsutamata. Hea, kui ta niigi sinna tolknema jääda on lubatud.

Sest mis lähuvad Postimehele kehvemad ja nende kaunim vara korda.»⁴⁸

Peab märkima, et meil veel tänapäevalgi leidub üksikuid nn. kirjatarku, kes ei mõista, kelle eepos on «Kalevipoeg».

Rahvavastase, müüdava «patriotismiga» on läbi imbinud kogu kodanlik ideoloogia.

Oma umbes 22-aastase võimutsemise vältel püüdis eesti «vabariik» kasvatada eriti meie noorsugu kodanliku natsionalismi vaimus, Nõukogudemaa rahvaste vihkamise vaimus. Vanemad inimesed mäletavad veel nüüdki Uluotsa «tõestust», et muistsed eestlased olevat «vabatahtliku lepingu» (!?) teel võimu saksa ordurüütlikele üle andnud. Samas aga kõrvaldati eesti koolidest vene keel, takistati vene suurte klassikute, filosoofiliste teoste tundmaõppimist, vaigiti naabrusel elava Nõukogudemaa saavutustest sotsialismi ehitamisel.

Eesti kodanlus oli Lääne-Euroopa imperialistide teener. Kodanlus kartis sotsialismi. Sellepärast on ka arusaadav tema viha Nõukogude Liidu, sotsialismi ehitava nõukogude rahvaste vastu.

Loomulikult pidurdas idealistlik filosoofia töötava rahva klassiteadvuse arenemist, uue sotsialistliku ideoloogia kujunemist. Kuid seda sooviski kodanlus!

Tuleb mainida, et eesti intelligentsi tõelised, patriootlikud esindajad ei läinud kaasa eesti kodanluse tantsuga lääne kuldvasika ees, vaid andsid omapoolse panuse selleks, et aidata eesti töötajatel vabana ekspluataatoritest.

Oma maa tõeliste patriootidena on alati välja astunud töörahvahulgad. Kuid ekspluataatorlikus ühiskonnas ei saa töötava inimese patriootlikud tunded väljenduda täiel määral. Ta on ori oma kodus. Tabavalt on väljendatud seda eesti revolutsioonieelses proletaarses kirjanduses. Nii loeme ajakirja «Edasi» veergudelt luuletuses-paroodias «Mu isamaa»:

Mu isamaa, kui ilus sa!
Mu kodumaa, kui kaunis sa!
Mu Eestimaa, kui helde sa!
Mu armas sündimisemaa!

Siin mõisal põllud rammusad
ja rohuaiad toredad.

⁴⁸ Ajakiri «Edasi» IV, 1911. a., lk. 42 ja 44.

Siin sitked oksad kaskedel,
ja kõvad kiud on linadel.

Siin — seda ütlen rõhuga —
on paljud paksu kõhuga,
ja sellejuurde lisan ka:
siin rahvas vahva nälgima.⁴⁹

Proletariaat vihkab mitte ainult võõraid vallutajaid, vaid ka mitte vähem oma rahvusest kurnajaid — valitsejaid, kes on temalt riisunud kodumaa. Marx ja Engels kirjutasid «Kommunistliku partei manifestis», et «töölistel ei ole isamaad». Isamaa on vaja neil kätte võita, vabastada ta rahva rõhujatest ja ekspluateerijatest, saada peremeesteks oma majas. Seepärast on töölisklassi patriotism lahutamatult seotud tema klassivõitluse internatsionaalsete ülesannetega. Paljastades sotsiaal-šoviniste, kes Esimese maailmasõja ajal ässitasid «isamaakaitse» sildi all ühe maa töotajaid teise maa töötajate vastu imperialistide kasumite nimel, kirjutas V. I. Lenin: «Rohkem kui kunagi varem on nüüd õigus «Kommunistliku Manifesti» sõnadel, et «töölistel ei ole isamaad». Ainult proletariaadi internatsionaalne võitlus kodanluse vastu võib kaitsta seda, mida proletariaat on kätte võitnud ja avada rõhutatud hulkadele tee parema tuleviku poole.»⁵⁰

Kirjas Inessa Armandile selgitab Lenin, kuidas on vaja mõista sõnu «töölistel ei ole isamaad»: ««Töölisel ei ole isamaad» — see tähendab, et (α) tema majanduslik seisund (le salariat) ei ole natsionaalne, vaid internatsionaalne; (β) tema klassivaenlane on internatsionaalne; (γ) tema vabastamise tingimused samuti; (δ) tööliste internatsionaalne ühtsus on natsionaalsest tähtsam.»⁵¹

Töölisklassi patriootlik ülesanne seisab selles, et vabastada oma kodumaa ekspluataatoritest. See ülesanne on teostatav ainult kõigi maade proletaarlaste internatsionaalse solidaarsuse, aga mitte natsionalismi pinnal.

Ainult sotsialistliku revolutsiooni tulemusena võidab töörahvas endale tõelise kodumaa, ainult sotsialismimaa võib olla töörahva tõeliseks kodumaaks.

Sotsialistlik patriotism on kõrgemat tüüpi patriotism. Ainult ühiskonnas, kus on likvideeritud inimese ekspluateerimine inimese poolt, kus töötav rahvas on ise oma maa peremees ning töötab ja võitleb parema tuleviku — kommunismi nimel, kus on kujunenud ühiskonna moraalne ja poliitiline ühtsus, võivad juurduda sügavad patriootlikud tunded. Sotsialistlik patriotism ei ole lihtsalt armastus oma sünnimaa, isamaa vastu. See on truudus sotsialistlikule kodumaale, truudus sotsialistlikule ühiskondlikule ja riiklikule korrale, truudus k o m m u n i s m i l e. Iga teadlik nõukogude inimene on uhke oma suure ja võimsa paljurahvuselise sotsialistliku

⁴⁹ Ajakiri «Edasi» III, 1910, lk. 60.

⁵⁰ V. I. Lenin, Teosed, 21. kd., lk. 137—138.

⁵¹ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 203.

kodumaa pärast. Nõukogude patriotism on meie inimeste kõige väärtuslikum moraalne omadus. Sotsialistlik patriotism on üks meie ühiskonna arenemise võimsaid edasiviivaid jõude. Nõukogude inimesed on oma kodumaa nimel sangarlikult võidelnud nii oma maa kaitsel kui ka sotsialistliku töö rinnetel.

Eesti rahva vaprad pojad pole kunagi varem näidanud sellist sangarlikkust kui võitluses kodanluse vastu Oktoobripäevil, kodusõja aastail ja Suures Isamaasõjas, sest nad võitlesid oma sotsialistliku kodumaa eest. Kunagi varem pole eesti rahvas nii ennastalgavalt töötanud, nagu ta töötab nüüd kommunistliku ülesehitustöö rinnetel.

Kodanlik Eesti oli kapitalistlikus süsteemis imperialistlike riikide agraar-tooraineripatsiks. «Tikud saherdati Rootsi, läbi mitme tasku veeres Peipsist merre langev kosk . . .» ütles tabavalt J. Sütiste poemis «Haamer».⁵² Tööstuse arengutempo oli madal, valitses krooniline tööpuudus. Vaatamata tohututele purustustele, mida tõi sõda meie vabariigi majandusele, oli Nõukogude Eesti tööstustoodang 1959. a. 10,3 korda suurem ja tööviljakus tööstuses üle 6 korra kõrgem sõjaeelsest 1940. a. tasemest. Tööstustoodangu keskmine aastane juurdekasv oli kodanlikus Eestis viimase 12 aasta jooksul ligikaudu 5 protsenti, kuid Nõukogude Eestis oli samasuguse perioodi jooksul see juurdekasv 18,6 protsenti. Tööstuse kogutoodangu juurdekasv oli 1959. aastal võrdne 1940. aasta kogutoodanguga. Kodanliku võimu lõpu päevil, 1940. a., tuli Eestis iga 10 000 elaniku kohta 127 kesk- ja kõrgema haridusega spetsialisti, praegu on neid aga 448. Kesk- ja kõrgema haridusega spetsialistide arv on Nõukogude Eestis suhteliselt, võrreldes rahvaarvuga, kõrgem kui ükskõik millises kapitalistlikus riigis. Nõukogude Eesti töötajad koos vennasrahvastega ehitavad edukalt kommunistlikku ühiskonda partei leninliku Keskkomitee juhtimisel.

Sotsialismimaade rahvaste patriotismil pole midagi ühist kodanliku natsionalismiga, mis jutlustab ühe rahvuse rassilist üleolekut teiste rahvustega võrreldes, vastandab ühe rahvuse teistele rahvustele, nõuab ühe rahvuse privileege ja valitsemisõigust teiste rahvuste üle, õhutab rahvuslikku vihavaenu, šovinismi, õigustab ühe rahvuse agressiivset vallutuspoliitikat teiste rahvuste vastu. Natsionalistliku ideoloogia ja poliitika levitamisega rahvahulkades püüab kodanlus ässitada ühest rahvusest töötajaid teisest rahvusest töötajate vastu, luua illusiooni ühe rahvuse vastandlike klasside «rahvuslikust ühtsusest», asendada klassiantagonismi ja klassivõitluse rahvusliku antagonismiga ja rahvustevahelise võitlusega selleks, et hõlbustada, õigustada ja varjata nii oma kui ka teiste rahvuste töötavate hulkade ekspluateerimist. Kodanlik natsionalism on ekspluaatorlike klasside ideoloogia ja poliitika, mis on lepitamatus vastuolus töörahva eluliste huvidega.

Sotsialistlik patriotism on lahutamatus ühtsuses proletaarsete internatsionalismiga. Internatsionalism on rahvusvahelise proletaar-

⁵² J. Sütiste, Teosed, I kd., Tallinn, 1955, lk. 16.

riaadi ühtsus, solidaarsus, sõprus, koostöö ja vastastikune abistamine võitluses kapitalistliku orjuse kaotamise ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest. Kommunistlik liikumine on oma olemuselt internatsionaalne, aga mitte natsionaalne. Proletariaadi jõudude rahvusvaheline ühinemine võitluses ühise eesmärgi — kommunismi eest, on üks tema võidu tähtsamaid tingimusi. Sellepärast lõpetavad Marx ja Engels nende poolt koostatud marksismi esimese programmilise dokumendi — «Kommunistliku partei manifesti» — hüüdlausega: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!», milles on formuleeritud proletaarse internatsionalismi olemus. Internatsionaalne kohus on iga teadliku töölise tähtsaimaks moraalseks omaduseks juba kapitalismi tingimustes.

«Proletariaat ei või toetada mingit natsionalismi kindlustamist, — vastupidi, ta toetab kõike, mis aitab kaasa rahvuslike erinevuste kadumisele, rahvuslike vaheseinte kokkuvarisemisele, kõike, mis muudab sidemed rahvuste vahel üha tihedamaks, kõike, mis viib rahvuste ühtesulamisele.»⁵³

Rahvusküsimuse lõplik lahendamine on võimatu kapitalismi tingimustes. Niikaua kui eksisteerivad ekspluataatorlikud klassid, kes rikastuvad töörahva ekspluateerimise teel, on paratamatu ka rahvuslik rõhumine. Kodanlust ei rahulda ainult omast rahvusest töötajate ekspluateerimine. Ta teeb kõik, mis on tema võimuses, selleks, et orjastada ka teistest rahvustest töörahva hulki, millega kutsub esile ja järjest süvendab rahvuslikku antagonismi. Ainult vastavalt sellele, kirjutasid Marx ja Engels juba «Kommunistliku partei manifestis», kuidas kaob ühe isiku ekspluateerimine teise poolt, kaob ka ühe rahvuse ekspluateerimine teise poolt. «Klasside antagonismi kokkuvarisemisega rahvuse enese raamides variseb kokku vastastikune vaenulik suhtumine ka rahvuste vahel.»⁵⁴

Esmakordselt lahendati rahvusküsimus erinevate rahvuste ühistes huvides Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja sotsialismi võidu tulemusena meie maal. Internatsionalismi printsiip leidis siin oma konkreetse poliitilise, majandusliku ja kultuurilise kehastuse kõigi rahvuste võrdõiguslikkuses. See sünnitas NSV Liidu rahvaste suure sõpruse, muutis selle sõpruse nõukogude inimeste käitumise normiks, moraalseks omaduseks.

Internatsionalismi printsiibile on rajatud ka NSV Liidu suhted rahvademokraatia maadega ning kogu maailma progressiivsete jõududega, kes võitlevad imperialistliku rõhumise vastu, rahu ja sotsiaalse progressi eest.

Töölisklassi ja kommunistlike parteide internatsionaalse ühtsuse printsiip võitluses sotsialismi eest ei tähenda mingil juhul eri rahvuste nivelleerimist, rahvuslike iseärasuste ignoreerimist. Lenin kirjutas: «Kuni püsivad rahvuslikud ja riiklikud erinevused rahvaste ja maade vahel — need erinevused aga püsivad veel väga, väga

⁵³ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 18.

⁵⁴ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 33.

kaua isegi pärast seda, kui on teostatud proletariaadi diktatuur kogu maailma ulatuses —, ei nõua kõigi maade kommunistliku töölisliikumise internatsionaalse taktika ühtsus mitmekesisuse kõrvaldamist, rahvusliku erinevuste kaotamist (praegusel momendil on see rumal unistus), vaid kommunismi *põhiprintsiipide* (nõukogude võimu ja proletariaadi diktatuuri) niisugust rakendamist, mis neid printsiipe *üksikasjus õigesti teisendaks*, õigesti kohandaks, rakendaks rahvuslikele ja rahvuslik-riiklikele erinevustele.»⁵⁵ Lenin rõhutab, et on vaja «uurida, tundma õppida, leida, taibata ja haarata rahvuslikult omapärast, rahvuslikult spetsiifilist selles, kuidas iga maa *konkreetselt* asub *ühtse* rahvusvahelise ülesande lahendamisele...»⁵⁶

Rahvusliku liikumise lähimaks eesmärgiks on vabanemine rahvuslikust rõhumisest. Kuid vabanenud rahvaste vaba arenemine ei ole mõeldav rahvusliku isoleerumise tingimustes. Rahvuslik vabadus, võrdõiguslikkus ja suveräänsus on vajalikud rahvaste sõbralikuks koostööks võrdõiguslikkuse alusel kõigi rahvaste huvides. Seega progressiivne rahvuslik liikumine ei eralda rahvusi üksikeistest, vaid, vastupidi, ühendab neid veel tihedamalt ja paratamatult lõhub rahvuslikke vaheseinu. Selline on objektiivne ajalooline protsess. Ja see, kes püüab seda protsessi pidurdada ükskõik kas rahvusliku rõhumise või rahvusliku isoleerituse jutlustamisega ja kindlustamisega, teenib reaktsiooni ja pidurdab ühiskondlikku progressi. Marksismi nurgakiviks rahvusküsimuses on internatsionalismi, mitte aga natsionalismi idee.

V. I. Lenin kirjutab: «Võitlus igasuguse rahvusliku rõhumise vastu — tingimata jah. Võitlus igasuguse rahvusliku arenemise eest, «rahvusliku kultuuri» eest üldse — tingimata ei... Kodanliku natsionalismi põhimõtte on rahvuslikkuse arendamine üldse, ja siit tuleneb kodanliku natsionalismi eksklusiivsus, siit tuleneb lõputu rahvuslik nägelemine. Proletariaat aga ei hakka kaitsma iga rahvuse rahvuslikku arenemist, vaid, vastupidi, hoiatab rahvahulki niisuguste illusioonide eest, kaitseb kapitalistliku käibe kõige täielikumat vabadust, tervitab igasugust rahvuste assimilatsiooni, välja arvatud see, mis on vägivaldne või eesõiguste tuginev.»⁵⁷

Kommunistid toetavad rahvuslikku liikumist niivõrd, kuivõrd see on ajalooliselt progressiivne liikumine, sest igasugune progressiivne liikumine nii või teisiti, otseselt või kaudselt aitab kaasa sotsialistlikule liikumisele, mis on kaasaja ühiskondliku progressi kõige selgem ja otsesem väljendus, ning nõrgestab imperialismi, mis on kaasaja ühiskonna reaktsiooni kantsiks.

Kommunistid ei toeta sellist natsionalistlikku liikumist, millega käib kaasas rahvuslik nägelemine, mis ähmastab ja pidurdab klassivõitlust, nõrgestab töörahva internatsionaalset ühtsust ja võitlust sotsialismi eest.

⁵⁵ V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 70—71.

⁵⁶ Sealsamas, lk. 71.

⁵⁷ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 18.

Kaasaja Aasia ja Aafrika paljude maade rahvusliku vabastusvõitluse juhid nimetavad nende poolt juhivat liikumist natsionalistlikuks. Kuid seda natsionalismi ei saa samastada reaktsioonilise kodanliku natsionalismiga. Ta on rajatud kvalitatiivselt teistsugusele moraalsele ja poliitilisele põhimõttele. «See ei ole Lääne-Euroopa šovinistlik natsionalism, mille eesmärgiks on eneseülendamine teiste rahvuste ees,» kirjutab Sukarno. «Aasia natsionalism sündis rõhumise tulemusena poliitilise ja majandusliku imperialismi poolt. Sellepärast on Aasia natsionalism oma olemuselt püha jõud, mis taotleb oma kodumaa sõltumatust, teatud rahvuse kui teatud inimeste grupi koondise, mis on seotud kindla ühtekuuluvusega, sõltumatust kogu maailma rahvuste sõbralikus koostöös. Ja see ei ole kõik. Aasia natsionalism on läbi imbinud armastusest kogu inimkonna vastu. See natsionalism annab igale rahvale selge ettekujutuse, et ta on osa kogu inimkonnast.»⁵⁸

Selles natsionalismis on rahvuste eraldumise tendents orgaaniliselt seotud rahvuste ühinemise tendentsiga, kuid mitte imperialistliku röövpoliitika põhimõttel, vaid rahvusvaheliste suhete tuntud viie printsiibi alusel. Nendeks printsiipideks on territoriaalse terviklikkuse ja suveräänsuse austamine, mittekallaletung, mittevahel-segamine üksteise siseasjadesse, riikidevaheliste suhete arendamine võrdõiguslikkuse ja vastastikuse kasulikkuse alusel, rahulik koostööksiteerimine ja majanduslik koostöö.

Aasia ja Aafrika maade natsionalism on võimsaks moraalseks jõuks nende rahvuste võitluses imperialistliku kolonialismi vastu. Sellel natsionalismil on palju ühist proletaarsete internatsionalismiga. Kõigi maade rahvad nõuavad vaba suhtlemist, sõbralikke kontakte ja kultuurilisi sidemeid rahvaste vahel. Ajaloolisest seisukohast on ju kõigi maade rahvad alati arendanud ja rikastanud oma kultuuri vastastikuse õppimise teel, iga rahvuse kultuuri parimate saavutuste vastastikuse omandamise teel. Iga maailma rahvusel on oma tugevad küljed. Sotsialistliku internatsionalismi printsiip nõuab kultuuriliste sidemete laiendamist ja tugevdamist mitte ainult sotsialistlike riikide rahvaste vahel. Sotsialismi ja sotsialistliku kultuuri arenemise huvides võtavad sotsialismimaad omaks kõigi rahvuste kultuuri progressiivseid külgi ning jagavad oma kultuuri saavutusi kõigile teistele rahvustele. Ja kui mõnede kapitalistlike maade valitsused panevad vastu erinevate sotsiaalsete süsteemidega riikide kultuuriliste sidemete arendamisele, siis võib seda seletada ainult sellega, et nad on kaotanud usu omaenda süsteemi kindlusesse. Kuid rahvaid ei saa isoleerida üksteisest mingisuguse raudeesriidiga. Kultuurilised sidemed ja sõbralikud kontaktid maailma rahvaste vahel üha laienevad ja tugevnevad, mis kinnitab sotsialistliku internatsionalismi põhimõtete elujõulisust.

Nõukogude Liit jääb alati truuks töörahva internatsionaalse solidaarsuse marksistlik-leninlikule põhimõttele, rahvaste rahvusliku

⁵⁸ «Правда» от 11 октября 1956 г.

koostöö põhimõttele. Kommunistlik partei kasvatab inimesi rahvaste sõpruse vaimus. Rahvaste sõprus, nende koostöö ja vastastikune abistamine on üks kommunistliku moraali vankumatuid põhimõtteid.

Kuigi meie rahva rõhuv enamus on vabänenud kodanlik-natsionalistlikest eelarvamustest, leidub siiski veel inimesi, kes eelistavad sulguda oma rahvuslikesse raamidesse ega taha tunnistada teisi rahvusi enda vääriliseks. Selliseid eelarvamusi ei tohi lasta levida. Suurt tähtsust rahvaste koostöö ja sõpruse süvendamisel omab vene keele ja võõrkeelte omandamine, samuti Eestis töötavate mitte-eesti rahvusest kodanike üha suurenev tung eesti keele ja kultuuri tundmaõppimiseks.

Austada kommunistliku moraali üllaid põhimõtteid, tähendab olla võrdset printsiipiaalne ja leppimatu nii kohaliku natsionalismi kui ka suurriikliku šovinismi iga vähimagi avalduse suhtes.

*

Kommunistlik moraal reguleerib inimeste suhteid mitte ainult nende ühiskondlikus, vaid ka isiklikus elus, mis kõige täielikumal kujul väljendub perekondlikes suhetes. Muidugi ei ole inimeste igapäevane kodune elu, nende isiklikud ja perekondlikud suhted isoleeritud ühiskondlikest suhetest. Isiklikud suhted on oma olemuselt üks ühiskondlike suhete väljendusvorme. Ka perekond moodustab ühiskondliku organisatsiooni algrakukese, mille normid on alati sõltuvad ühiskonna majanduslikest suhetest.

Ajaloo koidikul, kui loomakarjast eraldunud inimesed tegutsesid alles peamiselt oma elu ülalpidamiseks vajalike produktide korjamisega, mis loodus andis neile valmis kujul, kandsid inimeste sugulised suhted veel korratut iseloomu — iga naine kuulus igale mehele ja iga mees igale naisele.

Edasises majanduslikus arengus kujuneb kogukondlik kodune majapidamine, milles otsustav osa kuulub naisele. Seda ajajärku nimetatakse matriarhaadiks. Sellele vastavad sellised grupilise abielu vormid, nagu veresuguluslik perekond, milles olid ühises abielus kõik vennad ja õed ning hiljem «punulua» perekond, milles on sugulised suhted õdede ja vendade vahel juba keelu all. (Termin «punulua» tähendab havai keeles «lähedane seltsimees». Vastava perekonnavormi tähistamiseks oli see sõna kasutusele võetud ameerika etnograafi L. T. Morgani poolt, kelle uurimusi kasutas F. Engels töös «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine».) «Punulua» perekonnas on abielu grupp mehi naiste-õdede grupiga. Sugulus on siin kindlaks määratav ainult naise poolt, laste suhtes on maksev ainult emaõigus.

Ühiskondliku tööjaotuse tekkimisega, eelkõige teatud sugukondade üleminekuga karjandusele taandub kodune majapidamine rohkem tagaplaanile. See muudab põhjalikult naise ja mehe suhted majanduses. Mees hakkab nüüd etendama peamist majanduslikku osa perekonnas. Matriarhaat asendub patriarhaadiga.

Kogukondliku korra lagunemisega, eraomanduse ja ekspuataeerimise tekkimisega kujuneb patriarhaadi pinnal monogaamne perekond (üksikabielu). Monogaamia toob kaasa naise orjastamise mehe poolt.

Klassiühiskonnas vajutab abielule oma pitseri eraomanduse valitsemine. Kapitalismi tingimustes muutub abielu, nagu kõik teisedki suhted, äriasjaks, mis vigastab inimeste loomulikke tundeid ja millega käib kaasas avalik ja mitteavalik prostitutsioon. See on kapitalismi ühiskondliku olemise üks iseloomustavaid elemente.

Alles sotsialistlik ühiskond, mis äratab ekspuataatorlikus ühiskonnas porritallatud isiksuse inimväärikuse tunde, kujundab loomulikule inimlikule armastusele rajatud abielu tingimused, mille alusel kujuneb uus, kõrgeim perekonna vorm.

Sotsialism tagab naise võrdsed õigused mehega kõigil tegevusaladel. See muudab põhjalikult suhted mehe ja naise vahel, likvideerib kodanlikule ühiskonnale omase abielu toore materiaalse stiimuli ning rajab ta tõelisele mehe ja naise vahelisele armastusele. Kuid suguline armastus iseenesest veel ei tementeerri perekondlikke suhteid. See on ainult perekonna «looduslik» alus. Perekonna ühiskondliku aluse moodustab mehe ja naise ideeline ühtsus, ühised ühiskondlik-tootlikud ja kultuurilised huvid. Ainult sugulise armastuse ühtsus ühiste sotsiaalsete huvide ja eesmärkidega tagab kindla perekonna. Nimelt sellised ongi oma rõhuvas enamuses sotsialistlikud perekonnad.

Õigetele alustele rajatud perekondlikud suhted omavad suurt ühiskondlikku tähtsust kommunistlikus ülesehitustöös ja laste õige kommunistliku kasvatuses seisukohalt.

Kommunistlik moraal mõistab otsustavalt hukka kergemeelse suhtumise abiellu ja sugulistesse suhetesse üldse, igasuguse liiderlikkuse väljenduse nii mehe kui ka naise poolt. «Ohjeldamatu suguelu,» ütles V. I. Lenin, «on kodanlik: see on laostumise tundemärk. Proletariaat on tõusev klass. Ta ei vaja joovastust, mis teda uimastaks või üles ärritaks. Tal ei ole tarvis otsida joovastust ei ohjeldamatust suguelust ega alkoholist... Enesevalitsemine, enesedistsipliin ei ole orjus; nad on vajalikud ka armastuses.»⁵⁹

Muidugi ei saa me tänapäeval veel kinnitada, et sugulistes suhetes on meil moraalselt kõik korras. Esineb veel amoraalseid nähtusi, kergemeelset suhtumist abielusse, liiderlikkust, mitteseltsimehelikke suhteid sugupoolte vahel. Üks kõlbelse kasvatuses tähtsamaid ülesandeid seisab selles, et teha lõpp igasugusele amoraalsele käitumisele sugulistes suhetes. Igasuguste kasvatusvahenditega on vaja juurutada noorsoo teadvusse arusaamist suguliste suhete ja abielu moraalsetest normidest kinnipidamise suurest tähtsusest.

Abielu peab liitma kaks inimest eluajaks kõige tihedamate armastus- ja sõprussidemetega. Perekondlikud suhted ei jäta mõju aval-

⁵⁹ Tsiteeritud raamatust: К. Ц е т к и н, Воспоминания о Ленине, М. 1955, стр. 50.

damata inimese kogu elu ja tegevusele, tema isikliku elu õnnele ja ühiskondlikule seisundile, eriti aga laste kasvatamisele ja nende saatusel. Abiellumine on väga tähtis ja vastutav samm inimese elus, millesse ei saa suhtuda kergemeelselt, teineteist igakülselt tundmata.

Kuid juhtub, et abielu osutub siiski ebaõnnestunuks, koormavaks abielupooltele. Milline peab olema sel juhul küsimuse lahendus moraalsest seisukohast?

F. Engels kirjutas selle kohta järgmist: «Kui kõlbeline on ainult selline abielu, mis on sõlmitud armastuse alusel, siis jääb kõlbelseks ainult selline, millises armastus jätkab eksisteerimist. Kuid individuaalse sugulise armastuse kestvus on erinevatel indiviididel, eriti meestel, väga erinev, ja kui tunne on täielikult kadunud või on tema välja tõrjunud uus kirglik armastus, siis on abielulahutus heategu nii mõlemate poolte kui ka ühiskonna jaoks. On vaja ainult vabastada inimesed vajadusest lonkida tarbetus abielulahutuse protsessi poris.»⁶⁰

«Porist suguelusuhetes» kõigis tema väljendustes vabanevad inimesed täielikult kogu elu kommunistliku ümberkujundamise protsessis. Juba revolutsiooni algul kirjutas V. I. Lenin oma töös «Suur algatus»: «Meie ei ole jätnud sõna tõsises mõttes kivi kivi peale neist alatutest seadustest, mis kehtestasid naise mitteüheõigusluse, kitsendasid abielulahutust, sidusid selle jälkide formaalsustega ning mis ei tunnustanud väljaspool abielu sündinud lapsi, nõudsid nende isade ülesleidmist jne., — seadustest, millede jäänused, kodanluse ja kapitalismi häbiks, on arvukad kõigis tsiviliseeritud maades.»⁶¹

Nõukogude riigi perekonnaõigus on alati reguleerinud ja reguleerib ka edaspidi perekondlike suhteid vastavalt maa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele ning inimeste kommunistliku teadlikkuse kujunemisele. Kommunistlik moraal nõuab nende normide ja reeglite austamist, mis on perekondlike suhete alal tänapäeval välja kujunenud ning mis on leidnud oma kinnitust sotsialistlikus seadusandluses.

*

Kommunistliku moraali, nagu üldse inimeste kommunistliku teadvuse kujunemine, ei ole stiihiline protsess. Kommunistlik partei on alati osutanud suurt tähelepanu kõigi töötajate, eriti noorsoo kõlbelisele kasvatusele, võitlusele kodanliku moraali igandite vastu inimeste teadvuses ja käitumises.

Kommunismi esimese faasi, sotsialismi üks olulisi vastuolusid on vastuolu eesrindliku sotsialistliku korra ja valitseva teadusliku

⁶⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения, т. II, 1949, стр. 227.

⁶¹ V. I. Lenin, Teosed, 29. kd., lk. 395.

ideoloogia ning inimeste teadvuses säilivate kapitalismi igandite vahel. Selle vastuolu lahendamine on mõeldav ainult aktiivse kommunistliku kasvatusel, eelkõige kõlbeline kasvatusel.

V. I. Lenin kirjutab: «On tarvis, et kogu tänapäeva noorsoo kasvatamine, haridus ja õpetamine oleks temas kommunistliku moraali kasvatamine.»⁶²

Inimeste kõlbeline kasvatus on sotsialistlikus ühiskonnas igakülgsest arenenud teadlike ja aktiivsete kommunismi ehitajate kasvatusel üks tähtsamaid komponente. Inimeste kõlbelised töökspidamised ja moraalsed omadused on otseselt seotud nende praktilise tegevusega ning avaldavad otsest ja aktiivset tagasimõju nende igapäevasele tegevusele kommunistlikus ülesehitustöös. Inimeste moraalsest seisundist oleneb suurel määral kommunistliku ehitamise edu. Rõhuv enamuse nõukogude inimesi omab kahtlemata kõrgeid moraalseid omadusi. Kuid samal ajal esineb ka kommunistliku moraali normide ja reeglite tõsiseid rikkumisi, kodanliku moraali igandeid inimeste teadvuses. Kõlbeline kasvatus ülesandeks on täiustada kommunismi printsiipide alusel inimeste moraalseid omadusi, välja juurida inimeste teadvusest kodanliku moraali igandeid, ära hoida igasugused amoraalsuse nähtused, aidates sellega kaasa kommunistliku ehitamisele.

Erilist tähelepanu vajab laste ja noorsoo kõlbeline kasvatamine. «Et jõuda kommunismini, kõige õiglasema ja täiuslikuma ühiskonnani, kus täiel määral välja arenevad vaba inimese kõik parimad moraalijooned, on meil juba nüüd vaja kasvatada tulevikuinimest.»⁶³

Kommunistliku moraali teoreetiliseks aluseks on marksism-leninism kõigis tema komponentides, eriti teadusliku kommunismi õpetus. Järelikult peab ka kõlbeline kasvatus aluseks olema teadusliku maailmavaate ja kommunistliku ideoloogia kasvatamine. Kommunistliku moraali põhimõtted on vaja teaduslikult põhjendada. On vaja kasvatada veendumust nende põhimõtete õigsuses. Kuid inimeste maailmavaate ja ideoloogia kujundamist ei saa samastada kõlbeline kasvatamisega, mis on mõeldav ainult ideoloogilise ja psühholoogilise kasvatusel ühtsuses. Andes inimestele teadmisi kommunistlikust moraalist on vaja kasvatada nendes ka vastavaid moraalseid omadusi — kommunistliku moraali normidest range kinnipidamise psühholoogilist vajadust. Seda aga ei saavuta me nn. «moraali lugemisega». Inimeste, eriti noorsoo kõlbeline kasvatamine on keeruline protsess, sest selle kasvatusel objekt — elav inimene, isiksus, on ise keeruline ja vastuoluline, eriti meie, ajaloolise murrangu ajajärgul.

Oma kõnes kirjanike III kongressil 22. mail 1959. a. ütles sm. Hruštšov: «Inimene ei sünni ju kohe kommunistliku inimesena. Sellist inimest ei tunne veel keegi ja te pole teda näinud. Teda on võimatu välja mõelda — ta hakkab kujunema kommunistliku ühis-

⁶² V. I. Lenin, Teosed, 31. kd., lk. 259.

⁶³ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 53.

konna ülesehitamise protsessis, sotsialismilt kommunismile ülemineku lõpuleviimise protsessis.»⁶⁴

Meil on olemas veel kommunistlikule moraalile võõraid ja kahjulikke kombeid, tõekspidamisi, psühholoogiat, harjumusi, mis on pärit kodanlikust ühiskonnast. Nii esineb veel mõninga osa meie inimeste hulgas sääraseid igandeid, nagu apoliitilisus, poliitiline «erapooletus», ühiselu reeglite rikkumine, ebaaus suhtumine ühiskondlikku omandusse, egoism, töödistsipliini rikkumine, natsionalistlikud ja religioossed igandid jne. Siinjuures tuleb märkida, et neid igandeid püüab elustada kaasaegne kodanlik propaganda, mis mitmesuguste kanalite kaudu püüab tungida meie ühiskonda.

Ideoloogiliselt ja moraalselt ebakindlad inimesed teevad ebaõigeid moraalseid järeldusi ka meie kommunistliku ülesehitustöö raskustest. Mitte küllaldaselt veenev ei ole alati ka ideeline kasvatus.

Kõik see nõuab inimeste kommunistliku kasvatuses ja ümberkasvatamise tugevdamist.

Kommunistlik partei ja Nõukogude riik omistavad suurt tähtsust meie inimeste, eriti noorsoo kõlbelisele kasvatusesele. Selleks on rakendatud kõik ideoloogilise kasvatuses vahendid: kool, kirjandus, kunst, ajakirjandus, raadio, televisioon, kultuuriasutused jne.

Väga suure tähtsusega meie noorsoo kõlbelise kasvatamise seisukohast on noorte suvepäevad, mida meie vabariigis on edukalt korraldatud juba kaks aastat. Tartus toimusid 1959. aastal noorte suvepäevad 14.—24. juunini. Neist võttis osa üle 500 noormehe ja neiu linna tööstusettevõtetest. Suvepäevade kava oli huvitav ja mitmekesine. Toimus veekarneval, mille avas Neptun. Toimusid veepidustused. Viidi läbi rahvaste sõpruse õhtu. Organiseeriti spordilaager maal looduslikult kaunis kohas. Noorte ees esinesid huvitava vestlustega vanad revolutsionäärid. Tartu Riikliku Ülikooli 80-ne aastane õppejõud professor K. Ramul vestles teemal «Miks ma ei usu jumalat». Toimus loeng «Mis on kommunistlik ühiskond». Vesteldi esteetilisest kasvatuses, sotsialistlikust seaduslikkusest. Organiseeriti viktoriini muusikast, kirjandusest. Ei puudunud ka moedemonstratsioon «Kuidas maitsekalt rõivastuda», õpetati, kuidas hästi tantsida. Kõneldi sellest, kuidas luua mugav kodu. Vahetati mõtteid, arutati elavalt teemat «Armastus, sõprus, seltsimehelikkus». Oma reisimuljetest vestlesid välismaal viibinud turistid teemal «Sõpradest ja vaenlastest raja taga». Arstid aga rääkisid noortele hügieenist. Suvepäevade lõpetamine toimus pidulikult. Noortele anti vastavad tunnistused, mälestusesemed, albumid. Lõppfinaaliks oli tõrvikutega rongkäik jaanipäeva õhtul läbi linna Tähtvere parki, kus toimus noorte pidu.

Noorte suvepäevade korraldamine, ilmalike kombetalituste juurutamine omab mitte ainult suurt tähtsust võitluses religioossete iganditega. Neil suvepäevadel on oluline osa noorsoo kõlbelises kasvatuses üldse.

⁶⁴ «Rahva Hääle» 26. maist 1959.

Kõlbelises kasvatuses omab suurt tähtsust ühiskondliku arvamuseloomine ühe või teise nähtuse suhtes. Ühiskondlik arvamus on üks ühiskondliku teadvuse väljendusviise, mille vastava ühiskondliku psühholoogia ja ideoloogia alusel üks või teine nähtus saab ühiskondliku hinnangu, kas hukkamõistu või heakskiidu, solidaarsuse osaliseks. Ühiskondlik arvamus võib kujuneda ja kujunebki ka stiihiliselt. Kuid selline arvamus võib sisaldada tõsiseid vigu ja eksimusi kommunistliku moraali printsiipide seisukohalt. Ja siin ilmnebki ühiskondliku arvamuseloomise suunamise vajadus, mis on üks tähtsamaid kommunistliku kasvatuseloomise meetodeid.

Kõlbeline kasvatus peab olema maksimaalselt humaanne. Ta peab arvestama iga inimese psühholoogilisi iseärasusi ning igal juhul taotlema mitte inimese «hävitamist», mitte tema isoleerimist ühiskonnast, mitte tema kui sotsialistliku ühiskonna kodaniku õiguste piiramist, vaid tema tõstmist inimväärikuse kõrgusele.

Sotsialism loob kõige humaansamad suhted inimeste vahel. Inimene ei ole siin mitte vahend, milleks ta on ekspluataatorlikus ühiskonnas, vaid eesmärk. «Siin on esikohale tõstetud hoolitsus kogu rahva heaolu eest, inimisiksuse igakülgse arenemise eest kollektiivi tingimustes, kus inimene on inimesele mitte vaenlane, vaid sõber ja vend.»⁶⁵ Kommunistlik moraal paneb inimese peale teatud kohustused ühiskonna suhtes, kuid samal ajal annab ka õigused isiksuse suhtes. Ta nõuab kollektiivilt, ühiskonnalt isiksuse inimväärikuse austamist, tähelepanelikku humaanset suhtumist inimesesse. Hooletu suhtumine inimese elulistes vajadustes, tema saatusesse on kokkusobimatu kommunistliku moraaliaga.

Sm. Hruštšov märkis oma kõnes kirjanike III kongressil: «Tahaksin ütelda, et meie sotsialistlikus ühiskonnas, kus pole vaenulikke klasse ega grupe, kus kogu elu on rajatud seltsimehelikkuse ja sõpruseloomise printsiipidele, on tarvis tähelepanelikumalt suhtuda nendes inimestesse, kellel oli õnnetus «lasta end kuradil eksiteele viia». Me usume, et ei ole parandamatuid inimesi.»

Ja edasi: «Meie tingimustes on tarvis inimestesse suhtuda tähelepanelikult, uskuda inimesesse, näha oma lõppeesmärki — võitlust kommunismi eest. Inimesi on tarvis kasvatada ja ümber kasvatada. Printsipialse kriitika ja ideelise võitluse teel tuleb taotleda kommunistlike jõudude ja nende jõudude ühtekoondamist, kes saavad meie partei järel võitluses kommunismi ülesehitamise eest. See on peamine.»⁶⁶

Kahjuks peab aga tunnistama, et mitte kõik ei pea kinni sellest põhimõttest. Leidub ka meil kasvatajate hulgas inimesi, kes asendavad kasvatuseloomise administreerimisega, neid, kelle jaoks inimene ei ole mitte eesmärk, vaid on ainult vahend. Selline kasvatus ei anna soovitavaid, võib aga anda vastupidiseid tulemusi. Seda

⁶⁵ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 53.

⁶⁶ «Rahva Hääle» 26. maist 1959.

tõestab nii psühholoogia- ja pedagoogikateadus kui ka elu praktika. Sellest aga järeldub, et kõlbelise kasvatuse üks tähtsamaid ülesandeid on kasvataja kasvatamine. Mõistagi peab iga kasvataja — isa, ema, kooliõpetaja, asutuse, ettevõtte, partei-, komsomoli- ja teiste ühiskondlike organisatsioonide juhtivad töötajad jt. — ise kasvatama eelkõige endas neid kõrgeid moraalseid omadusi, mida ta püüab kasvatada teistes, olema eeskujuks kasvatatavatele. Vanasõna: «Käbi ei kuku kännust kaugele» — on maksev ka siin.

Eeskuju jõud on suur jõud, eriti noorte jaoks. Kuid asi ei seisa mitte ainult selles. Kasvatajad rikuvad sageli kommunistliku moraali põhimõtteid, eelkõige sotsialistliku humaansuse põhimõtet ebaõigete kasvatusvahendite ja -meetodite kasutamisega, millega toovad suurt kahju nii kasvatatavale, kui ka kõlbelisele kasvatusel üldse. Kasvatajatelt on õigus nõuda sotsialistliku kollektivismi ja humanismi, pedagoogika ja psühholoogia põhjalikku tundmist. See aitab kujundada kommunistlikku suhtumist Inimesesse ning kasvatada inimesi kommunistliku moraali vaimus.

Kommunismi materiaalse ja tehnilise baasi loomise praktilised ülesanded on lahutamatult seotud kommunistliku ühiskonna igakülgse arenenud ja ettevalmistatud inimeste kasvatamise praktiliste ülesannetega. Mida teadlikumad, arenenumad on inimesed, mida kõrgemad on nende kui kommunismi ehitajate moraalsed omadused, seda edukam on kommunismi ülesehitamine.

NLKP XXI kongress nõudis nõukogude inimeste kasvatamise igakülgset parandamist, nende kommunistliku teadlikkuse ja aktiivsuse tõstmist, uue inimese kujundamist kollektivismi ja töökuse, ühiskondliku kohusetunde vaimus, sotsialistliku internatsionalismi ja patriotismi vaimus, uue ühiskonna kõrgetest moraaliprintsiipidest kinnipidamise vaimus. Erilist tähelepanu on vaja pühendada sirguva põlvkonna kasvatamisele kommunismi vaimus, sellele, et lähendada kooli elule ja ühendada õppimine tootmistööga, suunata noorsugu teaduste tippude vallutamisele, inimeste teadvuses säilinud kapitalismi iganditest ülesaamisele ning leppimatu võitluse arendamisele vaenuliku kodanliku ideoloogia ja kodanliku moraali igandite vastu.

RELIGIOON

T. Reinvald-Tšernjavskaia

1. Religiooni kui ühiskondliku teadvuse vormi spetsiifika. Religiooni juured

Religioon on üks vanimaid ühiskondliku teadvuse vorme. Ta tekkis ammu enne klassiühiskonna kujunemist ja seda perioodi, mida käsitlevad kirjalikud ürikud; kaasaja ajalooteaduse andmetel on religioon tekkinud ligikaudu 50 000 aastat tagasi.

Küsimuste poolest, mida religioon üles seab ja lahendada püüab, on ta ühiskondliku teadvuse vormide hulgas kõige lähemal filosoofiale. Nagu filosoofiagi seab ta endale eesmärgiks välja töötada teatud kindel maailmavaade. Juba ürgaja religioon väljendas ürginimeste äärmiselt algelist ja naiivset maailmakäsitust, tegi katset lahti mõtestada inimese suhteid teda ümbritseva loodusliku ja ühiskondliku keskkonnaga. Religiooni ideoloogia nagu filosoofiagi keskseks küsimuseks on vaimu ja olemise vahekorra probleem. Teatavasti alustavad kõik nn. «pühakirjad», niihästi kristlaste piibel kui ka muhameedlaste koraan jt., oma usudoktriini esitamist sellest, et kirjeldavad maailma loomist jumala — üleloomuliku vaimse olendi poolt. Jumala tunnistamisele maailma loojaks, kõikide asjade algpõhjuseks ja olemuseks, on rajatud ka kõik teised religiooni seisukohad.

Kui käsitletava küsimusterangi seisukohalt on religioon üsna lähedane ka filosoofia teaduslikule suunale — materialismile, siis nende küsimuste lahendamise poolest on ta viimasele diametraalselt vastandlik. Materialism on oma olemuselt usuvastane. Materialistliku filosoofia põhiseisukohad on teadusliku ateismi teoreetiliseks aluseks.

Samal ajal on aga religioon ka asetatud küsimuste lahendamise poolest väga lähedane filosoofia idealistlikule suunale, eriti objektiivsele idealismile. Objektiivse idealismi ja religiooni põhiseisukohad langevad sisuliselt võttes ühte. Objektiivse idealismi, näiteks Hegeli õpetuse järgi on mittemateriaalne vaimne jõud — absoluutne idee, puhas vaim, loogiline mõtlemine — olemise suhtes primaarne. Loodus ja ühiskond on vaid selle mittemateriaalse substantsi teisiti-olemine, tema kehastus, tema produkt. Idee loob olemise. Religioonis kõrgem vaimne olend, jumal, loob maailma ei millestki.

Järelikult ei ole filosoofia ja religiooni põhiküsimuse lahendamises religiooni ja idealismi vahel põhimõttelist erinevust. Ühte ja

sama ideed väljendatakse erinevate sõnadega. Religioonis on idealismi põhiidee väljendatud konkreetsete kujundite vormis. Idealism kujutab endast alati religiooni avalikku või varjatud teoreetilist tõestamist.

Religioon kujutab endast idealismi vulgaarset väljendusvormi, idealism aga — papimeelsuse rafineeritud väljendusvormi.

Ometi on religioonil ja idealismil ka erinevusi. Idealism püüab mõistuse, loogilise mõtlemise poole apelleerides oma seisukohti argumenteerida. Religioon ei tunnista loogilisi argumentatsioone, ta rajaneb ainult pimedal uskumisel nägematusse, apelleerib ainuüksi inimese tunnete, südame poole. Piibel väidab: «Usu läbi mõistame meie, et maailm Jumala sõna läbi on valmistatud, et see, mis nähakse, on saanud neist, mis ei nähta.» «Usk on kindel lootus nende asjade peale, ... mis ei nähta.»¹ Idealism kui filosoofiline õpetus ei ole ise seotud kombetalitustega, nende vaimsete jõudude kummardamise kultusega, keda ta peab maailma algpõhjuseks. Religioon aga on kombetalitustega lahutamatult seotud, kultus on igasuguses religioonis üks selle kõige olulisemaid komponente.

Religiooni aastatuhandete pikkuse ajaloo kestel on usulistes vaadetes toimunud väga suuri muutusi. Ometi on kõigile kunagi eksisteerinud ja praegu eksisteerivatele usulistele kujutlustele omased teatud ühised olulised, iseloomulikud jooned.

Kõigile usulistele kujutlustele on iseloomulik nn. animism (ladinakeelsest sõnast «anima» — «hing»). See on usk võimsatesse, üleloomulikesse olenditesse, hingedesse ja vaimudesse, kellel on imetegevad võimed ja kes valitsevad maailma asju ning nähtusi. Eri rahvad on eri aegadel kujutanud neid vaimu erinevalt, kuid ei ole kunagi olnud ega ole religiooni ilma usuta vaimudesse.

Usulised kujutlused on tavaliselt seotud ka fetišismiga. Fetišism tähendab üleloomulike vaimsete võimete omistamist elututele, mõnikord ka elavatele objektidele, tänu millistele nad omavad võimu teatud tegelikkuse valdkonna üle, ja nende kummardamist. Muistsed eestlased näiteks arvasid, et küntel ja juustel olevat erilist väge ja elujõudu. Seetõttu ei lõiganud mehed muiste küüsi, juukseid ega ajanud habet. Orjade pea paljaksajamine tähendas nende vastupanu jõu murdmist. Samasugust jõuetut alistumist oma mehele pidi tähendama ka nooriku juuste äralõikamine abiellumisel. See komme oli Eestis tuntud veel XVIII sajandi lõpul.²

Fetišismi näideteks on ka «pühitsetud vesi», mille kaudu peab ristiusu järgi ristimise ajal inimesesse minema «pühavaimu», samuti ka «imetegevad» ikoonid, pühakute jäänused või siis must kivi Mekka Kaabas. Ristiusus on ulatuslikult levinud ka inimeste fetišeerimine. Kristuse kuju on fetišeeritud inimese kuju. Kristusel on üleloomulikud omadused, ta on sündinud pühast vaimust ja süütust neitsist. Inimest kummardatakse kui jumalat. Jeesus Kristus ei ole

¹ Piibel. Raamat, Ebraea rahvale kirjutatud, ptk. 11, salmid 1, 3.

² A. Moora, Eestlaste muistsest usundist. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn, 1956, lk. 9.

ainus fetišeeritud kuju ristiusus. Fetišeeritud on ka kõik «pühakud», keda kummardatakse kui peajumalast, maailma loojast astmekese võrra madalamal seisvaid jumalaid.

Religioossed vaated avalduvad ka inimeste vastavas käitumises, usulisi eesmärke taotlevate toimingute ja talituste kogusummas. Siia kuuluvad maagia ja kultus.

M a a g i a on usk sellesse, et inimesed ise on võimelised saavutama teatud võimu vaimude üle kindlate salapärase võtete, toimingute, manasõnade, nõiduse abil, ja sundima neid täitma inimeste soove, — usk sellesse, et säärase vaimudega, üleloomulike jõududega ühendusse astumise kaudu inimesed ise osutuvad võimeliseks «imesid» välja kutsuma, teostama üleloomulikul teel soovitatavat. Nii näiteks austraallaste püha nõiatants liivale joonistatud kanguru ümber enne jahileminekut tähendab jahivaimude mõjutamist jahi edu kindlustamiseks. Puuokste kastmine järvevette tähendab nende meelest vihmavaimu mõjutamist vihma väljakutumiseks.

Maagilise tähendusega toiminguks kristlastel on risti ettelöömine, milline andvat inimesele võimu saatana üle, kindlustades tema julgeolekut saatanlike jõudude pealetungide eest. Ristiusk omistab Kristusele ja tema apostlitele sääraseid maagilisi imetegusid, nagu surnute ülesäratamist, kurja vaimu pätustest väljaajamist ja sigadesse saatmist, üheainsa käepuudutusega nägemisvõime tagasandmist pimedatele jne. Maagia näideteks ristiusus on ka ristimine ja armulaud. Leiva söömine ja viina joomine armulaulul sümboliseerivad Jeesuse ihu söömist ja vere joomist. Usklikud on arvamisel, et niiviisi saab neile osaks terake Kristuse jumalikust õndsusest, toimub pattudest vabanemine.

K u l t u s kujutab endast üleloomulike jõudude kummardamiseks korraldatavaid usulisi kombetalitusi, mis peavad aitama saavutada kõrgemate vaimsete jõudude heatahtlikkust, selle kaudu aga ka usklikele soovitavaid tagajärgi. Kultuse elementideks on palvetamine, ohvritoomine, ristikäigud jne.

Religiooni arenenud vormidele on iseloomulik spetsiaalse usuorganisatsiooni olemasolu, mis ühendab üht usku ja ühesuguseid kombetalitusi tunnistavaid inimesi. Niisugusteks organisatsioonideks on mitmesugused kirikud.

Religioosete kujutlustega tutvumine — need kujutlused on aga tõepoolest eriskummalised — tekitab paratamatult küsimuse, millest nad on tingitud? Mispärast tekkisid usulised kujutlused, mispärast on nad kõige erinevatel rahvastel aastatuhandeid eksisteerinud?

Selle küsimuse käsitlemises on kaks põhijoont — materialistlik ja idealistlik.

Kodanlikus maailmas esineb selles küsimuses arvukalt idealistlike teooriaid. Nende hulgas levinuimaks võib lugeda **p r a m o n o t e i s m i**. Seda reaktsioonilist papimeelset teooriat pooldab ka tänapäeva kirik, sest nimetatud teooria ei luba üldse religiooni päritolu küsimust üles tõsta ja väidab, et kõikvõimsa jumala mõiste on igavene ja inimesed on alati jumalat uskunud. Usk jumalasse ei

olene kohast ega ajast, inimene saavutab selle ainuüksi intuitsivselt, ilmutuse teel.³

Kodanlikes riikides on populaarsed ka «bioloogilised» usuteooriad, nende hulgas Sigmund Freudi psühhoanalüütiline kontseptsioon. «Bioloogilised» teooriad muudavad ajaloolise sotsiaalse nähtuse, religiooni, inimesele sünnipäraselt omaseks igaveseks bioloogiliseks kategooriaks. Freudism näiteks kujutab religiooni sugutunde kajastusena, inimese seksuaalsete vajaduste väljendusena.

Reaktsioonilised kodanlikud idealistlikud kontseptsioonid heidavad järelikult üldse kõrvale religiooni päritolu küsimuse ja kujutavad religiooni igavese nähtusena, «usulisi tundeid» aga inimese sünnipärase omadustena.

Ammendavat vastust ei suutnud usu päritolu küsimusele anda ka marksismieelsed materialistlikud filosoofid. Nende arvates on looduslike põhjuste mittetundmine sundinud inimesi looma endale jumalaid; edasi aga muutis pettus jumalad milfeksi hirmuäratavaks, niisuguseks jõuks, keda peab kartma ja kummardama. «Osavad kirikumehed löid inimeste hirmutamiseks jumalad.»⁴ Marksismieelsed materialistid otsisid seega religiooni tekkimise põhjusi ainuüksi inimeste teadvusest, inimeste harimatusest, rumalusest, samuti ka pettusest. Väljaspool inimteadvust asuvaid põhjusi nad ei näinud. Küsimuse lahendamisel ei läinud nad kaugemale nähtuste pealispinnast, usu tekkimise subjektiivsetest põhjustest.

Esmakordselt andis usu tekkimise põhjuste küsimusele teadusliku vastuse m a r k s i s m, üldistades arheoloogia, etnograafia, folkloristika, antropoloogia jt. teadusharude poolt kogutud andmed materialistliku ajalookäsituse positsioonilt.

Usu tekkimine on tingitud kahesugustest põhjustest, seega on ka religioonil kahesugused juured, subjektiivsed, gnoseoloogilised juured, mis peituvad inimtunnetuse protsessis endas, ja objektiivsed, materiaalsed juured.

Religioosnes ideoloogias toimub maailma nähtuste moonutamine.

Küsimus usu tunnetuslikest juurtest on küsimus religioosse peegelduse spetsiifikast, see on küsimus, milles seisneb siin tegelikkuse moonutamine ning kuidas ta toimub.

Usu gnoseoloogiliste juurte üksikasjalise analüüsimise teene kuulub saksa filosoofile materialist L. Feuerbachile, kes antud küsimust on üsnagi põhjalikult käsitlenud kuulsas teoses «Ristiusu olemus» (1841. a.).

Nagu iga teinegi ühiskondliku teadvuse vorm, on ka religioon olemise, inimest ümbritseva tegelikkuse peegeldus. «Teadvus (das Bewusstsein) ei saa olla ialgi midagi muud, kuid teadvusse kandunud olemine (das bewusste Sein) . . . Isegi inimajus tekkivad ähmased pettepidid on materiaalse eluprotsessi paratamatud produktid . . .»⁵

³ Vt. W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, Bd. 3—4, B., 1933.

⁴ П. Гольбах, Система природы, М. 1940, стр. 138.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, М. 1955, стр. 25.

Religiooni suhtes rakendatuna võib see seisukoht esimesel pilgul näida paradoksaalsena ja isegi absurdsena, sest kõik usulised kujundid, kõikvõimsad jumalad ja vaimud on fantaasia vili, väljamõeldised, on selliste olendite kujundid, mida tegelikult ei eksisteeri. Teatavasti ei ole psüühiliselt normaalsete inimeste kogemused iialgi kinnitanud nende religiooni poolt kirjeldatavate fantastiliste olendite olemasolu.

Tegelikult ei ole selles seisukohas mitte kui midagi paradoksaalset ega absurdset. Tõepoolest, kui üleloomulikena igasugused fantastilised kujundid — jumalad, vaimud, inglid, kuradid, haldjad, näkineitsid jne. — meile ka näiksid, ei leidu ometi üheski neist ainsatki elementi, joont, külge, mida ühel või teisel kujul tegelikkuses ei esineks. Küsimus on ainult nende reaalsete elementide ja joonte fantastilises kombineerimises.

Võtame näiteks «kuradi», «vanapagana». Siin näeme ühelt poolt inimese väliskuju, teiselt poolt loomade jooni (sarved, saba, kabjad jne.). Ühtlasi on sellel fantastilisel olendil inimese iseloomujooned, ehkki küll negatiivsed — salakavalus, õelus, alatus jne. Sama lugu on ka kõigi teiste usuliste kujunditega — kõik nad on vaid reaalsete elementide fantastiline, s. t. tegelikkuses mitte esinev ühendamine inimese peas.

Järelikult tähendab religioon tegelikkuse peegeldamist. Kuid see ei ole adekvaatne, ei ole õige peegeldus. Religioon kajastab tegelikkust kõverpeeglis, v ä r a l t, m o o n u t a t u l t.

Kõigi usuliste kujundite olemuseks, peasisuks, on inimene ise, inimese enese olemus. Kõik nad kannavad kõigepealt inimese enese jooni.

Inimene erineb loomariigist sihikindla tegevuse võime, mõtlemise poolest. Inimene on võimeline tegelikkust ümber kujundama, ehitama ja looma. Seesama võime on omistatud ka kõigile usulistele kujunditele, sealhulgas ka kõrgeimale neist — jumalale. Ka jumal ehitab ja loob. Inimene mõtleb. Ka jumal mõtleb, ta on tark. Inimesel on emotsioonid, tunded. Emotsioonid ja tunded on ka jumalal. Ta armastab ja vihkab, on heatahtlik või vihane, tasub heategude eest heaga, maksab kurja eest kätte kurjaga.

Kõik üleloomulikud olendid kõigis usundeis, ükskõik kui fantastilised nad ka ei ole, kui erinevate tegelikkuse külgede ühendamise teel nad ka oleksid saadud (loomade ja kalade kehaosad, taimede osad), mõtlevad alati ja tegutsevad teadlikult nagu inimesedki. Sealjuures kajastuvad eri rahvaste poolt loodud jumalates tavaliselt ka rassilised ning isegi rahvuslikud iseärasused. Valgete jumalad on valgenahalised (Jeesus Kristus), neegrite jumalad — mustanahalised.

Kuidas siis toimub see väära peegeldamise, see tegelikkuse moonutamise protsess?

Pegeldades talle looduses ja ühiskonnas kuuluvat kohta, e r a l d a b inimene oma mõttes iseendast oma olemuse, oma jooned, sihikindla tegevuse võime, mõtlemise, tundeid, ise-

loomu iseärasusi, tahtejõudu, huvisid jm. ja kannab need üle teda ümbritseva tegelikkuse esemetele ja nähtustele, muudab need esemed ja nähtused oma mõtlemises inimese sarnaseks, «h i n g e s t a b» n a d. Maailma nähtused, millel teadvust ei ole, kerkivad nüüd esile mõtlevate olenditena, kes tegutsevad teadlikult nagu inimesedki.

Vanade kreeklaste arvates oli näiteks pühal tammel ettenägemise võime, oma lehtede sahinaga võis ta tulevikku ette kuulutada, võis ennustada isegi tulevase ajaloosündmuse.

Üksikutele nähtustele inimlike joonte omistamine on kõige iseloomulikum religiooni varastele vormidele (looduse ja loomade kultus, mütoloogia), mille kohaselt iga loodusnähtuse taga, mütoloogias aga ka ühiskondlike nähtuste taga peitub jumalik jõud. Vanaaja rahvad pidasidki jumalateks paljusid loodusesemeid ja -nähtusi, või siis arvasid, et nende taga ja ka ühiskondlike nähtuste taga seisavad omaette jumalad — päikesejumal, veejumal, kõuejumal, viljakusejumal, sõjajumal, armastusejumal jne. jne.

Reas usulistes vaadetes muudetakse inimesest lahutatud inimlikud jooned ja olekud iseseisvateks fantastilisteks olenditeks — nad personifitseeritakse, neile omistatakse objektiivne eksistents (majahaldjad, näkineitsid, surm — vikatiga luukere jms.). Suuremas osas need kujundid on seotud ettekujutuses kindla materiaalse kestaga kas inimese enda või muu elusolendi kehaga või kehaosadega. Isegi hing Gröönimaa eskimode arvates omab materiaalselt kesta, kosub koos keha kosumisega, jääb kõhnemaks keha kõhnemaks jäämisega. Lapse kasvades kasvab ka tema hing, suureneb selle jõud. Rauga hing aga, vastupidi, tõmbub kortsu, jääb küüru ja kiduraks, kaotab enda kaalu (!), muutub jõuetuks.

Arenenud klassiühiskonna religioonidele, eriti ülemaailmselt levinud religioonidele on iseloomulik kesksete usuliste kujundite kõrgem abstraherimise aste. Peajumalateks on siin subjektiks muudetud, personifitseeritud kehatud olendid, kellel puudub materiaalne kest. Ristiusu jumal-vaim, muhamediusu Allah on lihtsalt mõtted, tunded, tegevus, mis on lahutatud inimesest ja muudetud iseseisvaks, puhtvaimseks olendiks, kõige eksisteeriva algpõhjuseks.

Tuleb märkida, et religioonis kantakse inimesest eraldatud jooned ümbritsevatele nähtustele üle mitte sel kujul, nagu nad inimesel esinevad, vaid nad vabastatakse üksikinimese individuaalsest piiratusest, nad puhutakse tohutult üles, nad a b s o l u t i s e e r i t a k s e.

Kui inimene on võimeline ehitama maju ja linnu, siis jumala puhul on see võime välja arendatud kõikvõimsuseks, ta on võimeline ehitama ja looma kõike — maailma, universumi, määrama kõige eksisteeriva saatust. Inimene on võimas, jumal on kõikvõimas. Kui inimesel on teadmisi, siis jumal teab kõike; kui inimene on lõplik ja surelik, siis jumal on lõputu ja surematu.

Religioosete kujundite loomisel on täiesti konkreetne tunnetuslik

mõte. Mis on jumalad ja vaimud tunnetuslikult seisukohalt võttes? Nad tähendavad katset seletada inimeste poolt veel tunnetamata ja inimeste kontrollile mitte alluvate nähtuste põhjusi, tähendavad katset avastada nähtuste põhjuslikku seost.

Vanadel egiptlastel oli legend jumalast Khnumist, jäära peaga inimesest. See jumal valmistas määratu suure muna, millest koorus välja kogu universum. Jumal esineb siin universumi põhjusena. Kamtšadaalid uskusid omal ajal, et pilvedes elab pikkade juustega vaim, kes juukseid lehvitades tekitab tuult, tema naine aga värvib oma põski, et mehele meeldida. Siin on juuste lehvitamine tuule põhjuseks, vaimu naise kosmeetilised harrastused — koidupuna põhjuseks. Homerosele otsustavad jumalad Olümpose kuldseil troonil istudes, kelle võiduga peab lõppema kreeklaste ja troojalaste sõda. Siin on jumalate otsus võidu või kaotuse põhjuseks sõjas.

Sedasama esineb sisuliselt võttes ka rohkem arenenud, rohkem rafineeritud religiooni vormides. Ristiusu jumal on maailma looja, maailma põhjus. Ta määrab ära rahvaste ja üksikinimeste saatuse, ta on nii ühiskondlike nähtuste kui ka loodusnähtuste põhjus. Isegi kõige rafineeritumate religioossete kujutluste puhul, mida esineb haritud inimestel, on jumal, maailmavaim maailmas valitseva otsustarbekuse ja harmoonia põhjuseks.

Tegelikult aga ei ulatu üheski religioonis põhjuslike seoste mõistmine nähtuste tõeliste materiaalsete põhjuste tunnetamiseni, nende olemuse, seesmise objektiivse seaduspärasuse tunnetamiseni.

Suutmata seletada keerukaid tegelikkuse nähtusi, mida ta ei ole veel jõudnud tunnetada, ja seda enam neid kontrollida, püüab inimene neid seletada nende kogemuste valguses, mis tal juba olemas on ja mis, vähemalt inimkonna varasematel arenguastmetel, on väga piiratud, püüab neid seletada ise endaga analoogia leidmise abil, samastades kõike teda ümbritsevat tema enesega. Seda asjaolu märgib V. I. Lenin «Filosoofilistes vihikutes»: «Metslane ei eralda ennast loodusest.»⁶ N. G. Tšernõševski kirjutas: «Metslane või poolmetsik inimene ei saa ette kujutada teistsugust elu kui see, mida ta tunneb vahetult kui inimese elu; talle näib, et puu räägib, tunneb, tunneb mõnu ja kannatab piinu nagu inimenegi; et loom tegutseb teadlikult niisamuti kui inimene; et nii puul kui loomal on oma keel; isegi inimeste keelt ei räägi nad ainult kavalusest, sellepärast, et nad loodavad vaikimisest suuremat kasu kui rääkimisest. Samuti kujutab ta ette jõe või kalju elu; kalju on kivistunud vägilane, kellel on säilinud tunded ja mõtlemisvõime; jõgi on nümf, näkineitsi, veehaldjas.»⁷

Inimmõtlemisele on omane tendents kanda juba tuntud, tunnetatud seoseid üle seni veel tunnetamata nähtustele ja seletada viimaseid analoogia põhjal, tunnetatud nähtuste abil. Kuid analoogia ebaõige rakendamine võib põhjustada vigu, moonutusi. Seda laadi

⁶ В. И. Ленин, Соч., т. 38, стр. 81.

⁷ Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. II, М. 1949, стр. 25—26.

moonutusi leiame sageli isegi teaduse ajaloost. Nii näiteks tõi mehhaanika seaduste avastamine ja üksikasjaline läbitöötamine kaasa olukorra, kus XVII ja XVIII sajandi loodusuurijad ja filosoofid püüdsid seletada tol ajal veel tunnetamata bioloogiliste ja ühiskondlike nähtuste olemust ainuüksi mehhaanikaseaduste toimega.

Mis puutub sellesse, et inimene peab teda ümbritseva maailma nähtusi ebaõige analoogia põhjal tema enese sarnasteks elusolenditeks, siis siinkohal on meil tegemist äärmiselt madala, primitiivse nähtuste seletamise viisiga, mis on iseloomulik inimkonna varastele arenguetaappidele. Niisugust ümbritsevate nähtuste «hingestamist» võime meie tingimustes tänapäeval reljeefsel kujul jälgida väikestel lastel, kuivõrd inimese individuaalses kehalises ja vaimses arenmises korduvad mõningad inimkonna ajaloolise arengu olulised jooned. Nii võib näiteks kahe-aastaselt lapselt kuulda: «Autobussil on suured silmad, ta näeb kõike.» — «Autod on väsinud ja magavad autopargis.» — «Kuu sai minu peale vihaseks, sest ma jonnisin, ja läks taevast minema.» Antud juhul kantakse lapsele tuntud seosed üle kõigile nähtustele tema pisitillukeste kogemustega analoogia leidmise põhjal.

Sama laadi, kuid keerulisem moonutamine toimub ka tegelikkuse religioosse seletamise puhul. Siia kuulub kõikide põhjuste naiivne seletamine ainsa lausega: «Nii tahtis jumal.» Analoogia aluseks on inimese tahe, soovid. Niisugune «seletusviis» tekitab määratu suurt kahju ainuüksi juba sellega, et ta heidab kõrvale sisuliselt võttes maailma teadusliku tunnetamise ülesande, nähtuste tõeliste põhjuste uurimise ülesande, kuivõrd kõik põhjused on juba ette teada, kõik küsimused on ammendatud.

Religioossete kujutluste aluseks olev väär analoogia pöörab nähtuste reaalse olemuse pahupidi, n. ö. pea peale. Tegelikult ei loo jumal inimest oma näo järgi, vaid inimene loob jumala oma näo järgi.

Inimese ja teda ümbritseva keskkonna suhete religioosse peegeldamise protsessi tulemusel toimub maailma kahestamine inimese fantaasias: reaalse, materiaalse, siinpoolse maailma kõrval tekib kujutletav, sealpoolne, müstiline, fantastiline maailm, jumalate ja vaimude maailm, paradiis ja põrgu.

Kui religioossed vaimude kujundid kujutavad endast inimese olemuse moonutatud peegeldust, siis religioosses ideoloogias kui tervikus, kus vaimud, hinged mängivad vaid põhikangelaste osa, peegeldub palju laiem objektiivne tegelikkuse nähtuste ring.

Inimene asetab alati oma jumalaid ja vaimu samasugustesse tingimustesse taevariigis, millistes ta ise elab siinpoolses maailmas, viib üle mõtteliselt taevariiki neid samu ühiskondlikke suhteid, millistest ta ise võtab osa antud ühiskonna liikmena. Kõik religiooni vormid peegeldavad teatud kindlaid ühiskondlike suhete tüüpe, mille pinnal nad on kujunenud. Seda võib täiesti selgesti näha juba kõige varasemate religioonivormide puhul.

Üks kõige varasemaid religiooni vorme on totemism. Tote-

mism on varase sugukondliku ühiskonna religioon, mis oli levinud jahipidajate hõimude keskel. Totemism tähendab usku üleloomulikku sugulusse antud sugukonna või hõimu ning teatavate materiaalsete esemete — tootemite vahel. Kõige sagedamini peeti tootemiteks loomi, harvemini taimi, õige harva ka eluta asju.

Antud sugukonda või hõimu peeti oma tootemi järglasteks. Inimesed uskusid, et tootem kaitseb oma sugukonda, suhtub temasse heatahtlikult, kui nad vaid oskavad teda austada. Totemismi klassikaliseks levikualaks on Austraalia, ainus maa, kus see religiooni vorm on siiamaani säilinud. Austraalia päriselanikel näiteks informeerib tootem — kanguru — oma sugulasi — inimesi — vaenlase lähenemisest, tagab neile vajaliku ilma jne. Tootem maksab kätte enesetaoliste tapmise ja söömise eest.

Juba siin totemismis võib selgesti näha antud religioosset kujutluses ühiskondliku arengu vastava staadiumi sotsiaalsete suhete peegeldumist. Nii oli varases sugukondlikus ühiskonnas peamiseks ühiskondlikuks suhteks veresugulus sugukonna, klanni liikmete vahel. Kõik sugukondliku kogukonna liikmete omavahelised suhted olid vahendatud veresuguluse kaudu. See veresugulusel põhinev ühiskondlike suhete tüüp kantigi inimeste kujutluses üle inimeste ja välismaailma suhetele, suhetele looma- ja taimeriigiga. Sugukonna tihedat seost ümbritseva loodusega käsitleti kui sugukonna ja looduse veresugulust. Sellega ongi seletatav, miks tekkisid kujutlused tootemitest kui «esivanematest», miks sugukonda peetakse nende «esivanemate» järglasteks ja nimetatakse nende nimedega.

Perekonna arenemine, üleminek patriarhaadile, seejärel patriarhaadile, toob kaasa religioossete kujutluste muutumise. Koos patriarhaalse sugukondliku kogukonna arenemisega, eriti aga seoses patriarhaalsele kogukonnale üleminekuga, asendab totemismi esivanemate kultus. Esivanemate kultuses on fantastilisel kujul peegeldunud vastavalt patriarhaalses või patriarhaalses perekonnas päritolu ja suguluse arvestamine esiema või esiisa järgi. Loomade kujul eksisteerivate jumalate — zoomorfismi — asemele tulevad järk-järgult jumalad inimeste kujul. «Vaimude maailmas» kerkib esiplaanile esivanema vaim inimese kujul, kes on sugukonna kaitsevaimuks.

Arvukate faktiliste andmete põhjal on võimalik jälgida, kuidas toimub totemistlike kujutluste ülekasvamine antropomorfilisteks kujutlusteks. Muisne Egiptus on oma loomade ja lindude peadega jumalate näol meile jätnud arvukaid jälgi loomakujuliste jumalate inimestekujulisteks jumalateks ümberkasvamise protsessist.

Paiksele eluviisile, maaharimisele ja karjakasvatusele ülemineku omandavad vaimud vastavaid inimeste materiaalse tegevuse jooni. Kujunevad välja looduse kultus, agraarkultused. Nendes religiooni vormides peegeldub fantastilisel kujul karjakasvatuse ja maaharimise sõltuvus stiihilistest loodusjõududest. Tekivad arvukad jumalad, kes «valitsevad» loodusnähtusi: tuult, päikest, vihma jne., milledest kõigest oleneb maaharimise edu. Sealjuures

on iseloomulik, et paljude jumalate hulgas kuulub esmajärguline koht just neile jumalatele, kes valitsevad niisuguseid loodusjõudu-
sid, mis etendavad antud ühiskonna majanduselus esmajärgulist
osa.

Näiteks oli muistses Babüloonias väga suur tähtsus veel, niisu-
tusel. Nimetatud asjaolu peegeldusena tekkiski kujutlus heast ja hea-
tahtlikust vee- ja tarkusejumalusest East, kes on õpetanud inimes-
tele kõiki töid, kunste, teadmisi. Vees nägid muistsed sumerlased
ürgset jumalikku stiihiat, mis oli nende arvates kogu elu algpõhju-
seks. Sellepärast peeti ka looduse tootlike jõudude jumalat Tammuzi
veejumaluseks ja nimetati veesügavuste pojaks.

Seega peegelduvad juba muistsetes religioossetes kujutlustes
müstifitseeritud vormis niihästi ühiskondlike suhete tüüp kui ka
selle spetsiifilised jooned ja majanduselu iseärasused eri rahvastel.

Ürgkogukondliku korra rüpes toimunud eraomanduse tekkimise
protsess tõi kaasa sugukondlike suhete järkjärgulise lagunemise
ning lõi sellega eeldused veresuguluse suhteid peegeldavate reli-
giooni vormide asendamiseks religiooni uute vormidega.

Kõiki religiooni vorme, millised on kujunenud ürgkogukondliku
korra ajal ning tema lagunemise perioodil, iseloomustab poli-
teism (kreekakeelsest «poly» — «palju», «theos» — «jumal») —
usk paljudesse jumalatesse, paljude vaimude ja jumalate üheaegne
kummardamine. See muistsete religioonide üldine joon peegeldab
ühiskonna killustatust paljudeks sugukondadeks ja hõimudeks, kus-
juures igal hõimul oli oma eriline vaimude, jumaluste riik.

Religiooni vormiks, milline kajastab ülemineku perioodi ürg-
kogukondlikult korralt orjanduslikule, on mütoloogia. Viimase
klassikaliseks avalduseks on kangelasajastu mütoloogia, mis on
kajastatud Homeroose «Iliases» ja «Odüsseias». Kreeka Olymposel
valitsevad vahekorrad jumalate vahel on väga sarnased kangelas-
ajastu Kreeka ühiskonna ülesehitusega.

Küpsemale klassiühiskonnale on iseloomulik monoteistlike,
ainujumaluslike religioonide kujunemine. Monoteistlike religioonide
hulka kuuluvad ka kolm tänapäeval kõige rohkem levinud maailma
religiooni — ristiusk, budism ja islam. Monoteismis peegeldub
riigivõimu kujunemise protsess, riigivõimu kontsentreerumine ühe
isiku — ainuvalitseja, monarhi kätte. «Ainujumalat ei oleks iialgi
olnud ilma ainuvalitsejata.»⁸

Religiooni ajaloolistes vormides peegeldub mitte ainult ühis-
kondlike suhete tüüp tema spetsiifiliste joontega, vaid ka inimeste
eluolustik, eluviis, selle omapära. Siis, kui inimesed elasid metsas —
ka nende jumalad vastavalt nende ettekujutlustele elasid metsas;
kui nad ehitasid endale üles suuri linnu, ka nende jumalad kolisid
üle luksuslikesse paleedesse.

Õeldust nähtub, et sealpoolne maailm, millise loovad oma ette-
kujutustes inimesed, kujutab endast vaid siinpoolse maailma illu-

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, М. 1932, стр. 45.

soorset peegeldust. Maine alus on iseendast eraldunud ja kandub iseseisva taevariigina pilvedesse.

Kuna religioon kujutab endast idealismi üht (nimelt jämedat) väljendust, siis on ka mõlemate gnoseoloogilised juured oma olemuselt samad.

Idealismi tekkimise võimalus peitub juba abstraktse mõtlemise protsessis endas. Tunnetusprotsess on mõistete kujunemise, tegelikkuse esemete, nähtuste kopeerimise protsess. Kuid selles esineb saadud mõistete, koopiaste tõelise päritolu kaotamise võimalus. Selle võimaluse muutumisel tegelikkuseks tekib ettekujutus, et reaalsete asjade ja nähtuste maailma kõrval eksisteerib temast eraldatud iseseisev mõistete, ideede maailm, millist väga kergelt jumalustatakse. Sellepärast märgibki V. I. Lenin «Filosoofilistes vihikutes»:

«Idealismi (= religiooni) võimalus on antud juba esimeses elementaarses abstraktsioonis «maja» üldse ja erinevad majad.»⁹

Idealismi gnoseoloogilised juured seisavad selles, et tunnetusprotsessi joonte, astmete dialektilisest seosest eraldatakse, kistakse välja kunstlikult üks selle joontest, astmetest (emotsionaalne või ratsionaalne), moonutatakse tema tegelikku kohta tunnetuses; tunnetuse astmete absolutiseerimise tulemusel pööratakse lõpuks pea peale ka nende suhe tunnetusobjektiga, sekundaarset esitatakse primaarsena. V. I. Lenin ütleb tuntud töös «Dialektika küsimusest» selle kohta järgmist:

«... Dialektilise materialismi seisukohalt on filosoofiline idealism tunnetuse ühe joone, külje, elemendi ühe külgnene, liialdatud, überschwengliches (Dietzgen) arendamine (ülespuhumine, suureks-paisutamine) absoluudiks, mis on lahutatud materias, loodusest, muudetud jumaluseks.»¹⁰

Religiooni gnoseoloogiliste juurte spetsiifiliseks omaduseks on aga see, et tunnetusprotsessis eraldatud joonte, astmete absolutiseerimine avaldub siin iseseisvalt eksisteerivate jumalike olevuste vormis, kelle olemus, nagu eespool nägime, kujutab endast inimesest eraldatud ja absolutiseeritud inimese enda olemust.

Selle kehastumise põhjust tuleb otsida eelkõige ja peamiselt religiooni materiaalistest juurtest.

Kuivõrd igasugune teadvus on olemise peegeldus, sedavõrd tuleb teadvuses esinevate moonutuste põhjust otsida eeskätt olemisest enesest. Siit tuleb otsida müstilise, illusoorse, religioosse teadvuse massilise tekkimise tingimusi.

Millised on need materiaalsed, objektiivsed põhjused? Mispärast omandavad reaalsed, maised suhted religioosuses peegelduses ebamaise kuju, mispärast loomulikud jõud peegelduvad üleloomulike jõududena, mispärast inimene loob enesele kujutluse vaimuderiigist, kusjuures vaimud on nagu vahetalitajateks ühelt poolt inimese, tei-

⁹ В. И. Ленин, Соч., т. 38, стр. 37.

¹⁰ В. И. Ленин, Дialektika küsimusest, Tallinn, 1958, lk. 7—8.

selt poolt inimest ümbritseva loodusliku ja ühiskondliku keskkonna vahel?

Nagu näitavad arheoloogia andmed, tekkis religioon tunduvalt hiljem kui inimene. Paleoliitikumi kõige varasematel astmetel ei olnud inimestel üldse religiooni; kõige varasematel inim põlvkondadel ei ole leitud mingisuguseid usuliste kombetalituste jälgi. Maagia olemasolu tõendavad aga juba Mousterieni perioodi kuuluvad matuseleiud, näiteks surnutele kaasa pandud karuluud. Paleoliitikumi lõppjärgust on säilinud juba arvukaid tõendeid religioosete kujutluste olemasolu kohta: keerukate kombetalituste jälgedega matusepaigad, mitmesugused usulisi kombetalitusi peegeldavad joonistused ja skulptuuri mälestusmärgid, tootemite kujukesed jt.

Religiooni tekkimise ajastul, ürgkogukondliku korra perioodil, kivist tööriistade ajajärgul, oli inimese võim loodusjõudude üle äärmiselt väike. Inimesed olid jõuetud stiihiliste loodusjõudude ees — uputuste, põudade, äikeste, igasuguste tõvede jne. ees.

Asjaolu, et ei olnud võimalik vähegi olulisel määral võimsaid loodusjõudusid mõjutada, neid endale allutada, tekitas inimestes pimedas hirmu nende jõudude ees. Hirm aga sünnitab omakorda illusioone, õhutab fantaasiat. Isegi känd või muu eluta ese võib tekitada pimedas metsas hirmu võimuses oleval inimesel elusolendi mulje. Analooiliselt sellele tekitasid võimsad, inimese üle valitsevad loodusnähtused ürginimesel kujutluse, et nendes nähtustes asuvad vägevad vaimesed olendid, et inimese tahe allub nendes nähtustes peituvale tugevamale tahtele ja et inimese elu oleneb sellest üleloomulikust tahtest. Looduse võimu kujutati hingestatud olendite võimuna. Selles mõttes oli õigus antiikaja rooma luuletajal ja filosoofil Titus Lucretius Carusel, kes väitis, et «esimesed jumalad maa peal löi hirm». ¹¹

Järelikult on üks materiaalseid põhjusi, mis tekitab religioosse, s. o. moonutatud tegelikkuse peegelduse, inimese jõuetus, tema abitu sõltuvus stiihilistest loodusjõududest, täielik allumine nende jõududele. Selle jõuetuse ja abituuse põhjuseks on omakorda tootlike jõudude madal arengutase.

Eraomanduse ja antagonistlike klasside tekkimine tähendas kvalitatiivset muutust religiooni maises aluses — uute materiaalsete põhjuste, sotsiaalsete põhjuste tekkimist. Sotsiaalsed tegurid said siitpeale religioosete kujutluste põhiliseks toitepinnaks.

Koos eraomandusele rajaneva klassiühiskonna tekkimisega kujunesid inimeste ühiskondlikus elus välja uued suhted — ekspluateerimise, valitsemise ja allumise suhted. Inimeste üle valitsevatele vaenulikele stiihilistele loodusjõududele lisandusid vaenulikud stiihilised ühiskondlikud jõud. Kuigi inimkonna arenedes on inimeste võim looduse üle suurenenud, mistõttu abitu sõltuvus loodusjõududest ja sellest sõltuvusest tingitud hirmu- ning jõuetusetunne on vähenenud, on tänapäevalgi kogu kapitalistlikus maailmas täiel mää-

¹¹ Лукреций, О природе вещей, М. 1937, стр. 37.

ral säilinud need eraomandusega seotud ühiskondlikud tegurid, mis on religiooni sotsiaalseks toitepinnaks.

Eraomandus tekitab paratamatult ühiskonna arenemise stiihilise iseloomu, ei võimalda inimestel ühiskondliku arenemise käiku plaanipäraselt kontrollida. Väga reljeefsel avaldub see joon kapitalistliku ühiskonna, arenenud kaubatootmisele rajatud ühiskonna elus.

Kaubatootmise seadused mõjuvad üksikutele tootjatele kui sunuslikud konkurentsi seadused. Need seadused kujunevad tootjatest olenematult ja tootjate vastu kui pimedalt mõjuvad loodusloolised seadused. Produkt valitseb oma tootjat. Mitte inimene ei valitse ühiskondliku tootmise protsessi, vaid ühiskondliku tootmise protsess valitseb inimesi samasuguse vääramatu jõuga, nagu valitsevad loodusjõud metslast.¹²

Eraomanduse ümberjagamine kapitalistide ja väikekodanluse laostumise teel ei toimu sugugi kooskõlas nende isiklike plaanide ja soovidega, vaid neist täiesti sõltumatult. Ka valitseva klassi esindajad on ühiskondliku arenemise stiihia palge ees jõuetud. Paremas olukorras ei ole ka ekspluateeritavate klasside esindajad, kes peale kõige muu on veel sõltuvad ekspluateerijatest, kannatavad ränga sotsiaalse rõhumise all. Ühiskondliku arenemise stiihia annab nende saatusele valusaid hoope. Ebakindlus homse päeva suhtes, alaline oht jääda ilma tööta; hirmsaid viletsusi toovad perioodilised kriisid, koletuslikud sõjad — kõik see ei allu nende tahtele ja võib sellepärast hõlpsasti näida «kõige kõrgema» tahte avaldusena. Sellest tulenevadki kõnekäänud: «Inimene mõtleb, aga jumal juhib», «Jumala käsi maksab kõikjal». Õigusetu olukord, sotsiaalne ülekohus, rusutus, vaimupimedus, orja, pärisorja ja töölise äärmiselt rasked elutingimused, nende väljapääsmatu olukord, meeleheide — kõik see tekitab unistusi, tekitab lootust pääseda kannatustest, lootusi paremale elule. Ja niisuguseid lootusi annabki neile religioon...

Ühiskonna arenemise stiihilisus on ekspluataatorlikus klassi-ühiskonnas seega religiooni toitepinnaks kõikide klasside ja sotsiaalsete kihtide hulgas; kapitalistlikus ühiskonnas ilmselt suuremal määral aga kodanluse ja veel enam väikekodanluse (kelle seisund on eriti ebakindel) kui proletaarlaste seas, kuna esimesi valdab alaline hirm eraomandi kaotamise, laostumise pärast, samal ajal kui viimasel see omand puudub. Pealegi sünnitab proletariaadi klassivõitluse praktika, selle võitluse edu paratamatult ateistlikke vaateid.

Kõigile kannatajatele tootab religioon paremat elu ja õndsust tulevikus, kuid mitte praeguses elus, vaid sealpoolses, hauataguses maailmas. Seda eesmärki täidab maailmareligioonides messiase, lunastaja idee.

Ristusius on lunastajaks Jeesus Kristus, kes tuleb uuesti taevast

¹² Vt. F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 239.

alla ja siis jõuab maa peal kätte paradiis, kõik usklikud ning süütult kannatanud saavad kätte oma tasu — igavese õndsuse.

Budismis on lunastajaks Buddha — jumalik õpetaja ja kõigi kannatajate päästja. Sedasama eesmärki teenib ka budistlik hingederändamise dogma, mille kohaselt orja hing võib rännata radža ihusse, kui ori on elanud «vaga», s. t. ekspluateerijatele meelepärast elu; samuti võib ta ka täielikult vabaneda taassündimiste ringist, saavutada kõrgeima eesmärgi, igavese õndsuse — nirvaana.

Islamis on lunastajaks Muhamed — Allahi prohvet.

Just selle iseärasuse — hauataguse õndsuse lubamise, «maise» elu kannatustest vabanemise töötamise — tõttu võtavad laiad rõhutute hulgad religiooni hõlpsasti omaks. Sellepärast ongi sotsiaalne rõhumine religioonile kõige viljakandvam toitepind. «Töötavate hulkade sotsiaalne mahasurutus... selles ongi religiooni kõige sügavam juur tänapäeval.»¹³

«Jumal on (ajalooliselt ja elupraktikas) eelkõige ideede kompleks, mis on tekkinud nii välislooduse kui ka klassiikke poolt alla surutud ja tuimaks tehtud inimesel...»¹⁴

Ühiskonna lõhenemine antagonistlikeks klassideks, mis oli tingitud eraomanduse tekkimisest, tähendas ühtlasi religiooni klassijuurte tekkimist. Ekspluataatorite klassid vajavad, et nende valitsev positsioon ühiskonnas oleks kindel, et ekspluateeritav enamus alluks neile sõnakuulelikult. Sel eesmärgil luuakse spetsiaalne vägivallaaparaat — riik, mida kogu antagonistliku klassiühiskonna ajaloo jooksul arendatakse ja kindlustatakse.

Kuid ainuüksi vägivallast on rõhutatud masside vaos hoidmiseks vähe. On vaja mõjutada ka nende teadvust, et lepitada neid valitseva korruga, veenda neid selle õigsuses, võtta neilt võitlustahe, desarmeerida neid ideeliselt, hoida neid vaimselt kammitsais.

Juba enne klassiühiskonda tekkinud religioon sobib selle eesmärgi saavutamiseks väga hästi. Religiooni põhimõtteid on selle eesmärgiga väga hõlpus kohandada.

Rõhutute lepitamine kehtiva korruga muutub valitseva kiriku funktsiooniks, vaimulikkude funktsiooniks. Sel alusel tekib ekspluataatorlike klasside ja religioosse organisatsiooni — kiriku liit.

Kõige ettenägelikumad ekspluataatorite klasside poliitikategelased mõistsid seda täiesti selgesti. Napoleon kirjutas selle kohta: «Ühiskond ei saa eksisteerida ilma sotsiaalse ebavõrdsuseta. Sotsiaalne ebavõrdsus aga ei saa eksisteerida ilma religioonita. Kui üks inimene on nälga suremas teise inimese silmade all, kes võib ennast lõhki õgida, ei taha nälga sureja niisuguse erinevusega leppida, kui ei ole autoriteeti, kes talle ütleb: seda soovib jumal, jumalal on vaja, et oleksid vaesed ja rikkad, kuid pärast surma, hauataguses maailmas, jagatakse kõik hoopis teisiti.»¹⁵

¹³ V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 372.

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 94.

¹⁵ Tsiteeritud raamatust: Roger Garaudy, L'Eglise, le communisme et les chrétiens, Paris, 1939, p. 35.

Kiriku ja valitsevate ekspluataatorite klasside seos on seda loomulikum, et valitsev kirik ja eriti tema juhtiv ladvik on kogu ekspluataatorliku ühiskonna ajaloo jooksul olnud majanduslikult valitseva klassi esindajaks.

Orjandusliku korra ajal oli muistses Egiptuses preestrite kasti valduses tubli kolmandik kogu Egiptuse territooriumist, määratu hulka orje ja palju kariloomi. AINUÜKSI Amoni ülempreestrile kuulusid 400 000-pealine loomakari, metsad, kalapüügi alad, kolooniad Etiopias, linnad Kanaanist kuni Liibüa kõrbeni. Teebai templite valduses oli 2833 km² suurune territoorium, 81 300 orja, 421 000 karilooma.¹⁶

Feodalismi ajastul oli kirik suurim feodaal. Kiriku valduses oli Euroopas üle kolmandiku kogu maast, määratu hulk pärisorje. Tšehhimaal aga, mis muutus hussiitide sõdade areeniks, oli XIII sajandil katoliku kiriku valduses peaaegu pool kogu maast.

Rooma-katoliku kirik oli ka Eestis valitsevaks kirikuks XIII—XVI sajandini. Ta toodi siia vallutajate relva jõul, teda kasutasid saksa feodaalid koloniseerimise peavahendina ja valitsemise tööriistana. Eesti ala jagati Tartu ja Saare-Lääne piiskopi ja ordu vahel, kelle valdused moodustasid omapärsed kiriklik-feodaalsed poolriigikesed. Seejuures katoliku kiriku sõjaline löögijõud — «Kristuse sõjateenistuse vennad» — sai endale kolmandiku kõigest vallutatud aladest. Hiljem, XVII sajandi teisest veerandist alates, muutus katoliku kiriku mõju Eestis tühiseks.¹⁷ Kodanlikul perioodil tema tegevus Eestis mõnevõrra intensiivistus ja katoliiklaste arv ufatus siin veidi üle paari tuhande. Nõukogude Eestis ei oma katoliku kirik mingit kandepinda, katoliiklaste arv ulatub siin vaid paarisajani.

Eesti ala langemine protestantliku Rootsi ülevõimu alla tähendas siin luteri protestantliku kiriku võidulepääsemist. Luterluse levitamine Eestis oli Rootsi koloniaalpoliitika lahutamatuks osaks. Rootsi ja kohalikud balti feodaalid kasutasid seda oma võimu kindlustamise vahendina. Varem kodanluse huve kaitsnud luteri kirik feodaliseeris enda ka majanduslikult. Piiskopid ja superintendandid said suurte maa-alade ja pärisorjade omanikeks. Isegi kihelkonna pastorid said enda käsutusse kiriku mõisa koos sõltuvate talupoegadega.

Pärast Eesti ala liitmist Venemaaga asus protestantlik kirik balti-saksa rüütelkondade teenistusse, kujunedes sel kombel balti erakorra atribuudiks.¹⁸

Kodanlikus ühiskonnas on kirik oma majandusliku positsiooni poolest kapitalistide klassi esindaja, teenib truult selle klassi huve ja on tema poliitika tööriistaks.

Küllaltki ulatuslik on ka tänapäeval katoliku kiriku mõju- ja võimupiirkond. Kapitalistlikes maades moodustavad katoliiklased

¹⁶ Vt. III. Эншлен, Происхождение религии, М. 1954, стр. 106—107.

¹⁷ Vt. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, Tallinn, 1956, lk. 42.

¹⁸ Vt. sealsamas, lk. 103.

ligikaudu veerandi elanike üldarvust ja ristusulistest üle poole, katoliku kiriku valduses on tohtu suured varandused. Nii oli juba XIX saj. lõpus Vatikani kapitali (Vatikan — rooma-katoliku kiriku keskus) kontrolli all Roomas veevärk, gaas, elekter, transport, jahuveskid ja rida ehitusettevõtteid. Nende majandusliku tegevuse aladel domineerib Vatikani kapital Roomas tänapäevani.¹⁹

Itaalia kodanliku ajakirja «Oggi» ja ameerika ajakirja «Vision» teatel oli Vatikani valuuta- ja kullafond 1952. aastal 11 miljardit dollarit ja jäi maha ainult Ameerika Ühendriikide kullavarust, mille suurus oli tol ajal 25 miljardit dollarit. Samal ajal võrdus Itaalia kullavaru kõigest 700 miljoni dollariga, Prantsusmaa kullavaru 1400 miljoni dollariga ja Inglismaa kullavaru 5000 miljoni dollariga.²⁰ Teiste sõnadega oli 1952. aastal Vatikani valuuta- ja kullafond palju suurem kui Itaalia, Prantsusmaa ja Inglismaa kullafond kokku.

Tänapäeval on faktiliselt kogu Itaalia finantssüsteem kas otseselt Vatikani käes või siis Vatikani kontrolli all. Kui Itaalia rahvuslike hoiuste üldsumma on 600 miljardit liiri, siis hoiab Vatikan 400 miljardit liiri sellest summast 40 keskpanga ja sadade niinimetatud rahvapankade kaudu enda käes. R. Garaudy teatab, et Ameerika Ühendriikidesse on investeeritud Vatikani kapitali 35 miljardi frangi suuruses summas, teistesse maadesse — 60 miljardi frangi suuruses summas.

Hiljuti surnud paavst Pius XII (Eugenio Pacelli) oli pärit Itaalia kõige rikkamate suurpankurite Pacellide perekonnast.

Ka kodanlikus Eestis oli kiriku positsioon ekspluataatori positsiooniks.

Kodanliku Eesti kirikuelus juhtivat osa etendanud eesti evangeeliumi luteriusu kiriku ümberkujunemise protsess balti-saksa mõisnike ja tsarismi huve teenindavast poolfeodaalsest kirikust kodanlikuks kirikuks algas 1917. a. kodanlik-demokraatliku revolutsiooniga. Selleks ajaks oli suur osa vaimulikke otseselt tööstusettevõtete, trükikodade, pangaaktsiate ja maa-alade omanikeks.²¹ Ka neil juhtudel, kui see nii ei olnud, tingisid ikkagi juba kõik need privileegid, millised kirikule kindlustas kodanlik valitsus (vaatamata formaalsele kiriku lahutamisele riigist 1920. aastal), kiriku huvide kokkulangemise valitseva kodanluse klassi huvidega.

Selline oli ka 1925. aastal Riigikogu poolt vastu võetud maaseaduse täiendamise seadus, millega kirikule tagastati maaseadusega võõrandatud maadest kuni 75 ha põllumaad ja 25 ha metsa. Seejuures rõhutati, et see tagastamine peab toimuma maksimaalsete normideni.²² Seega kodanlik valitsus lõi kirikule majanduslikud tingimused palgatöötajate ekspluateerimiseks, lisaprodukti saamiseks.

Juhtivad kirikutegelased said ka korduvalt kodanliku Eesti valit-

¹⁹ Vt. И. Лаврецкий, Ватикан, М. 1957, стр. 174—181.

²⁰ Vt. «Vision» 7. augustist 1953.

²¹ Vt. Religiooni ja ateismi ajalooost Eestis, Tallinn, 1956, lk. 253.

²² «Riigi Teataja», 1925, nr. 95/96, lk. 457—459.

suses ministrite portfelle. 1937. aastal vastu võetud põhiseaduse järgi kuulusid parlamendi teise kotta kahe tähtsama ja suurema Eestis oleva kiriku pead, s. o. luteriusu kiriku piiskop ning õigeusu kiriku metropoliit.²³

Need ja paljud teised analoogilised faktid teevad täiesti arusaadavaks, mispärast valitsev kirik võtab ekspluataatorliku korra aluste pühakskuulutamise funktsiooni vabatahtlikult enda peale. Kiriku majanduslik positsioon, ekspluaterija positsioon ekspluataatorlikus ühiskonnas, muudab selle funktsiooni loomulikuks ja seaduspäraseks. Kirik ise on eluliselt huvitatud ekspluaterimise õigustamisest, pühaks kuulutamisest, sest tema enda majandusliku heaolu juured peituvad just ekspluaterimiskorras ja ekspluaterimise aluste ideoloogiline kaitsmine on ühtlasi kiriku enese privilegeeritud olukorra kaitsmine, tema eksisteerimise põhialuste tagamine.

Niikaua kuni eksisteerivad ekspluataatorlikud klassid ja kuni säilib ekspluaterijate ja ekspluateritavate vastandlikkus, eksisteerivad ka religiooni klassijuured. Need juured kindlustavad juba varem tekkinud usulist maailmavaadet, muudavad selle kuju ja aitavad kaasa selle maksimaalsele levikule. Nad takistavad ka ühtlasi religiooni likvideerimist, mis peaks olema teaduse arengu ja teaduslike teadmiste leviku loomulik tagajärg.

Religiooni materiaalsed põhjused — inimese jõuetus stiihiliste loodusjõudude ja ühiskondlike jõudude ees, sõltuvus neist, nende võimu all olemine —, mis on ühtlasi ka religiooni peegelduse objektiks, tekitavad omakorda religiooni subjektiivseid põhjusi — inimeste hirmu nende stiihiliste jõudude ees ja selle tagajärjena illusoorseid, fantastilisi usulisi kujutlusi. Tekib religioosne maailmavaade, mis paneb oma pitseri miljonite uslike emotsionaalsele vaimuelule aastatuhandete jooksul. Äga fanaatiliselt uskuvatel inimestel religioossed veendumused juurduvad niivõrd sügavalt, avaldavad nii suurt mõju kogu nende emotsionaalsele elule, et võivad esile kutsuda ja kutsuvadki esile nende psüühika patoloogilisi olekuid — vaimude, inglite, saatana ning jumala «enda» ilmutusi.

Religioosnes maailmavaates ei peegeldu inimese üle valitsevad stiihilised jõud sellistena, nagu nad seda tegelikult on, ei peegeldu adekvaatselt, usklikud kujutavad neid endale inimestetaoliste olevustena, kelle kapriisidest oleneb maailma ja kogu inimkonna saatus. Stiihia võim inimese üle, selle kontrollimise võimatus, tema tulemuste ettenägematus peegeldub religioosne inimese teadvuses jumala kontrollimatu tahtevabadusena.

«Kuid igasugune religioon pole ju midagi muud kui fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus, peegeldus, milles maised jõud omandavad ülemaiste jõudude vormi.»²⁴

Märkides stiihiliste loodusjõudude ja stiihiliste sotsiaalsete

²³ «Riigi Teataja», 1937, nr. 71, lk. 1309—1332.

²⁴ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 279.

jõudude osatähtsust religiooni tekkimise põhjustena, tuleb rõhutada, et erinevatel ajaloolistel epohhidel mängivad erinevad materiaalsed juured religiooni peamise toitepinna osa. Kui peapõhjuseks, mis tekitab usulise peegelduse ürgkogukondliku korra ajal, oli inimese sõltuvus stiihilistest loodusjõududest, siis vastavalt üha suuremale tootlike jõudude arengule, üha suuremale looduse allutamisele; nihkuvad religiooni esialgsed juured tagaplaanile ja kaotavad oma tähtsuse. Antagonistlikus klassiühiskonnas muutuvad religiooni peamisteks juurteks sotsiaalsed juured, inimeste sõltuvus stiihilistest ühiskondlikest jõududest.

Tsiviliseeritud ühiskonnas kannatavad inimesed sotsiaalsete jõudude ikke läbi võrratult rohkem kui stiihiliste loodusnähtuste läbi. Kui küsida tänapäeva töötatöoliselt, mis on talle hirksam, mis rõhub teda rohkem — kas võimatus tööd leida, kallis korteriüür, igavesed võlad, võimatus anda lastele soovitud haridust, inimväarikust alandav «üleliigse» inimese olukord ühiskonnas või siis looduse tujud, siis on selge, et siin saab olla ainult üks vastus.

Kui võrd kõigi antagonistlikus klassiühiskonnas religiooni toitepinnaks olevate sotsiaalsete nähtuste (ühiskondliku arenemise stiihiline iseloom, ühiskonna jagunemine vaenulikeks klassideks, töörahva rõhutatud olukord) tekkimise põhjuseks on eraomandus, siis peitub eraomanduses religiooni kõige sügavam sotsiaalne juur — m a j a n d u s l i k juur. Niikaua kui eksisteerib eraomandus, on massiline religiooni tekkimine p a r a t a m a t u, ehkki igapäevase elu ja töö ning klassivõitluse praktika tekitab alati stiihiliselt ka religioonile vastandlikku, ateistlikku maailmavaadet.

Klassiühiskonna ajastule, samuti tema kujunemise ajastule, on iseloomulik mitte ainult see, et ühiskondlikud jõud muutuvad religioosse peegelduse peobjektiks, vaid ka see, et nad muutuvad usulise k u m m a r d a m i s e peobjektiks. Ja see ongi täiesti loomulik, sest jumalastatavate nähtuste keskel tõstetakse alati esiplaanile need jõud, millest inimesed antud ajaloojärgul kõige rohkem sõltuvad. Seepärast on klassiühiskonnas jumalad kõigepealt sotsiaalsete jõudude kehastuseks. Neid kummardatakse peamiselt kui poliitilisi, õiguslikke ja moraalseid seaduseandjaid. Sellepärast kujutati juba Idamaade despotlikes riikides jumalaid maiste despotidena.

Religiooni materiaalsete juurte väljaselgitamine võimaldab vastata ka religiooni likvideerimise materiaalsete eelduste küsimusele.

«Reaalse maailma usuline peegeldus võib üldse kaduda alles siis, kui inimeste tegeliku igapäevase elu suhted kujunevad neil selgeteks mõistlikeks suheteks üksteisega ja loodusega. Ühiskondliku elu protsessi, s. o. materiaalse tootmisprotsessi vorm vabaneb oma müstilisest uduloorist alles siis, kui ta hakkab alluma inimeste teadlikule plaanipärasele kontrollile kui inimeste vaba ühiskondliku liidu produkt. Selleks aga on vaja teatavat ühiskonna materiaalsel alust ehk rida teatavaid materiaalseid olemasolutingimusi, mis oma-

korda on pika ja piinarikka arenemisprotsessi loomulikult kujunenud produkt.»²⁵

Selleks religiooni kadumise materiaalseks aluseks on eraomanduse likvideerimine ja tootmisvahendite ühiskondliku omanduse loomine.

2. Religiooni vahekorrald teiste ühiskondliku teadvuse vormidega

Religiooni poolt ühiskonna elus etendatav osa avaldub eelkõige tema mõjus kõigile teistele ühiskondliku teadvuse vormidele. Religioon paneb oma pitseri usklike vaadetele, kogu nende emotsionaalsele vaimuelule, selle kaudu aga ka ühiskondlikule etüle, sotsiaalsetele suhetele.

Religiooni vahekorrale teiste ühiskondliku teadvuse vormidega on iseloomulik, et religioon tõlgitseb, «valgustab» kõiki teisi ühiskondliku teadvuse vorme religioosse maailmavaate seisukohalt. Inimestevahelisi suhteid, inimeste tegusid, vaateid, põhimõtteid hindab ta «jumaluse» positsioonidelt, annab «jumala kohtu» alla, sanktsioneerib neid jumala nimel või kuulutab nad keelatuks, mõistab hukka.

Kooskõlas usu põhimõtetega peab usklik inimene religiooni kõigi oma tegude, vaadete, veendumuste, printsiipide, moraalinormide põhialuseks, kogu oma olemuse põhialuseks. Teoreetiliselt püüab seda «põhjendada» teoloogia («usuteadus»). Siin on jällegi asjade suhe pea peale pööratud. Tegelikult ei ole religioon ühiskondlike suhete aluseks, ta üksnes sanktsioneerib suhteid ja vaateid, mis kujunevad antud ühiskonnakorrald pinnal religioonist täiesti sõltumatult.

Iga klass, kuivõrd ta on religioosne, püüab oma ühiskondlikke vaateid, oma printsiipe jumala tahtega õigustada, sanktsioneerida, pühaks kuulutada. Kuna aga antagonistlikus klassiühiskonnas tekib religioosne maailmavaade kõigil klassidel ja sotsiaalsetel rühmadel, kusjuures nende vaated on erinevad, antagonistlikel klassidel aga isegi diametraalselt vastandlikud, siis võtab ka klassivõitlus nendes ühiskondades sageli religioosse kuju, esineb n. ö. religiooses rüüs. Religioosne võitlus kujutab endast niisugusel juhul klassivõitluse välist avaldust, üht klassivõitluse ideoloogilist vormi.

Klassiühiskonna valitsevaks ideoloogiaks on valitseva klassi ideoloogia. Vastavalt sellele levitab kirik religiooni alati just sellises tõlgenduses, mis on valitsevale klassile kasulik.

Kasutades inimeste religioosseid vaateid ja religiooni ning teiste ühiskondlike teadvuse vormide seost, juurutab valitsev klass kiriku kaudu religiooni sildi all niisuguseid poliitilisi, õiguslikke, moraalseid jt. vaateid ning printsiipe, mis vastavad tema klassihuvidele. Religiooni ühiskondlik oosa ei piirdu ainult sellega, et ta pakub inimestele vale, ebateaduslikku maailmavaadet; religioon

²⁵ K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 77.

on ka kõige sobivamaks vahendiks, mille abil töörahva hulkadele sunnitakse peale ekspluataatorlikku ideoloogiat üldse.

Saada kõigi inimese mõtete valitsejaks, saada tema vaimuelu isandaks, tungida tema hingeelu kõige salajasematesse nurkadesse (seda saavutatakse näiteks «pattude ülestunnistamisega» pihil), monopoliseerida kogu tema käitumise juhtimine enda kätte ja suunata seda ekspluataatoritele vajalikele rööbastele — see on kiriku peamine funktsioon, peamine sotsiaalne ülesanne ekspluataatorlikus ühiskonnas.

Selle ülesande teostamiseks on ekspluateerijad alati toetanud religiooni, finantseerinud kirikut, andnud talle tohutuid privileege, muutnud vaimulikkonna väljavalitud, eesõigustega seisuseks, andnud rahvahariduse süsteemi kiriku kätte.

Kirik pretendeerib erandlikule osale ühiskonnas, tahab olla kõigi usklike vaimne juhtija ja kasvataja, tahab olla seaduseandja inimeste käitumise normide alal. Kui ülesseatava küsimusteringi seisukohalt on religioon teistest ühiskondliku teadvuse vormidest kõige lähemal filosoofiale, siis praktilises, tegelikus elus on ta kõige tihedamini seotud moraaliga, kõlblusega. Kui vaadata niinimetatud «pühakirju», siis on selgesti näha, et kõik nad tegelevad peamiselt usklikele käitumisnormide kättenäitamisega.

Religiooni tähtsaim poliitiline ülesanne on valmistada usklike teadvuses ette soodsat ideoloogilist pinda valitseva klassi poliitika takistamatuks elluviimiseks, takistada ekspluateerimise vastu sihitud klassivõitluse arenemist, ähmastada, nüristada rõhutute klassiteadvust.

Sel eesmärgil töötavad teoloogid vastavad poliitilised ideed, mida on vajalik usklikele sisendada, religiooni vaimus ümber, ehivad nad usulisse rüüsse.

Kuidas seda siis tehakse?

Kõigepealt kuulutatakse olemasolev kord jumala poolt seatuks. Piibel ütleb: «Iga hing heitku ülemate alla, kellel kõige ülem meelevald on, sest ülemaid ei ole muid kui Jumalast.» — «Kes nüüd ülemate vastu paneb, see paneb Jumala seadmise vastu; aga kes vastu panevad, need saadavad iseeneste peale nuhtlust.»²⁶

Ühiskonna jagunemine klassideks kuulutatakse samuti «taevase valitseja» tahte avalduseks.

Oma entsüklikas 1. novembrist 1939. a. kuulutas paavst Pius XII: «Jumal, kes oma suures armulikkuses hoolitseb kõikide eest, määras, et vooruse ülesnäitamiseks ja meelekindluse katsumiseks oleksid maailmas olemas rikkad ja vaesed.»²⁷

Analoogilisi avaldusi võib kuulda kõige erinevamate usutunnistuste pühakodades.

Neid üldisi seisukohti kohandab kirik igas ekspluataatorlikus riis-

²⁶ Piibel. Tallinn, 1929. Apostel Pauluse raamat Rooma rahvale, pt. 13; 1., 2. salm.

²⁷ Tsiteeritud raamatust: А. Тонди, Иезуиты, М. 1955, стр. 74.

gis antud ühiskonna spetsiifikale ja konkreetsete võimukandjate isikutele. Ekspuataatorlik kord tema antud kujul kuulutatakse jumala poolt seatuks, valitsejad aga jumala saadikuteks. Vanas Egiptuses kuulutasid näiteks preestrid, et vaaraod on «päikesejumala pojad tema enda lihast ja verest». Vaaraod Ramses II kummardati kui «suurt jumalat», «päikesehiilguse valitsejat».

Võimukandjaid jumalastati mitte ainult orjandusliku ja feodaalse korra ajastul, neid jumalastatakse ka kapitalismi, sealhulgas imperialismi ajal.

Kui Itaalias tuli 1922. aastal võimule fašistlik diktaator Mussolini, kuulutas paavst Pius XI ta «jumaliku ilmutuse saadikuks».²⁸

1933. aasta, Hitleri võimuletuleku aasta nelipühadeks väljaantud läkituses usklিকে kuulutasid saksa piiskopid, et hitlerlik režiim «peegeldab jumalariiki ja ühineb jumala igavese võimuga».²⁹

Jumalikuks kuulutatakse mitte üksnes võimukandja isik. Kogu valitseva ekspuataatorliku ladviku praktilist tegevust kujutatakse jumaliku ilmutuse täideviimisenä. Igasuguste poliitiliste sammude peapõhjuseks kuulutatakse ülevate usuliste eesmärkide, ideaalide taotlemine.

Nii orjandusliku, feodaalse kui ka kapitalistliku ühiskonna ajaloost leiame musttuhat näidet, kus religioosset suitsukatet kasutatakse ekspuateerijate poliitiliste eesmärkide, rikastumise, oma rahva või teiste rahvaste riisumise maskeerimiseks ja nende röövpoliitika õigustamiseks. Keskaja ristosjad (XI—XIII saj.) olid, kui uskuda nende algatajat paavst Urbanus II, tingitud soovist tuua «uskumatud paganad» ristiusu rüppe ja «vabastada Pühamaa». Tegelikult aga olid nad organiseeritud kiriku ja Euroopa monarhide poolt idamaade rahvaste riisumise eesmärgil. Oma «omakasupüüdmatu vaimuliku missiooni» täitmise tulemusel muutusid nendest sõdadest osa võtnud mungaordude liikmed ühtedeks esimesteks pankuriteks Euroopas.

Ka Eesti koloniseerimisel välismaiste ordude poolt kasutas paavst Aleksander III «paganate ristiusustamise» ettekäändet ja seadis seejuures osavõtu röövsõjakäigust eestlaste vastu võrdseks palverännakuga Palestiinasse, lubades kõigile sõjakäigust osavõtjaile kõigi pattude kustutamist. Peale «õilsa» religioosse missiooni täitmist rikastusid katoliku kirikud ka keskaegsel Eestimaal niivõrd, et hakkasid ühtlasi täitma raha laenutavate pankade osa.

Ameerika Ühendriikide president MacKinley, kelle käsul Ameerika imperialistid okupeerisid Filipiinid, väitis silmakirjalikult, et enne selle sammu astumist olevat ta palju kordi põlvedel palunud kõikvõimsat jumalat teda valgustada. Ja siis juhtunudki «ime»: jumala ilmutuse läbi sai ta äkki aru, et «ei jää üle midagi muud, kui võtta Filipiini saared, kasvatada, arendada ja tsiviliseerida neid,

²⁸ А. Мэнхеттен, Ватикан, М. 1948, стр. 75.

²⁹ О. Винцер, 12 лет борьбы против фашизма и войны, М. 1956. стр. 48.

sisendada nende rahvale ristiusu ideaale, sest nemadki on ju meie vennad, kelle eest samuti läks surma Kristus».³⁰

Hitlerlikud jõugud, pannes toime ebainimlikke kuritegusid okupeeritud Nõukogude territooriumil ja teistes Euroopa maades, hävitades metsikult terveid rahvaid, kandsid Teise maailmasõja ajal oma lippudel deviisi: «Gott mit uns» («Jumal meiega»).

Ilma usulise põhjendusega ei tulnud toime ka «Eisenhoweri doktriini» avaldamise puhul. Eisenhower ise kuulutas 1957. a. märtsis, et Ameerika Ühendriikide vägede viimine Araabiamaa territooriumile on tingitud usulistest motiividest. Eesmärgiks olevat päästa kolme maailmausundi hälli!

Järelikult varjab kirik tänapäevalgi kapitalistlikus maailmas pühaduse maskiga kõige barbaarsemad kuritegusid, õigustab massilisi tapmisi, obskurantismi, ekspluataatorite omavoli ja vägivalda, rahvaste riisumist, kuldab üle sotsiaalse orjuse ahelaid.

Kirik ei ole aga kunagi piirdunud ainuüksi puhtakujuliselt ideoloogiliste funktsioonidega — ekspluateerimiskorra ja ekspluataatorlike klasside poliitika usulise, maailmavaatelse õigustamisega. Valitseva klassi huve väljendava usulise organisatsioonina on kirik ise nende klasside eesmärkide praktilisest teostamisest eluliselt huvitatud ja on sellepärast aktiivselt vahele seganud ühiskonna poliitilisse ellu ning teeb seda praegugi.

Kuigi kirikutegelased väidavad, et kiriku olemus ja eesmärk on vaimulik, vaimne, et tema tegevus ei puuduta ilmalikke asju, et ta ei sega ennast vahele poliitikasse, on kõik sellised avaldused ainult silmakirjalikud, kahekeelsed. Kogu keskaeg tähendab kiriku pidevat vahelesegamist riiklikesse asjadesse, kusjuures tihti oli selle vahelesegamise tulemuseks monarhide kukutamine troonilt. Seda, kuidas kirik «ei sega ennast vahele ilmalikesse asjadesse», näitab ka tõsiasi, et Vatikan toetas otseselt Hitleri võimuhaaramist. Pärast Hitleri võimuletulekut andis Pius XI vastava konkordaadiga kõigile piiskoppidele korralduse suhtuda natsistlikku režiimi lojaalselt. Ennast poliitikasse «mitte vahele segava» paavsti Pius XII algatusel moodustati 1941. a. kõigis katoliiklikes maades (Portugalis, Hispaanias, Prantsusmaal, Belgias, Itaalias, Irimaal, Põhja- ja Lõuna-Ameerikas) antikommunistlikud leegionid «patuse» Nõukogude Venemaa vastu võitlemiseks ja «katoliku usu päästmiseks».

Kaasajal teostab Vatikan otseselt vahelesegamist rahvademokraatia maade ja nende nõukogude vabariikide siseasjadesse, kus on katoliiklasi. Kujukaks näiteks sellisest vahelesegamisest on katoliku kiriku tegevus Ungaris.

Katoliku kiriku ladvik, kellele kuulus enne maareformi üks seitsmendik kogu Ungari pindalast, oli tihedasti seotud Horthy fašistliku režiimiga. Pärast fašistliku režiimi kukutamist valmistas Ungari katoliku kiriku endine kardinal Mindszenty, keda paavst nimetas «oma kõige kallimaks pojaks», koos oma kaaslastega «Katoliku

³⁰ Tsiteeritud raamatust: И. Лаврецкий, Ватикан, М. 1957, стр. 238.

Aktsiooni» ungari osakonnast Vatikani ja Ameerika võimude teadmisel ja toetusel ette pörandaaluse katoliikliku monarhistliku partei loomist. Selle partei eesmärgiks oli kukutada välisinterventsiooni abil Ungari rahvavalitsus ja restaureerida monarhia. Ungari kuningaks pidi saama ammune trooninõudleja, Habsburgide dünastia võsu Otto Habsburg.

Oma Ameerika reisi ajal 1947. a. sai kardinal Mindszenty Chicago lähedal asuvas naiskloostri kokku Otto Habsburgi endaga. Vandenõu paljastati ja 1949. a. tuli Mindszenty Budapestis avaliku kohtu ees vastust anda. Ta tunnistas enese süüdi.

Kuid sellega ei lõppenud veel «paavsti kallil poja» karjäär. Tema kaju kerkib uuesti pinnale seoses 1956. a. sündmustega Ungaris. Mindszenty toetab reservatsioonideta hortiste — kontrrevolutsioonilise mässi juhtivat jõudu. Seekord aga on ta pretensioonikam, tahab ise saada kontrrevolutsiooni võidu tulemusel moodustatava valitsuse juhiks. Otsustanud, et tema tund on lõpuks kätte jõudnud, esineb Mindszenty 3. novembril 1956. a. raadiokõnega, kutsudes üles sotsialismi hävitama ja endist režiimi taastama, nõudes kiriku privileegide ja eraomanduse taastamist. Kuid seegi kord varisesid tema plaanid kokku.

Kirik ei ole üksnes usuline, vaid ka laiaulatuslik poliitiline organisatsioon, mis püüab oma kombitsaid kõikjale sirutada. Oma poliitilisi ülesandeid teostab ta järgmiste kanalite kaudu.

Esiteks, otseselt kirikuorganisatsiooni kaudu. Siin antakse usklikele poliitiline orientatsioon, sisendatakse teatud kindlat suhtumist poliitilistesse sündmustesse, tehakse valimiselset agitatsiooni jne. Nii on katoliku kirikus iga vaimulik tegelikult Vatikani agent, kes saadab Vatikanile oma koguduse kohta informatsiooni. Seetõttu on Vatikan üks maailma kõige paremini informeeritud majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise luure keskusi. Kapitalistlikus Euroopas valitseb üldine arvamus, et kõige parem salakuulamisaparaat maailmas on Vatikanil. Katoliku kiriku kasutuses on ka laialdane diplomaatiline aparaat. Suveräänse riigina saadab Vatikan oma esindajaid — paavsti nuntsiusi — erinevatesse maailma maadesse. Vastavate riikide valitsused saadavad omakorda Vatikani oma saadikud. Nuntsiustel on ühesugune positsioon ükskõik millise ilmaliku riigi suursaadikuga. Nuntsiuste kaudu avaldab Vatikan vastavat survet teiste riikide valitsevatele ringkondadele.

Teiseks, usklike massiorganisatsioonide — klerikaalsete parteide, klerikaalsete ametiühingute ja noorsoo-organisatsioonide kaudu. Seda laadi organisatsioonid, mis hõlmavad küllaltki suuri töörahva hulki, on loodud kõigis kapitalistlikes riikides.

Kõigi nende kanalite kaudu teostab kirik otseselt usklike poliitilist juhtimist.

Kirik viib läbi tohutu suurt organisatsioonilist tööd usklike kaasatõmbamiseks enda poole, nende liitmiseks enda ümber. Ta korraldab süstemaatiliselt jumalateenistusi, religioosete pühade

tähistamist, tähistab inimeste isikliku elu tähtsamaid sündmusi, nagu sündimine, täisealiseks saamine (konfirmatsioon), abielu, surm, organiseerib «pühakohtade» külastamist, mis muutub sageli traditsiooniks, tõmbab neid sageli kaasa heategevusele ja isegi kunstilisele isetegevusele.

Kuid mis on selles halba?

Inimesed kogunevad, nimetavad üksteist vendadeks ja õdedeks, kuulavad jutlusi heategevuse teostamise vajadusest, tegelevad vaeste abistamisega ja seejuures on täiesti siiralt veendunud, et kõik see on väga vajalik ja õilis, et sellega nad saavutavad moraalse üleoleku ateistide üle. Isegi siis, kui religioossetele kiriklikele üritustele ei ole antud mingisugust otsest poliitilist sisu, kui nad ei sisalda otsest poliitilist propagandat — nad sellegipärast mängivad väga kahjulikku poliitilist osa, sest et nad korjavad töötavaid hulki kirikusse altarite ette, takistades sellega sotsiaalsete ülesannete lahendamise tõeliste teede mõistmist ja nende ülesannete lahendamist. Kui palju inimeste aega, energiat ja jõudu kaotab sellest ühiskond!

Sellepärast on objektiivselt võttes kogu kiriku organisatsiooniline tegevus revolutsiooniliste jõudude ühtsuse lõhestamise vahendiks.

Võttes, milliseid kasutab kirik kapitalistlikus ühiskonnas oma poliitilise eesmärgi saavutamiseks, on seotud religiooni ideoloogilise, maailmavaatelise spetsiifika ärakasutamisega. Siia kuulub eeskätt usklike vastuseadmine uskmatutele, kusjuures eesmärgiks on vastu seada usklike eelkõige kommunistidele, kes on järjekindlad, võitlevad ateistid. Rõhutatakse kõigiti, et kommunistid on jumalasalgaljad. Kommunistide ateismi kasutatakse kui hirmutist, mille abil püütakse usklike kommunistlikest ideedest eemale peletada.

Rooma paavst kuulutas mõne aasta eest neitsi Maria abikaasa auks esimese mai puusepp Joosepi päevaks ja andis korralduse organiseerida sel päeval usulisi demonstratsioone. Sel manöövri on täiesti selge eesmärk: takistada töötajate solidaarsuse demonstreerimist töörahva rahvusvahelisel revolutsioonilisel pidupäeval.

Ulatuslikult kasutab kirik kapitalistlikes riikides ka niisugust võtet, nagu eri usutunnistuste pooldajate vaadete erinevuste kunstlik ülespuhumine, nende esiplaanile tõstmine. Need erinevused, mille tegelikult olulist tähtsust ei ole, kuulutatakse kõigest kõrgemateks selleks, et nende abil varjutada klassiantagonismi ja eemale juhtida töötajate tähelepanu klassivastuoludelt. Usulist vaenu õhutatakse niisamuti nagu rahvuslikku vaenu, püüdes töörahvast usutunnistuste järgi lõhestada.

Inglise poliitikategelased on sageli avalikult tunnistanud, et Inglise imperialismi huvides on õhutada usuvõitlust Indias, Tseilonil ja teistes sõltuvates maades. 1888. a. kirjutas John Strachey, India küsimuste asjatundja, järgmist: «Avameelselt üteldes on nende kahe

vaenuliku usutunnistuse (islam ja hinduism. — T. R.) olemasolu üks meie poliitilise positsiooni tugevaid külgi Indias.»³¹

Hinduistide ja muhameedlaste usulise vaenu õhutamise tulemuseks oli India jagamine 1947. a. kaheks riigiks: muhameediusuliseks Pakistaniks ja hinduistlikuks Indiaks. See religioosse tunnuse järgi teostatud jaotus on igati vastuolus India rahvaste huvidega ja on kasulik ainult imperialistidele, sest rõhutatud muhameedlaste masside viha imperialismi ja kapitali vastu siirdub niiviisi usuküsimuste rööbastele. Sellest saab aga kasu eelkõige imperialism, kes püüab India killustatust ja sõltuvust ning nihästi muhameedlaste kui ka hinduistide sotsiaalset klassirõhumist säilitada.³²

Seepärast ei ole üldiselt võttes sugugi juhuslik, et erinevate usuvoolude erinevust üksteisest on erinevad kirikud alati üles puhunud. Iga kirik peab neid väga tähtsaks. Iga usuvoolu esindajad on alati olnud seisukohal, et ainult nende poolt pooldatav religioosne suund on ainuõige ja tõeline. Näiteks kirjutab eesti baptistide koguduste liidu üks silmapaistvamaid tegelasi kodanlikus Eestis — Karl Kaups — oma programmilise tähendusega artiklites «Eesti baptismi ideelised põhialused» ning «Pilke tulevikku» järgmist:

«Nii tuli tõeline kristlus Eestisse esmakordselt alles baptisti koguduste moodustamisel, kui nii öelda julgeme. Kuid tõde see on.» — «Riigi- või rahvakirik on täielikult ebapiibellik ja ebakristlik nähtus. Niisugust pole Kristus soovinud ega rajanud.» — «Katoliku kirikud olid seda ja ka luterlus meie maal.» — «Eestis saab alati leiduma ka mitmesuguseid väärvoolu, nagu adventism, Kristlik Teadus, tõsised piibliuurijad... ja paljud muud... Meie ei saa ega või nendega arendada mingit sõprust. Nendega läbikäimisest peame hoiduma.» — «Suurkirik ja Jumala kogudus ei saa kunagi sobima. Need on kaks lahkuminevat maailma.» — «On vaja toimida sõna põhjal «Segase õpetusega inimene jäta maha.»»³³

Kui aga vaadata teiste usuvoolude pooldajate kirjutisi, siis leiame sealt täiesti analoogilisi kiiduavaldusi oma usule ja kõigi teiste usuvoolude analoogilist mahategemist.

Sisuliselt on tegemist siin usuerinevuste kunstliku ülespuhumisega. Sel asjaolul on ilmselt ülalmainitud poliitiline tagapõhi.

Järelikult ei piirdu religiooni poliitiline osa ainult sellega, et religioon õigustab ideoloogiliselt poliitilist reaktsiooni. Valitsev klass ja kirik kasutavad religiooni ka praktiliselt revolutsiooniliste jõudude ühtsuse lõhestamise vahendina.

Siinemaani oli jutt peamiselt valitseva religiooni, valitseva kiriku reaktsioonilisest osast. Kuid ajalooline tõsiasi on, et mitte ainult reaktsioonilised, vaid ka revolutsioonilised klassid kasutasid kuni

³¹ Tsiteeritud raamatust: E. Варга, Основные вопросы экономики и политики империализма, М. 1957, стр. 387.

³² Vt. П. Датт, Индия сегодня, М. 1948, стр. 470.

³³ 50 aastat apostlite radadel. Jooni baptisti koguduste eluarengust Eestis. EBK Kirjastus, Keila, 1934, lk. 11—12, 205.

uuema ajani oma sotsiaal-poliitiliste programmide põhjendamiseks tihtipeale religioosseid doktriine.

Hussiitide liikumine Tšehhimaal XV saj. alguses esines näiteks kui ühe usulise suuna võitlus teise vastu. Hussiidid ei tunnistanud katoliku kiriku õpetust ja organisatsiooni, nõudsid mõningate muudatuste tegemist kiriklikes rituaalides (nn. «karikatüli»), jumalateenistuste korraldamist tšehhi keeles. Liikumise tegelikuks sisuks aga ei olnud see. Kirik, kelle käes oli Tšehhimaal ligemale pool kõigist maadest, oli germaniseeritud. Kõrgeimaid vaimulikke järvati peamiselt sakslaste hulgast. Saksa ja tšehhi kiriklikud ja ilmalikud feodaalid ekspluateerisid julmalt tšehhi talupoegi. Katolitsismi usudoktriini arvustamine oli siin üksnes feodalismivastase võitluse ja rahvusliku vabadusvõitluse väliseks kestaks.

Nii näiteks sõnastas ka Thomas Müntzer, Saksamaa elanikkonna kehvemate kihtide — sellide ja feodaaltalupoegade — lootuste väljendaja ja nende juhtija, feodalismivastase võitluse poliitilise programmi «jumalasõna» ja «jumaliku õiguse» autoriteedi alusel.

Analoogilisi nähtusi esineb kaasaajalgi. Nii kasutatakse Araabia- maade rahvuslikus vabadusvõitluses sageli islami loosungeid, Allah kuulutatakse selle võitluse kaitsjaks. Märkimisväärne osa vaimulikkonnast on neis maades aktiivsed rahu eest võitlejad. Canterbury peakiriku eestseisja Hewlett Johnson, silmapaistev rahu eest võitleja, rahvusvahelise Lenini rahupreemia laureaat, räägib aga näiteks oma jutlustes, et kommunistlike ideaalide teostamine ongi ristisu peaprintsiipide teostamine.

Nende faktide abil püüavad paljud kirikutegelased ja usklikud tõestada, nagu oleksid olemas progressiivsed religiooni vormid.

Tegelikult on käesoleval juhul tegemist kahe erineva nähtuse ühtepõimumisega: ühelt poolt progressiivsed poliitilised eesmärgid ja ennastsalgav võitlus nende saavutamise eest, teiselt poolt ühiskondlike nähtuste olemuse religioosne, müstiline, ebaõige, teadusevastane seletamine. Esimene neist on progressiivne, teine aga reaktsiooniline, kuigi ta on antagonistlikus klassiühiskonnas teatavates tingimustes paratamatu. Ta on reaktsiooniline, sest kuigi religioossed vaated on antud juhul seotud progressiivse poliitilise tegevusega, ei muuda see veel tegelikkuse ebaõiget, moonutatud käsitust õigeks, ei muuda teadusevastast teaduslikuks.

Sellepärast on religioon kui maailmavaade alati olnud väär ja teadusevastane, ning selles mõttes on igasugune religioon reaktsiooniline. Igasugune religioon moonutab maailmas toimivate protsesside olemust.

Kuid klassivõitluse konkreetsetes tingimustes, kus tegemist on kahe klassi, progressiivse ja reaktsioonilise klassi võitlusega ja kus progressiivne klass põhjendab religiooni abil oma võitlust poliitilise reaktsiooni vastu, — neis tingimustes etendab reaktsiooniliste jõudude vastu sihitud religioosne doktriin reaktsiooni kaitsva doktriiniga võrreldes suhteliselt progressiivset poliitilist osa.

Sellepärast toetavad kommunistlikud parteid kaasaja tingimustes kõigiti seda ennastsalgavat poliitilist võitlust, võitlust rahueest, mida peavad paljud vaimulikkonna esindajad ja mis väärrib sügavat austust. Uhtlasi aga rõhutavad kommunistlikud parteid täiesti täpselt ja selgesti, et nende vaadetel ei ole midagi ühist nende vaimulike usuliste veendumustega.

Religiooni ja moraali vahetõrget kujutavad religioon ja kirik samuti moonutatult. Teoloogide väidete kohaselt olevat religioon ainsaks kõlbluse aluseks. Jumalat kujutatakse peamise ja ainsa moraalse autoriteedina ja seadusandjana, inimeste tegude üle otsustava kohtunikuna, kes kõike näeb ja kõige üle kohut mõistab. Kartus jumala ees on ainus, mis sundivat inimesi kõlbluse normidest kinni pidama, moraalselt käituma. Jumala autoriteedi likvideerimine, jumalasalgamine aga toovad endaga paratamatult kaasa kõlbluse üldise allakäimise, sest ateistidel ei ole enam hirmu jumala ees.

Tegelikult kujutab endast moraal palju vanemat teadvuse vormi kui religioon. Moraal tekkis koos inimühiskonna tekkimisega, religioon — tunduvalt hiljem. Kõrgeima kõlbluse toob aga inimkonnale kommunistlik ühiskond — ateistide ühiskond, kus religioon hoopiski lakkab eksisteerimast. Järelikult on religioon ja kõlblus teineteisega seotud ainult teatud, ehkki küllaltki pikal ajavahemikul, nende seos on möödamineva, ajutise iseloomuga. Kehtivatest kõlbluse normidest kinnipidamise tagab tegelikult mitte hirm jumala ees, vaid ühiskonna avalik arvamine, ühiskonnaliikmete heakskiit või hukkamõist.

Kui usk jumalasse oleks tegelikult kõlbluse põhialuseks ja tagatiseks, siis peaks usklikkus olema alati seotud kõrgeimate moraalse käitumise eeskujudega. Ometi on kiriku ajalugu äärmiselt kujukaks näiteks kirikutegelaste eneste, «kõrge» moraali jutlustajate kahekeelsusest ja silmakirjalikkusest.

Kirik ise ei pea teatud moraalnorme jutlustades sugugi vajalikuks neist tegelikult kinni pidada. Propageerides põhimõtet «armasta oma vaenlast kui iseennast», on kirik ise kõige julmemalt taga kiusanud selle klassi vaenlasi, kelle huvisid ta kaitseb.

Nii algab ristiusu ajalugu «paganate» massilisest hävitamisest; usuliste veendumuste pärast «paganaid» piinati, põletati tuleriidal, raiuti neljaks, müüriti elusana katakombidesse.

XIII sajandil asutas katoliku kirik spetsiaalse juurdlus- ja kohtuasutuse, inkvisitsiooni, mille ülesandeks oli hävitada ketserid ja ketserluses kahtlustatud isikuid ning «nõidu». Tavaliselt põletati ketserid ja «nõidu» avalikult tuleriidal (autotafee). Viimane niisugune põletamine toimus olemasolevatel andmetel 1826. a. Hispaanias.

Ka luteri kirik võttis üle ja kasutas oma huvides ära katoliku kiriku poolt arendatud õpetuse «nõidadest» kui «saatana vürstiriigi» alamatest, saatana käsilastest. Just luteri kirik sai agaraimaks barbaarsete nõiaprotsesside lavastajaks Eestis XVI—XVII sajandil.

Jutlustades jumala käsku «ära tapa», on ristiusu kirik organiseerinud arvukaid veriseid kuritegusid ning röövsõdasid. 1936. aas-

tal pöördus Vatikan «ligimesearmastuse» eest võitleja — Hitleri — poole ettepanekuga korraldada ühine ristisõda NSV Liidu vastu, kusjuures ta soovitas eelnevalt puhastada kogu Euroopa «punastest paganatest».

Propageerides variserlikult jumala käsku «ära himusta oma ligimese vara», on kirik süstemaatiliselt tegelnud võõra vara riisumisega.

Endine jesuiit ja Roomas asuva katoliikliku Gregoriuse Ülikooli õppejõud A. Tondi jutlustab oma raamatus «Jesuiidid», kuidas vaesusetootuse andnud «kirikuisad» ei anneta vaestele seda, mis nende söögilaualt järele jääb, vaid teevad almuseid rahas, et inimesed ei teaks, kui luksuskui nende söögilaud tegelikult on. Ajal, kus Roomas ei ole rohkem kui 200 tuhandel inimesel piisavalt isegi leiba, on «kirikuisa» Riccardo Lombardi villas sisustatud köök nii, nagu seda ei ole isegi riiguvahelistes luksushotellides. Samal ajal aga kuulutab Riccardo Lombardi kiriku ülimaks vooruseks kasinuse ja kehvuse. Paavsti ülikooli rektor Paolo Dezza kurtis, et «pühad isad» lähevad kallimaks maksma kui kinotähed.³⁴

Kiriku praktika näitab kisendavat vastuolu sõnade ja tegude vahel. See räägib selgelt, et moraalinormid, mida jutlustavad vaimulikud, on ette nähtud «alamkihtidele», töörahvale. See, kes joob veini, õpetab hoolega teisi, et tuleb rahulduda veega...

Kuid oleks vääri kujutada asja nii, nagu oleksid kahekeelsus ja valelikkus kõigi vaimulike lahutamatu omadus. Ajaloos on olnud küllaltki kirikutegelasi, kes ise siiralt uskusid ja usku teistele jutlustasid. Ometi ei ole see iseloomulik kirikule tervikuna, eriti aga mitte kiriku juhtivale ladvikule.

Toodud faktidki näitavad, et usklikkus iseendast ei kindlusta hoopiski kõrget moraali.

Religioon ei loo moraali, nagu ta ei loo teisigi ühiskondliku teadvuse vorme. Religiooni mõju moraalile on analoogiline religiooni mõjuga poliitikale. Religioon sanktsioneerib need käitumise normid, mis on kujunenud antud ühiskonnakorra baasil, kuulutab need normid jumala autoriteedi abil pühaks.

Ometi levitab kirik usklike keskel vaadet, et üksnes tema kultiveerib kõrgeid moraalseid printsiipe ja avaldab õilsat mõju inimeste käitumisele. Seda laadi arvamine on omane peaaegu eranditult kõigile usklikele. Ristiusu moraali aluseks loetakse need käitumise põhimõtted, normid, mis on antud kümnes käsus. Need käsud olevat Mooses saanud jumalalt Siinai mäel. Analoogilisi norme sisaldavad ka muhameedlaste budausulistele ja teiste kaasaja religioonide «pühakirjad».

Toepoolest, neis põhimõtetes ei ole mitte midagi halba. Näiteks:

«Austa oma isa ja oma ema.»

«Sina ei pea mitte tapma.»

«Sina ei pea mitte abielu rikkuma.»

³⁴ Vt. A. Гонди, Иезуиты, М. 1955, стр. 257—258.

«Sa ei pea mitte varastama.»

«Sina ei pea mitte rääkima oma ligimese vastu kui vale tunnistasmees»³⁵ jne.

Kuid neid printsiipe ei saa pidada religiooni pärisvaraks. Nende loomine ei ole religiooni ega kiriku teene. Tegemist on kõige üldisemate käitumisnormidega, mis on kujunenud rahvastel väga pika aja jooksul ühiskondlike suhete peegeldusena, religioonist ja kirikust täiesti sõltumatult ning mis jäävad maksma ka pärast religiooni likvideerimist. Tegemist on niinimetatud üldinimliku moraali normidega, sest nad on omaks võetud kõige erinevamate sotsiaalsete kihtide ja rühmade poolt ning puudutavad inimeste ühiselu kõige üldisemaid küsimusi. Nad ei sisalda veel iseendast klassiühiskonnas valitsevaid käitumise printsiipe, millel on klassiühiskonnas elavate inimeste käitumisnormide keskel esmajärguline tähtsus.

Kirik aga kuulutab nende normide levitamise ainuüksi enese teeneks, ehkki ta ise tavaliselt neist kinni ei pea. Nende normide kuulutamine usulisteks, kiriklikeks normideks võimaldab võita usklikke hulgas prestiiži ja sisendada nende normide varjus, koos nendega, uskliketele niisuguseid käitumisnorme, mille juurutamisest on ekspluateerijate klass huvitatud.

Piibel, milles on esitatud ristiusu moraali printsiibid, on kirjutatud tegelikult paljude sajandite jooksul paljude autorite poolt ja sellepärast võib piiblist leida väga erisuguseid ja üksteisele vasturääkivaid moraaliühenditeid. Siit võib leida nn. üldinimliku kõlbluse norme, võib leida ürgkogukondlikule korrale omase moraali sümboleid, võib aga leida ka klassiühiskonna tekkimisega seotud revolutsiooniliste meeoleude vastukajaid.

Sellepärast saavad väga erinevad klassid võtta piiblist «jumaliku» argumentatsiooni oma kõlblusele. Kuid piibli kõige tähtsamal osal, Uues Testamendis, millele on rajatud eranditult kõik ristiusu õpetused ja millest nad võtavad nende poolt soovitatavad moraalinormid, on selgesti sõnastatud põhiliste käitumisnormidena niisugused käitumisnormid, mis selgekujuliselt väljendavad ekspluataatorlike klasside huve ja mis on ette nähtud ekspluateeritavatele hulkadele sisendamiseks. Need normid on siin reljeefselt esiplaanil.

Uuest Testamendist leiame otsest sotsiaalse omavoli õigustamist jumala autoriteediga, «kõigekõrgema» tahtega, kes on saatnud teenijatele nende isandad. Siin rõhutatakse korduvalt otsest käsku kurjaga leppida ja temale vastupanu mitte avaldada. «Sulased, kuulge kõige kartusega oma isandate sõna, ei mitte üksipäinis heade sõna, kes järele annavad, vaid ka tagedate sõna, sest see on arm, kui keegi südametunnistuse pärast Jumala ees... ülekohtu kannatab.» — «Kui teie head tehes ja kurja nähes kannatate, see on arm Jumala juures.»³⁶

³⁵ Piibel, Moosese teine raamat, pt. 20; 12.—13. salm.

³⁶ Sealsamas, Ap. Peetruse esimene raamat, pt. 2, 18.—20. salm.

«Aga mina ütlen teile, et teie ei pea mitte kurjale vastu hakkama, vaid kui keegi sind lööb parema kõrva pääle, siis pööra ka teine tema poole. Ja sellele, kes tahab sinuga kohut pidada ja sinu kuue võtta, sellele jäta ka vammus.»³⁷

«Aga mina ütlen teile — armastage oma vihamehi, õnnistage neid, kes teid ära vannuvad, tehke head neile, kes teid vihkavad ja paluge nende eest, kes teile liiga teevad ja teid taga kiusavad.»³⁸

Väga suur eetiline tähtsus on ka «põrgu» ja «paradiisi» ideel, mida propageerivad mitte üksnes kõik ristiusu erikujud, vaid üldse kõik kaasaja usundid. Selle idee kohaselt on olemas hauatagune maailm, kuhu satuvad kõigi inimeste hinged pärast surma. Hauatagune maailm jaguneb kaheks osaks: ühelt poolt patustele määratud põrguks ja teiselt poolt õiget elu elanud usklikele määratud paradiisiks. Mitmesugused usundid tõlgitsevad seda ideed väikeste teisendustega, kuid olemus jääb kõigis usundites üheks ja samaks.

Põrgu ja paradiisi idee tähendab esiteks: kaudset sotsiaalse ülekohtu ja vägivalla õigustamist, kusjuures õigustamine toimub hukkamõistmise sildi all. Usklikke veendakse, et ülekohus on pahe, on patt, kuid ülekohtu eest makstakse kätte alles pärast surma. Sellega ongi ülekohus tegelikus elus õigeks mõistetud. «Maine elu» muudetakse «taevariigis» saabuva õigluse äraootamiseks, muudetakse «hauataguse elu» ukseesiseks. Kannatajaid lohutatakse, neid lepitatatakse valitseva ülekohtuga, töötades ülekohtu eest tasu hauataguses elus.

Teiseks: see on võimas vahend usuga pimestatud inimeste hirmutamiseks, mille abil neid sunnitakse käituma «jumalale meelepärast». Neile, kes ei allu maises elus jumala käskudele, töötatakse pärast surma hirmsaid piinu. Patused heidetakse keeva väavlisse, neid hakatakse aeglaselt tuel praadima. Väga üksikasjaliselt kirjeldab seda kõike koraan. Patuseid hakkab põrgus näiteks piinama hirmus janu, kuid joogiks pakutakse neile ainult haisvat mäda. Usu käskudest kinnipidajatele lubab aga koraan täielikku õndsust, magusat veini ja ilusaid mustasilmalisi neidusid.

Eesti baptistid nimetavad Uue Testamendi alusel surma «palga järgi kojujõudmiseks» ja väidavad, et jumalariiki pääsevad ainult need, kes suudavad maa peal kõigist maistest lõbudest täielikult loobuda. «Kes otsani kannatab — pääseb», «kes ilmast ja patust ei loobu» — ei pääse.³⁹

Kolmandaks, paradiisi ja põrgu idee peamine sotsiaalne tähendus seisab selles, et religioon muudab selle idee abil kõik inimesed hauataguse ilma kandidaatideks, loob illusiooni, nagu laheneksid kõik küsimused «hauataguses ilmas», juhib usklike tähelepanu eemale põletavate eluliste küsimuste lahendamisest inimeste reaalses elus, selles ainsas ja seepärast hindamatult väärtuslikus elus.

³⁷ Piibel. Matteuse ev., pt. 15, 39.—40. salm.

³⁸ Samas, pt. 5, 44. salm.

³⁹ 50 aastat apostlite radadel, Keila, 1934, lk. 12, 204.

Mõju, mida religioon eespooltähendatud moraaliprintsiipide jutlustamisega klassivõitlusele avaldab, on palju kahjulikum kui kõigi klassivõitluse vastu kasutatavate politseiliste abinõude mõju. Politseilised repressioonid tekitavad sotsiaalse ebaõigluse vastu viha, äratavad võitlustahet. Religioon aga, sisendades usklikele orjameelsust ja isegi nimetades neid jumalasalasteks, mürgitab klassiteadvust, ei lase tekkida arusaamist klassivõitluse vajadusest, desorienteerib inimesi.

Andes vale ettekujutuse maailmanähtustest ja nende põhjustest, takistab religioon juba avastatud, teadusele tuntud objektiivsete seaduste kasutamist inimese huvides. Sellega ei lase ta inimesel leida oma tõelist kohta elus. Inimene justkui kaotab iseenda, kaotab oskuse elus õigesti orienteeruda.

Religioon suunab inimeste energia valedetele rööbastele, takistab nende tõeliste eesmärkide saavutamist.

Kui palju näiteks on talupojad põua ajal, selle asemel et kas või midagi ära teha põldude niisutamiseks, korraldanud ristikäike, paludes «loojat» armuline olla ja kõrbenud põldudele elustavat vihma saata! Või juhud, kus arstiabi otsimise asemel minnakse palverännakule «imetegevate» ikoonide juurde, «pühitsetud» vee järele, posijate poole, kulutatakse aega ja jõudu mõttetuks käimiseks ja lastakse haigusel kaugele areneda.

Kuigi meie tänapäeva seisukohalt on jumalalt vihma palumine või haigusest «imelise» paranemise ootamine tõeline atavism, esineb seda teataval määral ka nõukogude ühiskonnas, millega religioon tekitab ka sotsialistlikus ühiskonnas otsest kahju. Seejuures pole ülearune märkida, et vaimulikud ise aga eelistavad haigestumise puhul arstiabi, sanatooriume ja puhkekodusid!

Meie ühiskonnas on uue elu ehitamiseks vaja tunda kommunismi eest võitlemise teid, on vaja neist aru saada. Seletades kõike jumala tahtega, takistab religioon niisuguse arusaamise tekkimist. Ta kutsub töötajaid kirikusse. Jumalateenistuste, palvuste, usuliste kombetalitustega aga ei ole võimalik lahendada meie ees seisvaid ülesandeid. Religioon kultiveerib apoliitilisust, ükskõiksust ühiskondliku elu küsimuste vastu, vähendab töörahva aktiivsust võitluses meie ühiskonnas esinevate puuduste vastu.

Religioosne ideoloogia elustab sageli teisi kapitalismi igandeid inimeste teadvuses, takistab nende igandite likvideerimist, takistab muuseas sotsialistliku töösse suhtumise kujunemist ja kindlustumist. Esineb juhtumeid, kus kolhoosnikud lähevad kirikupühadel mõnikord hulgaliselt jumalateenistusele, põllul aga ootab kiire töö. Rida usulahke keelab laupäeviti töötamise (seitsmenda päeva adventistid jt.), mistõttu usklikud ei saa astuda tööle riiklikes asutustes ja keelduvad isegi allumast sõjaväedistsipliinile armees.

Religiooni mõju inimeste psüühikale on analoogiline alkoholi ja uimastusvahendite mõjuga. Religioon uinutab teadvust, asendab eluküsimuste reaalse lahendamise nende väljamõeldud lahendamisega usuliste illusioonide valdkonnas. Sellepärast nime-

taski Marx religiooni «oopiumiks rahvale», Lenin — «vaimse pus-kari liigiks».

Et inimene saaks ise oma saatuse isandaks, peab ta ärkama religioosest unest, usulisest uimast.

Religioon on oma põhiolemuselt teadusele vaenulik, on teaduse antipood.

Igasugune religioon, olles rajatud pimedale uskumisele, nüristab inimeste teadvust, takistab nende vaimset arenemist. Ja kui teaduse ajaloos tulebki ette, et õpetlased on ise usklikud ja teevad ikkagi teaduslikke avastusi, siis avastusi ei tee nad sellepärast, et nad usklikud on, vaid oma usklikkusest hoolimata.

Üks religiooni alustrajavaid seisukohti on, et jumalat ei saa mõistuse abil tunnetada, järelilikult ei ole võimalik ka tunnetada maailma olemust, sest maailm on jumala loodud. Sellega alandatakse inimõistuse võimeid. Piiblis rõhutatakse korduvalt, et jumala teed on tundmatud.

Ristiusu kiriku õpetus on rajatud sellele, et ususaladused on inimesele arusaamatud: jumal on üks ja kolmainus (isa, poeg ja püha vaim), jumalapoeg on inimliku ja jumaliku olemusega, usutalitustel, sakramentidel (ristimine, armulaud jt.) on üleloomulik mõju, on olemas paradiis ja põrgu jne. Inimese «osasaamine» jumalast toimub ilmutuse, usuakti näol. Usuakt aga, nagu väidab teoloogia, on oma olemuselt irratsionaalne, ei ole mõistusega ühendatav.

Kõik need seisukohad on teadusliku tunnetuse andmete ja teaduse printsiipidega kisendavas vastuolus. Teadus on objektiivsete seaduste avastamisega, faktide äranäitamisega ammugi ümber lükanud kõik põhiteesid, millel rajaneb religiooni õpetus.

Mateeria ja liikumise jäävuse seadus lükkab ümber väite, nagu oleks võimalik mingisugune maailma loomise akt. Darwinism kui õpetus orgaanilise looduse evolutsioonist näitab ära elusorganismide muutumise objektiivsed, materiaalsed seaduspärasused, näitab, et inimene on tekkinud loomariigi arenemise käigus ega ole jumala poolt loodud. Pavlovi õpetus psüühika tekkimisest ja olemusest, teadvusest kui objektiivse maailma peegeldusest kinnitab, et teadvus on mateeriaga võrreldes sekundaarne, et mõtlemine on kõrgesti organiseeritud mateeria produkt, et inimeses ei ole mingit jumaliku päritoluga surematut hinge. Kõike seda kinnitavad ka geoloogia, paleontoloogia, astronoomia, antropoloogia ja teiste teadusharude andmed.

Vastandlikud on need printsiibid, millest lähtuvad teadus ja religioon. Teadus rajaneb faktidel, teaduslike seisukohtade kontrollimisel kogemuste najal inimeste praktilise tegevuse protsessis.

Religioon ei luba oma dogmade kontrollimist ja kuulutab pimedat uskumise vooruseks. «Ondsad on need, kes ei näe, kuid siiski usuvad.»⁴⁰

⁴⁰ Piibel. Johannese evangeelium, pt. 20, 29. salm.

See ongi arusaadav, sest praktika kontroll lükkab kõik religioossed dogmad ümber.

Kirikudogmad, mille abil põhjendatakse ekspluateerijate valitsevat seisundit, mille abil ekspluateerimiskord ja ühiskonna jagunemine rõhujateks ja rõhututeks kuulutatakse jumala poolt seatuks, on otsast lõpuni teadusevastased. Sellepärast näebki kirik igas uues teaduslikus avastuses kallalekippumist oma õpetusele, pühaduse teotamist, sest igasugune teaduslik avastus kinnitab materialismi, ateismi, lükkab ümber jumala idee. Sellepärast ongi kirik alati näinud teaduses oma surmavaenlast ja on kogu oma ajaloo jooksul pidanud vihast võitlust teaduse vastu.

Teaduse vastu võideldes ei ole kirik kunagi avalikult tunnistanud, et ta suhtub vaenulikult tõesse, teadmistesse. Vastupidi, kirik on alati kuulutanud kõrgeima tõe kandjaks iseenda, aga teadmiste ülimald tipuks — jumalasõna.

Võitluses teaduse vastu on kirik kasutanud mitmesuguseid meetodeid, muutes neid vastavalt ideoloogilise võitluse tingimuste muutumisele.

Keskajal, kus majanduslik ja poliitiline võim oli koondunud põhimiselt kiriku kätte, kus kogu haridussüsteem oli samuti kiriku monopoolses valduses ja haridus ise oli teoloogilise iseloomuga, olid kõik teadusharud religioonile alluvad. Teadus oli muudetud jumalasõna teenriks. Kogu teaduste sisu viidi «kooskõlla» kiriku õpetusega, kohandati sellega.

Kõigi nende vastu, kes ei tahtnud tunnistada tõeks religiooni vasturääkivaid ja skolastilisi dogmasid ja kes julgesid pidada tõeks religiooni kummutavaid teaduslikke avastusi, kasutas kirik otseseid repressioone. Siia kuulusid avastatud tõdedest loobumise nõudmine, piinamised, õpetlaste füüsiline hävitamine nende vabameelsuse eest. Seejuures kasutas kirik enda õigustamiseks järgmist võtet: ta samastas religiooni dogmad, piibli õpetuse tõe ja teadusega, kõik teaduslikud avastused aga kuulutas valeks, ebateaduslikeks sel alusel, et nad satuvad vasturääkivusse «pühakirjaga». Kuidas kirik niisugust võtet kasutab, illustreerib kujukalt argumentatsioon, mis on toodud 1633. aastal Galilei üle tehtud inkvisitsiooni otsuses. See kõlab:

«Meie käskija (paavsti) ja kõrgeima ning ülemaailmse inkvisitsiooni kardinalide käsul arutati Kopernikuse hüpoteesi ning teoloogid-kvalifikaatorid otsustasid:

1) pidada päikest universumi keskuseks... on absurdne, filosoofiliselt väär ja äärmiselt ketserlik arvamine, sest see on pühakirjaga ilmselt vastuolus.

2) Mitte pidada Maad universumi keskuseks ja mitte pidada teda liikumatuks on absurdne, filosoofiliselt väär arvamus, mis teoloogia seisukohalt on samuti usu vaimuga vastuolus.»⁴¹

On huvitav märkida, et kui 1933. aastal möödus 300 aastat kohtumõistmisest Galilei üle, arvas Rooma paavst Pius XI «püha-

⁴¹ *Естествознание и религия*, М.—Л., 1957, стр. 12.

kute» hulka kardinal Bellarmini, kes andis Galilei inkvisiitorite kätte.

Teadust kiusas taga mitte ainult katoliku kirik, vaid ka teised usundid. Calvin laskis näiteks tuleriidal hukata Hispaania arsti Miguel Serveto, kes oli vahetult jõudnud vereringluse avastamiseni. Pealegi laskis Calvin seda «ketserit» kaks tundi elusalt praadida; inkvisitsioon aga leppis lihtsalt Giordano Bruno põletamisega.

Katoliku kirik koostab veel tänapäevalgi ametlikke keelatud teoste («index librorum prohibitorum») nimekirju, kuhu ta kannab need teosed, mille lugemine uslikele on surmapatt ja toob endaga kaasa kirikuvande alla panemise.

1559. aastal, kui avaldati esimene seesugune nimekiri, võis sealt leida tolaegsete kõige silmapaistvamate ja andekamate autorite töid mitmesugustelt teaduse ja kunsti aladelt. Neljasaja aasta jooksul ilmunud nimekirju sirvides leiame sealt pika inimkonna korüfeede loetelu: Galilei, Bruno, Dante, Leibniz, Kant, Descartes, Darwin, Dumas, Flaubert, France, Heine, Hugo, Stendhal, Balzac ja lugemata palju teisi... Julmade, avalike repressioonide periood teaduse vastu kestis väga kaua.

Kuid aja jooksul muutis kirik teaduse vastu võitlemise meetodeid. Kapitalismi ja eriti imperialismi ajajärgule on iseloomulik, et religiooni ideoloogid hakkasid varjama oma vaenulikkust teaduse suhtes.

Üks tänapäeva religioosse propaganda omapäraseid jooni on, et nüüd püütakse tõestada usudogmade ja kaasaja teaduse andmete kooskõla, püütakse neid dogmasid teaduse seisukohtadega igati k o h a n d a .

Kui näiteks paavst Aleksander III keelas 1163. aastal ära vaimulikel üldse füüsikaga tegelda, kui «püha» Dominicus mõistis XIII sajandil hukka teaduslike eksperimentide ja vaatluste meetodi ja keelas dominiiklaste ordu liikmeil tegelda looduseuurimise ja arstiteadusega, siis XX sajandi 30. aastail kuulutab Rooma paavst välja spetsiaalse preemia sellele, kes kõige paremini suudab tõestada kvantide «jumalikku olemust». Paavst Pius XII aga esines 1955. aasta septembris toimunud tomistide kongressil, millest võtsid osa kaheksakümne ülikooli esindajad, viimaste aastate jooksul kolmandat korda kõnega religiooni ja tänapäeva teaduse vahekorra küsimuses, propageerides religiooni ja teaduse kooskõla, kutsudes üles kirikutegelaste ja teadlaste koostööle. Vähe aega enne seda esines ta Paavsti Teaduste Akadeemias ettekannetega temadel: «Jumala olemasolu tõestamine kaasaja loodusteaduse valguses» ja «Kaasaja teaduse suurus ja piirid», peatudes muuhulgas ka mikrofüüsika ja relatiivsusteooria probleemidel.

Millega on seletatavad niisugused muutused kiriku positsioonis teaduse suhtes? Asi on selles, et kodanlus ei tule toime ilma teaduseta. Kodanlus vajab tootmises teadust, ühtlasi aga vajab ta ka religiooni selleks, et töörahvale orjameelsust sisendada. Sellepärast

ongi teaduse ja religiooni kompromiss kapitali võimu perioodil paratamatu, sellepärast püüavadki kodanluse ideoloogid lepitada lepitamatut. Sellepärast tunnistab ka kirik, olles astunud kapitali teenistusse, teaduse eluõigust põhimõttel: «Andke jumalale, mis jumala oma ja ketserile, mis ketseri oma».

Peale nimetatud põhjuse on kiriku positsioon teaduse suhtes muutunud ka veel sellepärast, et teaduse areng on teinud kõigi piiblis leiduvate kujutluste absurdsuse liiga silmanähtavaks: on ju piibli järgi maailm loodud jumala poolt kuue päevaga, maakera on univerversumi liikumatu keskpunkt, taevakehad on kinnitatud taevavõlvile liikumatult, Aadam on loodud mullast, Eeva aga tema küljluust jne.

Need seisukohad peegeldavad inimeste ettekujutust maailmast esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist ja esimestel sajanditel meie ajaarvamise järgi. Et religioonil oleks kaasaja tingimustes võimalik saavutada väikestki edu, tuleb neid piibli naiivseid seisukohti tõlgitseda metafooriliselt, selleks et nende täielik kokkusobimatus kaasaegsete teadmistega ei torkaks nii järsult silma.

Kui aga kirik kutsub üles teaduse ja religiooni koostööle, siis ei tähenda see sugugi, et religioon oleks lakanud olemast teadusevaenulik. See tähendab üksnes, et religiooni võitlus teaduse vastu on muutunud rohkem maskeerituks, järelikult rohkem ohtlikuks.

Religiooni võitluses teaduse vastu tänapäeval on iseloomulikuks jooneks see, et religioon, «tunnustades» mõningaid kaasaja teaduslikke avastusi, pretendeerib üksnes monopolile maailmavaatelistel, s. t. filosoofilistel küsimuste alal ja inimeste ühiskondliku käitumisega seotud küsimuste — moraaliküsimuste alal. Neid religiooni pretensioone toetavad täielikult kõik kodanluse ideoloogid ja ka enamik kodanlikke õpetlasi.

Nii näiteks põhjendas tuntud inglise õpetlane, endine astronoomiaühingu esimees, Londoni ülikooli loodusteaduse ajaloo kateedri juhataja Herbert Dingle «teaduslikult» teaduse ja religiooni kooskõla: niihästi teadus kui ka religioon põhinevad tema arvates kogemustel, kogemuse sfäär aga on neil erinev; religiooni kompetentsi kuulub seejuures moraalsete ja psüühiliste nähtuste valdkond.

Vaimulikelt ja teoloogidelt võib sageli kuulda, et kirik on teaduse sõber, austab teaduse vabadust, teaduslikke meetodeid ja printsiipe; kui ta ennast mõnikord vahele segabki, siis ainult selleks, et vältida usuvastaseid eksisamme. «Meie loovutame teile teaduse, härrad loodusteadlased, teie loovutage meile gnoseoloogia, filosoofia — sääranne on teoloogide ja professorite kooselu tingimus «eesrindlikes» kapitalistlikes maades.»⁴² Selle kompromissi põhjuseks on eksploateerijate klassihuvid.

Niisiis, religiooni ja teiste ühiskondliku teadvuse vormide vahe-

⁴² V. I. Lenin, Teosed, 14. kd., lk. 259.

korra analüüsimine näitab, et religioon on liiglihaks inimtunnetuse elaval ihul, et ajaloo jooksul on reaktsioonilised klassid alati leidnud religioonis endale võimsa vaimse relva.

3. Religioonist vabanemise teed

Millised on siis religiooni likvideerimise tingimused, millised peavad olema usuliste vaadete vastu võitlemise meetodid?

Sellele küsimusele püüdsid vastata paljud mõtteteadlased-ateistid juba enne marksismi tekkimist.

Silmapaistvad materialistid kirjutasiid minevikus palju võitlevaid, andekaid, vaimukaid teoseid, mis paljastasid religiooni ja kirikut. Eriti palju tegid sel alal ära XVIII sajandi Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideoloogid — materialistid Diderot, Holbach, Helvetius, La Mettrie ja XIX sajandi saksa materialist Feuerbach, kellede ateistlike teoste najal kasvasid üles terved põlvkonnad, sealhulgas ka teadusliku kommunismi rajajad Marx ja Engels.

Hinnates nende osatähtsust ateistliku maailmavaate kasvatamises, kirjutab V. I. Lenin: «Inimeste äratamiseks religioosest unest osutub vanade XVIII sajandi ateistide löögivalmis, elav, andekas, teravmeelne ja valitsevat papimeelsust avalikult ründav publitsistika tihtilugu tuhat korda sobivamaks kui need igavad, kuivad marksismi ümberjutustused, mida pole peaaegu üldse illustreeritud osavalt valitud faktidega ja mis domineerivad meie kirjanduses ja mis (ei maksa salata) sageli moonutavad marksismi.»⁴³

Kuigi marksismieelsed materialistid etendasid suurt osa võitluses religioosse ideoloogia vastu, kuigi nad märkasid ise ja oskasid teistele näidata usudogmade seesmist vastuolulisust, ei näinud nad ikkagi põhilisi religioonist vabanemise teid, sest ühiskondlike nähtuste seletamises nad olid idealismi positsioonidel ja käsitasid sellepärast ka religiooni tekkimise põhjuste küsimust idealistlikult. Sellest järeldusid loogilise paratamatusega ka idealistlikud vaated usuvastase võitluse vahendite küsimuses. Põhiliseks vahendiks selles võitluses pidasid nad inimestele hariduse andmist, vaimupimeuse kaotamist.

See vahend ei saa olla antagonistlikus klassiühiskonnas põhiliseks religiooni vastu võitlemise vahendiks, sest ta ei kaota neid põhjusi, mis tekitavad religioosseid vaateid, ei kaota religiooni materiaalseid juuri.

Veelgi «lihtsamat» vahendit usuvastaseks võitluseks soovitas E. Dühring, keda arvustades F. Engels esitas materialistliku religioonikäsituse põhialused. Dühring soovitas kasutada neidsamu meetodeid, mida XIX sajandi 70-ndatel aastatel kasutas võitluses katoliku usu vastu Saksa keisririigi kantsler Otto Bismarck.

Bismarck viis läbi rida seadusi katoliku usu vastu (katoliiklased

⁴³ V. I. Lenin, Teosed, 33. kd., lk. 203.

moodustasid tol ajal Saksamaal ühe kolmandiku elanikkonnast). 1872. aastal keelati Saksamaal jesuiitide tegevus, katoliiklikud ordud suleti. Katoliku vaimulike vastu võeti tarvitusele karmid sunnivahendid: rida peapiiskoppe ja piiskoppe tagandati kohtadelt, pandi vangi, saadeti maalt välja, karistati rahatrahviga jne.

E. Dühring tahtis Bismarcki üle trumbata: Dühring soovitas kasutada sääraseid abinõusid mitte ainult katolitsismi vastu, vaid igasuguse religiooni vastu, soovitas kõik religioonid ära keelata. Dühringiga analoogilist meetodit võitluses usu vastu pakkusid blankistid, kes 1874. aastal kuulutasid Londonis elavate Kommuuni pagulaste nimele avaldatud manifestis välja religiooni täieliku ärakeelamise.⁴⁴

Marksistlik partei ei tunnista niisuguseid usuvastase võitluse vahendeid.

Igasugused südametunnistuse vabaduse kitsendused, religioossete kombetalituste keelamine võivad ainult kahjustada ateistlikku kasvatustööd, sest nad võivad üksnes usku süvendada, luues kannatadasaanutele märtrite ausära. Nad tekitavad mulje, et inimesed kannatavad jumala nimel. Niisugused meetodid aitavad elustada huvi religiooni vastu ja religioosset tundeid ning takistavad seega religiooni tegelikku väljasuremist. Dühringliku «usuvastase sõja» kuulutamine töölispartei ülesandeks on sisuliselt võttes üksnes kahjulik anarhistlik sõnakõlks.

Teoreetiliseks baasiks, mille alusel on võimalik teaduslikult lahendada religiooni likvideerimise teede ja vahendite küsimust, on filosoofia põhiküsimuse dialektilis-materialistliku lahenduse rakendamise religiooni juurte väljaselgitamisel ning dialektilis-materialistlik õpetus revolutsioonilise praktika osast tunnetusprotsessis.

Kuivõrd religioossete vaadete massilise tekkimise peapõhjuseks klassiühiskonnas on religiooni sotsiaalsed juured, siis on religioosse teadvuse likvideerimise põhieelduseks nende juurte kaotamine — tootmisvahendite eraomanduse kaotamise teel, sest eraomandus põhjustab ühiskondliku arenemise stiihilist iseloomu, tootmise anarhiat, inimese jõuetust tema üle valitsevate ühiskondlike jõudude ees.

Samuti tuleb likvideerida eraomanduse tagajärjed: töörahva rusutud, allasurutud olukord ekspluataatorlikus ühiskonnas, vaesus ja viletsus, tööpuudus, nälg, vaevad ja kannatused, harimatus ja vaimupimedus, mis kõik on tekkinud töörahva õigusetust, rõhutat olukorrast eraomandusele rajatud tootmissuhete süsteemis.

Nõukogude ühiskonnas on töötajad saanud eraomanduse likvideerimise ja tootmisvahendite ühiskondliku omanduse loomise tulemusel võimaluse plaanipäraselt suunata tootmise arenemist, järelikult ka kogu ühiskonna arenemist. Seega on religiooni sotsiaalsed juured õnestsatud ja on loodud eeldused nende täielikuks likvideerimiseks.

⁴⁴ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, М. 1938, стр. 224—230.

Religioon ei ole sotsialistliku ühiskonna majandusliku baasi ideoloogilise pealisehituse koostisosa, nagu ta on pealisehituse koostisosa ekspluataatorlikes ühiskondades, sest sotsialismi ajal puudub religiooni majanduslik baas — eraomandus.

Just selle asjaoluga ongi seletatav ateismi massiline tekkimine ja levik sotsialistlikus ühiskonnas, tõsiasi, et enamik meie maa töotajaid on ateistid. Religioon on siin ainult ekspluataatorliku ühiskonna vana pealisehituse jäänus, mis on teatud määral üle kandunud sotsialismi ajajärku ja esineb siin *igandina* ühe osa inimeste teadvuses.

Kuigi religiooni sotsiaalsed juured on meie ühiskonnas põhiliselt likvideeritud, on meie ühiskonnas ikka veel mõningaid põhjusi, mis on usuliste kujutluste toitepinnaks ja takistavad nende väljasuremist. Üheks niisuguseks põhjuseks on osa inimeste materiaalsete vajaduste mittetäielik rahuldamine, materiaalsed raskused üheskoos mõningate sotsialistliku ühiskonna liikmete madala haridustasemega (eriti eakamatel inimestel maal).

Üks põhjusi, mis pidurdab usulistest eelarvamustest vabanemist, on ka mõningate meie ühiskonna liikmete puudulik osavõtt ühiskondlikust elust, töotajate uue olukorra, ühiskonna ja oma elu pere-meeste seisundi mittemõistmine.

Pidurdavat mõju usuliste jäänuste võitmisele avaldab ka kontakt kapitalistliku maailmaga, kapitalistliku ühiskonna stiihiliste seaduste mõju ülekandumine sotsialistlikule ühiskonnale. Eriti tugevasti avaldus see sõdade ajal, kahe erineva ühiskondliku süsteemi otseste kokkupõrgete ajal. Sõda tähendab paljude surma, massilist häda ja viletsust, kartust lähedaste inimeste elu eest, omaste kaotamisega seotud lohutamatu leina. Inimesed tunnevad ennast sõjakoleduste ees täiesti jõuetuina. Sellega seletubki, miks meil võis märgata usuliste vaadete elavnemist just sõdade ajal. Sõjaaeg on ka rahu ajal üks tegureid, mis soodustab usklikkuse säilimist mahajäänud inimestel.

Kuid religiooni materiaalsete juurte likvideerimine on üksnes religioosse ideoloogia väljasuremise objektiivne eeltingimus. Religioosne ideoloogia on konservatiivne, ja kuivõrd ta tekitab suurt kahju, on vaja tema vastu võidelda.

Kuidas aga tuleb seda võitlust pidada?

Proletariaadi partei põhiülesandeks kapitalismi tingimustes on organiseerida klassivõitlust kapitalismi kukutamiseks. Järelikult peab ka kommunistlike parteide poliitiline joon religiooni küsimuses olema rajatud mitte abstraktsetele teoreetilistele kaalutlustele, vaid peab olema allutatud klassivõitluse huvidele, kuigi religiooni küsimus on lahutamatu seotud marksismi filosoofiliste alustega.

Nagu ülalpool märkisime, kasutavad proletariaadi klassivaenlased religiooni kui revolutsiooniliste jõudude lõhestamise vahendit, seavad usklikud vastu ateistidele, seavad ühe usutunnistuse pooldajad vastu teise usutunnistuse pooldajaile.

Marksistlikud parteid peavad siinkohal andma kodanlike parteide poliitikale vastulöögi, nad ei tohi lasta muuta usuküsimust kõige tähtsamaks küsimuseks, ei tohi lasta usuküsimuse abil reaktioonilistel jõududel klassivastuolusid varjutada, sest rõhutatud klasside üksmeel maa peal normaalse elu loomise eest peetavas revolutsioonilises võitluses on tuhat korda tähtsam kui nende üksmeel paradiisi ja põrgu küsimustes.

Sellega seletub ka, miks kodanlike maade marksistlikud parteid ei võta oma programmi otsest teesi marksismi ateismi kohta ja ei keela ega tohigi kapitalismi tingimustes keelata kommunistliku partei liikmeteks astuda usuliste eelarvamustega proletaarlastel, kuigi marksism on oma olemuselt reservatsioonideta ateistlik ja igasugusele religioonile vaenulik.

Veel enam, üks kommunistlike parteide tähtsamaid ülesandeid kaasaegsel etapil on erilise tähelepanu pööramine usklikke töötajate massidele ja nende organisatsioonidele, nende võitmine marksistliku partei poole, sest need töötajate hulgad kujutavad endast revolutsiooni laialdast potentsiaalset sotsiaalset baasi. (Itaalias moodustavad näiteks katoliiklased 90 protsenti elanikkonnast.)

Ateismi propageerimine on väga tähtis, kuid see ei saa olla siiski määravaks, otsustavaks vahendiks võitluses religiooni vastu. «Oleks rumalus mõelda, et ühiskonnas, mis rajaneb töölishulkade lõpmatule röhumisele ja tooreks muutmisele, võiks puhtpropaganda teel hajutada usulised eelarvamused.»⁴⁵

Selleks vahendiks on töötajate massiline tõmbamine klassivõitlusesse, sotsialistlikus ühiskonnas aga — aktiivsele osavõtule kogu maa majanduslikust ja poliitilisest elust.

Mispärast see nii on? Sellepärast, et ainult aktiivselt osa võttes ühiskonna revolutsioonilisest, sotsialistlikust ümberkujundamisest, veenduvad töötajad oma enda kogemuste najaal, et ühiskondliku arenemise käik ei ole «maailmavaimu» riugaste tulemus, ei ole jumala tahte vili, vaid nende eneste tegevuse resultaat. Inimeste eneste kogemused, nende praktiline tegevus tõestavad seda kõige veenvamalt.

XVIII sajandi Prantsuse revolutsiooni ajaloolased konstateerisid hämmastusega, et revolutsiooni perioodil levis massiliselt ateism. Prantsusmaa muutus revolutsiooni ajastul peaaegu jumalasalgajate maaks. Prantsuse ajaloolased ei suutnud aga seda nähtust seletada.

Oma õpetusega revolutsioonilisest praktikast kui tunnetuse alusest näitab marksism muuseas ära ka selle nähtuse põhjuse.

Ühiskondlik praktika veenab juba kapitalismi ajal mitte ainult proletaarlast, vaid ka paljusid ekspluataatorlike klasside esindajaid ja nende ideolooge, isegi üksikuid vaimulikkonna esindajaid, et jumalat ja mingeid üleloomulikke jõude olemas ei ole. Kõige julgemad ja ausamad neist tunnistavad seda avalikult.

⁴⁵ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 67.

Kujukaks näiteks sellest, kuidas üksikud vaimulikkonna esindajad jõuavad avalikult jumala eitamiseni, on A. Tondi, endine jesuiitide ordu liige ja Roomas asuva katoliikliku Gregoriuse Ülikooli professor. A. Tondi oli varemalt sügavalt usklik, jõudis aga omaenda elukogemuste najal veendumusele, et usudogmad on võltsid, et nad ei vasta tegelikkusele, et kirik on reaktsiooniline ja kahekeelne. 1952. aastal tuli ta avalikult üle marksismi positsioonidele, leides tema enda sõnade järgi lõpuks marksismis selle tõe, mida ta kaua asjatult otsinud oli.

See ületulek oli A. Tondi jaoks seotud äärmiselt tõsiste komplikatsioonidega isiklikus elus. Raamatus «Jesuiidid» (1954. a.) kirjeldab ta, kuidas elu enese vääramatu loogika purustas samm-sammult tema usu jumalasse ja avas ta silmad katoliku kiriku äärmiselt reaktsioonilise osa suhtes. Ta kirjutab: «Ma ise kuulusin informeeritud ja pealegi veel hästi informeeritud inimeste hulka selle salajase töö tõttu, mida ma tegin kirikuvõimude korraldusel 1949. aastast alates. Peale kõige muu ja paremini kui kõik muu veenis see töö mind, et katoliku kirik arendab Venemaal, Tšehhoslovakkias, Ungaris, Poolas, Rumeenias ja teistes maades äärmiselt salakavalat ja reaktsioonilist poliitilist tegevust. Peale selle näitas mu töö mulle eredas valguses kogu kõrgema vaimulikkonna ja «Katoliikliku Tegevuse» silmakirjalikkust, kes demagoogiliselt pugesis oma vaimulikurüü varju, kui neid toimepandud kuritegudes süüdistati.»⁴⁶

Kui töörahva kaasatõmbamine aktiivsele osavõtule klassivõitlusest ja ühiskondlikust tegevusest on põhiline religiooni vastu võitlemise vahend, siis ei tähenda see veel, et teised usuvastase võitluse vahendid on viljatud, et neil pole mõtet.

Ühiskonnas, kus on kaotatud religiooni sotsiaalsed juured, omandab religioossete eelarvamuste võitluses äärmiselt suure tähtsuse hariduse levitamine, põhiliste teaduse andmete tutvustamine inimestele, sest teadus annab harmoonilise, veenva maailmapildi, kus ei ole ruumi ei jumalale ega imedele.

Täiendava kasvatusvahendina omab usuvastases võitluses olulist tähtsust ateistlike ideede propageerimine kõigi nende vahendite abil, mida ühiskond selleks kasutada võib: kirjandus, kunst, kino, loenguline propaganda.

Ateistliku propaganda teostamisel ei ole lubatud solvata usklike tundeid, samuti ei ole lubatud administratiivne vahelesegamine kiriku tegevusse, kui see toimub Nõukogude riigi poolt kehtestatud seaduste raames. Seda rõhutas NLKP Keskkomitee spetsiaalselt veel kord oma otsuses 10. septembrist 1954.

Religioossete vaadete vastu võitlemisel tuleb arvesse võtta ka usuliste kombetalituste, jumalateenistuste ja kiriklike traditsioonide külgetõmbejõudu. Kirik püüab korraldada jumalateenistusi ja kombetalitusi nii, et need pakuksid usklikele esteetilist naudingut. Selleks et kirik kutsuks välja üleloomulike jõudude «läheduse» tunde ja saa-

⁴⁶ А. Тонди, Иезуиты, М. 1955, стр. 303.

vataks nendega «kontakti» astumise usklike poolt, kasutatakse laialdaselt mitmesuguste kunstiharude — arhitektuuri, maalikunsti, muusika suurt mõju inimeste tundeelule.

Arhitektuuriliselt kõige väljapaistvamad, ilusamad ja varem ka kõige suuremad, kõige kõrgemad hooned, mis on ehitatud ühiskonna ajaloos vältel, on olnud kuningate, tsaaride, šahhide jt. valitsejate losside kõrval ikka kirikuhooned. Katoliku ja õigeusu kirikute seinad on kõik kaetud Kristuse ja pühakute portreedega, neis põletatakse küünlaid ja suurepäraselt lõhnavat tõrva — viirukit. Jumalateenistuste pidulikuks vormistamiseks kirikute juures organiseeritakse laulukoore ja orkestreid. Katoliku ja luteri kirikutes on tavaliselt olemas orelid. Jumalateenistuste ümber luuakse ilu, pidulikkuse ja rahulikkuse atmosfäär. See jumalateenistuse külg tõmbabki ligi osa inimesi, eriti seal, kus massides tehtav kultuuritöö on madalal järjel, kus teda viiakse läbi kroonulikult, igavalt, formalistlikult.

Seda asjaolu tuleb usuvastases võitluses tingimata arvestada. Religioossete kombetalituste külgetõmbejõule peame meie vastu seadma hästi organiseeritud kultuuritöö — niisuguste rahvapidude, rahvaõhtute, kontsertide organiseerimise, mis oleksid mitte vähem pidulikud, vaid palju ülevamad ja pidulikumad kui igasugused usulised pidustused.

Peale selle seisab kiriku küllaltki suur külgetõmbejõud selles, et ta tegi enda traditsiooniks inimese elu pöördeliste momentide piduliku tähistamise. Laste sündimist tähistatakse ristimisega, täisealiseks saamist (mitte kõikides kirikutes) — konfirmatsiooniga, leeri-pühadega, abiellumist — laulatusega, surma — kiriklike matustega. Sageli pöörduvad inimesed kiriku poole säärasel juhtudel mitte usuliste veendumuste tõttu, vaid selleks, et pöördelise tähtsusega elusündmus ei mööduks märkamatuks, igapäevaselt, vaid et ta oleks tähistatud pidulikult ja meeldejäädvalt, et see jätkaks ilusa mulje eluks ajaks. Seda tehakse ka suurel määral seetõttu, et need kombed on ammust ajast omandanud traditsiooni jõu.

Näiteks Eesti NSV-s on üldtunnustatud arvamus, et enamus leeriskäivaist noortest ei lähe leeri mitte sügavate religioossete veendumuste tõttu, vaid seetõttu, et leeriga tähistada pidulikult täisealiseks saamist, osalt aga traditsiooni täitmiseks ja seetõttu, et leeriskäimise puhul tehakse väärtuslikke kingitusi, neile ömmeldakse pidulik valge siidkleit ning noormehele uus ülikond. Peab aga märkima, et sellegipärast on viimastel aastatel kõigi eespoolmainitud põhjuste, samuti kaunite ilmalike noorte suvepäevade organiseerimise tõttu meie vabariigis märgatavalt vähenenud leeriskäijate arv ning leer on peaaegu välja suremas.

Meie usuvastases töös ei või aga kiriku külgetõmbejõu mõju arvestamata jätta. On vaja oskuslikult kiriku mõju neutraliseerida kiriklike traditsioonide asendamisega uute ateistlike, ilmalike analoogiliste traditsioonide sihikindla kujundamisega, organiseerida meie riigi ja ühiskondlike organisatsioonide kaasabil inimeste tähtsate elusündmuste pidulikkust tähistamist.

Ülaltoodud teoreetilistel seisukohtadel põhineb Nõukogude riigi poliitika religiooni ja kiriku suhtes sotsialistliku korra tingimustes. Kuivõrd kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse poliitika aluseks on marksism, marksism on aga religioonile vastandlik, siis kommunistlik partei peab vajalikuks kiriku lahutamist riigist ja kooli lahutamist kirikust ning religiooni kuulutamise riigi suhtes eraasjaks.

Tsaari-Venemaal oli õigeusu kirik teatavasti riigiaparaadi osa ning oli teiste usutunnistustega võrreldes privilegeeritud olukorras. 23. jaanuaril (5. veebruaril) 1918 kirjutas V. I. Lenin alla dekreedile kiriku riigist lahutamise ja kooli kirikust lahutamise kohta. Kaotati igasugune kiriku riiklik finantseerimine. Kiriku vara kuulutati üldrahvalikuks omanduseks, kusjuures jumalateenistusteks ja kombetalitusteks vajalikud hooned ja esemed anti kirikule tasuta kasutamiseks. Kiriku ülalpidamine jäeti täielikult usklike eneste asjaks. Koolides lõpetati usuõpetuse õpetamine.

Sellesama dekreediga kuulutati välja täielik südametunnistuse vabadus, mis hiljem fikseeriti seadusandlikult ka 1936. aastal vastu võetud NSV Liidu Konstitutsiooni 124. paragrahvis.

NSV Liidu kodanikel on õigus mitte mingit usku tunnistada või siis kuuluda ükskõik missugusesse usku. Lubatud ei ole niisugused usukultused, mis toovad kaasa inimeste füüsilise vigastamise, tervise rikkumise (kastreerimine, hüsteerilise ekstaasi tekitamine, mis sageli lõpeb raskete vaimuhaigustega). NSV Liidu kodanikel on õigus organiseeruda religioossete kombetalituste teostamiseks religioossetesse ühingutesse, on lubatud usulised väljanded, samuti asutada spetsiaalseid vaimulikke õppeasutusi.

NSV Liidus on tühistatud igasugune usutunnistuse märkimine inimeste dokumentidesse ja on seadusega keelatud kodanike tagakiusamine nende usuliste veendumuste pärast.

NSV Liidus on südametunnistuse vabadus kõige järjekindlamalt ellu viidud.

Ühtlasi aga ei pea Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei religiooni partei suhtes eraasjaks ja võitleb aktiivselt usuliste eelarvamuste vastu. Tõmmates usklikke inimesi kaasa kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele, muudab ta nad «hauataguse maailma» kandidaatidest reaalse ja kauni kommunistliku maailma loojateks ja ülesehitajateks.

KUNST

M. Ojamaa

1. Kunsti olemus ja spetsiifika

Kunst kuulub ühiskonna vaimse elu sfääri. Marksism-leninism seletab ühiskonna vaimset elu, lähtudes ühiskonna materiaalsest elust, mis on primaarne. Vaimne elu on tegelikkuse peegeldus, kusjuures ta omakorda mõjutab aktiivselt ühiskondlikku olemist. Seega on ka kunst ühiskonna materiaalse elu peegeldus. Ühiskondlik teadvus esineb mitmes erinevas vormis vastavalt sellele, missugune on peegeldamise viis ning missugust külge tegelikkusest ta peegeldab. Nii on välja kujunenud moraal, kunst, religioon, poliitilised ja õiguslikud vaated, filosoofia, teadus. Erinev on ka nende tagasimõju ühiskondlikule olemisele. Vaatleme, missugused funktsioonid on siis kunstil.

Kunst peegeldab tegelikkust temale omases vormis — kunstilistes kujundites. Peegeldades nii looduse kui ka ühiskondlikke nähtusi, aitab kunst inimesel maailma sügavamalt tunnetada. Kunstiteostes väljendub inimeste elu ja nende suhe loodusega, väljenduvad inimeste tunded ja mõtted, nende eetilised ja esteetilised tõekspidamised, ühiskonna poliitilised ja filosoofilised ning teised vaated. Seetõttu omandab kunst ka tähtsa koha inimeste kasvatamisel. Tunnetuslik ja kasvatuslik moment on kunstile seesmiselt omane. Tema oluliseks iseärasuseks, võrreldes teiste ühiskondliku teadvuse vormidega on aga see, et kunst rahuldab inimest esteetiliselt, pakub talle esteetilist naudingut, mõjustab inimest emotsionaalselt. Kunstis ongi nii tunnetuslik kui ka kasvatuslik moment tihedasti läbi põimunud emotsionaalsega, mis äratav inimeses tundeid ja mõtteid, paneb ta kaasa elama kunstniku poolt loodule.

Mis võimaldab siis kunstil täita neid funktsioone? Sellele ei saa vastata välja selgitamata kunstile omast spetsiifikat. Mida tegelikkusest kunst kajastab ja missugused on need vahendid?

Kuna inimese tunnetamise ainsaks objektiks on objektiivne tegelikkus, siis ka kunsti peegeldusobjektiks saab olla vaid objektiivne reaalsus. Idealistlik kunstiteooria ei tunnista tegelikkust kunsti objektina. Näiteks peab objektiivsele idealismile tuginev esteetika kunsti objektiks maailma vaimu, mis ilmutab end

konkreetsete esemete kaudu. Kunsti tõeline objekt asendatakse välja-mõeldud objektiga.

Subjektiivse idealismiga seotud esteetika loeb kunsti objektiks ainult kunstniku seesmisi elamusi, mis polevat kuidagi seotud välismaailmaga. Sellised vaated on ebateaduslikud. Kunstniku elamused, nende väljendamine etendab küll kunstis suurt osa, kuid seetõttu, et nendes avaldub kunstniku suhtumine tegelikkusesse. Inimese sisemaailma ja elamuste kujutamisele võib pühendada terveid kunstiteoseid (luules, muusikas), kuid nendel on väärtust vaid siis, kui need elamused pakuvad ühiskondlikku huvi. Goethe on öelnud, et seni, kui poet väljendab oma väheseid subjektiivseid tundeid, ei saa teda nimetada poeediks. Ta saab poeediks, kui ta suudab haarata kogu maailma, ja leida sellele väljenduse. Siis on ta ammen-damatu ja võib alati olla uus, samal ajal kui subjektiivne natuur ütleb peagi välja kõik, mis temas peitub.¹

Asendades kunsti tõelise objekti väljamõeldud objektiga (maailma vaim, kunstniku subjektiivsed elamused), eemaldavad esteetikud-idealistid kunsti tegelikkusest. Kunsti eemaldamine elust viib kunsti antirealistliku moonutamiseni. Taolist pilti näemegi tänapäeva modernse kunsti juures.

Kunsti materialistlik kontseptsioon väidab eelkõige, et kunsti objektiks on reaalne tegelikkus. Tunnistades välismaailma peegeldusobjektina, kunsti algallika ja lõppees-märgina, viib see seisukoht loogiliselt realistliku käsitlusviisi-ni kunstis.

Kuid sellega pole veel määratud kunsti spetsiifika. Ka teiste ühiskondliku teadvuse vormide, nagu moraali, teaduse, poliitika jt. objektiks on objektiivne maailm. Seetõttu väide, et tegelikkus on kunsti objektiks, on õige, kuid pole küllaldane. Tarvis on tegelikkuses endas ära näidata need küljed, omadused ja seaduspärasused, mille peegeldamine on kunstile iseloomulik.

Kuid kas on üldse õige püstitada küsimust kunsti objekti spetsiifika st? On ju teada, et idealistlik esteetika rõhutab iseäranis kunsti spetsiifikat selleks, et kunsti täiesti eraldada teistest ühiskondliku teadvuse vormidest, et likvideerida kunsti seos moraali, poliitika ja teadusega, eemaldada kunst tegelikkusest, ühiskondliku elu aktuaalsetest probleemidest. Kõikide nn. «puhta kunsti» jutlustajate pseudoteesid absoluutsest loominguvabadusest, loomingu sõltumatusesotsiaalsest tellimusest omavad teoreetilise alusena veendumuse kunsti objekti täielikust, absoluutsest spetsiifilisusest.

Vastupidi, materialistlik esteetika on alati sidunud kunsti ees-rindlike ühiskondlike ülesannetega, on püüdnud suunata kunsti ühiskonna progressiivsete jõudude teenistusse. Seetõttu rõhutab materialistlik esteetika kunsti ja teiste ühiskondliku teadvuse vormide objekti ühtsust. Selle ühtsuse abil põhjendatakse teoreetiliselt kunsti seost poliitiliste ja moraalsete tõekspidamistega.

¹ Vt. Некоторые вопросы марксистско-ленинской эстетики, Госполитиздат, 1954, стр. 43.

Kunsti spetsiifika küsimuse püstitamine ei tähenda sugugi järeleandmist «puhta kunsti» teooriale. «Puhta kunsti» teooria pooldajad eraldavad kunsti tegelikkusest ja põhjendavad antirealismis mitte sellepärast, et nad lahendavad selle küsimuse vastavalt oma reaktsioonilistele klassihuvidele. Nad absolutiseerivad kunsti objekti ja sisu spetsiifikat, likvideerivad tema seose eluga, selle tõttu kaovadki kunsti ühised jooned teiste ühiskondlike nähtustega ja ta sulgub endasse.

Marksistlik-leninlik esteetika ei absolutiseeri kunsti objekti ja sisu spetsiifikat, kuid selle spetsiifika olemasolu ja uurimine pole vastuolus marksismiga. Ükski ese, nagu väidab marksistlik-leninlik tunnetusteooria, pole tunnetatud seni, kuni pole tunnetatud tema spetsiifika. Piirduda väitega, et kunst peegeldab tegelikkust üldse, on väärt. Tuleb kindlaks määrata, milliseid tegelikkuse külgi saab kunstis peegeldada ja millisel määral. Kunst on üks tegelikkuse tunnetamise vormidest. Tunnetamise kunstilist vormi ehk kunsti spetsiifikat ei saa välja selgitada, uurimata kunsti sisu, tema objekti spetsiifikat. Tunnetamise kunstilise vormi spetsiifikat tuleb põhjendada kunsti objekti ja sisu iseärasustega. Muidu jääb ka selguse tuks, mispärast on olemas sellised erinevad tegelikkuse peegeldamise vormid nagu teadus ja kunst, mida nad tegelikkusest kumbki peegeldavad.

Kunsti peamiseks objektiks tegelikkuse mitmekesisete nähtuste hulgas on inimene, ühiskondlik elu. Seda märkisid juba korduvalt vene revolutsioonilised demokraadid. Tšernõševski, näiteks, pidas kunsti peamiseks ülesandeks inimese kujutamist. Proletaarse kirjanduse rajaja Maksim Gorki kõneles aga kirjandusest kui inimese-teadusest.²

Kahtlemata on ülalloodud iseloomustus kunsti objekti ja sisu kohta küll õige, kuid siiski ebapiisav. See ei anna veel vastust järgmistele küsimustele: esiteks, milline on nende kunstiteoste žanride ja liikide objekt, millistes inimest vahetult ei kujutata, ja teiseks, kui kunsti objektiks on ühiskondlik elu, mille poolest erineb siis kunst ühiskonnateadustest, mis samuti peegeldavad ühiskondliku elu nähtusi? Peatume mõlemail neil küsimustel.

Selleks, et kindlaks teha, milline on nende kunstiteoste sisu, kus inimest vahetult ei kujutata, peatume kõigepealt osal, mida etendab asjade, loodusnähtuste kujutamine teostes, kus esineb inimene. On juba ammu teada, et kunstis kujutatakse sageli materiaalse maailma esemeid selleks, et paremini, täielikumalt ja eredamalt näidata inimesi ja nende omavahelisi suhteid. See on võimalik seepärast, et ühiskondliku elu olemus, tema iseärasused avalduvad mitte ainult inimeste iseloomudes, tegudes ja suhetes, vaid ka neid ümbritsevas materiaalses keskkonnas: tootmisriistades, tarbeesemetes, töö produktides jne. Iga inimene ja ühiskond tervikuna asetab

² Vt. Marksistlik-leninliku esteetika küsimusi, Tallinn, 1957, lk. 35.

oma pitseri ümbritsevale materiaalsele keskkonnale, mida ta muudab ühiskondliku praktika protsessis. Seetõttu võib inimese olemust kunstiliselt tunnetada selle keskkonna iseloomu kaudu, mis ümbritseb inimest, ühiskondliku inimese poolt omandatud esemelise maailma kaudu.

Teater ja kino, mis kujutavad tegelikkust kõige täielikumalt ja sünteetiliselt, näitavad inimest tavaliselt teda ümbritsevas keskkonnas, mis täiendab inimese kujutamist ja soodustab tema sügavat mõistmist. Sama kehtib ka kirjanduse ja maalikunsti kohta. Meenutagem, kuidas Gogol «Surnud hingedes» iseloomustab näiteks Sobakevitšit, Pljuškinit nende koduse miljöo kaudu. Sobakevitši toas on kõik tugev ja kohmakas ja on kuidagi sarnane peremehe endaga. O. Lutsu jutustuses «Kevade» on koht, kus Toots ja Kiir on Kiirte juures sahvris. Parajasti toimuvad ristsed ja sahvrisse on varutud külalistele veini. Kiir seletab Tootsile, missugustele külalistele missugust veini pakutakse. Siin aitavad veinipudelid avada Kiirte perekonna üht iseloomulikku joonekest — nende diferentseeritud suhtumist kaasinimestesse.

Inimese näitamist hõlbustab mitte ainult olustikuliste detailide kujutamine, vaid ka teostes esinevate looduspiltide elemendid. Nii kujutatakse tihti äikest ja tormi ooperimuusikas, et ilmekamalt esile tõsta kangelase hingelist seisundit. Tormi kujutamine Verdi ooperi «Rigoletto» viimases vaatuses on psühholoogiliselt ja dramaatiliselt põhjendatud. Loodus võtaks nagu osa neist hirmsatest sündmustest, mis toimuvad inimeste vahel, ja tegelaste hingelistest elamustest. Pimedale ööle ja tormile on kontrastiks Hertsogi tuttav lauluke, mida ta magama jäädes laulab. Kõige vapustavam kontrast, mis rõhutab eriti traagilist joont, on aga ooperis sel momendil, kui Rigoletto arvab, et kotis on tapetud Hertsog ning samas kuuleb teda laulmas.

Loodus on alati olnud ja jääb kunsti jaoks objektiks, mida tunnetatakse seoses inimese olemusega, mis avaldub looduses või on teatud suhtes loodusega. Ka «puhta» looduse kujutamisel ilma inimeseta me tajume sellist maastikku inimesele lähedasena.

Kunst kajastab inimest mitte ainult otseselt, vaid ka kaudselt, mis võimaldab tegelikkust mitmekülgsemalt kujutada. Teatud ühiskonna jaoks tüüpiliste inimeste suhtumist maailma ei saa kunstis peegeldada ilma selle maailma enda kujutamiseta. Seetõttu esemelisel natüürmordis ja loodusel maastikku kujutavatel piltidel on oma iseseisev tähendus. Kuid kunstnikku huvitab neis žanrides ka inimeste suhtumine loodusnähtustesse ja olustiku esemetesse ning nende poolt välja kutsutud elamused. Seetõttu natüürmort ei kõnele ainult asjadest, vaid ka elavatest inimestest. Maastik on aga teatavasti kirjanduses, muusikas ja maalikunstis üheks lüürika liikidest.

Niisiis, tunnetades kunstiliselt loodust, materiaalselt maailma tema mitmesugustes avaldustes, tunnetab kunst alati kindla ajastu inimesi, nende ühiskondlikke suhteid, tundeid, vaateid, neile omast maailma esteetilist tajumist. Õeldu kehtib ka selliste kunsti liikide

kohta nagu muusika ja arhitektuur. Enamik instrumentaalmuusika teoseid ei kujuta vahetult midagi esemelist. Tegelikkuse peegeldamine nendes teostes toimub inimeselamuste väljendamise kaudu spetsiifilises helikeeles. Muusika vahetuks aineks on inimese sise-maailma mitmesugused seisundid. Isegi muusikalistes looduspiltides etendab peaosa looduse poolt tekitatud tunnete väljendamine. Selle näiteks võib tuua Tšaikovski klaveripala «Sügiselaul» tsüklist «Aastaajad». Minooris kirjutatud nukker laululine meloodia annaks nagu edasi pilti loodusest, millal värvirikas sügis on oma ilus juba möödumas, karge ja puhas talv on veel varjul sügisese vihma ja udu taga. Muidugi võib sügisene loodus esile kutsuda ka teistsuguse emotsionaalse vastukaja inimeses.

Arhitektuuriteosed peavad rahuldama inimeste praktilisi vajadusi ja seetõttu vastama nende eluviisile. Arhitektuuril pole aga ainult utilitaarne tähendus, ta peab ka emotsionaalselt mõjuma, rahuldama inimest esteetiliselt.

Seega kunst ei piirdu ainult inimese vahetu kujutamisega. Kunst kujutab väga mitmesuguseid nähtusi meid ümbritsevast tegelikkusest ning vahetu inimese kujutamine selles võib puududa. Kuid kõik kunstiteosed väljendavad inimese suhtumist tegelikkuse mitmesugustesse nähtustesse, nende nähtuste hinnangut. Sellepärast peegeldab kunst alati nii või teisiti teatud ajastu, sotsiaalse korra inimest, väljendab tema maitset ja vaateid. Inimene on peamiseks kunsti objektiks mitte üks sellepärast, et inimese kujutamine domineerib kunstis, vaid sellepärast, et kunst, mida ta ka ei kujutaks, on alati seotud inimesega.

Kunstil ja ühiskonnateadustel on seega väga lähedane objekt: kunstil — inimene, ühiskonnateadustel — ühiskondlik elu. Milles on siis erinevus?

Teadus on üks tähtsamaid maailma tunnetamise vorme. Juba vanas Egiptuses tekkisid inimeste praktiliste kogemuste üldistusena astronoomia, matemaatika ja mehhaanika alged. Neid esimesi teoreetilisi teadmisi rakendati põllutööde korraldamisel, niisutussüsteemide ja hoonete ehitamisel. Müütides ja usundis avaldus samuti elu tunnetamine inimese poolt, kuigi fantastilisel, moonutatud kujul.

Maailma teaduslik tunnetamine avastab nähtuste seadused, leiab nende olemuse. Sealjuures on teadus võimeline tungima kuitahes sügavale esemete ja nähtuste olemusse. Teadusliku tunnetamise peamiseks vahendiks on mõiste. Mõiste üldistab ja väljendab inimese poolt uuritavate konkreetsete esemete olulisi jooni. Teadusliku uurimise tee viib üksikult ja konkreetsetelt üldise ja abstraktseni. Teoreetilise tunnetamise väärtus seisab tema üldsuses. Iga teaduse seadus kujutab endast suurt jõudu just sellepärast, et ta eraldab suurest üksikjuhtude hulgast, individuaalsete nähtuste kirjust pildist määravad, olulised jooned. Kui mõiste peegeldab tegelikkust õigesti, siis temas avalduvad nähtuste olemus ja seadused. Teaduse mõisted ja seadused on inimesele suureks abiks tema praktilises tegevuses.

Teaduse mõisted peegeldavad nähtuste olemust kahtlemata süga-

vamalt kui igasugused konkreetsed aistingud, kuid nendes kaob tegelikkuse mitmekesisus, mitmekülgsus. Tegelikkuses tuleb aga inimesel kokku puutuda mitte abstraktsioonidega, vaid konkreetsete esemete ja nähtustega. Agronoom puutub tegelikkuses kokku mitte bioloogia seadustega, vaid konkreetsete taimedega konkreetsetel põldudel. Iga inimene kohtub tegelikkuses mitte hea ja kurja mõisteid, vaid konkreetseid inimesi, kelles pole sageli sugugi nii kerge näha hea ja kurja jooni.

Teadus täidab oma missiooni vaid siis, kui ta realiseerub praktikas. Kuid teoreetilises mõtlemises, sügavates abstraktsioonides peitub praktikast irdumise võimalus, mis võib muutuda ka tegelikkuseks. Nõukogude kooli üheks puuduseks viimastel aastatel oli see, et ta andis õpilastele küll vajaliku teoreetilise ettevalmistuse, kuid ei õpetanud piisavalt teoreetilisi teadmisi praktikas rakendama. Lõhe teooria ja praktika vahel viis muide ka esteetilise kasvatuse alahindamisse. Nüüd on asunud neid puudusi otsustavalt kõrvaldama.

Inimese vaimsed kogemused ei või piirduda ainult teoreetiliste teadmistega, kuigi need on väga tähtsad ja vajalikud. Inimene vajab oma praktilise tegevuse jaoks ka kindlaid elukogemusi, peab tundma ja mõistma konkreetseid esemeid ja nähtusi. Ta peab eluks ette valmistama mitte ainult mõtleva pea, vaid ka tahte ja tunded. Kui teaduses püütakse analüüsist kõrvaldada kõik juhuslikud momendid, siis praktikas tuleb meil valmis olla mis tahes juhusteks.

Tegelikkuse kunstilise tunnetamise loeb Marx praktilise vaimse tunnetamise hulka.³ See praktiline vaimne tunnetamine on kahtlematult tihedalt seotud teoreetilise mõtlemisega ning ei saa toimuda ilma selle kaasabit. Teoreetilisel mõtlemisel ja inimese praktilisel vaimsel tegevusel on aga olulisi erinevusi, milles avaldub ka kunsti ja esteetilise spetsiifika.

Ilmselt ükski esteetiline elamus ei taandu ainult meelelisele küljele. Isegi sellistes elementaarsetes esteetilistes emotsioonides, mida annab näiteks eseme vormi või värvi ilu tajumine, etendab mõistus oma vahendavat osa. Mõtlemine, võrdlused, assotsiatsioonid esinevad juba kõige lihtsama esteetilise taju puhul. Keerulisema nähtuse esteetilisel tajumisel on mõistuse osa veel suurem. Kuid igasugune esteetiline taju, elamus, nauding on lahutamatult seotud tunnetamise meelelise astmega. Esteetilise elamuse meeleline iseloom pole küll tema olemuseks, kuid on väga oluliseks jooneks. Me saame esteetiliselt nautida mõnda maali vaid siis, kui me teda näeme, muusikateos tekitab meis esteetilisi elamusi vaid siis, kui me teda kuulame.

Meeled, mis võimaldavad inimesele esteetilist naudingut, peavad olema küllalt kõrgelt arenenud. Ainult nägemine ja kuulmine on aluseks tõelistele esteetilistele elamustele. Haistmis-, maitsmis- ja kompimismeelega ei seostu vahetult esteetilised tajud nähtavasti sellepärast, et nendel meeltel on vähem ühiskondlikud ja rohkem bio-

³ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, М. 1958, стр. 727—728.

loogilised funktsioonid. Need meeled pole otseselt seotud ka inimese teise signaalsüsteemiga, mis etendab esteetiliste tajude juures suurt osa.

Meeled etendavad suurt osa ka selliste kunstiliikide puhul, nagu kirjandus. Siin on meile vahetult antud tähed paberil, mis ei tekita otseselt esteetilist naudingut. Me naudime neid kujutlusi, mida tekitavad meis teoses väljendatud mõtted, toetudes oma isiklikele kogemustele.

Esteetilise tunde meeleline iseloom on seotud sellega, et kunst loob alati konkreetseid meelelisi kujusid. Kunsti üks ülesandeid ongi selles, et aidata inimestel tunnetada, mõista ja muuta maailma tema vahetult antud meelelisel kujul.

Meie teadmised maailmast koosnevad otsestest kogemustest, mille allikaks on meie isiklik praktika, ja kaudsetest kogemustest, mille all mõeldakse teiste inimeste ja teiste põlvkondade kogemusi. Iga tänapäeva inimese teadmistes ja kujutlustes etendavad kaudsed kogemused märksa suuremat osa kui isiklikud kogemused: ka kõige andekam inimene ei suuda ise jõuda murdosanigi nendest teadmistest, mida inimkond on kogunud ajaloo vältel. Teadus on üks tähtsamaid kaudsete kogemuste salvestamise vorme.

Iga inimese jaoks on hädavajalikud ka otsesed elukogemused, mis täiendavad kaudseid kogemusi. Otsesed kogemused ei saa võistelda kaudsetega oma ulatuselt, kuid neil on ka oma eelised. Inimene jõuab otseste kogemusteni ise — oma tegevuse, võitluse tulemusena, oma mõistusega. Need kogemused saadakse reaalsete esemete ja nähtustega kokkupuutumisel, praktilises loomingukses tegevuses. Nad on seetõttu eriti sügavad ja meelde jäävad. Võib palju lugeda mõne teise maa ja rahva elu kohta, kuid see ei asenda kuidagi eredaid muljeid, mis tekivad vahetult kokkupuutumisel selle maa rahva ja loodusega. Otseste kogemuste omandamisel etendab suurt osa ka emotsionaalne moment, rõõm või pettumus iseenda avastuste üle.

Esteetilised elamused ja kunsti tajumine on alati seotud otseste, vahetute kogemustega. Kunstnik kasutab oma teoste loomisel muidugi ka kaudseid kogemusi, kuid tema vahetud elukogemused on siin väga olulised. A. H. Tammsaare teos «Tõde ja õigus» on loodud kirjaniku väga suurte otseste ja kaudsete kogemuste sünteesi põhjal. Romaani sündmustik esitatakse aga meile vahetu kogemuse kujul. Romaani lugedes tunneme end sündmuste otseste pealtnägijate ja osavõtjatena. Kunstiteose poolt tekitatav esteetiline elamus sõltub üldse paljuski sellest, kui võrd selgelt me tajume end nii-suguste pealtnägijatena.

Esteetiline tunnetamine, mis on alati oluliselt seotud tunnetamise meelelise astmega ning suunatud nähtustele ja esemetele tervikuna, ei saa vältida juhuslikkust. Juhuslikkuse moment kunstis pole lihtsalt vormiks, milles avaldub paratamatus, vaid omab iseseisvat tähtsust. Vaatleme näiteks G. Nikolajeva romaani «Lahing teel». Romaani tegelased Bahhirev ja Tiina Karamõš on oma olemuselt julged ja põhimõttelised nõukogude inimesed. Nad on haaratud oma

tööst ja peavad visa võitlust selle eest, et nende tehas töotaks aina paremini. Meid ei huvita aga sugugi ainult nende tegelaste olemus. Juhuse tõttu on Tiina pidanud läbi elama raskeid kannatusi isa pärast, kes hukkub süüdistatuna rahvavaenulikus tegevuses. On juhus, et Tiina ja Bahhirevi suur armastus tekib siis, kui kumbki neist on oma elu juba sidunud teise inimesega. Kuid nende asjaolude juhuslikkus ei takista tegelaste iseloomu väljendamisest sügavamalt kui tavaliselt. Need tegelased tekitavad meis esteetilisi elamusid mitte ainult seetõttu, et nad väljendavad nõukogude inimeste olemust, vaid ka nende iseloomujoonte ja asjaolude tõttu, mis ei tarvitse esineda igal inimesel, mis on juhuslikud.

Ülalöeldust järeldub, et nähtuste esteetilised omadused on seotud nende nähtuste meeleliselt konkreetse vahetult tajutava pildiga. Kuid mitte igasugused meeleliselt tajutavad omadused pole esteetilised. Viimased erinevad selle poolest, et neil on väljenduslik külg ja et nad oluliselt iseloomustavad neid nähtusi. Inimesed elavad kaasa nende poolt tajutavatele esteetilistele omadustele ning see kaasaelamine omalt poolt nagu rikastaks inimest. Näiteks ilusa tajumine tekitab naudingut, rõõmustab, annab inimesele jõudu ja iseloomustab nähtust positiivsena. Koomiline tekitab naeru, mis väljendab naerja üleolekut naerualusest ning iseloomustab antud nähtusele objektiivselt omast vastuolu — näiteks tähtsa, ülespuhutud vormi ja tühise, tähtsusetu sisu vahel.

Esteetilised omadused, nende kombinatsioonid ja varjundid ning nende poolt tekitatavad tunded on lõpmata mitmekesised. Kuid need omadused on alati väljenduslikud ja puudutavad alati nähtuse olulisi külgi.

Esteetiliste omaduste olemuse mõistmiseks on tähtis arvestada, et nende väljenduslikkus on võetud inimeste, ühiskonna elust ja on selle poolt tekitatud. Esteetilisi omadusi ei või vaadelda väljaspool seda ühiskondlikku tähtsust, mille omandavad nähtused, kui nad tõmmatakse kaasa ühiskondlikku ellu. Ühiskondlikus praktikas, maailma ümberkujundavas protsessis toimub tegelikkuse nähtuste esteetiliste omaduste ja ka inimeste esteetiliste tunnete ja võimete arenemine. Kunsti käsitlemisel on suure tähtsusega Marxi väited esteetilise tunde tekkimise ja olemuse kohta.⁴ Nendest ilmneb, et inimeste esteetiline suhtumine tegelikkusesse pole oma loomult bioloogiline ega sissesündinud ning ei järeldu ainult inimese antropoloogilisest küljest. Ta tekib ja areneb inimeste ühiskondlikus tööalases tegevuses, tema juured on inimese ühiskondlikus loomuses.

Looduse ümberkujundamine inimese poolt tekitab ka esteetilise suhtumise loodusesse. Inimeste tööga loodud esemed võivad olla mitte ainult materiaalselt kasulikud, vaid omada ka esteetilist väärtust. Esemed tekitavad esteetilisi emotsioone sellepärast, et neile on inimene jätnud oma pitseri. Need esemed kehastavad tema elujõudu, tema vaimset palet. Töös, milles ilmnevad ja kujunevad esemete

⁴ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. III, 1929, стр. 627.

esteetilised omadused, arenesid ka need tegelikkusesse esteetilise suhtumise eeldused, mis tegid võimalikuks kunsti kui erilise ühiskondliku nähtuse tekkimise. Kauges minevikus tuli inimesel valmistada oma mitmesuguste vajaduste rahuldamiseks igasuguseid esemeid, nende hulgas näiteks savinõusid. Kui nende valmistamine õnnestus, rahuldasiid need esemed hästi inimese tarvidusi. Ühtlasi tekkis inimesel uus suhtumine nendesse esemetesse. Nad hakkasiid inimese jaoks kehastama fakti, et inimene suudab loodust edukalt ümber kujundada oma soovide kohaselt. Selliste õnnestunud tööproduktide vaatlemine kutsus inimeses esile meeldiva rahuldustunde, mille alusel kujuneski välja inimesel esteetiline tunne.

Tööprotsessis tekkinud esteetilise tunde arenemise stiimuliks oli kunsti tekkimine ja täiustumine. Kunst tekkis kauges minevikus, ürgkogukondliku ühiskonna rüpes tänu tööle ja kogu oma arenemise vältel ei kaota ta seda seost, kuigi töö mõju kunstile on kaudne. Töö sundis inimest sügavamalt tunnetama teda ümbritsevat elu, tööprotsessis õppis inimene tundma esemete omadusi, mitmesuguseid loodusnähtusi. Tööprotsessis astusid inimesed omavahel teatud ühiskondlikesse suhetesse, mille põhjal tekkis ka ühiskonna vaimne elu. Kunst tekkis kui üks tegelikkuse tunnetamise ja tunnetamise tulemuste fikseerimise vorme.

Tõsi, juba tootlikus tegevuses esteetisel tegelikkuse omandamisel pole just tähtsusetu osa, kuid kunst tõstis esteetilise tunde uuele kõrgemale tasemele. Kunst laiendab nende elunähtuste hulka, mida inimene esteetiliselt tajub. Kunst, avades konkreetsetes kujudes tegelikkuse, häälte, vormide, inimelu rikkuse, seab endale ülesandeks rahuldada inimest esteetiliselt ja kujundada ning arendada inimeses kunstimaitset. Kunst soodustab ka inimeste subjektiivsete tunnete, muusikaalsuse, vormide ning värvide kaunidust tunnetava silma arenemist.

Tegelikkuse mitmekülgsus tingib ka tema peegeldamisvormide mitmekülgsuse kunstis. Kunsti jagunemine põhinebki sellel, et tegelikkus on väga mitmekülgne ja iga üksik kunstiliik suudab peegeldada vaid tegelikkuse teatud külgi.

Tuleb tunnistada, et sõnad on väga võimsaks elunähtuste, inimeste mõtete ja tunnete väljendajaks ja edasiandjaks, kuid on olemas niisuguseid tunnete varjundeid, mida võib väljendada sügavamalt ainult muusika. Ükski sõnaline kirjeldus ei anna nii terviklikku kaju tajumist kui seda annab maalikunst. Kuid viimane võrreldes kirjandusega ei võimalda kujutada nähtuse kõiki arenguetappe. On teada, et Balzac püüdis oma romaanides väga üksikasjaliselt kirjeldada kangelaste välimust, püüdis luua kangelasest tervikliku portree. Need otsingud kirjanduses viisidki ta mõttele, et maalikunstil on inimese portree maalimisel suured eelised võrreldes kirjandusega. Nii tahtis ta kirjeldada elus palju kannatanud naise nägu, leides, et sellistel nägudel on eriline ilu — väljenduslikkuse ilu, ning neis peegelduvad terve elu rahunused ja mitmesugused kired. Balzac ütleb, et selline naine on suur oma kannatustes, ilus oma kurbuses.

Kuidas kirjeldada sellist nägu? Ja ta ütleb, et maalikunstnikul on värvid taoliste portreede jaoks, mingisuguste sõnadega ei saa neid edasi anda; näo olemus, selle ilme on iseenesest nähtus, mida pole võimalik seletada, nägemine vaid võimaldab seda haarata; kirjaniikul on ainult üks vahend anda ettekujutus hirmsatest muudatustest, mis toimuvad tema kangelase välimuses — ta peab jutustama neist sündmustest, mis põhjustasid neid muudatusi.

Teosed erinevatest kunstiliikidest on ette nähtud tajumiseks erinevate meeleorganite poolt (silma ja kõrva poolt) ja rahuldavad inimese tarvidust esteetilise naudingu mitmekesisuse järele.

Erinevaid kunsti liike ei saa üksteisele vastandada ja nad ei asenda üksteist, vaid mõjutavad ja täiendavad üksteist ning arenevad, olles väga tihedalt omavahel seotud. Oma kogusummas annavad nad meile pildi objektiivsest tegelikkusest, nii nagu seda tajub, mõistab ja tunnetab inimene.

Inimkonna praktika arenguga, inimeste kunstialase tegevuse arenguga arenevad, muutuvad ja tekivad uued kunsti liigid (näiteks kino).

Seos kunsti erinevate liikide vahel on niihästi otsene — kunstide sünteesi näol arhitektuuris, teatri- ja kinokunstis, kui ka kaudne — näiteks kirjanduse, maalikunsti, muusika omavahelise mõju näol. See seos avaldub kunsti kõigi liikide ühtses esteetilises aluses.

2. Kunsti klassiiseloos ja parteilisus

Milles väljendub kunsti klassilisus?

Kui me vaatleme erinevast ajast pärinevaid kunstiteoseid, siis avaneb meie ees väga erinev küsimuste ring ja lähenemisviis tegelikkusele. Me näeme, et ühe ja sama ajastu kunstis valitsevad erisugused ideelised tõekspidamised. Nii esineb keskaja kunstis kaks erinevat suunda — rahvaliku suunaga kunst ja kunst, mis teenis tolle aja ekspluataatorlikke kihte, kes olid ennast täiesti eraldanud rahvast.

Erinev on inimeste kujutamine Renessansi ajastu kunstnikel ja klassitsismi kunstnikel. Erinev on tegelikkusele lähenemise viis vene kujutavas kunstis XIX sajandil. Kujutavas kunstis näeme akadeemilist, ametlikku kunsti, mis seisis kaugel tolle aja rahva püüdlustest. See kunst teenis peamiselt õukonda, luues riigitegelaste ja ülikute portreid ning ajaloolisi ja piibliainelisi maale. Samal ajal tekib peredvižnikute realistlik kunst, mille tähelepanu oli suunatud rahva elule ja võitlusele.

Erinevus tegelikkusele lähenemises tuleb sellest, et erinevad kunstnikud püstivad endale oma loominguga erinevaid ühiskondlike eesmärke ja lahendavad neid erinevatelt ideelistelt positsioonidelt. Kunstniku ideelised püüdlused kasvavad aga välja teatud sotsiaalsete tingimuste najal.

Muutused, mis toimuvad kunsti arenemises, on alati sõltuvad

neist muutustest, mis toimuvad inimeste elus, täpsemalt neist muutustest, mis toimuvad ühiskonna majanduslikus baasis. Kunsti seos majandusliku baasiga pole aga otsene, vaid kaudne. Kunst peegeldab elu klasside poliitiliste ja moraalsete tõekspidamiste prisma läbi, millede seos baasiga on lähem.

Kunsti sõltuvus majanduslikust baasist tuleneb ka sellest, et klassidega ühiskonnas on valitsevaiks mõtteiks ja ideedeks selle klassi mõtted ja ideed, kes on valitsevate tootmissuhete kandjaks. Marksismi rajajad märgivad: «Valitseva klassi mõtted on igal ajastul valitsevateks mõteteks. See tähendab, et see klass, kes on ühiskonna valitsevaks *materiaalseks* jõuks, on ühtlasi ka ühiskonna valitsevaks *vaimseks* jõuks.»⁵

Selleks, et kunst saaks areneda, on vaja mitmesuguseid kunstiasutusi, mis luuakse peamiselt valitsevate klasside, parteide poolt, kes juhivad siinjuures oma ideedest ja ideaalidest. Need asutused kuuluvad pealisehitusse. Kunstikoolid, ajakirjad ja ajalehed, kunstnike ja heliloojate liidud tuginevad oma tegevuses kindlale poliitilisele ja esteetilisele platvormile. Nende asutuste kaudu kõigepealt mõjustataksegi kunsti valitseva ideoloogia poolt.

Kunstniku loomingust võime näha, missuguste sotsiaalsete jõudude huvisid ta tegelikult oma loominguga teenib ja nimelt sellest, kuidas kujutab kunstnik elu, kas annab selle õige või moonutatud kujutuse, missugustest nähtustest ja küsimustest ta huvitub, kuidas ta neile läheneb.

Võimalus teenida ühe või teise klassi huve peitub selles, et kunstnik ei saa oma loomingus mööda minna üldistustest, mis peegeldavad kunstniku ühiskondlik-poliitilist ja esteetilist ideaali. Kunstnik ei saa kunagi jääda külmaks, kiretuks selle vastu, mida ta kujutab. Kunstis väljenduvad ka kunstniku klassisümpaatiad ja -antipaatiad, millest tuleneb ühe ja sama kunstiteose erinev hinnang erinevate klasside poolt. On teada, kuidas suhtus näiteks aristokraatia Glinka muusikasse, nimetades seda «kutsarlikuks». Mitte asjalt ei mustanud kodanlik ajakirjandus Gorki loomingut. Kuulsa Hispaania kunstniku Goya poliitiliselt terav satiiriline ofortide seeria «Capricho» polnud meelt mööda inkviitsioonile ega valitsevatele kihtidele ning selle müümine keelati paar päeva pärast ilmumist.

Ideoloogia klassiiseloому kõige eredamaks väljenduseks on parteilisus. Parteilisuse all mõeldakse teatud klassi, partei poliitiliste vaadete teadlikku elluviimist.

Parteilisuse printsiip esineb kõigis ühiskondliku teadvuse vormides, kuid ta avaldub erinevalt näiteks filosoofia, poliitika või kunsti valdkondades. Sellepärast ei või parteilisuse printsiipi kunsti või kirjandusse mehhaaniliselt üle tuua samasugusel kujul nagu see esineb näiteks filosoofias. Filosoofias avaldub parteilisuse printsiip filosoofia põhiküsimuse materialistlikus või idealistlikus lahendamises ning materialismi ja idealismi vahelises võitluses. Nende kahe

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, М. 1955, стр. 45.

suuna vaheline võitlus väljendab klasside ja parteide võitlust filosoofias, kuigi seos üksikute tegelaste filosoofiliste ja nende klassihuvide vahel pole sugugi lihtne.

Klassiühiskonna tingimustes on kunstis alati toimunud terav ideeline võitlus. Siin pole aga alust jagada kunstnikke lihtsalt kahte vastandlikku parteisse. Partei Keskkomitee resolutsioonis «Partei poliitikast ilukirjanduse alal» öeldakse: «Klassiühiskonnas ei ole ega võigi olla neutraalset kunsti, kuigi üldse kunsti ja sealhulgas ka kirjanduse klassiolemus väljendub ääretult mitmekesisemates vormides kui näiteks poliitikas.»⁶

Ei maksa arvata, et iga tänapäeva kunstnik, kes oma loomingus ei seisa realismi positsioonidel, on kohe automaatselt kodanluse positsioonil. Paljud kunstnikud on formalismi omaks võtnud protesti märgiks, arvates, et nad oma loominguga mõistavad hukka kapitalistliku elukorralduse. Kuid see vastuhakkamine kannab individualismi pitserit ja väljendab üksiku «mina» anarhistlikku protesti.

Kunstiteose hindamisel on tarvis lähtuda teose ideelisusest, sellest, mida kunstiteos objektiivselt sisaldab. Muidugi oleks ebaõige lahutada poliitiline kriteerium kunstilisest, sest need küljed on kunstiteoses tihedalt läbi põimunud ning teatud määral mõjustavad teineteist. Kunstiteos peab kahtlemata kasvatama ka ideoloogiliselt. Kuid kunstiteos ei ole lihtsalt ja ainuüksi ideede ruupor. Ta täidab oma ideoloogilise kasvatuse missiooni vaid siis, kui ta mõjustab inimese tundeid, suudab pakkuda esteetiliselt naudingut. Seetõttu ei saa teose ideelisust lahutada kunstimeisterlikkusest. Eesrindliku klassi kunstis pole vastuolu õige poliitilise suuna, elu tõepärase peegeldamise ja kunstilisuse vahel. Need on omavahel orgaaniliselt seotud.

Iga kunstnik juhindub oma loomingus teatud maailmavaatest. Elades klassiühiskonnas, kajastab kunstnik paratamatult oma sümpaatiat ühe või teise klassi vastu. Tal on oma suhtumine, omad mõtted elust, mis väljenduvad tema loomingus. Selles mõttes avaldubki kunstniku parteilisus.

Lenin näitab oma artiklis «Partei organisatsioon ja parteiline kirjandus» selgesti, et klassiühiskonnas ei saa olla vaba kirjandust, mitteklassilist kirjandust, mis ei sõltuks klassidest, nende huvidest. Iseasi on, kas seda püütakse silmakirjalikult varjata oma kitsaste klassihuvide kaitsmise eesmärgil, nagu seda teeb kodanlus, või seistakse avalikult parteilisel positsioonil, mis on omane proletariaadile.

Kodanlik kunst ei saa olla vaba kodanlikust ühiskonnast ja eelkõige kapitali mõjust. «Pole võimalik elada ühiskonnas ja olla ühiskonnast vaba. Kodanliku kirjaniku, kunstniku, näitleja vabadus on ainult maskeeritud (või silmakirjalikult maskeeritav) sõltuvus rahakotist, äraostmisest, elatise andmisest,»⁷ ütleb Lenin.

Kodanlus aga loob illusioone, et ideoloogia pole üldse klassilise

⁶ О партийной и советской печати, Сборник документов, М. 1954, стр. 343—344.

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 30.

iseloomuga, on kõrgemal klassidest ja nende kitsastest huvidest. Kunst olevat «parteitu». «Parteituse» printsiibi jutlustamine ajal, kui ühiskonnas toimub terav klassivõitlus proletariaadi ja kodanluse vahel, näitab ilmekalt, et selle printsiibi taha püütakse varjata kodanlikku parteilisust.

Kodanlikule «vaba» kirjanduse loosungile vastandab proletariaat oma tõeliselt vaba kirjanduse, mis on avalikult seotud proletariaadi ideedega. Mida tähendab siis vaba kirjandus proletariaadi seisukohalt? Lenin ütleb: «See on vaba kirjandus sellepärast, et mitte omakasu ja karjäär, vaid sotsialismi idee ja töörahva poole hoidmine värbab tema ridadesse üha uusi jõude. See on vaba kirjandus sellepärast, et ta ei teeni blaseerunud kangelannat, igavust tundvat ja rasvumise all kannatavat «ülemist kümmet tuhandet», vaid miljoneid ja kümneid miljoneid töötajaid, kes moodustavad maa paremiku, selle jõu ja tuleviku.»⁸

Kommunistlik parteilisus nõuab rahva teenimist, nõuab sügavat veendumust proletariaadi missiooni õigsuses. See aga tähendab, et kunstnik peab oma teostes lähenema elusündmuste ja inimeste kujutamisele tööliklassi ja tema avangardi — kommunistliku partei seisukohalt. Kunsti parteilisus ei tähenda sugugi seda, et kunstnik ei saa luua ideeliselt kõrgeväärtuslikke kunstiteoseid, kui ta ise ei kuulu kommunistliku partei ridadesse. Marksistlik-leninlik maailmavaade on selleks teoreetiliseks aluseks, mis võimaldab õigesti elusündmustes orienteeruda, lubab näha arenguperspektiivi, tunda keerulisi seoseid ühiskonnas. Ta on sotsialistliku sisuga kunstiloomingu vundamendiks.

Marksismi otsesed vaenlased ja revisionistid, kes sõnades tunnistavad marksismi, kritiseerivad tänapäeval sotsialistlikku realismi ja eriti parteilisuse printsiipi kunstis. Nende arvates pole maailmavaatel mingisugust tähtsust kunstiloomingus, nad astuvad välja kunsti ideelise suuniluse vastu üldse. Kodanlik esteetika, mis toetub subjektiivsele idealismile, on arvamusel, et realism on üldse oma aja ära elanud ega vasta enam kaasaja inimese elutunnetusele. Sotsialistlik realism ei võimaldavat areneda talentidel ja ilmutada kunstnikul oma originaalsust. See leidvat aset sellepärast, et nõukogude kunstnikud on omaks võtnud marksistliku maailmavaate.

M. Solohhov iseloomustas tabavalt nõukogude kirjanduse parteilisust oma kõnes NSV Liidu kirjanike II kongressil, kui ta ütles: «Meist, nõukogude kirjanikest räägivad piiritagused vaenlased vihaga, et meie kirjutavat partei näpunäitel. Asi on natuke teisiti: igaüks meist kirjutab oma südame käsul, meie südamed aga kuuluvad parteile ja oma rahvale, keda me teenime oma kunstiga.»⁹ N. S. Hruštšov andis oma kõnes Vešenskaja staniitsas kõrge hinnangu M. Solohhovi loomingu ja selle parteilisusele ning märkis: «Kirjanikul, kes seisab parteilistel positsioonidel, tuleneb partei-

⁸ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 30.

⁹ «Литературная газета» от 26 декабря 1954 г.

lisus orgaaniliselt tema oma veendumustest ning meelsusest. Partei huvid ja selle kirjaniku mõtted langevad ühte. Kui kirjanik juhendub oma töös ja mõtetes rahva huvidest, kelle seas ta elab, peegeldab ta õigesti ühiskonna elu.

Mõned räägivad, et kui kirjutada parteilistelt positsioonidelt, siis võtvat see kirjanikult tema omapära ja viivat šabloonini. See võib tõesti juhtuda, kui kirjanik lähtub mitte oma sügavast veendumusest, et on vaja tõetruult kujutada rahva elu, vaid kui ta püüab kohaneda. Kui kirjanik elab koos rahvaga, kujutab tema elu, tema võitlust kommunistliku partei juhtimisel, siis on parteilisuus kirjaniku ja tema loomingus sisuks ja mõtteks.»¹⁰

Toome mõne näite selle kohta, kuidas avaldus kunsti klassilisus ja parteilisuus kunsti ajaloos. Kuigi võib näida, et keskaegsele kirjule allutatud kunst seisis eemal «maisest elust», avalduvad ka selles kunstis selgelt ideelise võitluse elemendid.

Keskaja kunst Euroopas oli tõepoolest peamiselt religioosne kunst. Kunsti loojateks olid peaaesjalikult käsitöölised, kuigi tolleaegse intelligentsi moodustasid enamuses mungad.

XII—XIII sajandi kunstis võib juba leida selget klassilist lähemist kujutatavale. Kunstiintelligentsis toimub terav lõhenemine. Osa selle esindajatest muutub otseselt valitsejate intellektuaalseteks teenriteks. Teise osa looming läheneb üha rohkem lihtsatele inimestele, kuigi jääb seotuks piibliaineliste teemadega. Kunst hakkab kujutama lihtsaid inimesi nii, nagu nad end ise näevad. Nad on vaeselt rietatud, nende nägudel ja kehadel näeme raske töö jälgi, kuid nad ise on täis inimväärikust. Kuningad ja kuningannad on laskunud maa peale, neid ei kujutata enam jumalataolistena, vaid tavaliste inimestena. Kunsti ilmub klassiantagonismi mõistmine.

Keskaja piibliainelisse kunsti leiab tee reaalne inimene — talupoeg ja käsitöeline. See kunst kajastab võitluse algeid, mis toimus piibli tõlgendamise ümber ja oli omamoodi klassivõitluse väljendajaks keskajal. Engels kirjutas: «Kiriku dogmad olid samaaegselt ka poliitilisteks aksioomideks; piibli tekstid omandasid igas kohtus seaduse jõu.»¹¹ Kirikul oli ülemvõim kogu vaimse tegevuse sfääris, mis tuli tema majanduslikust positsioonist keskajal. Ning selleks, et oleks võimalik rünnata olemasolevaid ühiskondlikke suhteid, oli eelkõige vaja neilt maha rebida pühaduse kate. Selleks aitas kaasa ka kunst.

«Jumalikus komöödias» andis Dante tõetruu pildi omaaegsest Itaaliast. Oma teosega paljastas ta müüdavust poliitika sfääris, kiskudes maha ülikutel nende erandlikkuse katte, saates neid ja isegi kolme paavsti koos lihtrahvaga itaalia küladest põrgu. Kuid Dante oli julgenud liiga palju ja tema teosed keelati ära kui ketserlikud. Dante oli esimesi keskaja suurimaid kirjanikke, kes ametliku ladina keele asemel kirjutas itaalia keeles.

¹⁰ N. S. Hруštšov, Kõne Vešenskaja staniitsas, «Sirp ja Vasar» 4. septembrist 1959.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, М. 1956, стр. 360.

Renessansi ajastul kuulub kunstnik küll edasi nende hulka, kes on sunnitud töötama, et elada, kuid kunstnik ilmutab ennast juba mõtlejana ja ühiskondliku tegelasena. Kuigi Engelsi sõnade järgi «kiriku vaimne diktatuur on murtud», jäi suurem osa kunstiloomingust Renessansi ajal seotuks religiooniga. Kunstnikku ei piira aga enam religioosne doktriin ja kunstnik võib kujutada elu nagu ta on.

Realistliku kunsti suur õitseae, mis on seotud Renessansi ajastuga, oli tollal progressiivse kodanliku tootmisviisi arengu tulemuseks. Seda ajastut iseloomustas ilmekalt Engels teoses «Looduse dialektika». Ta kirjutas: «See oli suurim progressiivne murrang kõigi tolle ajani inimkonna poolt läbi elatud murrangute hulgas, ajastu, mis vajas titaane ja mis kujundas titaane nende vaimujõu, kire ja iseloomu poolest, mitmekülguse ja teadmiste poolest... Neile on eriti iseloomulik, et nad peaaegu kõik on lahutamatult seotud oma aja eluliste huvidega, võtavad aktiivselt osa tegelikust võitlusest, asuvad ühe või teise partei leeri ning võitlevad küll sõna ja sule, küll mõõgaga, mõnikord aga nii ühe kui teisega koos.»¹²

See iseloomustus aitab aru saada, miks selle ajastu kunstiteoreetikud, kellest paljud olid ise suured kunstnikud, astusid energiliselt välja kunsti tunnetusliku funktsiooni eest ning tunnistasid kunsti aktiivset osa ühiskonnas uue, ideaalidele vastava inimese kasvatamisel. Renessansi ajastu kunsti suureks saavutuseks oli valitsevate suhete avalik kriitika. Tüüpilisteks tolle ajastu kunstnikeks tuleb pidada Leonardo da Vincit ja Michelangelot. Michelangelo võttis aktiivselt osa oma ajastu poliitilisest elust, pannes hädaohtu oma elu. Kunstis kontsentreeris ta oma tähelepanu tolle aja ühiskonna ja inimeste sisemaailma kujutamisele. Ta kritiseeris olemasolevaid pahesid, näiteks moraalset laostumist Rooma elanike seas. Seda võis aga teha sümboolselt, valades piiblistseenidesse uue sisu. Michelangelo kunst on Renessansi realismi triumfiks. Kuid seda realismi iseloomustab seos sümbolismiga, mis omandas tollal ühiskonna avaliku kriitika tähenduse.

Võrdlemisi kirjut pilti kujutavad tänapäeva kodanliku ühiskonna esteetilised vaated. Kuid neil vaadetel on siiski kindlad ühised iseloomulikud jooned, milles kajastuvad kodanluse klassihuvid, tema maailmatunnetus.

Nii on tänapäeva kodanlikule idealistlikule esteetikale iseloomulik kunsti eemaldamine elust. Tänapäeva abstraktne kunst on kaotanud huvi inimese ja tema tundemaailma vastu. See kunst on kaotanud iluideaali, mille nimel luua, ning väljendab äärmist pessimismi, skeptitsismi ja isegi hirmu tegelikkuse ees. Modernne kunst kajastab kodanliku ühiskonna kriisi ja kodanluse ideelist ummikut. Elu paisab kodanlasele kaosena, kus valitsevad kriisid, tootmise anarhia, väiketootjate laostumine, sõjad, ja inimene jääb selles kaoses üksikuks ja abituks. Kodanlasele on maailm muutunud mingisuguseks irratsionaalseks nähtuseks. Kunstnik vabastab enda objektiivsest

¹² Ф. Энгельс, Дialeктика природы, Госполитиздат, 1955, стр. 4.

reaalsusest. Kunstnikud-abstraktsionistid ütlevad lahti ka sotsiaalsete ja moraalsete probleemide valgustamisest ning isegi kunstniku subjektiivsete elamuste edasiandmisest oma loomingus. Abstraktne kunst ei vaja kunstnikku ega kirjanikku kui teadlikku ning aktiivset subjekti.

Ameerika esteetik Hodin peab tänapäeva modernse kunsti peamiseks jooneks püüdu piiramatul irratsionalismi poole. Teine teoreetik Phillips peab kunsti allikaks neuroosi, hallutsinatsioonide ning isegi hullumeelsust. Feidelson kirjutab, et tüüpiline kaasaegne kirjanik näeb oma ülesannet mitte oma tunnete väljendamises ega objektiivsete esemete kirjeldamises, vaid sõnade tähenduste julges avamises.¹³ Selle teooria seisukohalt kunsti ülesandeks pole mitte maailma tunnetamine, vaid uue maailma loomine, mis jääb asjaks iseeneses.

Antagonistlike klassidega ühiskonna kultuuri ei saa vaadelda kui ühtset nähtust ideoloogilise sisu järgi. Kunsti valdkonnas näeme, et valitsevate klasside huve väljendava n. ö. ametliku kunsti kõrval eksisteerib demokraatlik, progressiivne kunst. Seejuures demokraatlik kunst ei ammendu rahvaloominguga, vaid siia hulka kuulub ka professionaalne kunst, mis nii või teisiti väljendab rahva huve. Kunstniku klassikuuluvus pole kriteeriumiks, mille järgi võime otsustada, kas tema looming teenib eksploatatorlikke klasse või mitte. On olnud palju suuri kunstnikke, kes kuulusid päritolult valitsevate klasside hulka, kuid oma loominguga väljendasid ühiskonna arengu nõudmisi, laiade rahvahulkade huve. Millest see oleneb?

Kunst ei väljenda ju ainult klassiideoloogiat. Kunstiloomingus on oma seesmine loogika — nähtuste objektiivne loogika tingib ideede loogika. Suure kunsti jõud seisab selles, et ta kujutab elu tõepäraselt ja kunstnik oma loomingus tugineb teadlikult või stiihiliselt tegelikkuse objektiivsetele seadustele. Võime näha, et tihti on kunstniku kujude maailm laiem tema enda poliitilistest tõekspidamistest. Seepärast pole õige metafüüsiliselt samastada kunstniku loomingulist meetodit tema poliitilise maailmavaatega. Paljude suurte realistide loomingus objektiivne tõde murrab endale teed, vaatamata kunstniku ebaõigetele vaadetele ja eelarvamustele. Nii Balzac, jäädes kindlaks elutõele, sattus vastuollu oma klassieelarvamustega. Ta tundis poolehoidu aristokraatide vastu ja ometigi näitas ta nende paratamatut langust ning avas oma loomingus kapitalistliku ühiskonna karjuvaid vastuolusid. Kunstniku realistlik loominguline meetod võimaldab teatud määral ületada piiratud maailmavaadet.

¹³ Vt. Ch. Feidelson, *Symbolism and American Literature*, Chicago, The University of Chicago Press, 1953, p. 47.

3. Sotsialistlik realism kui nõukogude kunsti loominguuline meetod

Ajalooline materialism õpetab, et ühiskonna vaimse elu uute vormide allikat tuleb otsida ühiskonna materiaalse elu tingimuste muutumises.

Kapitalismi ajastul omandab tootmine ikka rohkem ühiskondlikuma iseloomu. See aga tähendab, et ühiskonna materiaalse elu vajadused teatud arenguetapil tõstavad üles küsimuse uute, sotsialistlike tootmissuhete loomisest, mis annaksid võimaluse areneda uutel tootlikel jõududel.

Needsamad materiaalsed vajadused tekitavadki uue, sotsialistliku ideoloogia, mille ülesandeks on mobiliseerida rahvamassid ja organiseerida neid kapitalistliku ühiskonna likvideerimisele.

Teaduslik sotsialistlik ideoloogia on töölisklassi põhiliste huvide teoreetiliseks väljenduseks. Kuid proletariaat tunnetab oma klassihuviseid mitte ainult filosoofia ja poliitika valdkonnas, vaid ka kunstis. Sotsialistlik realism ongi proletariaadi klassihuvide tunnetamine kunstis, tegelikkuse esteetiline hinnang revolutsioonilise klassi positsioonidelt.

Sotsialistlik realism tekkis vene kirjanduses ja kunstis esimese vene rahvaliku revolutsiooni perioodil 1905.—1907. aastail. Ajalooliselt on seaduspärane, et just Venemaa on sotsialistliku realismi sünnimaaks. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses kandus rahvusvahelise töölisliikumise keskpunkt üle Venemaale ja vene proletariaat astus rahvusvahelise töölisliikumise etteotsa.

Sotsialistliku realismi tekkimist Venemaal soodustasid ka XIX sajandi kriitilise realismi traditsioonid ja demokraatlik-revolutsiooniline kunstikriitika. Kriitilise realismi kunsti täidab sügav sotsiaalne paatos, humanism ja demokraatlikkus. Selles kunstis kritiseeritakse teravalt ekspluataatorlikus ühiskonnas valitsevaid ühiskondlikke suhteid. Mineviku realism, luues isiksuse ja ühiskonna vabaduse eest võitlejate positiivseid kujusid, andis tõepäraselt edasi inimeste psühholoogiat ning oli täiuslik kunstiliselt vormilt. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul sellised suured kirjanikud, nagu E. Zola, A. France, R. Rolland, B. Shaw, Th. Dreiser sidusid oma loomingu sotsialistliku liikumisega, otsides teed rahvamasside juurde. M. Gorki läks neist aga kaugemale. Tema oli sotsialistliku realismi loojaks just sellepärast, et ta oli esimene suur kunstnik, kes avalikult võttis omaks proletariaadi klassiseisukohad ja rikastas realismi marksismi-leninismi ideedega. A. Lunatšarski kirjutab Gorki kohta: «Proletariaat tunnetab end esmakordselt kunstiliselt Gorki näol nii nagu ta tunnetas end filosoofiliselt Marxi, Engelsi ja Lenini näol.»¹⁴

Sotsialistlik realism tekkis seega juba enne Suurt Oktoobrirevolutsiooni. Sotsialistliku realismi tekkimine kapitalismi rüpes pole

¹⁴ А. Луначарский, Избр. статьи, М. 1947, стр. 392—393.

aga erandlik nähtus Venemaa jaoks. Meie elame ajastul, mil sotsialistliku realismi meetod muutub üha enam progressiivsete kunstnike loomingu aluseks ka imperialismimaades. Nii toetub L. Aragoni, R. Vaillandi, P. Neruda ja paljude teiste kunstnike looming sotsialistliku realismi meetodile. Valitsevaks meetodiks kunstis muutub sotsialistlik realism vaid sotsialistliku revolutsiooni võiduga.

Sotsialistlik realism nagu realism üldse on üheks tegelikkuse tunnetamise vormiks ja samal ajal üheks klassiideoloogia vormiks. Sotsialistliku realismi kvalitatiivset omapära tuleb otsida eeskätt kunstilise kujutamise objektis ja ka selle klassi ülesannetes ja huvides, keda see kunst teenib. M. Gorki ütles, et sotsialistlik realism on nende inimeste realism, kes muudavad, kujundavad ümber maailma, et sotsialistlik realism on realistlik kujundites mõtlemine, mis põhineb sotsialistlikul kogemusel.

Sotsialistliku realismi olemus seisneb tegelikkuse ajaloolise arengu tõepärasel kujutamisel vastavalt kommunistlikule maailmavaatele. Meie maal on asunud inimesed ehitama kommunistlikku ühiskonda. Kommunistlik ühiskond eeldab ka kommunistlikku inimest. Töötajate kommunistlikus kasvatamises kuulub suur koht kirjandusele ja kunstile, kuna nad võtavad osa inimese vaimse palge kujundamisest. Et olla oma ülesande kõrgusel, peavad nõukogude kirjanikud «tõepäraselt ja ilmekalt näitama rahva töökangelastegude kaunidust, kommunismi eest peetava võitluse grandioossust ja üllust, kirglikult propageerima seitsme aasta plaani, sisendama reipust ja energiat nõukogude inimeste südamesse, välja juurima kapitalismi igandid inimeste teadvusest, aitama kõrvaldada kõike seda, mis veel segab meie edasiliikumist. Sellel teel hakkab kasvama kommunismi suur kunst — suurte mõtete, palavate tunnete ja üllaste kirgede kunst, kunst, mis on suuteline miljoneid ja miljoneid kommunistmehitajaid innustama uutele suurtele saavutustele», kirjutatakse NLKP Keskkomitee tervituses NSV Liidu kirjanike kolmandale kongressile.¹⁵

Nõukogude kunsti arengus etendab suunavat osa kommunistlik partei. Ta kasvatab kunstnike rahva teenimise vaimus, kritiseerib kõrvalekaldumisi naturalismi ja formalismi, toetab tõepäraselt ja ideelist meisterlikku kunsti. See väljendub ka suures huvis, mida kommunistlik partei osutab kirjanike, kunstnike ja heliloojate kongresside vastu.

NLKP Keskkomitee tervituses teisele üleliidulisele heliloojate kongressile märgitakse, et heliloojatel, kunstnikel ja kirjanikel on anda oma panus mitte ainult kommunismiehitajate teadlikkuse kujundamisel, vaid ka nende esteetilisel kasvatamisel. Selles öeldakse: «Sotsialistliku realismi meetod nõuab nõukogude heliloojalt järjekindlat võitlust nii esteetliku vigurdamise, elutu individualismi ja formalismi vastu kui ka naturalistliku primitivismi vastu

¹⁵ «Rahva Hääli» 24. maist 1959.

kunstis. Nõukogude muusikakunstnikud peavad tegelikkust kajastama elamuslikes, kaunites poeetilistes kujudes, mida iseloomustab optimism ja kõrge humanism, loomisepaatos ja kollektivismivaim — kõik see, mis iseloomustab nõukogude inimeste maailmatunnetust. Avaldada mõju oma kaasaegsete mõistusele ja tunnetele, sütitada südameid, innustada neid tööle kommunismi võidu nimel, kasvatada leppimatut suhtumist ekspluateerimise, orjastamise, rassilise erandlikkuse ning kapitalistliku süsteemi teiste pahede igasugustesse avaldustesse — selline on sotsialistliku kultuuri tegelaste õilis ülesanne.»¹⁶

Sotsialismi tingimustes on kunstniku kommunistlikud vaated aluseks järjekindlale realismile tema loomingus. Seda sellepärast, et marksistlik-leninlik maailmavaade võimaldab näha elutõde kogu tema keerukuses ja täiuslikkuses, võimaldab mõista ühiskonna arenemise protsesse, tunnetada kommunismi ehitamise perspektiive ja seaduspärasust, avada elulisi konflikte ja vastuolusid. Sotsialistliku realismi üheks iseloomulikuks jooneks on orgaaniline side teadusliku maailmavaatega.

Sotsialistliku realismi meetodi iseärasused nendes kunstiteostes, mis on pühendatud tänapäevale, seisnevad sotsialistliku tegelikkuse jaatamises, uue inimese näitamises tema töö, ühiskondliku ja isikliku elu orgaanilises ühtsuses. Nõukogude kunsti keskseks teemaks on sotsialistliku töö teema, mille valgusel avatakse nõukogude inimese kollektiivsuse vaim, loomingulised otsingud, tema vaimne pale. Ühiskonna heaks suunatud töö motiivid määravad sotsialistliku realismi kunsti esteetilise omapära. Niisugused kirjandusteosed, nagu Kuznetsovi «Legendi järg» ja Nikolajeva «Lahing teel» või Kotšetovi «Vennad Jeršovid» annavad edasi vaba loomingulise töö rõõmu, mis on kõige iseloomulikumaks meie elus.

Sotsialistliku realismi meetodi abil leiab oma esteetilise kehastuse ka rahva kui ajaloo põhilise jõu revolutsiooniline teema. Rahva võitluse valguses mõtestatakse kunstiliselt inimese isikliku elu ja tema ajaloolist osa. Ajaloolise teema kohta võiks tuua palju näiteid nii kirjanduse, muusika kui ka kujutava kunsti valdkonnast. Nõukogude Eesti kunstist võiks mainida R. Sirge romaani «Maa ja rahvas». Ajaloolise teema ilmekaks lahenduseks maalikunstis on A. Viidalepa teos «Fr. R. Kreutzwald üliõpilasena rahvaluulet kogumas», A. Johansonini «Rehepeks mõisas» jt.

Sotsialistliku realismi üheks kessemaks probleemiks on nõukogude ühiskonna esteetilise ideaali kunstiline kehastamine, tänapäeva positiivse kangelase kuju loomine. Positiivsete kangelaste iseloomudes tüpiseeritakse kommunismi eest peetava võitluse ajastu eesrindlike inimeste iseloomujooni. Neis on kontsentreeritud nende inimeste parimad omadused, kelle eesmärgiks on võitlus rahva vabaduse ja õnne eest. Tüüpilise kujutamise probleem lahendatakse sotsialistlikus realismis sel teel, et kunstnik kujutab ja avab neid sotsiaalseid

¹⁶ Parteitöötaja käsiraamat, Tallinn, 1958, lk. 359.

nähtusi, mis on tähtsad meie elus, mis on juba kindlustunud või mis kujutavad endast alles tuleviku eoseid. Ja ainult niisugust kaasaja kujutamist võibki pidada küllalt täielikuks, õigeks ja poeetiliseks, milles pole unustatud arengu perspektiivi, milles leiab oma peegelduse ka tulevik.

Kunsti ülesandeks on lähendada meid tulevikule, kiirendada meie kasvu, aidata kindlustuda uuel. Seda ei saaks teha sotsialistlik realism, kui talle poleks omane revolutsiooniline romantika. Sotsialistliku realismi kunst peegeldab sotsialistliku tegelikkuse reaalsel romantikat. Nõukogude tegelikkuses kõik uus kasvab kiiresti, tugevneb, igapäevane elu ise on kangelasliku iseloomuga. Kuid meie elu ei saa endale ette kujutada kui mingisugust idüllilist ja muretut, kus kõik uus kasvab ilma takistusteta ja vana lahkub võitlusest. Ka meil on vaja uue eest võidelda, ka meie elus on pingerikast võitlust, raskeid katsumusi, mis nõuab inimeselt suuri pingutusi, tahtekindlust, teadmisi jne. Kunstnik peab meie elu kogu tema värvirikkuses kujutama.

Sotsialistliku realismi kunstile on omane optimism, elujaatamine. Isegi siis, kui kunst käsitleb traagilisi teemasid, jääb ta sellele kindlaks. M. Solohhov kujutab jutustuses «Inimese saatus» sõduri rasket saatust, teravaid ühiskondlikke ja isiklikke konflikte, mis saavutavad traagilisuse astme. Jutustuse kangelane Andrei Sokolov on üle elanud äärmiselt palju (vangistamise, fašistliku sunnitöö, perekonna hukkimise). Nõrgad inimesed sellistes tingimustes oleksid murdunud või hukkunud. Andrei Sokolov ei hukkunud. Kirjanik näitab veenvalt, et jutustuse kangelase omadused, nagu mehisus, vastupidavus ja patriotism võitluses vaenlasega muutusid üldse nõukogude inimeste loomulikeks omadusteks fašismivastase võitluse perioodil. Sokolovi kuju sisendab lugejasse usku nõukogude inimese võimsusesse, õpetab isiklikku elu siduma suurte ühiskondlike huvidega.

Sotsialistlik kunst on paljurahvuseline kunst. Rahvuslik omapära on nõukogude kunstile seesmiselt omane. Rahvuslik vorm annab meie kunstile erilise rikkuse, ereduse ja konkreetseuse. Üldine — sotsialistlik elulaad ja meie inimeste ühtne poliitilis-moraalne pale ühendab kõiki Nõukogude Liidu rahvusi, kuid see üldine väljendub kunstis erilise kaudu — rahvuslike iseloomude kaudu, mida kujutatakse nende elu tüüpilistes tingimustes. Tüüpiline kunstis polegi võimalik ilma rahvuslike iseloomudeta nende omapärastes ajalooliselt konkreetsetes tingimustes. Ilma rahvusliku iseloomu kujutamisetähtsusele vastavates elutingimustes on kunstis võimatu jääda elutõe juurde. Võime võrrelda nõukogude kirjanike teoseid, mis on pühendatud pöördelistele sündmustele talurahva elus. Kui erinevad on näiteks tegelaste iseloomud ja tingimused, millistes nad tegutsevad M. Solohhovi romaanis «Ülesküntud uudismaa», läti kirjaniku A. Sakse romaanis «Mäkke» ja R. Sirge teoses «Maa ja rahvas».

Rahvuslik omapära avaldub kunstis nii sisus kui vormis. See

väide pole vastuolus tuntud ja õige teesiga, mille järgi nõukogude kunst on sisult sotsialistlik ja vormilt rahvuslik. Selles teesis ei öelda sugugi, et nõukogude kunsti sisu piirdub sellega, et ta on sotsialistlik. Nõukogude kunsti sotsialistlikkus, s. o. tegelikkuse käsitlemine sotsialistliku ideoloogia seisukohalt on meie kunsti oluline sisuline iseärasus, kuid mitte kogu sisu. Toodud teesist ei saa ka järeldada, et kõik rahvuslikud erinevused nõukogude rahvuslike kunstide vahel avalduvad ainult vormi valdkonnas. Sotsialistlik tegelikkusele lähenemine on iga nõukogude rahvuse kunsti sisu ühiseks jooneks, kuid kunsti sisu esineb ka rahvuslikke iseärasusi. Need iseärasused väljenduvad selles, et kunstnik kujutab alati antud rahva elu, püüdeid, tundeid, mitte aga üldse rahva elu. Rahvuslik vorm on aga tihedalt seotud sisuga, on tegelikult sisu poolt määratud. Tõsi küll, teoste ülesehituse printsiibid ja formaalsed elemendid eraldi võetuna omavad paljus rahvusvahelisi elemente, nagu kirjanduses romaani või novelli kompositsioonilise ülesehitamise printsiibid või muusikas sümfoonia- ja sonaadivorm. Kuid iga kunstiteos toetub alati nii või teisiti rahvuslikele traditsioonidele nii sisu kui ka vormi osas. Peamisteks elementideks, millistest kujuneb kunstis rahvuslik vorm, on keel, kompositsioonilis-väljenduslikud vahendid ja viisid, mis on omased antud rahvusele. Nii näeme, et erinevate rahvuste muusikas esinevad neile omased kompositsioonilis-väljenduslikud võtted.

Sotsialistliku realismi meetod nõukogude kunstis ei eita, vaid eeldab kunstiloomingus stiilide, vormide ja võtete mitmekesisust, võimaldab laialdaselt avaldada loominguilist initsiatiivi.

Palju suurepäraseid teoseid sotsialistliku realismi vaimus on kirjutanud rahvademokraatia maade kirjanikud, kes oma loominguuga jaatavad uut ühiskonda ja kritiseerivad kapitalismi igandeid inimeste teadvuses. Selliste kirjanike, nagu M. Pujmanova, A. Segheri, L. Stojanovi looming on kaugelt ületanud oma maa piirid.

Kommunistliku kasvatamise ülesanded nõuavad ka kunsti enda pidevat kasvu ja arenemist, et ta suudaks rahuldada töötajaid, kelle mõttemaailm rikastub ja kelle esteetilised nõudmised kasvavad. Kommunismi ehitamine meie maal eeldab mitte ainult majanduse ja teaduse enneolematut arengut, vaid ka inimeste vaimse kultuuri suurt kasvu.

«Sotsialistliku ühiskonna vaimse kultuuri arendamisel ja rikastamisel etendavad tähtsat osa kirjandus ja kunst, mis aitavad aktiivselt kaasa kommunistliku ühiskonna inimese kujundamisele,» ütleb N. S. Hruštšov. «Ei ole üllamat ja tähtsamat ülesannet kui ülesanne, mis seisab meie kunsti ees — jäädvustada kommunismi ehitava rahva kangelastegu. Kirjanduse, teatri, kino ja muusika alal töötajad, skulptorid ja maalikunstnikud peavad veelgi tõstma oma loomingu ideelist ja kunstilist taset, olema ka edaspidi partei ja riigi aktiivseteks abilisteks töötajate kommunistlikul kasvatamisel, kommunistliku moraali printsiipide propageerimisel, paljurahvuse-

lise sotsialistliku kultuuri arendamisel ja hea esteetilise maitse kujundamisel.»¹⁷

Nõukogude kunsti ees seisavad suured ülesanded kaasaegse inimese kasvatamisel. Siinjuures peab omalt poolt kaasa aitama marksistlik esteetika, lahendades mitmesuguseid kunstiga seoses olevaid teoreetilisi probleeme.

¹⁷ N. S. Hruštšov, Ettekanne NLKP erakorralisele XXI kongressile, Tallinn, 1959, lk. 60.

TEADUS

U. Uri

Kaasaegne ühiskond pole kujutletav ilma teaduseta — tänapäeva tootmise kiire arenemine kasvab välja teadlaste laboratooriumidest; üha suuremat osa etendab teadus ühiskondliku korra ümberkujundamise teenäitajana; teaduslike ideede juurdumine on üheks inimese mõtlemisviisi ja kogu ühiskonna vaimuelu ümberkujundavaks faktoriks. Teaduse otse hämmastavad edusammud viimastel aastatel koos asjaoluga, et nõukogude teadus on arenenud teadusliku uurimise kõige eesmistele positsioonidele, on tekitanud elava huvi teaduslike küsimuste vastu ja ühtlasi äratanud ka huvi teaduse kui terviku, tema kui ühiskondliku elu teatud nähtuse vastu, teaduse olemuse, arenemistingimuste, ühiskondlikus elus etendatava osa jne. kohta.

Käesolev artikkel ongi katseks esitada kokkuvõtlikul kujul marksislikud seisukohad märgitud küsimustes.

1. Teaduse mõistest

Mis on teadus? Ta tekkis ühiskonnas juba aastatuhandeid tagasi ja on oma arenemiskäigus oluliselt muutunud. Tänapäeval esineb ta mitmepalgelise nähtusena. Mainitud põhjustel arvavad paljud autorid, et teaduse definitsiooni ei saa üldse anda, sest see jääb puudulikuks.

Kuna siin püstitub uuesti vana probleem definitsiooni väärtusest teaduses, siis tuletame meelde tema lahenduse: «Teaduse seisukohalt omavad kõik definitsioonid ainult tühist väärtust. Et tõepoolest põhjalikult teada saada, mis on elu, peaksime jälgima kõiki tema avaldusvorme, kõige madalamast kõige kõrgemani. Kuid harilikuks kasutamiseks on sellised definitsioonid siiski väga mugavad ja mõnikord on ilma nendeta raske läbi saada; kahju nad ka ei saa tuua, kuni ei unustata nende vältimatuid puudusi.»¹ See, millest F. Engels rääkis taolise keerulise nähtuse, nagu seda on elu, definitsiooni

¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, Tallinn, 1954, lk. 73—74.

kohta, maksab muidugi ka teiste mitmepalgeliste ja keeruliste nähtuste definitsioonide kohta.

Oma arutelu lähtepunktina defineerime teaduse mõiste järgmiselt: teadus on ühiskondliku praktika alusel arenev teadmiste süsteem objektiivsest reaalsusest ja ühtlasi nende teadmiste väljatöötamise protsess.

Teadus on teadmiste süsteem objektiivsest reaalsusest.

Teadmiste all me mõistame inimeste taolisi vaateid, tõekspidamisi ja seisukohti, mis on objektiivse reaalsuse enam-vähem adekvaatseks peegelduseks. Oma arenemiskäigus on teadus sisaldanud ka mõningaid ekslikke, illusoorseid vaateid, kuid teaduse olemuseks, tema taotluseks on tegelikkuse adekvaatne peegeldamine, ta püüab oma seisukohti kontrollida, tõestada ja varem või hiljem ta heidab ekslikud vaated kõrvale.

Üksikud, omavahel seostamata teadmised ei moodusta veel teadust. Teatud teadmised olid ühiskonnale omased juba koos tema tekkimisega. Need teadmised saavutasid teaduse taseme alles siis, kui neid hakati klassifitseerima ja teatud süsteemi viima. Astronoomia kui teaduse tekkimine vanas Egiptuses oli seotud taevakehade ja nende liikumise kaartide koostamisega. Aristoteelse töodes zoologia valdkonnas leidub enamtuntud loomaliikide (ja mõningate väljamõeldute) süstemaatiline kirjeldus; ta klassifitseeris samuti ka tollal esinenud riigivalitsemisvormid; suurepärase klassifikatsiooni teostas ta formaalse loogika valdkonnas. Edaspidises teaduse arenemiskäigus on teadmiste süstematiseerimine ja klassifitseerimine üha arenenud ja täiustunud. See pole juhuslik nähtus, vaid tuleneb teadusele omasest tungist uute teadmiste avastamisele, mis pole saavutatav ilma olemasolevate teadmiste korraldamiseta.

Teaduse objektiks on looduse, ühiskonna ja mõtlemise seaduspärasused. Arenemistendentsi, kalduvuse, taotluse seisukohalt on teadusliku peegelduse aluseks kõik olemasolev, kogu objektiivne reaalsus. See objekti laiaulatuslikkus eraldab teadust teistest ühiskondliku teadvuse vormidest, missugused peegeldavad tegelikkuse üht või teist külge. Kuid konkreetselt-ajalooliselt on teadusliku tunnetuse objekt alaliselt muutuv. Teadus tungib üha sügavamale ammendamatu ja lõpmatult muutuva looduse saladustesse, mistõttu teadusliku tunnetuse konkreetsed objektid pidevalt vahetuvad. Lõppkokkuvõttes määrab ühiskondlik praktika selle, mis on ühiskonna antud arenguetapil teadusliku tunnetuse vahetuks objektiks, määrab uurimissuuna ja ulatuse.

Sõltuvalt teadusliku tunnetuse objekti laiaulatuslikkusest ja inimese tunnetusmehhanismi omadustest esineb teadus kaasajal paljude teadusharudena.

Tunnetus on lakkamatu protsess, mille käigus inimkond tungib

üha sügavamale looduse saladustesse. Teadmiste hulk suureneb ja üksik inimene ei ole enam võimeline kõike haarama. Ühiskond lahendab ülesande tööjaotuse kaudu — tema üksikud liikmed spetsialiseeruvad nii olemasolevate teadmiste omandamisele kui ka teadusliku uurimistöö edasiarendamisele. Teadusliku uurimistöö üksikuid valdkondi, üksikuid teadusharusid ei eralda inimene üksteisest suvaliselt. Jaotus erinevateks teadusharudeks tuleneb sellest, et materia eksisteerib mitmesugustes, omavahel seotud ja üksteiseks üleminevates struktuursetes ja liikumisvormides. Seega tuleb materialistliku tunnetusteooria seisukohalt vaadelda üksikuid teadusharusid kui materia erinevate liikumisvormide peegeldust, teadustevahelisi vastastikuseid üleminekuid ja seoseid aga kui materia arenemise ja tema liikumisvormide vastastikuste seoste ja üleminekute peegeldust.

Piirduda väitega, et teadus on teadmiste süsteem objektiivsest reaalsusest, on muidugi ebapiisav. Teaduse mõistesse kuulub ka teadmiste väljatöötamise protsess, meetodid, mille abil jõutakse uute avastusteni.

Kas on üldse võimalik rääkida teaduslikust meetodist kui millestki ühtsest? Uurimistöö füüsika valdkonnas on ju midagi hoopis muud kui uurimistöö ajaloo valdkonnas, teadlase-matemaatika tegevus erineb teadlase-bakterioloogi tegevusest. Sealjuures on erinevates teadusharudes kasutatavad uurimistöö meetodid pidevalt arenenud, teaduse aastasade pikkuse arenemiskäigu vältel on nad läbi elanud põhjalikke muudatusi.

Kuid selles teaduslike meetodite muutlikkuses ja mitmekesisuses avalduvad ühised jooned. Teadus eksisteerib ühiskonnas kui inimeste tegevus, mille eesmärgiks on uute teadmiste avastamine, s. t. ta esineb kui tunnetuslik (gnoseoloogiline) tegevus. Iseloomustades tunnetusprotsessi märgib V. I. Lenin, et see kulgeb: «Elavalt kaemuselt abstraktsse mõtlemisele ja selle juurest praktilikale — niisugune on tõe tunnetamise objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee.»² Teadus kui vahetult gnoseoloogilist eesmärki omav inimeste tegevuse liik sisaldab endas alusena kõik need momendid. Nad ilmnevad siin eriti reljeefselt, teaduslik meetod on nagu inimtunnetuse protsessi iseloomustus tema kõige kokkuvõtlikumal kujul.

Kõige üldisemates joontes sisaldab teaduslik tunnetus: esiteks, faktide empiirilise tundmaõppimise; teiseks, nende teoreetilise üldistamise, mis saavutatakse abstraktsse teadusliku mõtlemise abil ja, kolmandaks, vastavate seisukohtade ja järelduste kontrolli praktikas.

Faktid on teaduse hädatarvilik alus, tema olemasolu ja arenemise allikas. Ükskõik missuguses teaduse valdkonnas — nii looduse

² В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 146—147.

valdkonnas kui ka ajaloo valdkonnas — on tarvis lähtuda meile antud faktidest. Ei saa konstrueerida seoseid ja kanda neid faktidesse, vaid neid on tarvis välja tuua faktidest.

Faktide empiiriline tundmaõppimine on ainult teadusliku tunnetuse aluseks, selleks baasiks, millest lähtub teaduslik mõtlemine. See alus ise vajab eelkõige korraldamist, fakte tuleb võrrelda ja selle alusel ning sel eesmärgil nad süstematiseerida ja klassifitseerida, muidu on võimatu orienteeruda faktide rägastikus, eraldada olemust nähtusest ja paratamatust juhuslikkusest. See on juba teadusliku tunnetuse loogilise osa funktsiooniks. Faktide võrdlemise, süstematiseerimise ja klassifitseerimise alusel eemaldub abstraktne teaduslik mõtlemine sellest, mis on faktides ja nendevahelises seoses mitteiluline, juhuslik, eraldab välja ja võtab arvesse seda, mis on neile oluliselt ühine ja põhjuslik. Seega on abstraktse teadusliku mõtlemise jõud eelkõige üldistamise jõud. «Ja tõepoolest,» ütleb F. Engels, «igasugune tõeline, ammendav tunnetus seisneb ainult selles, et me mõttes tõstame üksiku üksikult erilisele, ja sellelt viimaselt üldisele...»³ Üldise vormiks looduses ja ühiskonnas on seadus. Üleminekuvormina üksikute faktide empiirilisel tunnetamiselt seaduse tunnetamisele esineb hüpotees. «Vaatlus avastab mingisuguse uue fakti, mis teeb võimatuks samasse gruppi kuuluvate faktide seletamise endise viisi. Sellest momendist tekib vajadus seletamise uute viiside järele, mis toetuvad esialgu ainult faktide ja vaatluste piiratud hulgal. Edasine kogemuslik materjal viib välja nende hüpoteeside puhastamisele, kõrvaldab neist mõned, parandab teisi, kuni lõpuks ei ole kindlaks tehtud seadus puhtal kujul.»⁴ Seega on hüpoteesid katseks avastada seaduspärasus, võimaluse andmine inimestele nähtuste mõistmiseks ja nende kasutamiseks.

Sellega teaduslik tunnetus veel ei lõpe, vastupidi, just sellest algab teadus jälle alaliselt peale, kuna hüpoteesidest võrsub küsimus nende tõesusest ja teaduse praktilisest rakendamisest. Teaduslike oletuste tõesuse küsimus otsustatakse alati, varem või hiljem, praktika poolt.

Juba teaduslik meetod ise sisaldab praktika teadusliku eksperimendi, katse näol. Üksikud juhuslikud eksperimendid leidsid teaduslikus uurimistöös kasutamist juba ammu, kuid tema laialdast kasutuselevõtmist uurimistöo lahutamatu osana tuleb nähtavasti arvata 16.—17. sajandi vahetusel ja siduda seda eriti F. Baconi (1561—1626) ja Galileo Galilei (1564—1642) nimedega. Eksperimentaalse teaduse tekkimine tähendas suurt kvalitatiivset murrangut teaduslikus meetodis, pani aluse loodusteaduste tormilisele arenemisele. Võrreldes tavalise vaatlusega võib uurija eksperimendi abil saavutada uuritava nähtuse mitmekordse korduvuse nii ühtede ja samade kui ka teiste tingimuste juures, kusjuures nähtuse esilekutsumine toimub ajalisel vastavalt uurija tahtele. Uurijal on võimalused näh-

³ Ф. Энгельс, Дialeктика природы, 1952, стр. 185.

⁴ Samas, lk. 191.

tuste ja asjade analüüsiks, nende jaotamiseks üksikuteks koostisosadeks ja teda huvitavate külgede eraldamiseks, ja vastupidi, sünteesiks. Kõige selle juures tuleb eksperiment kui proov-miniatuur tunduvalt odavam kui katse vahetus tootmises.

Eksperiment, kui tunnetuse eriline vorm, ühendab endas nii meelilise kui ka ratsionaalse tunnetuse elemente. Ta tekib alati mingisuguse teoreetilise oletuse alusel. Eksperimendi käigus püüab uurija teostada sama, mis abstraktse mõtlemise käigus, s. t. püüab eraldada seaduspärasust «puhtal» kujul, s. o. vabana tema ilmnenemise juhuslikkusest. Kuid abstraktses-teoreetilises mõtlemises eraldatakse seaduspärasus tema ilmnenemise juhuslikkusest mõtteliselt, eksperimendis meelilis-praktiliselt.

Eksperiment kui teaduse seisukohtade tõestamise meetod omandab teaduses üha suuremat tähtsust, kuid ta on siiski ainult inimeste praktilise tegevuse üheks liigiks. Kõikides teadusharudes pole eksperimendi rakendamise võimalused kaugeltki ühesugused ja mõnedes nendest, eriti ühiskonnateadustes, on nad veel üsna vähesed. Näitena võiks viidata sellele, et juba möödunud sajandi keskpaiku, uurides kapitalistlikku ühiskonda, jõudsid Marx ja Engels teoreetilisele järeldusele, et ühiskonna edasises arenemiskäigus peavad kapitalistlikud tootmissuhted paratamatult asenduma sotsialistlike tootmissuhetega. Selle järelduse laboratoorseks kontrolliks polnud mingisugust võimalust. Ainult ühiskonna enda arenemiskäik võis tõestada ja tõestas selle järelduse.

Teaduslike järelduste kontrolli praktikas, sealhulgas ka eksperimendi abil on ühtlasi teadusliku tunnetuse uueks lähtepunktiks. Isegi siis, kui ta lõpeb ebaedukalt, annab ta uusi fakte, sünnitab uusi hüpoteese ja eksperimente. Vaatlus, tõlgendus, kontrolli praktikas — kõik see liigub edasi üheskoos ja moodustab selle, mida me kõige üldisemates joontes nimetame teaduse meetodiks.

Nii sisaldab teaduslik meetod endas teaduslike seisukohtade kontrolli, teadusele on iseloomulik tema seisukohtade tõestamise range nõue. See teeb teaduse vastandlikuks religioonile, kuna viimane tugineb pimedale, tõestamatule usule üleloomulikkuse olemasolusse. Religioossete vaadete kaitsjad on alati otsinud oma seisukohtade kinnitust nähtustes, mida teadus veel pole suutnud tõestata seletada. Teiste sõnadega — nad ei toetu sellele, mida inimesed juba teavad, vaid sellele, mida nad veel ei tea.

2. Teadus ja praktika

Teadus on inimtegevuse eriliseks valdkonnaks, kus kaasajal on leidnud oma elukutse kümned ja isegi sajad tuhanded inimesed. Kui võrd erinev ka poleks nende inimeste töö, keda me nimetame ühise tegijanimiga — teadlane, on nende tegevuse kesktelg siiski sama, olles suunatud uute teadmiste avastamisele. Just sellel alusel me viime ühise tegijanime alla nii füüsiku kui ka filoloogi, nii keemiku

kui ka filosoofi jt. tegevuse kui teadlaste tegevuse. Püüe saavutada uusi teadmisi on omane inimestele ka teistes tegevusvaldkondades, kuid mitte kuskil mujal ei ole ta nende tegevuse keskteljeks, ei tõuse esile taolise reljeefsusega kui teaduses.

See asjaolu, et teadlaste tegevuse vahetuks eesmärgiks on uute teadmiste avastamine, lakkamatu tung looduse saladuste lahendamisele, püstitabki küsimuse teaduse arenemise stiimulist ja alustest. Miks inimene püüab uute teadmiste avastamisele, miks ta uurib ja juurdleb?

Sellele küsimusele püüdsid vastata juba antiikse kreeka filosoofid Sokrates, Platon, Aristoteles jt. Nad tõstsid esile teaduse eksisteerimise ja arenemise primaarse põhjusena inimõistusele omase uudishimu ja teadmistejanu.

Materialistliku filosoofia arenedes lõi see seisukoht kõikumama ja küsimus leidis lõppude lõpuks oma lahenduse Marxi ja Engelsi töös. Nad näitasid, et inimõistusele omane teadmistejanu on sekundaarne nähtus, mis ise tuleneb ühiskondliku praktika vajadustest. Ainult ühiskondlikust praktikast lähtudes saame vastuse küsimusele, miks inimene juurdleb, mida ta antud etapil tahab teada.

Praktika all me mõistame inimeste tegevust, milles nad mõjutavad objektiivset, materiaalselt maailma ja kujundavad teda ümber. Praktikasse kuulub inimeste tootmistegevus, klassivõitlus, sotsialistlik ja kommunistlik ülesehitustöö, teaduslik eksperiment jms.

Ühiskondliku praktika tähtsaimaks koostisosaks on tootmine, mis ongi loodusteaduste arenemise aluseks ja stiimuliks.

Inimühiskonna varastel arenguetappidel polnud tootmine ja loodusteadused teineteisest üldse eraldatavad. Ürgkogukondliku korra rüpes arenesid ainult eeldused teaduse tekkimiseks. Mõjustades ja ümber kujundades tootmisriistade abil ümbritsevat loodust, õppis inimene teda sügavamalt tundma. Need teadmised anti edasi põlvkonnast põlvkonda, kusjuures järgnevad põlvkonnad neid süvendasid ja täiendasid. Kuid need ürginimeste teadmised neid ümbritseva looduse kohta, olgugi et nad üksiküsimustes võisid olla küllaltki täpsed, moodustasid ainult eeldused teaduse tekkimiseks. Need teadmised saavutasid teaduse taseme alles siis, kui vaimne töö eraldus füüsilisest tööst, kui algas looduse esemete, nähtuste ja protsesside spetsiaalne uurimine eesmärgiga teada saada midagi uut, kui vastavalt sellele algas uurimuste tulemuste spetsiaalne läbitöötamine, süstematiseerimine ja üldistamine.

Nii tekkis teadus kui eriline vaimse töö liik, mis on erinev inimeste vahetust tootmistegevusest. Kuid ta tekkis tootmistegevusest ja ei ole temast lahtikistav ka tänapäeval.

Tootmine avaldab mõju teaduse arenemisele eelkõige sellega, et ta seab tema ette probleemid, mis nõuavad lahendamist, et ta on teadmistejanu allikaks.

F. Engels teoses «Looduse dialektika» viitab eelmainitule seoses astronoomia ja matemaatika arenguga Vanas Egiptuses. Maa-

harimine Egiptuses oli seotud Niiluse üleujutusperioodiga. Aastaja kindlaksmääramiseks, millal võis oodata üleujutust, olid hädatarvilikud astronoomilised vaatlused, mis omakorda nõudsid matemaatika arendamist. Matemaatika arendamist nõudis samuti maatükkide piiride taastamine pärast üleujutust. Nii viisid tootmise huvid nimetatud teadusharude tekkimisele ja suhteliselt kõrgele arenguastmele Vanas Egiptuses.⁵

Vaadeldes Eesti NSV Teaduste Akadeemia struktuuri ja uurimistööde temaatikat, võib kergesti märgata nende tingitust Eesti NSV tootmise iseloomust. Erilist mõju avaldab uurimistööde suunale põlevkivi tootmine ja töötlemine — tehniliste teaduste, geoloogia-teaduste, majandusteaduste ja isegi meditsiiniteaduste valdkonnas: teostatud uurimistöödest on suur osa suunatud märgitud tootmis-haru nõuete rahuldamisele.

Iga samm, mis tootmises edasi astutakse, seab teaduse ette uusi probleeme, sunnib otsima teid üleskerkinud küsimuste lahendamiseks. Senikaua kuni inimene ei kasutanud massilises ulatuses metallist tootmisriistu, ei teadnud ta midagi metalli korrosioonist ja polnud ka vajadust selle nähtusega, mis hävitab kaasajal terved metallimäed, võidelda. Rõhutades tootmise kui teaduse arenemise peamise stiimuli osatähtsust, ütleb Engels kirjas Starkenbergile: «Kui ühiskonnal tekib tehniline vajadus, siis annab see teaduse arenemisele suurema tõuke kui kümmekond ülikooli.»⁶

Ka ühiskonnateaduste tekkimise ja arenemise stiimulit tuleb otsida ühiskondliku praktika vajadustes, klassivõitluse ja kommunistliku ülesehitustöö vajadustes. Ühiskondliku elu nähtuste uurimine on vajalik igale klassile, kes juhib antud arenguetapil ühiskondlikku elu või võitleb selle juhtimise saavutamise eest. Sellepärast tekkisidki ühiskonnateadused juba orjanduslikus ühiskonnas ning ühiskondliku elu nähtuste uurimine arenes edasi ka feodaalses ja kapitalistlikus ühiskonnas. Näitena võib viidata sellele, kuidas eromandi tekkimine ja vastavalt sellele ka ühiskonna jagunemine klassideks kutsus esile koos riigiga ka õiguse ja kuidas vajadus lakamatult täiustada õigusnormide kogumit viis õigusteaduse tekkimisele ja suhteliselt kõrgele arengutasemele orjanduslikus Roomas. Sõjateaduste tekkimine ja arenemine on muidugi lahutamatu seotud ühiskonnas valitsenud ekspluataatorlike klasside huvidega. Möödunud sajandi teisel veerandil viisid uue ajalooareenile ilmunud klassi — proletariaadi — vajadused suurele kvalitatiivsele hüppele ühiskonnateadustes. Proletariaadile oli eluliselt vajalik oma klassivõitluse perspektiivide kindlaksmääramine. Seda ülesannet võis lahendada ainult ühiskonna objektiivsete arenemisseaduste tundmise alusel. Uue klassi ühiskondlik vajadus viis välja uurimistöö elavnemisele ja selle tulemusena revolutsioonini sotsioloogias — marksismi tekkimisele.

⁵ Vt. Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1952, стр. 145.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1953, стр. 469.

Tootmine avaldab oma mõju teaduse arenemisele ka sellega, et ta loob teaduslikuks uurimistööks vajaliku materiaalse ja tehnilise baasi, kindlustab teaduse vajaliku aparatuuriga, laboratoorse sisseseadega. Galileo Galilei suured avastused astronoomia valdkonnas oleksid olnud võimatud ilma teleskoobita. Tohtu tähtsus oli ja on mikroskoobil bakterioloogia jt. teadusharude tekkimises ja arenemises. Kuid teleskoop kui ka mikroskoop nõuavad enda valmistamiseks teatud tootmise arenguastet. Kaasaegse teaduse rea harude areng poleks üldse võimalik ilma niisuguste uurimisvahenditeta, nagu seda on röntgeniapparaat, spektrograaf, elektronmikroskoop, tsüklotron jt. Kõigi nende võimsate uurimisvahendite valmistamine sai võimalikuks alles teataval tehnika arenguastmel.

Ühiskonnateaduste valdkonnas (olenevalt sellest, et seal on eksperiment palju harvem rakendatav) on materiaalse ja tehnilise baasi osatähtsus väiksem. Kuid ka siin etendab ta oma osa. Näiteks arvutusmasinad seoses statistika osatähtsuse kasvuga sotsioloogia mitmesugustes harudes, materiaalne baas raamatukogude, arhiivide, ekspeditsioonivahendite jms. näol on ühiskonnateaduste olemasolu hädatarvilik alus.

Inimeste tootmistegevus annab faktilise materjali teaduslike üldistuste tegemiseks. Võtame näiteks Darwini teooria liikide tekkimise kohta. XIX sajandi keskpaiku lõi Darwin teooria elusolendite liikide tekkimisest, millega ta rajas alused teaduslikule bioloogiale. Oma geniaalsetele järeldustele tuli ta põllumajanduse arenemiskäigus ilmnenu faktilise materjali analüüsi ja üldistamise teel. Selektiooni areng looma- ja taimekasvatuses, reisid, ekspeditsioonid, euroopa suurriikide kolooniate tundmaõppimine kõigis maailma osades andsid tohtu faktilise materjali, mis iseloomustas uute loomatõugude ja taimesortide moodustumise protsessi.

Faktiline materjal, mille annab inimeste tootmistegevus, ei ole aga kaasaegse teaduse arengutaseme ja -tempode juures enam küllaldane looduse esemete omaduste ja protsesside väljaselgitamiseks, sügavate teoreetiliste üldistuste tegemiseks. Tootlikust tegevusest saadud andmeid täiendatakse teaduslik-praktilise tegevusega (eksperiment, teaduslik ekspeditsioon jms.).

Eriti suur tähtsus on inimeste praktilises tegevuses ilmneval faktilisel materjalil ühiskonnateaduste arenemisele. Teoses «Anti-Dühring» ütleb F. Engels materialistliku ajalookäsituse tekkimise sõltuvuse kohta klassivõitluse praktikast järgmist:

«Kui too murrang loodusekäsituses võis toimuda ainult sel määral, kuidas uurimused suutsid pakkuda vastavat positiivset tunnetusmaterjali, siis leidsid aga juba hoopis varem aset ajaloolised sündmused, mis tõid ajalookäsitusse otsustava pöörde. 1831. a. toimus Lyonis esimene tööliste ülestõus; esimene rahvuslik töölisliikumine, Inglise tsartistide liikumine, saavutas oma haripunkti aastail 1838—1842. Klassivõitlus kodanluse ja proletariaadi vahel kerkis

esiplaanile Euroopa kõige rohkem arenenud maade ajaloos sedamööda, kuidas seal arenesid ühelt poolt suurtööstus, teiselt poolt kodanluse äsjavallutatud poliitiline võim. Üha rabavamalt näitasid tõsiasjad, kui võrd vaelelikud olid kodanliku majandusteaduse õpetused kapitali ja töö huvide samasusest, üldisest harmooniast ja rahva üldisest heaolust, mis pidavat tekkima vaba konkurentsi tagajärjel. Neid tõsiasju ei saanud enam arvestamata jätta, samuti nagu prantsuse ja inglise sotsialismigi kui nende tõsiasjade teoreetilist, olgugi äärmiselt ebatäiuslikku avaldust. Kuid vana idealistlik ajalookäsitlus, mis polnud veel välja tõrjutud, ei tundnud mingisugust materiaalseil huvidel põhinevat klassivõitlust, üldse mitte mingeid materiaalseid huvisid; tootmine kui ka kõik majanduslikud suhted esinesid temas ainult nii möödaminnes, «kultuurirajaloo» kõrvaliste elementidena. Uued faktid sundisid kogu senist ajalugu uuesti uurima, ja siis selgus, et kogu senine ajalugu [välja arvatud ürgolukord] oli klassivõitluse ajalugu, et need üksteise vastu võitlevad ühiskonna klassid on igakord tootmis- ja vahetussuhete, lühidalt, oma eepohhi majanduslike suhete saadused; järelikult moodustab iga antud eepohhi ühiskonna majanduslik struktuur tolle reaalse aluse, mis lõpuks seletab niihästi õiguslike ja poliitiliste institutsioonide kogu pealisehituse kui ka iga ajajärgu religioossed, filosoofilised ja muud vaated.»⁷

Teaduse arenemise sõltuvuse tunnistamine ühiskondlikust praktikast annab võtme selle mõistmiseks, miks teatud teaduslikud ideed ja avastused tehti just teatud ajalooperioodil, kusjuures on sageli ühed ja samad suured teaduslikud avastused tehtud erinevatel maadel ühel ja samal ajal erinevate teadlaste poolt, kes töötasid üksteisest täielikult sõltumatult.

Eespool me käsitasime küsimust teaduse arenemise sõltuvusest ühiskondliku praktika arenemisest. Nagu näitab ühiskondlik praktika ja teaduse arengulugude võrdlemine, on teaduse areng sõltuv ja seletatav ainult lähtudes ühiskondliku praktika primaarsest osast nendevahelises seoses.

Kuid selle üldise sõltuvuse juures on teadusel kui inimestegevuse erilisel valdkonnal ka oma sisemised arenemiseadused, oma sisemine arenemisloogika, mille tõttu ei saa teaduse iga üksikut edusammu alati asetada vahetusse sõltuvusse tootmise arengust.

Üheks taoliseks teaduse sisemist arenemist iseloomustavaks jooneks on järjekestvus teaduse arenemises.

Teaduse ajalugu veenab meid selles, et iga uus avastus teaduses on seaduspäraselt järgnevaks lülilik teadusliku tunnetuse üldises ahelas. Näitena võib viidata ülemaailmse gravitatsiooni-seaduse avastamisele Newtoni poolt, kes oma töös toetus saksa

⁷ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 23—24.

astronoomi Kepleri poolt avastatud seadustele. Kepler aga tuletas oma seadused, nagu ta ise tunnistas, toetudes rikkalikule faktilisele materjalile, mis oli kogutud taani astronoomi Brahe poolt.

Ilmekalt iseloomustas järjekestvuse osa marksismi tekkimises V. I. Lenin: «*Et seda teadust ehitasid esiteks majandusteadlased-klassikud, avastades väärtusseaduse ja ühiskonna põhilise jagunemise klassideks, — et seda teadust rikastasid edasi, nendega seoses, XVIII sajandi valgustajad võitlusega feodalismi ja usupimeduse vastu, — et seda teadust viisid hoolimata oma reaktsioonilistest vaadetest edasi XIX sajandi alguse ajaloolased ja filosoofid, selgitades veelgi enam klassivõitluse küsimust, arendades dialektilist meetodit ja rakendades seda või hakates rakendama ühiskonna-elu suhtes, — siis marksism, mis tegi rea määratu suuri edusamme just sellel teel, on Euroopa kogu ajaloo-, majandus- ja filosoofiateaduse kõrgeim areng.*»⁸

Nii toetub teaduse arenemine igal tema etapil varemkogutud teaduslike tõdede tagavarale. See teeb teadmised ühiskondlikuks produktiks. Võib näida, nagu oleks väidetud vastuolus teaduse ajalooga, mille varasemad etapid eriti viitavad üksikute isikute erakordselt suurtele panustele uute teadmiste väljatöötamisel, viitavad sellele, et üksikud inimesed-geeniused teevad suuri avastusi, samaaegselt kui enamik teisi indiviide ei anna ühiskonnale uusi teadmisi. Räägime ju Pythagorase teoreemist, Archimedese seadusest, Newtoni seadustest, Pavlovi teenetest kõrgema närvitallitluse aluste selgitamisel jne. jne. Asjaolu, et uue avastuseni, uue teadmiseni jõuab esialgu konkreetne üksikisik või väike isikute grupp, on vaieldamatu. See ei ole aga vastuolus sellega, et teadmised on ühiskondlikud teadmised ja ka uued avastused on eelkõige ühiskondlikuks produktiks. Iga uus teadmine on saavutatud indiviidi poolt, kuid indiviidi poolt, kes tegutseb koos teistega, tegutseb ühiskonnas. Ühiskond annab oma liikmete käsutusse tohutud intellektuaalsed vahendid, ilma milleta pole ühegi uue teadmise saavutamine võimalik. Paljud ja paljud inimeste põlvkonnad on samm sammu järel tunginud looduse saladustesse, omandanud üha uusi teadmisi. Need teadmised on ühiskonnas ladestunud, esiteks, paljude inimeste teadvuses ja, teiseks, äraliselt kirja pandud, mille tõttu raamatud ja mitmesugused muud kirjalikud allikad on nagu ühiskonna poolt kogutud teadmiste varasalv, millest üksikisikud ammendavad oma teadmisi ja kuhu nad võivad anda oma teatava panuse. Uute teadmiste avastamise suunas — nad on alati ette valmistatud ühiskondliku praktika teatud arenguastme ja sellele vastava teadmiste varasalve poolt — liiguvad alati paljud. Üks nendest jõuab uue avastuseni enne teisi, milles ongi tema geniaalsus, sellega ta aga varjutab teiste tegevuse, nad jäävad vähetuntuiks, tekib illusoorne mulje üksiku inimese ainumääravast osast, tema asendamatuses. Sisult pole aga ükski suur avastus, ükskõik missugusel ephohhil ta poleks ka tehtud, ainult ühe

⁸ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 181.

inimese või isegi ühe põlvkonna loomingu produkt, vaid kujutab endast paljude inimeste ja paljude põlvkondade loomingu tulemust.

Omandades varemkogutud teadmisi, satuvad uued uurijate põlvkonnad igal sammul probleemidele, mis on nende eelkäijate poolt ainult püstitatud, kuid mitte lahendatud. Missugustele eelnevate uurijate poolt lahendamata jäänud teaduslikele küsimustele pühendatakse järgneva epohhi teadlaste poolt kõige suuremat tähelepanu, see sõltub eelkõige ühiskonna praktilistest vajadustest, mille poolt määratakse kindlaks teadusliku tunnetuse üldine suund.

Kuid ühiskondliku praktika vajadused määravad kindlaks ainult teadusliku uurimistöö kesktele. Kuna materiaalse tegelikkuse esemed ja protsessid on üksteisega seotud, siis on teaduses paratamatu, et uurides üht probleemi, püstitub rida teisi. Nii püstitab teadus oma arenemises ise probleeme, teadusliku uurimistöö front kujuneb laiemaks kui praktika vahetud vajadused.

Teadus areneb faktide alusel, mille annab temale ühiskondlik praktika. Kuid nagu eespool nägime, sisaldab ka teaduslik meetod ise praktilise tegevuse eksperimenti näol. Eksperimentide teostamiseks vajalike vahendite valmistamine on muidugi sõltuv tootlike jõudude arengutasemest, kuid on olemas erinevus tootmisvahendite ja eksperimentaalsete vahendite vahel, mida esimeste abil valmistatakse. Need vahendid, mida kasutavad teadlased eksperimentide teostamisel, vaatlustel jne., omavad kindlat gnoseoloogilist suunitlust. Nende valmistamisel lisandub vahetu tootja kvalifikatsioonile veel teadlase kvalifikatsioon. Üks asi on valmistada antud tootmise tasemel defitsiitsetest materjalidest ja majanduslikult piiratud tingimuste juures mõned unikaalsed seadmed ja teine asi on neid massiliselt toota. See kõik võimaldab teaduslikus uurimistöös kasutada vahendeid, mis on tunduvalt erinevad tootmises kasutatavatest vahenditest, mille tõttu ka eksperimentaalne praktika on erinev tootmispraktikast ja annab uut faktilist materjali teaduslikule mõtlemisele.

Uued faktid võivad olla eelnevate teoreetiliste seisukohtadega kooskõlas, kinnitada neid veelkordselt ja ka laiendada teadaolevate nähtuste valdkonda, milles kehtivad juba avastatud seaduspärasused. Nad võivad ka mitte mahtuda seniste teaduslike oletuste ja teooriate raamidesse, mille tagajärjel tekivad uued probleemid, uued suunad teaduslikus uurimistöös, vanad teoreetilised seisukohad võivad muutuda, tekkida uued hüpoteesid ja teooriad.

Nii areneb teadus ühiskondliku praktika baasil suhteliselt iseisvana nii uurimisprobleemaatika kui ka faktilise materjali (kuna me antud seoses vaatleme eraldi teaduslik-praktilist ja muud ühiskondlik-praktilist tegevust) osas. Sellisena ta jõuab tootmisest ette, püstitab sageli probleeme, mida tootmise vajadused tema arengu antud etapil vahetult ei tingi ja lahendabki mõnikord küsimusi, mille kasutamine antud etapil ühiskondliku praktika vajaduste rahuldamiseks pole veel võimalik.

Kuid teaduse ettejäudmine ühiskondlikust praktikast toimub ainult teatud piirides, teaduse arenemise iseseisvus on ainult suhte-

line. Kui teaduse saavutuste, mis ei olnudki vahetult tingitud ühiskondliku praktika vajadustest, kasutamine osutub võimalikuks, siis uurimistöö antud valdkonnas jätkub ja intensiivistub. Nii näiteks ei tinginud tootmise vahetud vajadused möödunud sajandi viimastel aastakümnetel elektromagnetiliste lainete avastamist (Hertz, 1888. a.), kuid kord avastatud, leidsid nad varsti praktilise kasutuse raadiotehnikas, mis tingis tohutu uurimistöö elavnemise teaduse selles lõigus. Kui aga ühiskonnal taoline praktiline võimalus puudub, siis soikub pikkamööda uurimistöö ja elustub uuesti alles siis, kui ühiskondliku praktika arenedes avastuse rakendamine osutub võimalikuks ja vajalikuks. Nii näiteks avastati auru omadus olla jõuallikaks juba vanas Kreekas, kuid uurimistöö selles valdkonnas elavnes alles aastatuhandeid hiljem, siis kui tootmises tekkis vajadus uute energiaallikate järele.

Kokkuvõttes — teaduse arenemisele on omäne teatud iseseisvus, kuid see iseseisvus on suhteline, võimalik ainult ühiskondliku praktika baasil.

Teaduse ülesandeks, tema funktsiooniks ühiskonnas on objektiivse maailma seaduspärasuste tunnetamine ja teede avastamine nende seaduspärasuste kasutamiseks inimeste praktilises tegevuses.

Vene üks suurimaid biolooge K. Timirjazev määratles teaduse eesmärgi järgmiselt: «Suuta ja ette näha, imettegemise ja ettenägemise võime, vaat millest on oma hällist alates unistanud inimkond, varustades nende omadustega oma müütilisi ja muinasjutulisi kangelasi. Need kaks võimet andis temale teadus...»⁹

Loodusteaduslikud teadmised, olles looduse seaduspärasuste peegelduseks, aitavad kaasa looduse ümberkujundamisele vastavalt inimeste vajadustele. Loodusteaduste mõju loodusele teostub inimeste tootliku tegevuse kaudu. Teaduse seadused, olles objektiivsete looduseaduste peegelduseks, annavad võimaluse teadlikult kasutada looduse nähtusi ja esemeid toidu, riietuse, elamute, tootmisriistade jne. tootmiseks vastavalt ühiskonna vajadustele. Teadus, arenedes ühiskondliku praktika baasil, avaldab tohutut tagasimõju ühiskondlikule praktikale, kujundab seda ümber.

Teaduse osa tootmise arenemises ei saa aga vaadelda väljaspool konkreetset ajaloolist olukorda. Aastatuhandete vältel põhines tootmine empiirilisel kogutud teadmiste, rutiinsete harjumuste kasutamisele. Teadus ise arenes peamiselt kui nende nähtuste üldistus ja seletus, mida inimesed oma tootmistegevuses juba kasutasid. See oli pikk periood teaduse arenemises, periood, millal praktika ennetas teaduse. Viitame siin näiteks kas või sellele, et juba inimkonna koidikul õppisid inimesed saama tuld hõõrumise abil, s. t. muutma

⁹ Тимирязев, К. А. Соч., т. V, Сельхозгиз, 1938, стр. 48.

mehhaanilist liikumist soojuseks. 18. sajandi lõpul hakati tootmises kasutama aurumasinat, inimesed õppisid muutma soojust mehhaaniliseks liikumiseks. Teadus jõudis nende nähtuste seaduspärasuste tunnetamiseni alles 19. sajandi 40-ndatel aastatel.

Vastavalt sellele, kuidas üks või teine teadusharu või tema osa tegi läbi selle arengufaasi, hakkas ta üha rohkem avaldama oma mõju tootmistegevuse ümberkorraldamisele. Kõige varem jõudis sellest n. õ. ettevalmistavast faasist välja mehhaanika, siis füüsika ja keemia, hiljem bioloogia. Vaieldamatu on selles arenemises tähtis osa teadusliku meetodi täiustamisel, eelkõige eksperimentaalse uurimisviisi tekkimisel.

Alates sellest ajast hakkab teadus etendama üha revolutsioonilisemat osa tootmise ümberkujundamises. Kaasaegse tootmisprotsessi kiire muutumine ja arenemine pole enam üldse võimalik ilma teaduse saavutusi rakendamata. Kui jälgida muudatusi, mis on toimunud tehnikas viimase sajandi vältel, siis selgub, et need on välja kasvanud peamiselt füüsika, keemia jne. laboratooriumidest, kusjuures praegu valmistatakse seal ette tulevikutehnikat. Elektromagnetiline induksioon, mille avastas Faraday 1831. aastal, viis viiekümne aasta pärast välja elektromagnetiliste masinateni, mis omakorda olid aluseks elektrienergia saamisele ja kasutamisele. Elektromagnetilised lained, mis avastati Hertzi poolt 1888. aastal, kutsusid seitse aastat hiljem esile Popovi äikesemärkija loomise ja seejärel tormiliselt areneva raadiotehnika. Eksperimentaalsed ja teoreetilised uurimused tuumafüüsika valdkonnas algasid XX sajandi algul, praegu muutub aatomituuma füüsika meie silme all tuumaenergeetikaks, teostades uut revolutsiooni tootmises.

Kaasajal on teaduse osa tootmise arenemises ülitähtis ja ta on tootmises üha sagedamini toimuvate otse revolutsiooniliste ümberkujunduste aluseks. Kas on aga õige sellel alusel arvata teadus ühiskonna tootlike jõudude hulka? Meie arvates tuleb neid eraldada kui ühiskonna vaimse ja materiaalse elu nähtusi. Teadust ei saa samastada niisuguste tootlike jõudude elementidega, nagu seda on inimesed ja tootmisriistad. Teadust ei saa vaadelda ka kui iseseisvat tootlike jõudude elementi, kuna teaduslikud teadmised kujutavad endast materiaalse maailma peegeldust meie teadvuses (s. o. vaimse elu nähtust) ja ise omaette ei tooda ei tootmisega ka tarbimisvahendeid. Kuid samaaegselt on teadus ühiskonna tootlike jõududega tihedalt seotud, ta esineb kui materiaalse tootmise vaimne potentsiaal, olles väga tähtsaks faktoriks töötootlikku jõudu määravate asjaolude hulgas. «Töötootliku jõu määravad mitmesugused asjaolud, muu hulgas tööliste keskmise oskuse aste, teaduse ja ta tehnoloogilise rakendamise arenemisaste (sõrendus meie. — U. U.), tootmisprotsessi ühiskondlik kombinatsioon, tootmisvahendite ulatus ja efektiivsus ning looduslikud tingimused.»¹⁰

¹⁰ K. M a r x, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 43.

On teada, et sotsioloogia marksismieelne tase ei andnud teaduslikku alust ühiskondlike sündmuste ettenägemiseks, seda ei suuda anda ka kaasaegne kodanlik sotsioloogia, ehkki ta statistika jt. teadusharude arenemise tõttu võib mõningal määral ette näha üksikute ühiskondlike nähtuste (nagu rahvaarvu kasv jms.) arenemist. K. Marx ja F. Engels avastasid inimühiskonna tõelised arenemis- seadused ja tegid selle alusel võimalikuks ka ühiskonna arenemis- käigu teadusliku ettenägemise. Alates sellest perioodist on ka sotsio- loogia hakanud etendama tähtsat osa ühiskondliku tegelikkuse muut- misel. Muidugi teostub ka ühiskonnateaduste mõju ühiskonna ümber- kujunemisele inimeste praktilise tegevuse kaudu. Marksism-leninism on kui ühiskonnateadus avanud õigesti ühiskonna peamised areni- misseadused ja toetud nende seaduste tundmisele on marksismi- leninismi teoreetilistele alustele rajatud parteid saavutanud inim- ühiskonna elu korraldamise uutel alustel ühel kolmandikul maa- kerast.

3. Teadus ja ühiskonna majanduslik struktuur

Eespool me käsitasime teaduse arenemist tema seoses ühiskond-liku praktikaga, eelkõige inimeste tootmistevõimega. Järgnevalt vaatleksime teaduse arenemist tema seoses ühiskonna ühel või teisel arenguetaolisel valitsevate tootmissuhetega, eelkõige omandisuhetega ja nendest tuleneva ühiskonna klassistruktuuriga.

Teaduse tekkimine on seotud vaimse töö eraldumisega füüsilisest tööst. See sai võimalikuks ühiskonna klassideks jagunemise taga- järjel, kui majanduslikult valitseva klassi näol tekkis ühiskonnas otsesest füüsilisest tööst vabanenud vähemik, kellel oli nii võimalus kui ka vajadus tegutseda majandus- ja riigiasjade juhtimisega, hil- jem aga ka kunsti ja teadusega.

Esimeseks klassiliseks jaotuseks ühiskonnas oli jagunemine orjadeks ja orjapidajateks. F. Engels hindab orjandusliku ühiskonna tähtsust inimkonna kultuuri arenemises järgmiselt: «Alles orjapida- mise tõttu sai võimalikuks suuremas ulatuses tööjaotus põllumajan- duse ja tööstuse vahel ja koos sellega vana maailma, kreeka kultuuri õitseng. Ilma orjapidamiseta poleks olnud Kreeka riiki, kreeka kunsti ja teadust; ilma orjapidamiseta poleks olnud ka Rooma riiki. Kuid ilma aluseta, mille rajasid Kreeka ja Rooma, poleks olnud ka täna- päeva Euroopat. Me ei tohi kunagi unustada, et kogu meie majan- dusliku, poliitilise ja intellektuaalse arenemise eelduseks oli nii- sugune kord, kus orjapidamine oli niisama hästi paratamatu kui ka üldiselt tunnustatud.»¹¹

Nii oli orjanduslike tootmissuhete tekkimine teaduse tekkimise

¹¹ F. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1954, lk. 159.

tähtsaks tingimuseks. Alates sellest ajast on see klass, kes teatud ajaloo perioodil võttis endale ühiskonna juhtimise, võtnud enda kätte ka teaduse ja osutanud määravat mõju tema arenemisele. Teaduse arenemissuunad ja -tempod, teaduse saavutuste rakendamine kannab endal alati teatud klassi huvide pitsert. Teadusega tegutsevad inimesed on oma enamikus alati kuulunud valitseva klassi ridadesse.

Orjapidajate klass, luues teaduse ja tõstes selle suhteliselt kõrgele arenguastmele, avaldas oma klassipsühholoogia tõttu ka teatavat negatiivset mõju tema arenemisele.

Tootev töö selles ühiskonnas oli orjade ülesanne ja orjapidajate klassi moraalsete tõekspidamiste seisukohalt oli ta häbiväärne. Selle klassi «hea tooni» kohaselt ei tohtinud ta olla filosoofia ja teadusega tegutsevate inimeste tähelepanuobjektiks. Tuntud antiikse Kreeka ajaloolane Plutarchos, kirjutades sellest, et Archimedes tegi oma kodulinna piiramise ajal Rooma vägede poolt mõned sõjalise tähtsusega leiutused, leiab vajaliku olevat Archimedest vabandada, märkides, et ehkki filosoofil ei sobi niisuguste asjadega tegelda, õigustab Archimedest siiski see äärmine häda, milles viibis tema isamaa. Kaasajal ei tule muidugi kellelgi pähe vabandada teadlasi praktilist tähtsust omavate leiutuste tegemise eest.

Taolisest suhtumisest füüsilisse töösse tulenes, et ei antiikses Kreekas ega ka Roomas ei leidnud nimetamisväärset arengut eksperimenditaolne teadus.

Feodaalsed tootmissuhted toetusid killustatud väiketootmisele. Kaubatootmine oli vähe arenenud, tootmise arenemisstimulid olid piiratud. Feodaalide klass rahuldus sellega, mida talle see väiketootmine feodaalse rendi kujul andis ja polnud eriti huvitatud ei tootmise arendamisest ega ka teaduse edasiviimisest. Killustatud väiketootmisele toetuvate feodaalsete suhete alusel omandas ühiskondliku teadvuse vormide hulgast valitseva osa religioon, vaimulikkond aga omandas erakordselt suure tähtsuse ühiskondlikus elus. Sealjuures oli katoliiklik kirik ise keskajal kõige suuremaks feodaalseks maa- valdajaks, kes halastamatult ekspuateris sunnismaiste talupoegade hulki. Kõrgema vaimulikkonna esindajad «...mitte ainult ei ekspuaterinud oma alamaid sama julmalt kui aadel ja vürstid, vaid käitusid veelgi häbiväärsemalt. Selleks et alamatelt välja kiskuda viimast krossi või suurendada kirikule pärandatavat pärandi osa, lasti kõrvuti jämeda vägivallega käiku kõik kiriku kavalad riikad, kõrvuti piinamise koledustega kõik kirikuvandé ja pattude andeksandmisest keeldumise õudused, kõik pihtimise intriigid».¹²

Kogu see kirikuteenrite hulk polnud aga mitte ainult ükskõikne teaduse suhtes, nagu seda võis olla tavaline feodaal, vaid temale otseselt vaenulik. Vaimulikkond oli (ja on) eluliselt huvitatud religioosete dogmade puutumatuses ja kõigutamatuses, kui iseenda

¹² Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, 1952, стр. 25.

heaolu (eelkõige majandusliku heaolu) säilitamise alusest. Nii oli tekkinud feodaalse ühiskonna rüpes suur sotsiaalne rühmitus, kes otseselt võitles teaduse arenemise vastu, püüdes seda vahendeid valimata takistada.

Selle tulemusena arenes teadus äärmiselt aeglaselt. Rohkem kui tuhandeaastase perioodi vältel tehti ülivähe, edasiliikumine oli peaaegu märkamatu. Kuid ometi loodi selle perioodi vältel eeldused uueks hüppeks edasi. XV—XVI sajandiks oli tootmine, võrreldes feodaalsete suhete tekkimise perioodiga, tunduvalt täiustunud ja kujunenud mitmekesisemaks ja massilisemaks. Kaubanduslikud sidemed olid laienenud, meresõit oli muutunud laiaulatuslikumaks ja julgemaks. XV sajandil tunti paljusid teaduslikke fakte, instrumente ja muid teaduse arenemiseks vajalikke vahendeid, millest midagi ei teatud orjanduslikus Roomas ja Kreekas, nagu: magnetnõel, raamatutrükkimine, paber, püssirohi, mehhaanilised kellad jne. Enamik nendest avastustest olid tehtud Idamaades ja kantuna Euroopa pinnale mõjustasid need soodsalt tema kultuuri arenemist. Palju uusi teadmisi olid andnud maadeavastused.

Nii tekkisid feodalismi rüpes pikkamööda eeldused tormiliseks hüppeks. Kuid just selle tormilise hüppe perioodil ilmneb kõige selgemalt kiriku takistav osa teaduse arenemises. V. I. Lenin märgib: «Ega ilmaaegu öeldud juba ammu, et kui matemaatika tõed riivaksid inimeste huvisid (õigemini klasside huvisid nende võitluses), siis oleks nendele tõdedele ägedalt vastu vaieldud.»¹³ Vaimulikkonna heaolu huvid osutusid ohustatuiks, ta alustas ägedat võitlust teaduse vastu, põrkamata tagasi ka teadlaste füüsilisest hävitamisest.

Esimeseks suuremaks hoobiks religioossetele dogmadele oli Kopernikuse «Taevaskääride pöörlemisest» (1543). Sellele järgnesid G. Bruno, G. Galilei, J. Kepler, M. Tartaglia, R. Descartes, C. Huygens, W. Harvey ja paljud teised suured teadlased ja suured kangelased.

Katoliku kirik võttis need avastused vastu pimedusejüngritele omase pimedaga vihaga. 1559. aastal seati sisse keelatud raamatute nimekirj, millesse kanti paljud teaduslikud tööd ja mida katoliku kirik «täiendab ja parandab» tänaseni. 1600. aastal põletas inkvisitsioon Roomas väljapaistva itaalia mõtleja G. Bruno, inkvisitsioonikohtu ees pidi seisma Galileo Galilei jne. jne. Kiriku teadusevaenulik tegevus ilmnis sellel perioodil eriti teravalt, kuid ta jätkus ka hilisematel ajalooperioodidel kuni kaasajani.

Sotsiaalsed eeldused huvi tekkimiseks teadusliku uurimistöö vastu olid seotud kapitalistlike suhete tekkimisega feodaalse ühiskonna rüpes. Noor kodanlus oli ülimal määral huvitatud tööstuse ja kaubanduse arenemisest, uuest tehnikast, maadeavastustest jne.

¹³ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 178.

Nende ülesannete lahendamine ühelt poolt andis rikkalikku materjali teaduslike järelduste tegemiseks ja teiselt poolt nõudis teaduse arenemist, oli teadusliku uurimistöö stiimuliks.

Sellest ajast alates hakkas teadus arenema üha kiirenevas tempos. See, mis oli mõned sajandid tagasi ainult inimeste unistuseks, nende fantaasia viljaks, on tänapäeval paljuski ületatud. Inimene unistas lendamisest ja paljude rahvaste muinasjuttudes on see unistus väljendatud lendava vaiba kujus. Selle unistusliku vaiba lennumomadused on tänapäeval ületatud. Inimene unistas võimalusest vastastikuse mõttevahetuse kohta kauge vahemaa tagant, tänapäeval ei hämmasta kedagi see, et näiteks Tallinnast võib pidada ühendust Antarktikasta viibiva ekspeditsiooniga. Taolisi näiteid võiks tuua palju.

Mis on siis selleks stiimuliks, mis paneb arenema ja liikuma tootmise ja ka teaduse kapitalistlikus ühiskonnas? Selleks stiimuliks on kodanluse lakkamatu tung kasumi järele. See asjaolu avaldab mõju ka teaduse arenemisele, mis ei ole kodanlikus ühiskonnas suunatud inimeste vajaduste ja nende töö kergendamise huvide teenistusse, vaid teadust arendatakse ja juurutatakse tootmisesse seepärast ja nii palju, kui see suurendab kasumit. Ainult seda mõistes võib aru saada teaduse arenemise iseärasustest selles ühiskonnas.

Kapitalismi arenemine tema kaasaegsesse monopolistlikku staadiumi on välja viinud teaduse otsesele ja avalikule allutamisele monopolidele. Sellele aitas kaasa ka teaduse enese arenemine, mis nõudis üha rohkem materiaalseid vahendeid ja asetas teadusliku töö täielikku sõltuvusse monopolide finantseerimisest. Mitte ainult õpetlaste avastused ja leiutused pole kaasajal monopolide käsutuses, vaid ka õpetlased ise on kujunenud monopolide teenistujateks. Haaranud enda kätte teaduslikud kaadrid, kasutavad monopolid neid enda huvides, mis omavad vähe ühist rahva huvidega, nad suunavad teaduslikku uurimistööd suunas, mille määrab lootus suurendada kasumit. Just sellega seletub, miks imperialistlikes riikides omab teadus tugevat sõjalist kallakut. Sõjavarustuse tootmine kindlustab maksimaalse kasumi — rahvas maksab makse ja sõjalised kaubad ei kohta turustamisraskusi. Nõudmist nendele kaupadele aitab kindlustada ohjeldamatu sõjapropaganda ja sõjahüsteerika ülespuhmine. Inglise tuntud füüsiku John Bernali andmeil läks 1953. a. Inglismaal kõigist valitsuse poolt teaduslikele uurimistöödele finantseeritud summadest umbes 80% sõjalisteks uuringuteks, Ameerika Ühendriikides aga üle 90%.¹⁴ Ameerika progressiivne majandusteadlane James Allen märgib oma uurimustes, et uurimistöö maksumus relvastuse valdkonnas oli umbes 600 dollarit iga inimese kohta, kes tapeti Teises maailmasõjas. Samaaegselt moodustavad assigneeritud teaduslikeks uurimistöödeks ainult 0,17 dollarit iga südamehaigustesse surnud inimese kohta, 0,38 dollarit iga neeruhaigustesse

¹⁴ Vt. Дж. Бернал, Наука в истории общества, М. 1956, стр. 675.

surnud inimese kohta ja 2,15 dollarit iga vähki surnud inimese kohta.¹⁵

Sellega seoses tahaks meenutada Pierre Curie' kõnet 6. juunil 1905 Nobeli auhinna vastuvõtmisel, mis määrati talle ja ta abikaasale Marie Curie'le: «Võib ka veel kujutleda, et kriminaalsetes kätes võiks radium saada väga ohtlikuks, ja siin võidakse küsida, kas inimkonnale on kasuks teada looduse saladusi, kas ta on küps nende kasutamiseks või kas see teadmine pole talle kahjulik. Nõbeli avastused on iseloomustavaks näiteks: võimsad lõhkeained on võimaldanud inimestel teha imestusväärseid töid. Need on ka kohutavaks hävitusvahendiks suurte kurjategijate kätes, kes kisuvad inimesi sõtta.»¹⁶

See, mida teadlane kartis, on leidnud kahjuks kinnitust. Aatompommide plahvatused Jaapanis, ettevalmistus aatomisõjaks ja kangekaelne mitteloobumine inimkonnale juba praegu parandamatut kahju tekitavatest tuumapommide katseplahvatustest, need on näited sellest, kuidas teadus kujuneb monopolide kätes vördjalikult ümber inimkonna õnne ja arenemist teenindavast vahendist tema hävitamise vahendiks. Niisugune on see pitsar, mille asetavad kodanluse klassihuvide teaduse arenemissuunale.

Nagu märkisime, on kaasaegsetes imperialistlikes riikides teaduslik uurimistöö koondunud peamiselt suurte monopolide uurimisasutustesse. Monopolid on eluliselt huvitatud teaduse arendamisest ja tema saavutuste rakendamisest tootmises, kuna see aitab vähendada tootmiskulusid ja toota uusi, konkurentsivõitluses pealejäävaid kaubaliike, s. t. aitab kindlustada maksimaalse kasumi saamist. Kuid samaaegselt sisaldab monopolne kontroll teaduslike uurimistööde üle endas ka teaduse arenemist pidurdava toime — ta võimaldab ühel või teisel kontsernil takistada uurimistööde tulemuste kasutamist tema konkurentide poolt ja sunnib viimaseid piirduma vana produktsiooni ja vananenud tootmismeetoditega. Lakkamatu ja halastamatu konkurentsivõitlus sunnib monopole salastama uurimistööde tulemusi, kaitsma avastusi patendisüsteemiga jne. Teaduslike avastuste rakendamine rahvamajanduses toimub ebahühtlaselt, ainult tema teatud osas. Monopolne valitsemine produktide tootmisel ja turustamisel annab samuti võimaluse pidurdada uute avastuste rakendamist ka monopolides endis juhul, kui see ei anna kohest kasumi tõusu, kui see on seotud kulutustega, mis ei tasu ennast kohe. Taolised teaduslike avastuste tootmisse mitterakendamise faktid pole kaugeltki mitte harulduseks kapitalistlikus maailmas ja mõjuvad muidugi pidurdavalt teaduse arenemisele.

Teaduse militariseerimine ja monopolide konkurentsivõitlus tingivad teaduse saavutuste salastamise, teadusliku informatsiooni puudulikkuse. Laialdane teaduslik informatsioon on aga teaduse kiire arenemise hädatarvilikuks tingimuseks, kuna ta nagu ühendab

¹⁵ Vt. Джеймс Аллен, Атомный империализм, М. 1952, стр. 163.

¹⁶ Eve Curie, Minu ema Marie Curie, Tartu, 1940, lk. 247.

paljude uurijate jõupingutused, nende eksperimentaalse töö ja loovad võimed. Vaba ja laialdane teaduslik informatsioon on samuti aluseks teaduslikule diskussioonile, arvamuste võitlusele, ilma milleta teaduse arenemine on samuti takistatud.

Kokkuvõttes — kapitalism lõi varasemate ajalooperioodidega võrreldes võimsad tõukejõud teaduse arenemiseks ja tingis tema tõusu uuele kvalitatiivsele tasemele. Kuid siiski jäävad teaduse arenemistingimused ka kapitalistlikus ühiskonnas piiratuks, tema arenemissuund kujuneb kodanluse kasumiiha tagajärjel värdjalikuks, rida tegureid aeglustab tema arenemist.

Nagu eespool märgitud, on ka loodusteaduste arenemine pidurdunud ideoloogilistel põhjustel, kuid varem või hiljem on tootmise vajadused sundinud valitsevaid klasse tunnistama uusi avastusi ja nende ideoloogias toimuvad mõningad muudatused nendele avastustele kohanemise suunas.

Valitseva klassi huvide mõju ühiskonnateaduste arenemisele on aga veelgi suurem, kusjuures mõnikord on valitseva klassi vastupanu uutele avastustele ühiskondliku elu nähtuste valdkonnas absoluutne. Ekspluataatorlik klass ei saa tunnustada teaduslikke järeldusi, kui see tunnustamine toob kahju tema klassihuvidele. Ta ei saa tunnustada järeldusi, mis viitavad antud ekspluataatorliku klassi valitsemise ajalooliselt mõeldavale iseloomule, tema vältimatule hukkamisele. Ekspluataatorlikule klassile on alati omane püüe muuta igavesti säilivaks need suhted, mis tegelikult on ajalooliselt möödunud. Nii tekib teatud astmel vältimatu antagonism valitseva klassi subjektiivsete püüdluste ja objektiivse ajalookäigu vahel, mis ongi põhjuseks, miks ekspluataatorlike klasside ideoloogia satub lõppude lõpuks vastuollu tegelikkusega ja asub tema moonutatud peegeldamise teele. See ongi põhjuseks, miks ekspluataatorlik klass rakendab kõikvõimalikke ideoloogilisi ja poliitilisi sunnivahendeid uute ühiskondlike avastuste levitamise vastu, püüab neid maha vaikida, «ümber lükata», nende avastuste tegijaid ja levitajaid aga jälitatakse halastamatult. Ekspluataatorlike klasside ideoloogide ühiskondlikud uurimused ei saa tungida ühiskonna arenemise aluste juurde, kuna peamised ühiskonna arenemist reguleerivad seadused peituvad tootmissuhete sfääris, s. o. omandi- ja klassidevaheliste suhete sfääris. Uurimistööd selles valdkonnas viivad lõppude lõpuks ekspluataatorlikele klassidele kahjulikule tõe paljastamisele ekspluaterimise aluste suhtes.

Alles kaasaegse proletariaadi väljakujunemine, kelle klassihuvid nõudsid ühiskonna arenemisseaduste juurteniulatuvat uurimist, tõstis ühiskonnateadused uuele tasemele.

«Nagu Darwin tegi lõpu vaatele, et looma- ja taimeliigid ei ole omavahel millegagi seotud, on juhuslikud, «jumala poolt loodud» ja muutumatud, ning esimesena aetas bioloogia täiesti teaduslikule

pinnale, tehes kindlaks liikide muutlikkuse ja järjekestvuse nende vahel, nii tegi ka Marx lõpu vaatele, mis käsitas ühiskonda kui indiviidide mehhaanilist agregaat, mis lubab igasuguseid muudatusi ülemuse tahtel (või, ükskõik, ühiskonna ja valitsuse tahtel) ning mis tekib ja muutub juhuslikult, ja tõstis esimesena sotsioloogia teaduslikule pinnale, määrates kindlaks ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõiste kui antud tootmissuhete kogumi ja tehes kindlaks, et nende formatsioonide arenemine on looduslooline protsess.»¹⁷

Igasugune teaduslik oletus, hüpotees leiab oma lõpliku kinnituse alles kontrollimisega praktikas. Tema väärtus ei seisa mitte ainult olemasoleva seletamises, vaid ta peab aitama inimestel tulevikku ette näha, sündmusi teaduslikult juhtida, teooria rakendamise abil praktikasse tegelikkust ümber kujundada.

Marksism on nii praktika kriteeriumile hiilgavalt vastu pidanud kui ka olnud ühiskonna ümberkujundamise tähtsaks relvaks. Kolmandik maakera elanikkonnast on juba ümber kujundanud oma elu suunas, mida Marx ja Engels nägid teaduslikult ette. Ükski teine ühiskondlik teooria ei ole saanud taolise triumfi osaliseks.

Eespool nimetatuga seoses on kohane tsiteerida jaapani filosoofi Janagida Kenjuro sõnu: «Marxi kritiseerivad paljud. Kõik nad otsivad norivalt temas nõrkusi. Kuid ükski nendest kriitikutest ei näita meile asenduseks teooriat, mille alusel oleks võimalik ehitada ühiskonda, mis ei tunne tööpuudust, ühiskonda, kus ei oleks ei sõdu ega kolooniaid ja kus kõik rahvused oleksid võrdsed. Ja lisaks sellele pole kuskil inimesi, kes, olles vastu võtnud Marxi kriitike doktriinid, viiksid ellu uue ühiskondliku korra. Ja samal ajal näitab marksism-leninism meile selge tee mitte ainult teorianana, vaid ka praktiliselt. Alates 1917. aastast kutsub marksism-leninism esile ülisuuri ajaloolisi sündmusi, kasvatab pikkamööda oma jõudu ja loob piiratud perspektiivid tulevikuks.»¹⁸

Rohkem kui 40 aastat tagasi võttis uus klass — proletariaat ühel suurematest maadest võimu enda kätte ja hakkas ehitama sotsialismi. Peaaegu veerand sajandit on teadus NSV Liidus arenenud võitnud sotsialismi tingimustes. Uleminekuperiood kapitalismilt sotsialismile on lõppemas ka nendes maades, kus sotsialismi ehitamisele asuti alles pärast Teist maailmasõda. Mida räägivad siis meile uue ühiskondliku korra, sotsialistliku korra kogemused teaduse arenemissuundade ja tempode muutumise kohta?

Nad räägivad meile sellest, et uue ühiskondliku korra tingimustes osutatakse teaduse arendamisele erilist tähelepanu, et sotsialistlikus ühiskonnas kasvab tunduvalt teaduse valdkonnas töötavate inimeste hulk ja paranevad uurimistöö tingimused. 1913. aastal töö-

¹⁷ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 121—122.

¹⁸ Янагида Кэндзуро, Эволюция моего мировоззрения, М. 1957, стр. 131.

tas kõigis Venemaa teaduslikes uurimisasutustes ja kõrgemates õppeasutustes kokku umbes 10 000 teaduslikku töötajat, 1958. aastal oli see arv ligikaudu 270 000. Võrreldamatult paremaks on muutunud teadlaste töötingimused, eksperimentaalne ja laboratoorne baas on laienenud mitte ainult proportsionaalselt teadlaste arvu kasvule, vaid rohkem, mitte ainult kvantitatiivselt, vaid ka kvalitatiivselt. Meie teadlaste käsutuses on tänapäeva nõuetele igakülgsest vastavad vahendid eksperimenteerimiseks.

Meile on aga tunduvalt tähtsam see asjaolu, et sotsialistlikus maailmas areneb teadus lausa tormilises tempos, et meie teadlaste edusammud on nõukogude teaduse viinud reas teadusharudes juhtivale positsioonile maailmas.

Kogu maailm tunneb nõukogude teaduse saavutusi tuumafüüsika ja aatomienergeetika, reaktiivlennunduse ja raketitehnika alal.

Rääkides nõukogude teaduse edusammudest märkis N. S. Hruštšov NLKP erakorralisel XXI kongressil: «Maa esimeste kunstlike kaaslaste loomine meie maal ja Nõukogude kosmoseraketi väljalaskmine, millest on saanud päikesesüsteemi esimene kunstlik planeet, on terve epoch inimkonna teadusalaste teadmiste arengus. See on kommunismi ehitamise ajastu suurejooneline sündmus.

Kuidas ei peaks meie, nõukogude inimesed, niisuguste edusammude üle rõõmustuma! Maailma esimeseks Maa kunstlikuks kaaslaseks oli Nõukogude sputnik, päikesesüsteemi esimeseks tehisplaneediks on Nõukogude planeet.»¹⁹

Missugused on need tegurid, mis mõjuvad soodustavalt teaduse arenemisele sotsialistlikus ühiskonnas?

Tootmise eesmärgiks sotsialistlikus ühiskonnas on rahva järjest kasvavate majanduslike ja kultuuriliste vajaduste rahuldamine. See asjaolu muudab oluliselt ka teaduse osa ja arenemistingimusi ühiskonnas. Teadus ei teeninda nüüd enam neid tootmisharusid, kust kodanlus loodab saada rohkemat kasumit, vaid astub nende rahvamajandusharude teenistusse, mille arendamine on kõige tähtsam rahva heaolu tõstmiseks. Teadus vabaneb oma arenemissuuna väärdjalikust moonutatusest, teaduslikud asutused uurivad probleeme, mis on tarvis lahendada rahva hüvanguks, aga mitte tema hävitamiseks. Tõsi, kaasajal toimuvad ka sotsialistlikes maades uurimistööd sõjalisel valdkonnas, kuid see ei tulene mitte mingil määral sotsialismi sisemistest vajadustest, vaid ainuüksi välistest põhjustest — imperiaalsel agressiivsest poliitikast. Koos monopolide ja nendevahelise konkurentsi kadumisega sotsialistlikus ühiskonnas kaob ka vajadus teaduslike avastuste salastamiseks sisemises ulatuses, vaid vastupidi, uurimisinstituudid on omavahel tihedalt seotud ja vahetavad teaduslikku informatsiooni; teaduslikud avastused rakendatakse tootmisse kogu rahvamajanduse ulatuses enam-vähem ühe-

¹⁹ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 13.

aegselts. Nii muutub koos tootmise eesmärgi muutumisega ka teaduse arenemissuund ja kõrvalduvad ka tema arenemist takistavad tegurid. Seda esiteks.

Mõni aasta tagasi avastati arhiivis akadeemik I. P. Pavlovi poolt 1917. a. peetud sõnavõtu üleskirjutus. I. P. Pavlov märgib: «Ühelt ameerika astronoomilt ma sain artiklikese, milles tema, pöördudes taevastelt nähtustelt maapealsete poole, käsitab küsimust: missuguses suhtes rahvaarvuga on teaduslik tootlikkus igas kaasaegses kultuurses riigis?» Ameeriklane leidis, et Venemaa on ühel viimastest kohtadest. Tuues selle väljenduse, I. P. Pavlov jätkab: «Venemaa elab praegu üle vabastamise perioodi... Laia lainena voolab haridus ääretusse ja kodusesse rahvahulka. Vene teadus saab uue tohutu jõuallika — ja ainult siis on võimalik täpselt kokku arvata, missugune on vene rahva tootlikkus teaduse valdkonnas.»²⁰

I. P. Pavlov tabas temale omase läbinägelikkusega juba sotsialistliku revolutsiooni esimestel aastatel ühe kõige tähtsamatest teguritest, mis toob endaga kaasa teaduse tormilise arenemise sotsialismi tingimustes. Seoses toimunud kultuurirevolutsiooniga on Nõukogude Liidus mõõtmatult laienenud baas, millel teadus õitseb ja areneb. Kõrgem haridus on meil kättesaadav kõigile töökatele ja andekatele noortele. NLKP erakorralisel XXI kongressil toodud andmetest selgub, et kõrgema ja keskeriharidusega spetsialistide arv rahvamajanduses on meil praegu ligikaudu 7,5 miljonit inimest ehk 39 korda suurem kui 1913. aastal. Nõukogude kõrgemates õppeasutustes õpib ligikaudu 4 korda rohkem üliõpilasi kui Inglismaal, Prantsusmaal, Lääne-Saksamaal ja Itaalias kokku. Seega on seletamatagi selge, et sotsialismi tingimustes laieneb tunduvalt baas talentide ilmutamiseks teaduses.

Kodanlikus ühiskonnas pole valdaval enamusel töölis- ja talupoegade perekondadest pärinevatel noortel võimalust kõrgema hariduse omandamiseks. Seetõttu ei saa paljud noored, kel on eeldusi edukaks teaduslikuks tööks, oma võimeid välja arendada. Näiteks võib Ameerika Ühendriikide ühe parima tehnilise õppeasutuse Massachusettsi Tehnoloogilise Instituudi iga-aastase büllötääni lehekülgedelt lugeda: «Enne kui astuda instituuti, peab iga üliõpilane täpselt kokku arvama oma kulutused.» Edasi tuuakse nende minimaalsete kulutuste loetelu, mis on vajalik katta üliõpilasel 37 õppenädala vältel: õppemaks — 1100 dollarit, toit — 525 dollarit, koht ühiselamus — 330 dollarit, raamatud ja muud õppevahendid — 95 dollarit, kindlustus — 22 dollarit. Kokku seega 2072 dollarit, kusjuures kriipsutatakse alla, et siia hulka ei kuulu kulud transpordile, riietusele, pesule, meelelahutusele.²¹ Mida see summa tähendab? Ameerika Ühendriikide Riigidepartemangu amet-

²⁰ Vt. A. B. Топчиев, Строительство коммунизма и наука, М. 1957, стр. 6—7.

²¹ Vt. Д. Панов, Наука и социализм, «Коммунист», 1958, № 1, стр. 22—23.

lik häälekandja ajakiri «Ameerika» märgib, et «... rohkem kui pool Ameerika Ühendriikides elavate kahe ja enama liikmetega perekondade sissetulek on üle 4000 dollari aastas».²² Toodud arvud näitavad, et Ameerika Ühendriikides on kõrgem haridus suurele osale noorsoost kättesaamatu — 2072 dollarit, mis kulub ainult ühe lapse õppimiskulude katteks, moodustab üle 50 protsendi poolte perekondade aastasissetulekust.

Otse vastupidiiselt ülaltoodule on sotsialistlikus ühiskonnas kõrgem haridus kättesaadav kõigile, kellel selleks on küllaldaselt taht ja töökust. Meie kõrgemas koolis makstav stipendium teeb võimalikuks kõrgema hariduse omandamise igale noorele täiesti sõltumatult tema vanemate majanduslikust olukorrast. Teadusliku talendi arenemiseks pole enam majanduslikke takistusi. See ongi üks põhjustest, miks teadus sotsialismi tingimustes nii kiiresti areneb.

Teaduse arenemisele sotsialistlikus ühiskonnas mõjub soodustavalt ka võimalus teadusliku uurimistöö plaanipäraseks juhtimiseks ja sellel alusel mitmesuguste teadusharude kooskõlastatud arendamiseks, samuti teaduse ning tootmise kooskõlastatud arendamiseks. Juttu pole siin muidugi sellest, nagu oleks võimalik planeerida kaugesse tulevikku ette, missugune on teaduslik avastus ja milal ta tehakse. Taoline tähtajaline planeerimine on võimalik peamiselt teadusliku probleemi lõpliku läbitöötamise ning selle tulemuste tootmisse juurutamise faasis. Teadusliku uurimistöö otsingulises staadiumis on meil aga võimalus kindlaks määrata selle kõige perspektiivirikamad suunad ja vastavalt sellele koondada materiaalsed vahendid ja teaduslikud kaadrid kõige tähtsamate probleemide lahendamisele. Sm. N. S. Hruštšov oma ettekandes NLKP erakorralisele XXI kongressile määratles meie teaduse kõige perspektiivirikamad arenemissuunad eelolevaks perioodiks järgmiselt:

«Mille kallal töötavad meie teadlased eeloleval perioodil? Selleks on eelkõige juhitavate termotuumareaktsioonide uurimine praktiliselt piiramatul energიაallika saamise eesmärgil; aatomienergia laialdane rakendamine energeetilistes ja transpordimootorites; sünteetiliste materjalide, tuumalõhestuse produktide ja radioaktiivsete isotoopide laialdasem kasutamine rahvamajanduses; tootmisprotsesside kompleksse mehhaniseerimise ja automatiseerimise ülesannete lahendamine, milleks tuleb luua uued tehnilised vahendid füüsika, radioelektronika ja arvutustehnika saavutuste laialdase rakendamise alusel.»²³ Teadusliku töö riiklik planeerimine, mis teostatakse teadlaste endi poolt esitatud kavandite alusel, aitab vältida teaduslikus töös asjatult aja-, jõu- ja materiaalsete väärtuste kulu, kasutat ja riigile kalliksminevat parallelismi teaduslike asutuste töös; ta võimaldab vältida isevooluteed kulgevat nokitsemist ja koondada jõud olulisele, peamisele, kõige perspektiivirikamale.

²² Журнал «Америка», № 1, стр. 42.

²³ N. S. Hruštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 59.

Tormiliselt arenev teadus nõudis juba möödunud sajandil uut filosoofiat ning ta leidis selle dialektilises ja ajaloolises materialismis. Pikka aega oli kodanluse vastupanu tagajärjel marksistliku filosoofia levik takistatud ja teadlaste tegevusele avaldasid oma negatiivset mõju mitmesugused idealistlikud ja ka otseselt religioossed vaated. Sotsialistlikus ühiskonnas aga puuduvad klassijuured idealistlike ja religioossete vaadete levikuks, ainuvalitsevaks maailmavaateks kujuneb siin teaduslik maailmavaade, mis avaldab suurt positiivset mõju teaduse arenemisele. Just seepärast on Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei alates nõukogude võimu esimestest aastatest pühendanud suurt tähelepanu marksistliku filosoofia ja loodusteaduste liidu kindlustamisele. See joon leidis oma selge formuleeringu V. I. Lenini töös «Võitleva materialismi tähtsusest».

Ühelt poolt on see liit eluliselt vajalik marksistlikule filosoofiale, mis rikastub iga konkreetsete teaduste valdkonnas tehtud tähtsama avastusega. F. Engelsi sõnad, et «iga epohhiloova avastusega loodusteaduste alal (rääkimata, nagu märkis V. I. Lenin, inimsoo ajaloost. — *U. U.*) peab materialism oma vormi muutma...»,²⁴ on maksvad ka tänapäeval — teaduslik maailmavaade ei saa eksisteerida teisiti kui teaduse alusel.

Teiselt poolt on see liit vajalik ka konkreetsete loodus- ja ühiskonnateaduste harude arenemiseks. Tänapäeva teadus elab läbi üha suurema diferentseerumise protsessi, erinevate teadusharude avastuste läbimõtlemine ja liitmine üheks terviklikuks maailmavaateks on nendes tingimustes hädatarvilik. See on dialektilise ja ajaloolise materialismi ülesandeks, teaduse ülesandeks, mis uurib looduse, ühiskonna ja mõtlemise kõige üldisemaid arenemiseadusi. Filosoofia on teaduse hoonega lahutamatu seotud, moodustab tema olulise osa. Üldistades teaduse kui terviku kogemusi, on ta ühtlasi teaduse arenemise kompassiks, suunab seda mitmekülgset protsessi, hoiatab printsiipiaalsete vigade eest. Nimelt dialektilis-materialistlik maailmavaade on suuteline õigesti orienteerima nii teaduse kui terviku kui ka iga üksiku teadusharu arenemist.

²⁴ F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp, Tallinn, 1959, lk. 18.

MÕNINGAID ÜHISKONDLIKU PSÜHHOLOOGIA KÜSIMUSI

A. Gorjatšova

Ühiskondliku teadvuse vormide uurimine nõuab mitmete ajaloolise materialismi põhimõistete, kategooriate läbitöötamist ja täpsustamist. Nende hulka kuulub ka mõiste «ühiskondlik psühholoogia».

Ühiskondliku psühholoogia mõiste, nagu me seda näidata püüame, vastab ühiskondliku teadvuse olulisele, reaalsele küljele ja sel mõistel on ühiskonna arenemise õiges käsitlemisel küllaltki suur tähtsus. Kuigi mõiste «ühiskondlik psühholoogia» on ajaloolise materialismi üks kõige vähem läbitöötatud kategooriaid, on ta uurimisel ja rakendamisel marksismi-leninismi sajandipikkuses ajaloos oma ajalugu. Edaspidine ühiskondliku psühholoogia filosoofiline uurimine võib olla viljakas ainult siis, kui tähelepanelikult suhtutakse sellesse materjali, mis marksistlik filosoofia antud küsimuses juba kogunud on.

Marxi, Engelsi ja Lenini töodes me ei leia mõiste «ühiskondlik psühholoogia» detailset süstemaatilist analüüsi. Ometi annavad nende üksikud märkused selles küsimuses oma kogusummas sügava ajaloolis-materialistliku tõlgitsuse küsimuse olemusele, näidates kätte suuna edasisteks marksistlikeks uurimusteks sel alal.

Ühiskondliku psühholoogia küsimustele pöörasid tähelepanu niisugused väljapaistvad marksistliku filosoofia esindajad nagu A. Labriola ja G. V. Plehhanov. G. V. Plehhanovi töödele kuulub marksistlikus filosoofilises kirjanduses kõige täielikum ühiskondliku psühholoogia käsitlemine eri aspektidest. Rikkalikule konkreetsele ajaloolisele materjalile tuginevad G. V. Plehhanovi seisukohad ühiskondliku psühholoogia küsimustes ootavad veel spetsiaalset süstematilist uurimist ja üldistamist. Ja kuigi vahest mitte kõiki neid ei ole marksistlik-leninliku filosoofia praegusel arenguetapil võimalik reservatsioonideta omaks võtta, tuleb ometi märkida kogu Plehhanovi käsitluse põhisisu õigsust. Plehhanovi poolt ühiskondliku psühholoogia arvestamisele omistatud tähtsus nii kultuuriajaloo mõistmises kui ka praktilises tegevuses on täiesti kooskõlas marksismi-leninismi printsiipidega. Seda kinnitab kommunistlike parteide võitluse praktika, kinnitavad reaalsed tegelikkuse faktid. Ühiskond-

liku psühholoogia iseärasuste sügava arvestamise eeskujusid võib leida J. V. Stalini, N. S. Hruštšovi, Mao Tse-dungi ja teiste kommunistliku liikumise juhtivate tegelaste töodes.

Ometi ei pööratud meie teaduslikus ja populaarteaduslikus filosoofilises kirjanduses ühiskondliku psühholoogia probleemile kuni viimase ajani peaaegu üldse tähelepanu. Veel enam. Mõned autorid, kritiseerides õhinal G. V. Plehhanovi tõelisi või arvatavaid vigu filosoofias, heitsid sisuliselt võttes üle parda ühiskondliku psühholoogia käsitlemise, mida leiame Plehhanovi töodes, pakkudes selle asemel omaenda vägagi ühekülgseid, tihtilugu otse vääraid kaalutlusi, mis ühiskondliku psühholoogia kategooria tähtsuse nulliks vähendasid. Nii samastatakse näiteks A. N. Šemjakini artiklis «G. V. Plehhanovi vaadetest psüühika ja ideoloogia vahekorra küsimuses» ühiskondlik psühholoogia inimpsüühikaga üldse. Ühiskondlikku psühholoogiat ei tunnistata ajaloolise materialismi eri kategooriaks, ta muudetakse üksnes psühholoogiateaduse kategooriaks ja uurimisaineks. Plehhanovi analüüs, mis näitab selle kategooria vahekorda ideoloogiaga, kuulutatakse «metodoloogiliselt põhjendamatuks ja ebaõigeks».¹ V. A. Fomina töös «G. V. Plehhanovi filosoofilised vaated» kuulutatakse Plehhanovi käsitus ekslikuks selle põhjal, et autor samastab ühiskondliku psühholoogia klassidest kõrgemal seisva inimeste rahvusliku iseloomuga.²

Mõningate nõukogude uurijate säärane asjassesuhtumine toob objektiivselt kasu reaktsioonilisele sotsioloogiale ja kaasaegse imperialismi filosoofiale, kus psühholoogia küsimused ühiskondlikus elus esiplaanile tõstetakse.

Üks tänapäeva kodanliku sotsioloogia psühholoogilise suuna silmapaistvamaid esindajaid E. Bogardus kirjutab, et «sotsiaalne psühholoogia võib arvatavasti leida vastused kõige tähtsamatele kaasaegse maailma küsimustele».³ Sotsioloogia kui teadus samastatakse sotsiaalse psühholoogiaga, viimane aga taandatakse indiviidi psüühikat käsitlevaks õpetuseks. Seesugust sotsioloogia aine moonutamist leiame paljudel psühholoogilise koolkonna esindajatel, alates selle koolkonna rajajatest (G. Tarde, W. MacDougall, kes kuulutas psühholoogia «põhibaasiks, millele tuleb rajada kõik sotsiaalsed teadused: eetika, majandusteadus, riigiõpetus, filosoofia, ajalugu, sotsioloogia...»⁴) ja lõpetades selle kaasaegsete esindajatega (E. Ross, L. Bernard, E. Johns, S. Britt jt.).

Niisugune psühholoogia osatähtsuse ülespuhumine tänapäeva kodanlike sotsioloogide poolt on tingitud tervest reast asjaoludest. Eelkõige on ta kodanlik-individualistlikule seisukohale iseloomuli-

¹ Материалы университетской психологической конференции, изд. ЛГУ, 1949, стр. 123.

² В. А. Фомина, *Философские взгляды Г. В. Плеханова*, М. 1955, стр. 211.

³ E. Bogardus, *Fundamentals of Social Psychology*, N. Y., 1950, p. 524.

⁴ В. Макдаугалл, *Основные проблемы социальной психологии*, М. 1916, стр. 1.

kuks idealismi avalduseks sotsioloogias irratsionalistlikul kujul. Huvi ühiskondliku psühholoogia kategooria vastu vastab ka kaas-
aegsetele kodanlikele sotsioloogilistele uurimismeetoditele nagu
arvamiste küsitlemise ja sotsiaalse vaatluse meetod, mida kasutab
näiteks industriaalpsühholoogia. Need kõik moodustavad sisuliselt
võttes suuremal või vähemal määral inimeste mõtlemise, meeolude,
elutingimuste kohta käivate andmete statistilise analüüsi. Nagu kir-
jutab J. Bernal, kes ise võttis osa sotsiaalpsühholoogiliste uurimuste
teostamisest Inglismaal, on industriaalpsühholoogia meetodite aren-
damise peaesmärgiks kontrollida töölise mõistust ja tahet mitme-
suguste võtete abil, mille on välja töötanud sotsioloogia ja psühho-
loogia selleks, et luua rohkem distsiplineeritud tööstusarmeesid, et
«tagada maksimaalset töötahet ja luua muljet, nagu oleksid tööliste
ja direksiooni huvid harmoonilises kooskõlas».⁵

Väga suur tähelepanu, mida kodanlik sotsioloogia ühiskondliku
psühholoogia probleemidele pöörab, on teataval määral tingitud ka
sellest üha suuremast osast, mida etendavad praegusel ajal ühis-
kondlikus elus avalik arvamine, laiade rahvahulkade meeolud.
Imperialistlikud valitsused on sunnitud seda arvesse võtma, samuti
nagu nad teisest küljest arvestavad ühiskondliku psühholoogia
mõjutamise vahendite arengut.

On loomulik, et teadusevastastele, reaktsioonilistele sotsiaalse
psühholoogia teooriatele, mis sageli kasutavad laialdast faktilist
materjali, tuleb vastu seada marksistlike filosoofide ja sotsioloogide
kollektiivse tööga põhjalikult läbi töötatud teaduslik, ajaloolis-
materialistlik õpetus ühiskondlikust psühholoogiast.

Tuleb märkida, et viimasel ajal on ühiskondliku psühholoogia
kategooria hakanud üha rohkem nõukogude filosoofide tähelepanu
kõitma. Mitmetes töodes rõhutatakse küsimuse suurt tähtsust, esita-
takse rida väga huvitavaid, väärtuslikke kaalutlusi.⁶ Neis märgi-
takse, et ei ole õige taandada ühiskonna vaimuelu üksnes selge-
piirilisel vormistunud mõtete ja ideede süsteemidele, et niisugune
taandamine on ühekülgse ratsionalistliku iseloomuga. V. P. Tugari-
nov märgib seda asjaolu ja kirjutab, et ühiskondlikku psühholoo-
giasse kuuluvad «need ühiskonnaelu puudutavad mõtted ja ideed,
mis ei ole veel täiesti selgekujuliselt ja täpselt vormistunud ja
süsteematiseeritud», samuti ka tunded ja impulsid, mistõttu psühho-
loogia «kindlustab ideoloogiat meeleliselt».⁷ Kuid sedagi definit-
siooni ei saa pidada täielikuks. Ta ei hõlma ühiskondliku psühholoo-
gia tähtsaimat külge, mis seisab inimeste konkreetse sotsiaalman-
-

⁵ Дж. Бернал, Наука в истории общества, М. 1950, стр. 600.

⁶ В. П. Тугаринов, Соотношение категорий исторического материализма, изд. ЛГУ, 1958; С. С. Батенин, Общественное бытие и общественное сознание, Ученые записки, т. XXXI, Кафедра диалектического и исторического материализма, вып. 1, Л. 1957; В. Л. Ядов, Идеология как категория исторического материализма, Вестник Ленинградского Университета, № 17, 1957.

⁷ В. П. Тугаринов, Соотношение категорий исторического материализма, Издательство Ленинградского Университета, 1958, стр. 87—88.

dusliku ühtekuuluvuse (klassi, sotsiaalse kihi, elukutse, rahvuse) psüühika iseärasuste kogusummas.

Inimpsüühika seaduspärasused, selle olulised omadused on üldinimliku iseloomuga, mis ei sõltu klassilisest või rahvuslikust kuuluvusest. Kuid need psühholoogia üldised seaduspärasused ja jooned konkretiseeruvad mitmesuguste ühiskondliku elu spetsiaalsete tingimuste puhul erinevalt. Selle konkretiseerumise teed, mille tagajärjel tekivad antud korrale tüüpilised spetsiifilised psühholoogia jooned, alluvad ise üldistele psühholoogilistele seaduspärasustele. Psühholoogia kui teaduse ülesanne on uurida üldinimlikke psüühilisi omadusi ja nende spetsiifilist avaldumist konkreetse indiviidi psüühikas lahutamatus seoses tema peaaegu kogu reflektorse tegevusega, tema individuaalse arenguga.

Mis puutub «ühiskondliku psühholoogia» uurimisse ajaloolise materialismi poolt, siis siinkohal on tähtsaimaks ülesandeks ajalooliselt kujunenud sotsiaalsete inimrühmade psüühilise laadi spetsiifiliste joonte uurimine, kuivõrd see spetsiifiline psüühiline laad tekib majanduslike, poliitiliste, kultuuriliste tingimuste ajaloolisest arengust, iseloomustades antud rühma kui ajaloolist tervikut, olenemata ühe või teise indiviidi psüühilistest omadustest. Siin on kahe iseseisva teaduse — ajaloolise materialismi ja psühholoogia — «piiriala»,⁸ siin selgub nende kvalitatiivne erinevus. Ajalooline materialism kasutab antud uurimisalal muide ka psühholoogia-teaduse enda materjali ja rida tema mõisteid. Kuid psühholoogia-teadus ei saa seletada ei ühiskondliku psühholoogia spetsiifiliste vormide konkreetset ühiskondlikku sisu ega selle liikumist. Ta ei näita ka nende spetsiifiliste psüühika vormide tekkimise põhjusi, kuigi psühholoogia seadused säilitavad nende kujunemise protsessis oma maksvuse. Seepärast ei ole sotsiaalse psühholoogia poolt ühiskonna arenemises etendatava suure osa tunnustamisel ja psühholoogiateaduse enese andmete kasutamisel midagi ühist idealistide katsetega asendada sotsioloogiat «ajaloolise psühholoogiaga».

Ühiskondliku psühholoogia mõistet võiks määratleda kui ühiskondliku teadvuse üht külge, mis kujutab endast antud sotsiaalsele inimeste ühtekuuluvusele kui tervikule omast spetsiifilist psüühilist laadi ja selle psüühilise laadi vormides antud ühtekuuluvusele iseloomulike majanduslike, poliitiliste, ajalooliste, looduslike tingimuste emotsionaalseid ja süstematiseerimata peegeldusi. Need kaks ühiskondliku psühholoogia momenti ehk külge on üksteisega lahutamatu seotud. Psüühilise laadi hulka tuleb arvata iseloom, tahteomadused, spetsiifilised võimed ja anded, harjumused, tundmuste suuna, mis iseloomustavad teatud kindlat inimeste ühtekuuluvust. See ühiskondliku psühholoogia elementide rühm on klassiühiskonnas selgelt klassiiseloomuga.

Nii näiteks valitsevad talupoegade, mõisnike, proletaarlaste, kodanluse psüühilise laadi vahel suured erinevused, mis on klassi-

⁸ Vt. С. Л. Рубинштейн, Бытие и сознание, М. 1957, стр. 240—242.

ühiskonnas hästi tuntud tõsiasi. Psüühika klassiiseloome on leidnud küllaltki täpset ja sügavat kujutamist kunstis, eeskätt realistlikus kirjanduses, mis näitab tüüpilisi karaktereid tüüpilistes olukordades. Balzac, kes vapustava jõuga kujutas kapitalisti psüühikat, oli Labriola sõnade järgi «tõeline klassipsühholoogia leiutaja».⁹ V. I. Lenin hindas väga kõrgelt vene klassikalise kirjanduse ühe parema esindaja L. Tolstoi teostes vene talupoja psüühilise laadi sügavat realistlikku iseloomust.¹⁰

Kodanluse, väikekodanluse, talurahva, proletariaadi, lumpenproletariaadi psühholoogia oluliste joonte teadusliku käsitluse leiame Marxil, Engelsil, Leninil, samuti Plehhanovil, Stalinil, Mao Tse-dungil. Marx ja Engels märkisid näiteks proletaarlaste psüühilise laadi iseärasusi iseloomustades niisuguseid jooni, nagu julgus, moraalne energia, kõrgesti arenenud emotsionaalsus ja kirglikkus, uhkuse ja iseseisvuse tunne, mis rajaneb kapitalisti vihkamisel, raha jumaldamise puudumine, humaansus ja südamlikkus. Töölise psüühika spetsiifiliste joonte hulka arvasid nad kaaine realismi, objektiivsuse otsuste tegemisel, tungi teaduse poole, teadmisanu.¹¹ Proletariaadi klassipsühholoogia tähtsaima iseärasusena rõhutasid nad ka arenenud seltsimehelikkust, kollektiivsustunnet, «ühiskondlikku iseloomu».¹² V. I. Lenin kriipsutas proletariaadi psühholoogiat iseloomustades eriti alla just seda viimast joont, hindas kõrgesti tööliklassi distsiplineeritust. Ta nõudis, et tuleb osata eristada «proletaarse armee sõjamehe psühholoogiat» kui «proletaarse üksmeele psühholoogiat» kodanliku intelligendi psühholoogiast.¹³ Kommunistliku partei organisatsioonilised põhimõtted, tema ridades valitsev range distsipliin on täielikult kooskõlas suurtööstusliku proletariaadi psüühiliste iseärasustega, tema klassipsühholoogiaga.

Vaadeldav ühiskondliku psühholoogia külg sisaldab mõningaid jooni, mis on ühised kõigile antud rahvuse klassidele ja sotsiaalse-tele kihtidele (mõningatel juhtudel aga ka tervele reale üksteisega suguluses olevatele rahvustele). Teatavasti peab marksism-leninism psüühilise laadi omapära, «rahvuslikku iseloomu», mis avaldub antud rahvusele ühise kultuuri iseärasustes, üheks oluliseks ja tingimata vajalikuks rahvuse tunnuseks. Niihästi teoorias kui ka praktikas ei luba marksism-leninism seda rahvuse vaimse palge omapära ignoreerida. Reaalses elus ei ole olemas proletariaadi üldse, vaid on olemas inglise, põhja-ameerika, prantsuse, saksa jne. proletariaat. Proletariaadile või mingile teisele klassile ühine klassiline psüühiline laad avaldub teatud kindla rahvuse klassipsühholoogia kujul, omandades seega teatud täiendavaid spetsiifilisi jooni. Rahvuslik iseloom aga murdub alati klassi psüühilise laadi prisma, omanda-

⁹ А. Лабриола, Исторический материализм, Пб. 1922, стр. 53.

¹⁰ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 298, 304—305.

¹¹ Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 84, 92, 347—349, и т. 4, стр. 205.

¹² Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 357 и т. 4, стр. 183.

¹³ V. I. Lenin, Teosed, 7. kd., lk. 361, 367.

des sageli täiesti erinevaid ja isegi vastandlikke suundi (vrd. näiteks vene tööliklassi revolutsioonilist hoogu ja vene kaupmeeste «laia iseloomu», «hoogsaid» pummeldusi, prassimist ja priiskamist). Vaimse palge rahvuslikud iseärasused on niisiis üldiselt alati allutatud vaimse palge klassiiseärasustele.

Ometi ülehinnatakse mõnikord nõukogude filosoofilises kirjanduses ühiskondliku psühholoogia käsitlemisel rahvusliku momendi tähtsust selles ühiskondlikus nähtuses. Õpikus «Marksistliku filosoofia alused» käsitletakse kogu seda ühiskondliku psühholoogia esimest külge üksnes kui psüühilise laadi rahvuslikku iseärasust ja see seatakse vastu ühiskondliku psühholoogia teisele küljele kui klassiiseloomuga nähtusele.¹⁴ Nagu juba märkisime, rajab V. A. Fomina oma süüdistuse Plehhanovi vastu, heites viimasele ette «viga», üldse klassipsühholoogia olemasolu kategoorilisele eitamisele. «Sotsiaalne psühholoogia ei ole midagi muud kui inimeste psüühiline laad. Ta on omane kõigile ühiskonna liikmetele, s. t. ta ei ole klassilise, vaid rahvusliku iseloomuga. Sellepärast ei saa psühholoogia seletada ideoloogia klassiiseloomu.»¹⁵ Ühiskondliku psühholoogia klassiiseloomu eitamine (või klassimomendi alahindamine selles) viib loogilise paratamatusega ka inimese, kes tahab olla marksist ja kes ei taha võimaldada natsionalismile teoreetilist õigustust, ühiskondliku psühholoogia kategooria tähtsuse alahindamisele ajaloolise materialismi teoorias, s. t. nähtusele, millest ülalpool juba rääkisime.

Juba marksismi-leninismi rajajad märkisid, et rahvusliku iseloomu tunnustel on klassilise psüühilise laadi tunnustega võrreldes alluv koht. Töös «Töölisklassi olukord Inglismaal» näitas Engels iirlaste ja inglaste rahvuslike iseloomude erinevust. Kuid inglise tööliste psühholoogias näeb Engels rohkem ühist iiri tööliste psühholoogiaga kui inglise kodanluse psühholoogiaga. «Kodanlusel on kõigi teiste maailma rahvastega ühist rohkem kui tema külje all elavate töölistega...»¹⁶ Pidades silmas kodanluse psühholoogia rahvusliku iseloomu, võrreldes seda inglise tööliste psühholoogiaga, ütleb Engels: «...inglise rahvuslikud jooned on töölisel hävitatud»¹⁷, «inglise tööline ei ole juba enam tavalises mõttes inglane, ei ole arvestav ärimees, nagu tema varakas kaasmaalane...»¹⁸ Inglise kodanlus ja inglise tööliklass on «kaks täiesti erinevat rahvast, mis erinevad teineteisest nii, nagu kuuluksid nad eri rassidesse».¹⁹ Viimast Engelsi mõtet arendas üksikasjaliselt Lenin oma õpetuses kahe rahvuse olemasolust igas kaasaegses rahvuses ja kahe kultuuri olemasolust igas rahvuskultuuris kapitalismi tingimustes.

Ühiskondliku psühholoogia teise külje, nagu märkisime eespool,

¹⁴ Vt. Marksistliku filosoofia alused, Tallinn, 1959, lk. 528—529.

¹⁵ В. А. Фомина, Философские взгляды Г. В. Плеханова, М. 1955, стр. 211.

¹⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 356.

¹⁷ Sealsamas, lk. 438.

¹⁸ Sealsamas.

¹⁹ Sealsamas, lk. 356.

moodustavad inimeste antud ühtekuuluvusele iseloomulikud eksisteerimistingimuste emotsionaalsed ja süstematiseerimata peegeldused. Siia kuuluvad selle inimeste sotsiaalse ühtekuuluvuse kui terviku huvid ja vajadused, sotsiaalsed tunded ja emotsioonid, püüdlused, meeleolud, afektid, kujutlused, samuti üksikud mõtted ja ideed, mis ei ole korrastatud teatud kindlasse süsteemi. G. V. Plehanov iseloomustab lühidalt seda ühiskondliku psühholoogia aspekti kui antud maa ja antud ajajärgu konkreetse ühiskonnaklassi tunde- ja mõistuses domineerivat meeleolu.²⁰

Ühiskondliku psühholoogia kahe külje erinevus on väga tinglik ja suhteline. Nad kujutavad endast mingi konkreetse rahvuse klassipsühholoogia ühtset tervikut antud ajaloolistes tingimustes. Ühiskondlik psühholoogia ei ole mingi konglomeraat, ühiskonna vaimu-elu erilaadsete nähtuste lihtne kuhjum. Ühiskondlikku psühholoogiat väljendav ajaloolise materialismi kategooria ei ole lihtsalt summeerimise teel saadud mõiste, nagu seda meie filosoofilises kirjanduses mõnikord väidetakse. Ühiskondliku psühholoogia mõlemad küljed on üksteisega lahutamatu seotud. Psüühiline laad moodustab ühiskondliku psühholoogia teise külje struktuuri, kusjuures see teine külg suhtub temasse kui sisu vormi. Temperament, karakter, omapärane psüühiline laad tervikuna realiseeruvad esmajoones just emotsioonide, meeleolude, maitsete, püüdluste, kujutluste avaldumise iseloomus.

Ühiskondlik psühholoogia kui ühiskondliku teadvuse külg erineb süstematiseeritud klassiteadvuseks olevast ideoloogiast kvalitatiivselt, sest viimast iseloomustab nende mõistete ja ideede korrapärane seos, millede abil antud klass peegeldab teatud kindlas ühiskondliku teadvuse vormis oma põhilisi elutingimusi. See erinevus seisab niihästi peegelduse sügavuses kui ka viisis. Ühiskondlik psühholoogia etendab esimest astet olemise peegeldamises ühiskondliku teadvuse poolt, ideoloogia aga vastab olemise peegelduse teisele, kõrgemale astmele. Nende vahekord on analoogiline tunnetuse kahe astme vahekorraga inimese individuaalses teadvuses. Ühiskondlik psühholoogia vastab üldjoontes tunnetuse meelelisele astmele, ideoloogia — ratsionaalsele, loogilisele astmele, mis on kooskõlas dialektika kui tunnetusteooria printsiipidega.

Esimesel, meelelisel astmel on inimestele mõjuvate materiaalsete majanduslike tingimuste peegeldamise vormideks emotsioonid, maitset, harjumused, taotlused, illusioonid jne., mis eksisteerivad ühiskonna, klasside või nende üksikute rühmade teadvuses ja milles ei ole veel teadlikult tunnetatud elutingimusi tervikuna, nende olemust ja seemisi seoseid, pole õigesti ega ebaõigesti tunnetatud inimeste olukorra põhjusi ja siit tulenevaid ülesandeid.

Ühiskondlik psühholoogia on inimeste objektiivsete elutingimuste vahetu, stiihiline peegeldus; ühiskondlik psühholoogia on vahetult seotud kõigi ühiskonna olemise momentidega, sealhulgas geograafi-

²⁰ Vt. Г. В. Плеханов, Сочинения, т. VIII, М. 1925, стр. 250—251.

lise keskkonnaga, tootmisega, majandusliku baasiga, antud rahva ajalooga, selle rahva ja teiste rahvaste vastastikuste suhetega, tema elulaadiga, perekonnasuhetega, kusjuures aga peamiseks määravaks momendiks on teatava sotsiaalse rühma majandusliku olukorra vahetu, stiihiline peegeldamine.

«Oli aeg,» kirjutas Lenin, «millal tööliste vaen kapitali vastu avaldus ainult ähmases vihatundes oma ekspluateerijate vastu, ähmases teadlikkuses oma rõhumisest ja orjusest ning tahtmises kapitalistidele *kätte maksta* . . . Vihavaen kapitalisti vastu oli alati ja kõikjal esimeseks tõukeks töölistes enesekaitsetungi äratamisel . . . Ähmase vihavaenu asemel kapitalisti vastu on töölised juba mõistma hakanud tööliste klassi ja kapitalistide klassi huvide vaenulikkust.»²¹

Klassi elutingimuste mõistmine on juba klassiteadvus, klassi ideoloogia. Selle mõistmiseni (enam või vähem õigeni) jõutakse tunnetuse teisel — loogilisel ehk ratsionaalsel — astmel. Ühiskondliku teadvuse arenemises moodustavad selle astme mitmesugused ideoloogia vormid. Seltsimees Mao Tse-dung nimetabki ühiskondlike suhete peegeldust ühiskondlikus psühholoogias «pinnalise meelelise tunnetuse aste», nende olemuste mõistmist ideoloogias aga «ratsionaalse tunnetuse aste».²² See aga ei tähenda ühelgi juhul, nagu saaks neid ühiskondliku teadvuse külgi või kihte samastada tunnetuse astmetega individuaalses teadvuses; niisugune samastamine oleks üheväärne sellega, et ühiskondlikku teadvust käsitatakse ühiskonna kui üli-isiksuse «suurt» individuaalset teadvust. Säärane käsitlus on mehhanistliku iseloomuga. Juba Labriola kritiseeris õigesti katseid «üle kanda ja rakendada mõistele, mida tuntakse sotsiaalse teadvuse nime all, individuaalse psühholoogia kategooriaid ja vorme».²³

Neid astmeid ei ole võimalik üksteisega samastada juba sellepärast, et ühiskondlikku psühholoogiasse kuuluvad peale tegelikkuse emotsionaalsete, tahteliste peegelduste ja psüühilise laadi iseärasuste näol avalduvate peegelduste ka niisugused peegeldused, mis õigupoolest vastavad tunnetuse loogilisele astmele üksikinimese teadvuses. Teistsugused kui individuaalses teadvuses on ka peegelduste tekkimise teed teisel astmel. Ideoloogia kujunemine tema suhtes vastava ühiskondliku psühholoogiaga on hoopis teistsugune kui meeltelt mõtlemisele üleminek üksikinimese teadvuses. Seda me puudutame veel allpool.

Ühiskondlik psühholoogia seatakse vastu ideoloogiale kui temast erinev aste, kui ühiskondliku teadvuse madalam vorm. Samal ajal ei saa aga ühiskondlikku psühholoogiat vastu seada ühiskondliku teadvuse vormidele. Teda saab muuseas välja eraldada reast neist vormidest kui nende eneste külge.

Ühiskondlikku teadvust võib võrrelda hiiglasliku tunnete ja ideede vooga, mis voolab majanduselu süngis. Üksikud teadvuse

²¹ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 94.

²² Mao Tse-dung, Praktikast ja vastuoludest, Tallinn, 1958, lk. 10.

²³ A. Л а б р и о л а, Исторический материализм, Пб. 1922, стр. 78.

vormid temas sarnanevad eri kihtide ja jugadega, kusjuures ideoloogia sarnaneb igaühes neist põhilise vooluga, mille suund on antud ühiskonnaklassi teadvusele ühesugune. Kihid mõnikord segunevad, mõnikord aga, eraldudes, näivad üksteisest sõltumatuina, peegeldades igaüks erinevalt põhja ja kaldaid. Mitmesugusel viisil rajab neis endale teed ka ideoloogia — nende põhiline vool. Nende vahel ja neis toimub vahetpidamata ka korratum liikumine — ühiskondliku psühholoogia liikumine. Teadvuse vorme ei ole võimalik taandada ideoloogiale — sellele põhiteljele, nende resümeele, klassi ülesannete kokkusurutud ratsionaalsele väljendusele antud konkreetse ühiskondliku teadvuse vormis.²⁴ Ühiskondlikule psühholoogiale kuulub oma koht ühiskondliku teadvuse vormides, mida ei saa suruda ideoloogia kui niisuguse raamidesse. See koht erinevates teadvuse vormides on erinev. Poliitilised ja õiguslikud vaated, filosoofia ja teised ühiskonnateadused kui ühiskondliku teadvuse vormid moodustavad kõige ratsionalistlikumate ühiskondliku teadvuse vormide rühma. Vahetult etendavad ühiskondliku psühholoogia elemendid neis suhteliselt väheolulist osa. Nii võib filosoofia alal klassi või rahvuse psüühiline laad mõningal määral avalduda filosoofia vormis, s. t. ühtede või teiste probleemide esiplaanile toomises ja filosoofia seisukohtade käsitlemise viisis. Inglise ja prantsuse materialismi erinevus vastab Marxi sõnade järgi teataval määral inglise ja prantsuse kodanluse rahvusliku iseloomu erinevusele: «Prantsuse ja inglise materialismi erinevus vastab nende rahvuste erinevusele. Prantslased andsid inglise materialismile teravmeelsuse, liha ja vere, ilukõne. Nad andsid talle seni puudunud temperamendi ja graatsia.»²⁵ Kaasaegne ameerika pragmatism kui subjektiivse idealismi erikuju sisaldab üldse kapitalisti ja eriti ameerika kapitalisti psühholoogia momente. «Pragmatism,» kirjutab selle filosoofia uurija marksist I. Linghart, «ei ole ainult üks reaktsioonilisi kodanlikke filosoofilisi süsteeme. Iga kodanlane, kuigi ta ei ole pragmatismi filosoofiat spetsiaalselt õppinud, on individualistina ja egoistliku utilitaristina sisuliselt selle tüüpilise kodanliku filosoofia järelkäija.»²⁶

Teise rühma moodustavad niisugused ühiskondliku teadvuse vormid nagu moraal, kunst ja religioon. Nende ühiseks momendiks, mille poolest nad erinevad esimesse rühma kuuluvatest vormidest, on asjaolu, et ühiskondlikul psühholoogial on neis väga tähtis koht. Need vormid ei ole üksnes «ühiskondliku teadvuse» vormid kitsas tähenduses, ühiskonna «mõtlemise» tähenduses, vaid nad on suurel määral ka sotsiaalsete tunnete, elamuste vormid, s. o. ühiskondliku psühholoogia vormid.

Moraal kui objektiivselt eksisteeriv kiht ühiskondliku teadvuse voolus (muidugi aga mitte kui eetikaõpetus, s. o. mitte kui teatav

²⁴ Vt. В. Ядов, Идеология как категория исторического материализма, Вестник Ленинградского Университета, № 17, 1957.

²⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 2, стр. 144.

²⁶ И. Лингарт, Американский прагматизм, М. 1954, стр. 4.

ühiskonnateadus), sisaldab sotsiaalse tähendusega emotsioone, meeleolusid, afekte, kujutlusi kahtlemata rohkem kui abstraktseid loogilisi mõisteid ja järeldusi. Ühiskondlike nähtuste, inimeste tegude kõlbeline hinnang väljendab — alati ja tingimata — emotsionaalset suhtumist neisse.

Religiooni gnoseoloogiliste juurte hulgas etendavad tähtsat osa need, mis peituvad ühiskondliku psühholoogia sfääris. Marksism-leninismi klassikud on korduvalt rõhutanud usuliste kujutluste tekkimise emotsionaalset külge. Marx nimetab ürginimese religiooni «meeleliste ihade religiooniks». «Ihadest ülesköetud fantaasia» loob Marxi arvates fetišisti usulisi kujutlusi.²⁷ Religiooni definitsiooni võtab Marx «inimese enesetunde, kes ei ole iseennast veel leidnud või on iseenda juba uuesti kaotanud».²⁸ «Religioon on rõhutatud olen-dite ohe, südamega maailma süda.»²⁹ V. I. Lenin viitab psühholoogilistele nähtustele — hirmutundele, püüdele lohutust või õigustust leida — kui usu otsestele gnoseoloogilistele allikatele, mille kaudu avalduvad usu sotsiaalmajanduslikud põhjused.³⁰ Religioon kasutab kui osav, vilunud psühholoog paindlikult ära rahvahulkade meeleolusid, huvisid, tundeid, karakteri iseärasusi. Religioon sisaldab, arendab ja kultiveerib erilist illusoorset tunnet, usklikkust, nõuab usku ja ekstaasi kui teatud emotsionaalseid olekuid, afekte. Baseerudes suurel määral hirmule ja allasurutuse tundele, mida tekitavad materiaalsed tingimused, hirmutab religioon omakorda inimest ideega, et kahtlemine, kriitiline ususse suhtumine on patt, luues niiviisi teatava psühholoogilise barjääri, mis ei tohi lasta tungida kainet mõtlemist religiooni sfääri.

Emotsionaalsele küljele kuulub paratamatu, oluline koht ka kunstis. Maailma esteetilise peegeldamise ja reprodutseerimise põhilises vormis — kunstilises kujundis — on ideoloogiline ja emotsionaalne moment teineteisega lahutamatu seotud. Ideoloogiline avaldub siin ainuüksi meelelise kaudu. Emotsionaalne täitub ideelise sisuga. Kunstiteoste emotsionaalsus reprodutseerib antud ühiskonna psühholoogia emotsionaalse külje momente. Kunstis kuulub rahvusliku psüühilise laadi momendile tunduvalt tähtsam koht kui moraal- ja religioonis. Ühiskonna psühholoogia avaldub kunstis kahes teineteisega tihedasti seotud ja vastastikku teineteiseks üleminevas suhtes. Esiteks, selles emotsionaalses toonis, meeleoludes, mõttelaadis, maitstes, temperamendis jne., millest kunstiteos on kantud. Selles mõttes esineb kunst ühiskondliku psühholoogia vahetu jätkuna. Teiseks peegeldab kunst ühiskondlikku psühholoogiat kui objekti, kujutades, kirjeldades teda oma spetsiifiliste vahendite abil. Pildi loomine inimese hingeelu iseloomulikest joontest ja nende arenemisest on ilukirjanduse tähtsaimaks ülesandeks. Suur kunstiteos kehastab ja kajastab alati ühiskondlikku psühholoogiat. «Inimesed,

²⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, О религии, М. 1955, стр. 15.

²⁸ Sealsamas, lk. 29.

²⁹ Sealsamas, lk. 30.

³⁰ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 64—65 ja 15. kd., lk. 372—373.

kellele me võlgname tänu suurte poemide eest,» kirjutas Balzac, «on alati uurinud ühiskonna vaimuelu atmosfääri. Nad on seda tähelepanelikult jälginud, on nii-öelda katsunud oma ajastu pulssi, tundnud tema tõbesid, jälginud tema ilmet, uurinud tema meeoleolusid; nende raamatud või tegelaskujud on alati olnud sätendavaks, kõlavaks üleskutseks, millele igal konkreetsetel ajastul vastasid kaasaja ideed, tekkivad unelmad, salajased kired ja püüdlused.»³¹

Ühiskondlik psühholoogia tekib, kujuneb ja areneb ühiskondliku teadvuse arenemise üldises protsessis; kuigi ta allub selle protsessi üldistele seaduspärasustele, on tal ka omad iseärasused. Ühiskondlik psühholoogia on tekitatud inimeste ühiskondliku olemise poolt ja peegeldab seda olemist — tootlikke jõude ja nende rakendamise vahetuid tehnoloogilisi tingimusi, tootmissuhteid, mis ühiskondlikku teadvust tekitavate materiaalsete põhjuste kogusummas etendavad põhjapanevat, määravat osa. Ühiskondlikule psühholoogiale avaldavad tunduvat mõju ka geograafiline keskkond oma vastastikusel mõjus tootlike jõududega, poliitiline kord, väline ühiskondlik keskkond (koostöö, materiaalse ja vaimse tegevuse saaduste vahetamine, immigratsioon, väliskallaletungi oht, sõda, vallutused).

Ühiskondlik psühholoogia kuulub ühiskonna majandusliku baasi pealisehitusse. «Omandi eri vormidel, sotsiaalsetel olemasolutingimustel kerkib terve pealisehitus mitmesuguseid ja erinevalt kujunenud tundeid, illusioone, mõtteviise ja maailmavaateid.»³² Ühiskondlik psühholoogia on pealisehituslikku laadi nähtus, ühtlasi aga on ilmne, et kuigi seosele majanduslike suhetega kuulub tema seostes materiaalsete tingimustega põhjapanev, määrav koht, ei saa seda seost siiski lugeda ainsaks otseks seoseks ühiskondliku psühholoogia ja materiaalsete tingimuste vahel. Ühiskondlik psühholoogia on mitmete oma momentide osas, esmajoones psüühilise laadi osas, vahetult seotud tootmisega. Ülestähendustes referaadiks «Sotsialistide-revolutsionäride ja sotsiaaldemokraatide agraarprogramm» hindab V. I. Lenin kõrgelt G. Uspenski talurahvaelu kirjeldusi, milles Lenini sõnade järgi «analüüsitakse kõiki kogukondlikke illusioone» ja näidatakse, et «maamehe psüühika ei olene maavalduse vormist, vaid tootmise tingimustest».³³ V. I. Lenin rõhutas, et tööstusproletariaadi organiseeritus ja distsipliin on otseses sõltuvuses masinatele rajatud suurtööstuses valitsevatest tootmistingimustest: «Just vabrik, mis näib mõnele ainult hirmutisena, ongi see kapitalistliku kooperatsiooni kõrgeim vorm, mis on proletariaadi ühendanud ja distsiplineerinud, mis on talle õpetanud organisatsiooni ja on seadnud ta töötava ja ekspluateeritava rahvastiku kõigi teiste kihtide etteotsa. Just marksism kui kapitalismi poolt väljaõpetatud proletariaadi ideoloogia on õpetanud ja õpetab ebakindlaid intelligente vahet tegema vabriku ekspluateeriva külje (nälgasurmahirmule rajatud distsipliin) ja tema organiseeriva külje vahel (kõr-

³¹ О. Бальзак, Собрание сочинений, т. 15, М. 1955, стр. 360.

³² К. Маркс ja Ф. Энгельс, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 209.

³³ «Ленинский сборник», т. XIX, стр. 279—280.

gesti arenenud tehnilise tootmise tingimustega ühendatud ühisele tööle rajatud distsipliin). Distsipliini ja organisatsiooni, mida kodanlik intelligent omandab väga suure vaevaga, omandab proletariaat eriti hõlpsasti just tänu sellele vabriku «koolile».³⁴ Iseloomustades «haritud inimesi», märkis Lenin neile omast lohakust, rüpakust, närvilist kiirustamist, kalduvust asendada tegu diskussiooniga, tööd — lobisemisega, kalduvust kõike ilmas käsile võtta ja mitte midagi lõpuni viia — omadusi, mis «ei tulene sugugi nende halvast iseloomust, veel vähem kuritahtlikkusest, vaid kõigist eluharjumustest, nende töötingimustest, ülepingutustest, ebanormaalsest vaimsest töö eraldumisest füüsilisest tööst ja nõnda edasi ja nõnda edasi».³⁵ Hiljem, käsitledes talurahva psüühilise laadi ümberkujunemist sotsialistliku ühiskonna ülesehitamise protsessis, juhtis Lenin tähelepanu sellele, millist määratu suurt osa etendab selles ümberkujunemises üleminek industriaalsete tootmismeetodite rakendamisele põllumajanduses nõukogude võimu tingimustes: «Väike- ja keskmaja suhtes võib selle küsimuse lahendada, võib kogu tema hingeelu nõnda-ütelda tervendada ainult materiaalne baas, tehnika, traktorite ja masinate kasutamine põllumajanduses massilises ulatuses, elektrifitseerimine massilises ulatuses. See kujundaks väike- ja keskmaja põhjalikult ja väga kiiresti ümber.»³⁶

Ühiskondlik psühholoogia kujutab ühiskondliku teadvuse kõige otsesemat seost ühiskondliku olemisega. Ideoloogia (poliitiline, õiguslik, filosoofiline ideoloogia, kunsti ideoloogiline külg) asub ühiskondlikust psühholoogiast justkui kõrgemal. Ühiskondlik psühholoogia püüab minna oma arenemises üle ideoloogiaks. Töölisklassi väljaarenemata protest tema kui klassi esimestel arenguetappidel, tema ebaselge ja mittejärjekindel arusaamine töölisklassi ja kapitalistide klassi vaenulikkusest — see kuulus ühiskondliku psühholoogia sfääri, kujutades endast töölisklassi teadlikkuse alg- ja stiihilist tungi sotsialismi poole.

Ühiskondlikult psühholoogialt ideoloogiale üleminek on kvalitatiivne muutus klassi teadvuse arenemises, mis toimub palju keerukamalt, mitmekesisemalt ja raskemini kui meeleliselt tunnetuselt loogilisele tunnetusele üleminek individuaalses teadvuses. See üleminek võib eri ideoloogiate puhul toimuda erinevalt. Eesrindlik kunst, mis on viljastatud teadliku, filosoofiale ja poliitikateadusele rajatud meetodiga, kujutab endast paratamatuse jõul rahvapsühholoogia vormistamist, selle peegeldust. Poliitilise ideoloogia tekkimine võib olla klassi psühholoogia arengu otseseks tulemuseks. Niisugusel juhul tekib ebateaduslik ideoloogia, mis kujutab ühiskondlike suhete olemust vääralt (näiteks tradeunionismi poliitiline ideoloogia). Klassi tõeline ideoloogia tekib väljaspool tema psühholoogiat, teaduse sfääris. Niisuguse ideoloogia loojad ei pruugi sugugi tingimata omada antud klassi psühholoogiat tervikuna, kuid üht selle

³⁴ V. I. Lenin, Teosed, 7. kd., lk. 357—358.

³⁵ V. I. Lenin, Teosed, 26. kd., lk. 379.

³⁶ V. I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 195.

elementi peavad nad lõppkokkuvõttes väljendama, nimelt: antud klassi põhivajadusi, põhihuve. Herzeni ega ka Tšernõševski psühholoogia ei olnud talupoja psühholoogia, kelle huvisid nad väljendasid.

Kui ideoloogia kunstis väljendab ühiskondlikke suhteid ühiskondliku psühholoogia prisma vahendusel, siis poliitiline ja filosoofiline ideoloogia peegeldavad ühiskondlikke suhteid põhiliselt ilma psühholoogia vahendusega, otseselt. (Filosoofia omab siinkohal tavaliselt vahendajat ühiskonnateaduse, poliitilise, õigusliku ideoloogia näol.)

Ideoloogiate ja ühiskondlike psühholoogiate keeruka vastastikuse sõltuvuse analüüsimise musternäitena võib märkida L. N. Tolstoi loominguga ja maailmavaate analüüsimist V. I. Lenini poolt. Tolstoi kui geniaalne kunstnik suutis väljapaistva jõuga edasi anda laiade rahvahulkade stiihilist protesti ning pahameeletunnet.³⁷ Oma filosoofilise ja poliitilise ideoloogiaga ta «annab edasi talurahvahulkade psühholoogiat»,³⁸ kannab talupoja psühholoogia üle oma õpetusse.³⁹ Talupoja psühholoogia vastuolud, mis omakorda peegeldasid tema vastuolulist sotsiaalmajanduslikku olukorda reformijärgsel perioodil, kajastusid Tolstoi ideoloogia vastuoludes. Suure kirjaniku enese vastuolulisel arenemisel, mille tulemusena ta teadvuses säilisid paljud aristokraadi psühholoogia elemendid, kuigi ta ise oli muutunud rõhutatud talurahvahulkade tunnete väljendajaks ja tahtis täielikult vabaneda aristokraadi psühholoogiast, — sel vastuolulisel arenemisel oli ainult alluv tähtsus.

Tuntud on Plehhanovi niinimetatud «viisliige», mis tema kavatsuse järgi pidi kujutama endast ühiskondlike suhete eri kihtide kokkusurutud vormelit, kusjuures üheks selliseks kihiks on ühiskondlik psühholoogia: «1) tootlike jõudude olukord; 2) neist tingitud majanduslikud suhted; 3) antud majanduslikul «alusel» kerkiv sotsiaalpoliitiline kord; 4) ühiskondliku inimese psüühika, mille osalt määrab vahetult ära majandus, osalt aga kogu majandusel kerkiv sotsiaalpoliitiline kord; 5) mitmesugused ideoloogiad, milles peegelduvad selle psüühika omadused.»⁴⁰ Me peame seda vormelit selleks, millena teda ilmselt mõtles Plehhanov — lühiskeemiks, mis tegelikkust paratamatult lihtsustab. Kui võtta «ühiskond» nii-öelda «valmis kujul», siis see skeem väljendab juba väljakujunenud kihtide järjekorda nende omapärase «ruumilise» paiknemise seisukohalt põhimõtteliselt õigesti. Vaevalt võib vastu vaielda tõsiasi järele, et ideoloogia moodustab nagu kihi ühiskondlikul psühholoogial. Olles kooskõlas klassi püüdluste, huvide, vajaduste, soovide ja kalduvustega, leiab ideoloogia kõigi nende näol selle pinna, millesse ta oma juured ajab ja millel ta kiiresti ja kindlalt levib. Proletariaadi teaduslik ideoloogia, tekkinuna väljaspool tema klassipsühholoogia sfääri,

³⁷ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 16. kd., lk. 296—297.

³⁸ Sealsamas, lk. 297.

³⁹ Vt. sealsamas, lk. 305.

⁴⁰ Г. В. Плеханов, Сочинения, т. XVIII, М. 1925, стр. 231.

vastab täielikult töölisklassi psühholoogiale: tema psüühilisele laadile, huvidele, püüdlustele, tunnetele. See ideoloogia avaldab ühiskondlikule psühholoogiale tohutu suurt mõju, sulades temaga ühte lahutamatuks klassiteadvuse tervikuks. See aga ei tähenda, nagu ei oleks võimalik ega vajalik eristada klassiteadvuses psühholoogiat kui selle alumist kihti. Tunduvalt väiksemal määral saab ülaltoodud skeemi käsitleda nende ühiskonnaelu hoone korruste põhikihtide geneesi etappide peegeldusena. Kuid siingi, nagu juba ütlesime, ei saa kõigil juhtudel eitada kujutlust, et ideoloogia tekib ühiskondlikust psühholoogiast ja peegeldab teda. Ideoloogia väljendab ja peegeldab kõigil juhtudel klassi vajadusi ja huvisid, mis ei ole ainuüksi majanduslikud kategooriad, vaid millel on ka oma psühholoogiline külg, kuuludes sotsiaalse psühholoogia valdkonda. Ühiskondliku psühholoogia kui pealisehituse kuuluva nähtuse arengu suhtes on maksev Marxi seisukoht, et «majandusliku aluse muutudes toimub suurema või väiksema kiirusega pööre kogu määratu suures pealisehituses». ⁴¹ «Ajastul, kus varisevad kokku võimsad riigid,» ütles Lenin, «kus purunevad vanad võimusuhted, kus hakkab hävima terve sotsiaalne maailm, sel ajastul muutuvad üksiku inimese tunded väga kiiresti.» ⁴²

Ühiskondliku psühholoogia arenemise seaduspärasuste hulka kuulub tema üksikute elementide ebaühtlane muutumine. Ühiskondliku psühholoogia lai valdkond sisaldab niihästi väga liikuvaid kui ka küllaltki stabiilseid momente. Küllaltki stabiilsed elemendid on näiteks karakter, temperament, harjumused. Meeleolud, emotsioonid on kõige liikuvamaks ühiskondliku teadvuse momendiks, mis vastuseks teatavatele majanduselu ja poliitilise elu sündmustele võivad kiiresti ja järsult muutuda. Ebaühtlaselt toimub ka ühiskondliku psühholoogia ja ideoloogia arenemine ühiskonna teadvuses tervikuna. Klassi psühholoogia võib klassiideoloogia arenemisest niihästi ette jõuda kui ka sellest maha jääda. Ajaloolise arenemise üldiseks tendentsiks on ideoloogia osatähtsuse suurenemine ühiskondlikus teadvuses, ühiskondliku psühholoogia järjest suurem allumine ideoloogiale. Sotsialismile üleminekuga suureneb ideoloogia mõju ühiskondlikule psühholoogiale enneolematult, toimub kvalitatiivne hüpe. Kuid selline ideoloogia mõju suurenemine ei tähenda ühiskondliku psühholoogia osatähtsuse vähenemist. Vastupidi, ideoloogia aktiivne mõju ühiskondlikule psühholoogiale suurendab just psühholoogia mõju ajaloo protsessi üldisele käigule.

Engels näitas Saksamaa ajaloo najal ühiskondliku psühholoogia otsesest mõju majanduslikule arengule. «Isegi saksa väikekodanlaste surmaväsimus ja jõuetus, mis tulenesid Saksamaa haledast majanduslikust olukorrast perioodil 1648.—1830. a. ja mis väljendusid alguses valevagaduses, pärastpoole sentimentaalsuses ja orjalikus kõmitamises vürstide ja aadlike ees, ei jätnud avaldamata oma mõju

⁴¹ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, I kd., Tallinn, 1957, lk. 281.

⁴² K. Цеткин, Воспоминания о Ленине, Госполитиздат, 1955, стр. 48.

majandusele.»⁴³ Veelgi suuremat mõju avaldab ühiskondlik psühholoogia ühiskonna materiaalsele elule kaudselt, poliitilise tegevuse ja võitluse vormide kaudu.

Ühiskondliku psühholoogia kui ühiskondliku teadvuse eri külje väljaeraldamine, teatav vahetegemine ühiskondliku psühholoogia ja ideoloogia vahel, eri klasside, sotsiaalsete rühmade psühholoogia ja ka rahvusliku karakteri iseärasuste konkreetne arvestamine omab mitte ainult teoreetilist, vaid ka küllaltki suurt praktilist tähtsust.

Laiade rahvahulkadega tihedasti seotud kommunistlikud parteid järgivad oma suure juhi Lenini eeskuju ja tunnevad põhjalikult töötavate klasside psühholoogiat, peavad hoolega silmas selle dünaamikat, mõjutades ühtlasi ka aktiivselt neid protsesse, mis selles toimuvad. Seal, kus ei ole võimalik neid ühiskondlikus psühholoogias toimuvaid protsesse vajalikele rööbastele juhtida või kus eksikombel nende tähtsust alahinnatakse (selle põhjuseks aga võib olla abstraktne ratsionalistlik arusaamine ühiskondlikust teadvusest, klassiteadvusest, selle taandamine ainuüksi ideoloogiale), võib neid protsesse ära kasutada klassivaenlane. Reaktsioonilistel klassidel on suured kogemused teatavate töörahva psühholoogia joonte, töötajate hetkeliste meeleolude ärakasutamises. Saksa fašism kasutas näiteks ära ruineerunud väikekodanlike masside meeleheidet ja viha pärast Esimest maailmasõda, Versailles' rahuga jalge alla tallatud rahvuslikku eneseväärtustunnet, õhutas saksa rahvuslikus karakteris igati sõjakust, agressiivsust, s. o. neid jooni, mida Saksamaa valitsevad klassid olid oma vallutuspoliitika huvides juba aastasadu kultiveerinud. Ungaris puhus imperialismi agentuur lõkkele rahulolematust, mida haritlaskonnal ja ühel osal töölikklassist oli tekitanud elutaseme aeglane kasv ja endise juhtkonna jämedad vead — vead, mis said täiel määral selgeks 1956. aastal. Ungari kommunistid, peamiselt revisionistide reeturlikkuse tõttu, ei suutnud aga anda ühiskondliku psühholoogia käärimisprotsessidele õigel ajal vajalikku suunda.

Kaasaja valitsevad klassid ei saa anda ideoloogiat, mis, olles kasulik neile endile, suudaks ühtlasi tugevasti ja sügavalt mõjutada töörahva teadvust, sisendada neile ideed, et kapitalistlik kord on õige. See-eest suurendavad valitsevad klassid ääretult oma mõju ühiskondlikule psühholoogiale. Trükisõna, kunst, raadio, televisioon, reklaam, kodanlik sport jne. — kõike seda kasutatakse, et lihtsa inimese psühholoogiat massiliste löökidega «operatiivselt» mõjutada.

Vaatamata aga nendele võimsatele mõjutamisvahenditele levivad kapitalistlike maade töörahva hulkade ühiskondlikus psühholoogias ja ka teatud osa kodanluse psühholoogias ikka enam ja enam sotsialistlike maade rahvastega ühised sõjavastased meeleolud, mis lähevad üle sõja vihkamiseks ja pahameeleks ning vihaks nende võimumeeste vastu, kes tekitavad sõjaohtu. Sellest nähtusest ameeriklaste

⁴³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, Госполитиздат, 1947, стр. 470.

psühholoogias rääkis seltsimees A. I. Mikojan partei XXI kongressil: «Oli tunda, et Ameerika rahvas, enamik ärimeestest tahab rahu, oli näha, et «külm sõda» on neid ära tüüdanud. Nad tahavad, et maailmas oleks tõeline rahu, et NSV Liidu ja Ameerika Ühendriikide vahekorrad oleksid head, peaksid silmas rahu säilitamist.»⁴⁴

NLKP võtab kogu oma hiiglaslikus sisepoliitilises tegevuses arvesse nõukogude töörahva ühiskondliku psühholoogia liikumist ja mõjutab psühholoogiat aktiivselt. Hiilgavaks näiteks rahvahulkade psühholoogia oskuslikust mõjutamisest võib tuua selle, kuidas partei äratas Suure Isamaasõja ajal vihkamist vaenlase vastu, soovi kätte maksta tema kuritegude eest, arendas rahvusliku uhkuse tunnet, ennastsalgavat võitlustahet kõigi nõukogude rahvaste töötajatel, kasutades selleks muuseas ka traditsioonilisi, inimeste hingeelule lähedasi kujusid võitlusest oma isamaa eest, sõjalise vapruse eeskujusid.

Pärast sõda võttis partei tarvitusele abinõud selleks, et mitte lasta areneda väsimustundel, mis loomulikult kippus tekkima pärast nii rasket ja suuri ohvreid nõudnud sõda. Ideoloogilistes küsimustes vastu võetud Keskkomitee ajaloolised otsused etendasid määratu suurt osa ka võitluses ühiskondliku psühholoogia eest, tervete, elujaatavate meeolude kindlustamises.

Nõukogude inimeste ühiskondliku psühholoogia kujundamine on alati olnud kommunistliku kasvatustöö tähtsaimaks ülesandeks. Partei ei ole kunagi piiranud oma kasvatustööd ainuüksi teooria propageerimisega. Kapitalismi jäänused ühiskondliku psühholoogia valdkonnas on palju püsivamad kui otseselt ideoloogia valdkonnas. Asuda täielikult marksismi-leninismi positsioonidele poliitikas või filosoofias, mis võidab mõistuse oma raudse loogikaga, on teatavas suhtes kergem ja lihtsam kui muuta juurdunud harjumusi, mõningaid iseloomujooni.

Väga suurt osa etendab psühholoogia mõjutamises kunst. «Inimhingede insenerid» — nii nimetatakse kirjanikke. Sotsialistliku ühiskonna liikmete karakteri ja kogu nende psühholoogia plaanipärase mõjutamise ja muutmise küsimused omandavad eriti suure tähtsuse seoses üleminekuga kommunistliku ühiskonna kõrgemas faasi, kus peab üles kasvama «uus inimene, kelle psühholoogia on vabanenud kapitalismi jäänustest».⁴⁵ Töö muutumine tähtsaimaks eluliseks vajaduseks, «terve, igakülgsest arenenud inimese rõõmu ja naudingu allikaks»⁴⁶, eeldab töössesuhtumise psühholoogilise, emotsionaalse külje muutumist. Otsustavat osa etendavad selles protsessis need tehnilised ja majanduslikud muutused, mis toimuvad ühiskondlikus tööprotsessis endas. Kuid suur tähtsus on siin ka

⁴⁴ NLKP Keskkomitee Presiidiumi liikmete kõned NLKP erakorralisel XXI kongressil, Tallinn, 1959, lk. 115.

⁴⁵ Vt. «Правда» от 16 декабря 1954 г.

⁴⁶ N. S. Hруštšov, NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvud aastaks 1959—1965, Tallinn, 1959, lk. 100.

tööraha vastaval ideoloogilisel ja psühholoogilisel kasvatamisel. Ühiskondlikku psühholoogiat võib suurel määral muuta, teda endise ühiskonna psühholoogia koormast vabastada ideelise mõjutamise abil. Kuid ühiskondliku psühholoogia sõltuvuse põhijooneks, nagu ülalpool nägime, on seos tootmisega, praktilise tegevusega. Samud, mis partei on astunud haridusala paremaks organiseerimiseks, kasvatustöö lähendamiseks tootmispraktikale, vastavad sellele objektiivsele seaduspärasusele. Kommunismi ülesehitajate psühholoogia täiustamises etendavad määratu suurt osa ka kommunistliku töö brigaadid, tähendades inimese hingeelu igakülgset võimsat mõjutamist tema tootmistegevuse alusel.

Selles suures töös peab teatud kindlaid ülesandeid täitma ka ühiskonnateadus. Kõigepealt täidab ta neid kui üks tähtsaid tööraha otsese kasvatamise vahendeid. Teiseks on ta antud juhul teaduslikuks aluseks kogu kasvatustööle tervikuna.

Käesolevas lühikeses probleemi ülevaates püüdsime näidata, et ajaloolise materialismi seisukohad ühiskondliku psühholoogia küsimuses annavad õige orientatsiooni poliitiliseks tegevuseks ja poliitiliseks kasvatustööks. Ainult ajaloolise materialismi teoreetilisel baasil võib viljakalt teostada konkreetseid sotsioloogilisi uurimusi ühiskondliku psühholoogia eri elementide arengu alal. Niisugused uurimused aga, kus küsimusele lähenetakse diferentseeritult, arvesse võttes mitmesuguste sotsiaalsete rühmade psühholoogilisi iseärasusi (seoses rahvuse, elukutse, soo, vanusega jne.), on väga vajalikud.⁴⁷ Meeleolude, huvialade, maitse, konkreetsete kohaliku elu iseärasuste, ühtedesse või teistesse tarbeesemetesse, kunstiteostesse jne. suhtumise täpne arvestamine omab küllaltki suurt rahvamajanduslikku tähtsust ning soodustab kommunistlikku kasvatustööd.

⁴⁷ Käesoleval ajal on meil ajaloolist materialismi käsitlevas kirjanduses vähe töid, mis konkreetse materjali alusel uuriksid muutusi nõukogude inimeste ühiskondlikus teadvuses. Ühe niisuguse tööna tuleb märkida tunnustavalt A. Elleri tööd «Eesti kolhoositaluraha sotsialistliku teadvuse areng» (vt. «Eesti Kommunist», 1958, nr. 7, lk. 16—26). Selles käsitletakse argumenteeritult ja vägagi huvitavalt eesti taluraha teadvuses toimunud muutusi. Kuid kahjuks ei tee autor selles artiklis vahet ideoloogias toimuvate muutuste ja klassi psühholoogias toimuvate muutuste vahel.

SISUKORD

Eessõna	3
O. Jüris. Ühiskondlik olemine ja ühiskondlik teadvus	5
M. Makarov. Eesmärgi küsimusest ühiskonna arenemises	44
K. Oja. Poliitilised ja õiguslikud vaated	71
O. Jüris, M. Teder. Moraal	87
R. Reinvald-Tšernjavskaia. Religioon	137
M. Ojamaa. Kunst	179
U. Uri. Teadus	201
A. Gorjatšova. Mõningaid ühiskondliku psühholoogia küsimusi	225

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ

На эстонском языке

Обложка Х. Ларетей

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

Toimetaja J. Ojamaa

Kunstiline toimetaja I. Torn

Tehniline toimetaja T. Veber

Korrektorid M. Pedajas ja V. Pillau

Ladumisele antud 15. XII 1959. Trükkimisele antud 4. V 1960. Paber 60:92, 1/16. Trükipoognaid 15,25. Arvutuspoognaid 18,21. Trükiarv 2000. Tellimise nr. 2175. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn. Pikk tänav 54/58.

Hind rbl. 5.20

Rbl. 5.20

A

23130

46551

Alates 1. 1 1991. a.

Hind = rbl 5 2 k

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00376676 5